

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Милош Б. Ивановић

ВЛАСТЕЛА ДРЖАВЕ СРПСКИХ ДЕСПОТА

докторска дисертација

Београд, 2013.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Miloš B. Ivanović

NOBILITY IN THE STATE OF SERBIAN DESPOTS

Doctoral Dissertation

Belgrade 2013

Ментор:

др. Марко Шуица, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

Датум одбране: _____

Властела Државе српских деспота

Резиме:

Рад је настао са циљем да се на свеобухватан начин сагледа положај и улога властеоског слоја у Држави српских деспота (1402–1459). Методолошки поступци коришћени у ту сврху били су условљени, пре свега, релативним недостатком изворног материјала. То је налагало, поред стандардне критичке анализе извора, коришћење метода поређења и модела. На тај начин настојали смо да тему нашег истраживања сместимо у шири историјски контекст. Из истог разлога у уводном и завршном поглављу морало се изаћи из задатог временског оквира. Читаво излагање организовали смо комбинујући хронолошки и тематски принцип, настојећи да тако истакнемо узрочно-последичне везе између догађаја, али и да створимо једну уопштену слику о одабраној теми.

Наше истраживање је показало да је деспот Стефан успео да сломи политичку моћ властеле, коју она није повратила све до краја постојања Деспотовине. Са друге стране, властела је остала главни ослонац војних снага српске државе, без које се није могло замислити одолевање османском притиску. Управо због јачања војних потенцијала, све већи значај добијало је додељивање пронија, као условних земљопоседа. Носиоци дворских звања уживали су највећу моћ међу властелом услед чињенице да су се стално налазили у владаревом окружењу. Све већи значај на двору стицали су, у посматраном периоду, странци, пре свега истакнути Дубровчани и Грци. Материјални ослонац властеле били су, као и пре XV века, земљишни поседи, мада су и за њу све већу важност имали приходи од рударске производње. У време Деспотовине забележено је јачање витешких идеала, што пак није умањивало жељу истакнутих властелина да се окрену монашком животу. Пад Смедерева 1459. био је догађај после кога се темељно променио положај српске властеле, која је наставила да егзистира још једно извесно време у оквирима Угарске и Османског царства. Након средине XVI века готово је потпуно нестала, што је имало огромне последице по даљи друштвени развој српског народа.

Кључне речи: властела, Деспотовина, баштина, пронија, војна служба, двор, Дубровчани, Угарска, Османско царство.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у средњем веку

УДК: 316.343-058.12(497.11)"1402-1459"
94(497.11)"1402-1459"

Nobility In The State of Serbian Despots

Summary:

The work was created with the aim to comprehensively examine the role and place of noblemen class in the state of Serbian Despots (1402-1459). The methodological procedures used for this purpose were determined by a relative lack of source material. It was necessary that, beside the standard critical analysis of sources, we use the method of comparison and model. In this way we tried to put the theme of our research in a wider historical context. For the same reason, we had to get out of the given time frame the introductory and concluding chapter. We organized the whole presentation combining the chronological and thematic principle of trying to point out the causal connections between events, but also to create a general picture of the chosen topic.

Our research has shown that Despot Stefan managed to break the political power of the aristocracy, which it did not recover until the end of the existence of rule of Despots. On the other hand, the nobility remained the mainstay of the military forces of the Serbian state, without which it was impossible to imagine facing the Ottoman pressure. It is due to the strengthening of military capabilities that increasing importance has been given to the assignment of pronoiai as conditional land ownership. Court title holders have enjoyed the greatest power among the nobility, due to the fact that they were constantly in the king's environment. The growing importance of the court, in that period, was given to strangers, especially prominent Ragusans and Greeks. Material support of the noblemen, like before the fifteenth century, were landed estates, though for them also the increasing importance played revenues from mining production. It was noted at the time of the Despotate the strengthening of chivalry ideals, which however did not interfere with the desire of prominent landlords to turn to the monastic life. The fall of Smederevo in 1459 was a event where the status of the Serbian nobility changed thoroughly, which continued to exist for some time within Hungary and the Ottoman Empire. After the mid-sixteenth century it was almost completely gone, which had enormous consequences for the future social development of the Serbian people.

Key words: Nobility, Despotate, heritage, pronoia , military service, palace, people from Dubrovnik, Hungary, Ottoman Empire.

Scientific field: History

Special topics: History of the Serbian people in the Middle Ages

UDK: 316.343-058.12(497.11)"1402-1459"
94(497.11)"1402-1459"

Садржај

Предговор.....	1
Представљање теме.....	1
Појашњење начина и методологије израде рада.....	3
Критички осврт на расположиве изворе и постојећу литературу.....	5
1. Увод.....	14
Властела у српској држави од 1282. до 1371. године.....	14
Властеоски слој у доба обласних господара (1371–1402).....	63
2. Однос властеле и централне власти (1402–1459).....	79
Јачање централне власти и сламање моћи крупне властеле у доба депсота Стефана Лазаревића (1402–1427).....	79
Постепено опадање контроле централне власти над властелом у време деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456).....	102
Расуло централне власти и властеоског слоја под последњим деспотима (1456–1459).....	151
3. Баштинска властела.....	163
Законска права и обавезе баштинске властеле.....	163
Властела у државној служби.....	191
Властела без титула.....	290
Странци као властела.....	309
Поседи и приходи властеле.....	349
Материјални и духовни живот властеле.....	362
4. Пронијари.....	376
Уводна разматрања о пронији у Држави српских деспота.....	376
Законска права и обавезе пронијара.....	379
Карактер и распрострањеност проније у Држави српских деспота.....	390
5. Епилог.....	395
Властела Државе српских деспота у Угарској краљевини након 1459. године.....	395
Српска властела у оквиру система Османског царства.....	406
Властела Црнојевића.....	419

Закључак.....	429
Библиографија.....	435
Списак скраћеница	435
Извори.....	436
Литература	443
Биографија аутора	458

Предговор

Представљање теме

На врху хијерархије у свим средњовековним државама налазио се слој чија је главна дужност била ратовање. Истовремено, он се својим правима и богатством издизао изнад осталих категорија становништва. У српској средњовековној држави био је познат под називом властела. С обзиром на његов значај, мишљења смо да му досадашњи истраживачи нису посветили довољно пажње. Одлучили смо се да наше истраживање властеоског слоја фокусирамо на период Деспотовине (1402–1459), последње фазе у развоју српске државности у средњем веку. Доњу хронолошку границу представља битка код Ангоре из 1402. године, која је имала огроман значај за развитак српских средњовековних области, доневши им могућност за значајнију улогу на Балканском полуострву. Тада је Стефан Лазаревић добио титулу деспота и отпочео рад на поновном сједињавању српских области у једну државну целину. Тај процес пратиле су многе тешкоће и држање властеле у њему је било од изузетне важности. За горњу границу смо изабрали 1459. годину када је Српска деспотовина коначно подлегла под ударцима Османског царства. Назначеног временског оквира, због природе теме, није могуће потпуно се чврсто држати, пошто свеобухватност рада тражи да покажемо корене неких процеса који ће се испољавати у периоду Деспотовине. Надаље, пошто пропаст Српске деспотовине није значио нестанак њеног властеоског слоја, биће неопходно да се у кратким цртама осврнемо на његову судбину након 1459. године. Тако ћемо јасније подвући због чега је за српско племство важна прекретница османско освајање Деспотовине. Тиме је српска

властела изгубила значајан ослонац, а један њен део је и физички нестао пред налетом освајача.

Намера нам је да у постављеном временском оквиру осветлимо са свих страна положај и улогу властеле. Остварење зацртаног циља није могуће без осврта на властеоски слој у ранијем раздобљу. Кључним се ту чини период од времена владавине краља Милутина, када се на више поља јасно примећује материјално и политичко јачање највишег слоја у држави. Исто тако, од великог значаја биће законско нормирање положаја властеле у друштву за време владавине цара Стефана Душана. Централни део нашег рада, који се односи на период Деспотовине, обухватиће више значајних тематских целина. Најпре је неопходно реконструисати однос властеле и централне власти, како бисмо што реалније сагледали снагу овог сталежа у посматраном периоду. Уз самог владара, властела је највише утицала на обликовање политике тадашње српске државе. Такође, посматрањем политичких догађаја прве половине XV века јасније се уочавају оквири у којима се развијао елитни слој, са којим изазовима се суочавао и којим утицајима из суседних земаља је био изложен. Крупни политички догађаји нису само утицали на јачање или слабљење Деспотовине, већ су неки од њих темељно потресали читаво њено друштво, доводећи до значајних промена унутар њега. Ради бољег разумевања положаја властеле у друштву, биће неопходно утврдити њене обавезе и права. Раздвојено ће се у том погледу посматрати држаоци баштина и пронија. Акцент се у овом раду ставља на баштинску властелу о којој је сачувано више података. Изворна грађа условљава такође да знатно више простора посветимо властели, која је била носилац титула и са тим у вези, обављала одређене дужности. Важан задатак који се пред нас поставља је и оцењивање бројности властеле, како бисмо дошли до поузданијих закључака о војним потенцијалима Државе српских деспота. Како су материјални ослонац сваког властелина чинили његови поседи, потребно је направити анализу њихове структуре и процену прихода које су могли доносити. Предмет нашег истраживања биће, у најширем смислу посматрано, материјални и духовни живот властеле. То подразумева и испитивања о томе шта је властела куповала, читала, како је користила слободно време и какви су јој били религиозни погледи. Као посебна целина може се издвојити и питање странаца који су ступали у службу

српских деспота и на тај начин стицали властеоски статус. Питање развоја институције проније у доба Деспотовине, услед његове специфичности, биће посебно посматрано. Кроз излагање о времену након 1459. биће посматран даљи развој српског елитног слоја у промењеним условима. Учиниће се то ради наглашавања последица његовог постепеног изумирања.

Појашњење начина и методологије израде рада

Методолошки поступци који су примењени приликом израде ове докторске дисертације условљени су, пре свега, њеном темом и расположивошћу изворног материјала. Сам предмет истраживања налагао је и начин презентовања његових резултата. Одлучили смо се стога на комбинацију хронолошког и тематског излагања. Први начин се показао подеснијим када је требало поступно пратити развој одређених процеса. Тим поступком је, на пример, лакше уочити узрочно - последичне везе између одређених политичких дешавања и промена у друштву. Стога је однос између централне власти и властеле праћен готово строго хронолошки од 1402. до 1459. године. Са друге стране, наративни начин саопштавања резултата није било могуће применити када је требало осветлити законска права и обавезе властеле, као и њен материјални и духовни живот. Малобројни извори за та питања су подвргнути аналитичком испитивању. При томе се морало водити рачуна да се посматра период од преко пола века, током кога је могло доћи до извесних промена и у погледу основа положаја властеле у држави. Најефикаснијим се зато чинио поступак комбиновања наративног и аналитичког излагања. До његове примене дошло је у одељку о властели у државној служби. На том пољу су се могле образовати тематске целине посвећене

једној врсти звања, у оквиру којих се биографије њихових носилаца саопштавају хронолошким редом. Основна намера је била да се наглашавањем звања која су носиле, укаже на значај личности о којима су често сачувани само фрагментарни записи.

У недостатку извора за поједина важна питања наше дисертације, од користи је била метода поређења српског властеоског слоја са племством у суседним државама. Када је реч о XV веку, на првом месту се намеће поређење са друштвеним збивањима у Угарској, са којом је Деспотовина имала врло интензивне односе. Треба имати у виду да је и један број српских властелина имао поседе на територији овог суседног краљевства. Наравно, увек се морају имати у виду посебности историјских процеса на сваком посматраном подручју. Слично важи и за институцију проције чији нам је развој у доба које истражујемо боље познат у Византији и времену млетачке власти у скадарском подручју. Овом методом се, што сматрамо да је од изузетног значаја, проучавање властеле Државе српских деспота смешта у шири историјски контекст. Без познавања те шире слике често је немогуће схватити суштину одређених историјских догађаја и процеса. У извесној мери, оскудност изворних података може се надоместити и методом постављања модела. Практично, употреба ове методе је једини начин којим вреди покушати утврдити приходе које је српска властела остваривала са својих поседа. Надаље, модели се могу формирати како бисмо схватили шта су биле дужности властеле са одређеним титулама. При свему томе се, наравно, мора бити опрезан, те ваља истаћи да су сви модели у извесном смислу хипотетички.

При коришћењу свих метода подразумева се критички приступ према изворима и литератури. Коришћење свих набројаних метода само по себи нужно не значи разрешавање свих постављених проблема. Њихова вредност лежи у чињеници да они бар омогућавају постављање добрих питања и хипотеза, на које ће одговор, односно потврду, дати неки будући истраживачи.

Критички осврт на расположиве изворе и постојећу литературу

Од свих раздобља српске средњовековне историје, из периода Деспотовине свакако је сачуван највећи број извора. Међутим, то никако не значи да их има у изобиљу. Напротив, сразмерно су малобројни за питања која се тичу унутрашњег друштвеног развика. Подаци који се тичу властеоског слоја су често фрагментарни и не омогућавају доношење постојанијих закључака. Зато је било неопходно њихово пажљиво испитивање, како би се ухватио макар и најмањи траг о одређеним појавама и личностима. Мора се на овом месту напоменути да је наш рад заснован искључиво на објављеној изворној грађи.

За проучавање властеоског слоја немерљив је значај дипломатичких извора. Невоља, међутим, за нас лежи у чињеници да је сачувано веома мало баштинских повеља из којих се могу црпети информације о величини властелинстава, времену и начину на који су она стицана и под којим условима су држана. Из тог разлога нешто је мања вредност доступне дипломатичке грађе него што би иначе била. Међу издањима у којима су објављиване повеље српских деспота, на првом месту, због њене систематичности, треба поменути збирку *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, коју је приредио Александар Младеновић.¹ Више значајних повеља и докумената из времена владавине господина и деспота Ђурђа Бранковића једини је узорно критички објавио Љубомир Стојановић још 1890. године.² Вредне, до тада непознате документе из архива манастира Ватопед публиковао је Михаило Ласкарис.³ Значај за наше истраживање имале су и добро

¹ А.Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, Београд 2007.

² Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типиси, поменици, записи и др*, Споменик СКА 3 (1890) 1–226.

³ М.Ласкарис, *Actes serbes de Vatopedi*, *Byzantinoslavica* 6 (1935-1936) 166-185.

познате збирке Стојана Новаковића⁴ и Франца Миклошића.⁵ Потребно је нагласити да је више повеља из времена деспота Стефана критички издао и протумачио Андрија Веселиновић у часопису *Стари српски архив*.⁶ Богату збирку ћирилских повеља и писама из Дубровачког архива објавили су Медо Пуцић⁷ и Љубомир Стојановић.⁸ Поред грађе на старословенском језику, важне информације о српској властели доноси угарски и млетачки дипломатички материјал. Од великог броја збирки угарских повеља, на овом месту ваља издвојити ону Талоција и Алдашија, фокусирану на српско-мађарске односе.⁹ Документа из Венецијанског архива, која се односе на подручје Деспотовине објављена су у неколико томова збирке Шиме Љубића *Listine o одноšajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike*.¹⁰ Од изузетног значаја за проучавање проније је *Скадарски земљишник*, објављен у осмом тому корпуса *Acta Albaniae Veneta Saeculorum XIV et XV*.¹¹

Велику пажњу истраживача привлачили су са разлогом, поред ћириличких аката, и многи други извори из Дубровачког архива. Захваљујући томе, део те богате заоставштине је и објављен. С обзиром на нашу тему, на првом месту вреди истаћи збирку Андрије Веселиновића у којој су објављене одлуке дубровачког Малог већа које се односе на Деспотовину, за период од 1415. до 1460. године.¹² Тестаменти Дубровчана умрлих на подручју српске државе, садрже и податке о њиховим пословним везама са домаћом властелом.¹³ У оквиру прве књиге своје едиције *Из Дубровачког архива*, Михаило Динић је публикувао и

⁴ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.

⁵ Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vindobonae* 1858.

⁶ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Евпраксији*, ССА 1 (2002) 131-142; А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви*, ССА 2 (2003) 193-202; А. Веселиновић, *Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица*, ССА 8 (2009) 183-203.

⁷ М. Пуцић, *Споменици српски I-II*, Београд 1858-1862;

⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1, I-2*, Београд-Сремски Карловци 1929-1934.

⁹ L. Thallózy- A. Áldasy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II, A Magyarország és Szerbia közötti összekötterések oklevéltára*, Budapest 1907.

¹⁰ S. Ljubić, *Listine o одноšajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike IV-X*, Zagreb 1874-1891.

¹¹ J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta : saeculorum XIV et XV. Prs. 2. Saeculum XV praescanderbegianam periodum complectens VIII*, München 1970.

¹² А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415-1460)*.

¹³ С. Ћирковић, Р. Ћук, А. Веселиновић, *Србија у дубровачким тестаментима у XV веку I*, Мешовита грађа (Miscellanea) XXII, Историјски институт, Београд 2004.

трговачку књигу Михаила Лукаревића, чији су поједини подаци били од користи за наше истраживање.¹⁴

Посебну групу у извора, у извесном смислу чине српски средњовековни законици. Кључни значај за нашу тему има *Душанов законик*, чији су прописи били актуелни и у време Деспотовине, иако је сам настао половином XIV века. Овом приликом смо користили издања која су приредили Стојан Новаковић, Никола Радојчић и Ђорђе Бубало.¹⁵ У време владавине деспота Стефана Лазаревића сачињен је *Новобрдски законик*,¹⁶ који у свом другом делу садржи значајне податке о унутрашњем уређењу града. Под називом *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића* издао га је Никола Радојчић,¹⁷ а превод на савремени српски језик приредила је Биљана Марковић.¹⁸ Важност за нас имају и законски прописи које су доносили угарски владари, посебно у време краља Жигмунда. Њихов текст био нам је приступачан преко другог тома едиције *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*.¹⁹

Документарној групи извора припадају и османски дефтери, путем којих се може пратити судбина становништва у крајевима које су запосели Турци. Сви они бележе и хришћане – спахије, за које се претпоставља да су пре пада Деспотовине уживали властеоски статус. Вероватно је најкориснији детаљни дефтер *Област Бранковића*, настао 1455, непосредно по њеном заузимању.²⁰ Делимично је сачуван и попис области Крушевца, Топлице и Дубочице, сачињен у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446).²¹ Први сачувани дефтер за

¹⁴ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, Београд 1957.

¹⁵ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, Београд 1898; Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана: 1349 и 1354*, Београд 1960; *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, Београд 2010.

¹⁶ Сима Ђирковић је показао оправданост оваквог назива за овај извор: С. Ђирковић, *Новобрдски законик деспота Стефана Лазаревића из 1412. године*, у: *Ново Брдо*, Београд 2004, 174.

¹⁷ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962.

¹⁸ Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*. Превод и правноисторијска студија, Споменик САНУ 126, Београд 1985.

¹⁹ J. M. Bak, P. Engel, J. R. Sweeney, *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Decreta Regni Mediaevalis Hungariae, 1301-1457*. vol. 2, Salt Lake City 1992.

²⁰ Н. Hadžibegić, А. Hadžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1972.

²¹ О. Зиројевић, И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II*, Врањски гласник 4 (1968) 378–416.

подручје Браничевског субашилука из 1467. издао је у нашој средини Момчило Стојаковић.²²

Незаобилазни за истраживање овог периода су и наративни извори, мада се мора казати да нису сувише бројни. Централно место међу њима припада *Житију деспота Стефана Лазаревића* из пера Константина Филозофа. Како је аутор савременик догађаја о којима пише, његово дело је прворазредни извор. То посебно добија на значају ако се узме у обзир да Константиново дело не садржи тако много општих места као друга житија.²³ Савременик бурних догађања средином XV века био је Константин Михаиловић из Островице, те је његов спис *Јаничареве успомене* незаобилазан при проучавању историје Деспотовине.²⁴ Велику изворну вредност има и дело *Краљевство Словена* мљетског опата Мавра Орбина, иако је настало почетком XVII века. Садржи извесне податке који се не могу наћи у другим делима, јер се његов аутор користио данас за нас изгубљеним изворима.²⁵ Када је реч о наративним изворима стране провенијенције, вреди поменути вести Дурсун-бега и Ашик-паше Задеа, нама доступне путем превода на српски језик Глише Елезовића.²⁶

Посебну целину чине извори који се одликују обично кратким и језгровитим вестима. Такве су вести српских летописа, чији значај почива на њиховој хронолошкој прецизности.²⁷ Краће забелешке обично одликују и записе и натписе. Понекад смо само преко њих обавештени одређеној властели и њиховим активностима. Без записа и натписа знатно слабије бисмо, да наведемо само тај пример, познавали ктиторску активност властеле.²⁸ Поменици су пак извори који нам осветљавају ктиторску делатност властеле.²⁹

²² М. Стојаковић, *Браничевски тефтер. Поименични попис покрајине Браничево из 1467. године*, Београд 1987.

²³ Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског, В. Јагић, Гласник СУД XLII (1875) 223-328.

²⁴ К. Михаиловић, *Јаничареве успомене или турска хроника*, приредио и превео Ћ. Живановић, Београд 1986.

²⁵ М. Орбин, *Краљевство Словена*, превод З. Шундрица, Зрењанин 2006².

²⁶ Гл. Елезовић, *Турски извори за историју Југославена. Два турска хроничара из 15. века*, Братство 26 (1932) 81-125.

²⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927.

²⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I-VI*, Београд 1902-1926; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974.

²⁹ С. Новаковић, *Српски поменици XV-XVIII века*, Гласник СУД 42 (1875) 1-152; Ћ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке (рукопис бр. 227 Народне библиотеке у Београду)*, Старинар

Коначно, не треба запоставити ни материјалне остатке као извор. Када је о нашој теми реч, то је најпре новац из времена Деспотовине.³⁰ Сачуван је и један број сребрних чаша, које су биле у власништву властеле.³¹

Досадашња историографија углавном није на целовит начин приступала проучавању властеоског слоја у српској средњовековној држави. Обично је обрађивано деловање властеле у појединим периодима или одређена питања која стоје у тесној вези са познавањем ове друштвене групације. Некада су пак тема историчара били поједини истакнути великаши. Услед тога, једини целовити приказ властеоског слоја дао је Теодор Тарановски у оквиру свог дела *Историја српског права у Немањинској држави*.³² Почецима социјалне хијерархије код Срба рад је посветио Сима Ћирковић.³³ Правним положајем властеле недавно се позабавио Срђан Шаркић.³⁴ Заокружену представу о властели у два важна раздобља дао је Марко Шуица - најпре је у књизи *Немирно доба српског средњег века* пручио властелу српских обласних господара³⁵, а нешто касније расправу је посветио елитном слоју у време кнеза Стефана Лазаревића (1389–1402).³⁶ Судбина властеле након пропасти српских држава била је тема истраживања Ненада Лемајића.³⁷

Властела Државе српских деспота, како се може уочити, није била тема неког посебног рада. Међутим, то не значи да у оквиру монографија и расправа нису третирана многа питања везана за властелу из доба Деспотовине. Свакако ваља издвојити рад Андрије Веселиновића *Држава српских деспота*. Аутор је у њему акценат ставио на проучавање унутрашње организације државе, што је за нас од посебног значаја.³⁸ Пошто је властела обављала све дужности у оквиру државне управе, студија Милоша Благојевића о њој била је драгоценост.³⁹ Реформу система

XV (1940) 43-69; Љ. Штављанин-Ђорђевић, *О једном недовољно познатом поменику*, Археографски прилози 9 (1987) 331–347.

³⁰ В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.

³¹ М. Гајић, *Сребрне чаше позног средњег века у Србији*, Београд 2010.

³² Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996, 35–78.

³³ С. Ћирковић, *Почеци социјалне хијерархије код Срба*, ГДИ 3 (1994) 223–235.

³⁴ С. Шаркић, *Правни положај властеле у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду XLIV– 1 (2010) 7–28.

³⁵ М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара*, Београд 2000.

³⁶ М. Шуица, *Властела кнеза Стефана Лазаревића (1389-1402)*, ГДИ 1 (2004) 7-31.

³⁷ Н. Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица–Источно Сарајево, 2006.

³⁸ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006.

³⁹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001.

локалне управе у доба деспота Стефана први је иначе проучио Михаило Динић.⁴⁰ Писци биографија српских деспота у својим истраживањима нису могли заобићи улогу влателе тих владара. По свом значају међу њима се издваја монографија Момчила Спремића *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*.⁴¹ За сада једина биографија деспота Стефана Лазаревића, настала је из пера Миодрага Пурковића.⁴² Значај за наше истраживање имало је и неколико синтетских дела. Реч је најпре о *Историји Срба I–II* Константина Јиречека, у оквиру које се налазе и посебни одељци о властели.⁴³ Прва два тома колективне синтезе *Историја српског народа* такође су нам била од помоћи.⁴⁴ Подручје Зете на целовит начин је за период XV века представљено у једној од књига синтезе *Историја Црне Горе*.⁴⁵ Историју Срба на подручју Угарске систематски је обрадио Алекса Ивић.⁴⁶

Од појединачних питања која су у тесној вези са властеоским слојем, истраживачи су највећу пажњу посветили институцији проније. Учинио је то још 1887. Стојан Новаковић у свом раду *Пронијари и баитиници*.⁴⁷ Како су његови резултати временом превазиђени, много значајнија је студија о пронији Георгија Острогорског, где постоји и одељак о развоју ове институције у српској држави.⁴⁸ Амерички историчар Марк Бартусис је недавно публиковао истраживање о пронији у Србији.⁴⁹ Због малобројности података о пронији у доба Деспотовине, неопходно је било консултовати радове Ивана Божића о овој врсти поседа на скадарском подручју под млетачком влашћу. Сама Венеција је ту институцију преузела од ранијих српских господара поменуте области.⁵⁰ Специфичности

⁴⁰ М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, у: исти, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 220–227.

⁴¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.

⁴² М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978.

⁴³ К. Јиречек, *Историја Срба I–II*, Београд 1952.

⁴⁴ *Историја српског народа I–II*, Београд 1981–1982.

⁴⁵ *Историја Црне Горе II–2*, Титоград 1970.

⁴⁶ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини. Од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе*, Нови Сад 1929.

⁴⁷ С.Новаковић, *Пронијари и баитиници (Спахије и читлук-сахибије). Прилог к историји непокретне имовине у Србији XIII–XIX века. Једна глава из пространијег дела „ Народ и земља у старој српској држави“*, Београд 1887.

⁴⁸ Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1951.

⁴⁹ М. С. Bartusis, *Serbian pronia and pronia in Serbia: the diffusion of an institution*, ЗРВИ 48 (2011) 177–216.

⁵⁰ И. Божић, *Параспор у скадарској области*, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 241–258; И. Божић, *Земљишни систем у „ Млетачкој Албанији“*, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 259–331.

зетског подручја дошле су до изражаја и у организацији ратничких дружина, међу којима је била засупљена и институција проније. Томе је пажњу такође посветио Иван Божић у више својих истраживања.⁵¹

Известан део угледне властеле из времена Деспотовине о којој је остао нешто већи број података, изазвао је пажњу историчара. Највише је проучавана личност великог челника Радича, о коме су писали Стојан Новаковић, Гавро Шкриванић, Вера С. Тошић и Мирјана Живојиновић.⁵² Живот челника Радича на Светој гори из угла нових турских докумената осветлила је Елизабет Захариду.⁵³ Све делатности челника Радича везане за Свету гору размотрила је Мирјана Живојиновић.⁵⁴ Интересовање истраживача изазвали су и Родоповићи, којима је посвећена и једна краћа проспографска студија.⁵⁵ У вези са манастиром Каленићем, писало се о његовом ктитору протовестијару Богдану. Документима из Дубровачког архива многа питања везана за његову личност расветлио је Сима Ћирковић.⁵⁶ Потпуно нове вести о Богдану, на основу једног османског акта, донео је Илијас Коловос.⁵⁷ Белмужевићи спадају у ретке српске властеоске породице чију активност можемо пратити кроз више генерација. Расправу под називом *Породица Белмужевића* написао је Ненад Лемајић,⁵⁸ док је податке о њиховој постојбини анализирао Александар Лома.⁵⁹ У светлу нових докумената, чије је издање и приредио, писао је румунски историчар Адријан Магина.⁶⁰

⁵¹ И. Божић, *Паитровићи*, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 105–149; И. Божић, „*Катуни Црне Горе*“, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 150–155; И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина у Зети XV века*, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 156–173.

⁵² С. Новаковић, *Велики челник Радич или Облачић Раде, 1413–1435, Једна слика из традиционалне народне историје*, у: исти, *Историја и традиција*, пр. С. Ћирковић, Београд 1982, 79–120; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ XX (1973) 125–136; В. С. Тошић, *Велики челник Радич*, Зборник за историју МС 13 (1976) 7–21; М. Живојиновић, *Le grand čelnik Radić*, in: *Κλητόριον in memory of Nikos Oikonomides*, Athens–Thessaloniki 2005, 387–402.

⁵³ E. Zachariadou, *Worrisome wealth of the čelnik Radić*, in: *Studies in Ottoman history in honour of professor V. L. Ménage*, edited by С. Heywood and С. Imber, Istanbul 1994, 383–397.

⁵⁴ М. Живојиновић, *Света Гора у светлости аката великог челника Радича манастирима Кастамониту и Ватопеду*, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, 57–62.

⁵⁵ В. Петковић, *Родоп из Дренице*, Прилози КЈИФ VII (1927) 116–122; В. Јовановић, *Родоповићи. Прилог српској средњовековној проспографији*, ЗФФ у Београду 17 (1991) 227–240.

⁵⁶ С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, Зограф 24 (1995) 61–69.

⁵⁷ I. Kolovos, *A bit of 1439 from the archives of the monastery of Xeropotamou (Mount Athos)*, Хиландарски зборник 11 (2004) 295–305.

⁵⁸ Н. Лемајић, *Породица Белмужевића*, Истраживања 13 (1990) 73–80.

⁵⁹ А. Лома, *Загорје Стефана Белмужевића – Куда је Јанко бежао са Косова*, Зборник Историјског музеја Србије 23 (1986) 13–24.

⁶⁰ А. Magina, *Un nobil sarb in Banatul secolului XV–lea: Miloš Belmužević*, Analele Banatului Serie noua, Archeologie–Istorie XVIII (2010) 135–142.

Предводник српске војске у биткама против Османлија 1454. на југу Деспотовине, Никола Скобаљић, изазивао је такође интересовање истраживача. Јован Ђорђевић, Сергије Димитријевић и Драгољуб Трајковић објавили су радове о Скобаљићу, бележећи и народно предање везано за његову личност.⁶¹ Поседи великог логотета Стефана Ратковића били су тема рада Симише Мишића.⁶²

Ктиторска активност властеле углавном је била предмет истраживања историчара уметности. Зидно сликарство у време Лазаревића и Бранковића било је тема докторске дисертације Татјане Стародубцев.⁶³ Иста ауторка је у посебном чланку сагледала задужбинарску активност властеле Лазаревића.⁶⁴ Питање ктиторства у доба Деспотовине разматрала је и Гордана Бабић.⁶⁵ Монографије о манастиру Каленићу написали су Иван Стевовић и Драгиња Симић–Лазар.⁶⁶ Цркви Богородице пречисте у Ждрелу, у Горњачкој клисури, и њеним ктиторима, рад су посветили Димитрије Мадас и Александар Гајић.⁶⁷ Историја цркве у Јошаници била је предмет истраживања Бранислава Цветковића.⁶⁸

Ради бољег сагледавања деловања српске властеле у доба Деспотовине неопходно је имати у виду шири контекст у коме се оно догађало. Последњих деценија настао је велики број монографија и расправа о племству западно-европских држава.⁶⁹ Кључни утицаји по српску властелу долазили су из суседне Угарске, са којом је Деспотовина имала многобројне везе. Услед тога, студија

⁶¹ Ј. Ђорђевић, *Војвода Никола Скобаљић и његове борбе у Дубочици у половини XV века*, ГНЧ 22 (1903) 115–146; С. Димитријевић, *Борба са Турцима под Скобаљићем. Историја и предање*, Лесковац 1951; Д. Трајковић, *Никола Скобаљић*, Лесковачки зборник 4 (1964) 86–99.

⁶² С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, у: *Моравска Србија. Историја–Култура–Уметност*, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 7–19.

⁶³ Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство у доба Лазаревића и Бранковића: 1375–1459*, Београд 2007 (необјављена докторска дисертација).

⁶⁴ Т. Стародубцев, *Задужбинарство и ктитори у Србији у доба Лазаревића*, Саопштења XLII (2010) 39–60.

⁶⁵ Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, у: *Моравска школа и њено доба*, ур. В. Ђурић, Београд 1972, 143–153.

⁶⁶ И. Стевовић, *Каленић: Богородичина црква у архитектури позновизантијског света*, Београд 2006; Д. Симић – Лазар, *Каленић. Сликарство–Историја*, Београд 2011.

⁶⁷ Д. Мадас, А. Гајић, *Надгробне плоче и гробови ктитора цркве Богородице Пречисте у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури*, Саопштења XV (1983) 221–242.

⁶⁸ Б. Цветковић, *Прилог најстаријој историји цркве у Јошаници*, Зограф 24 (1995) 69–78.

⁶⁹ S. Reynolds, *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford 1994; C. Given-Wilson, *The English Nobility in the Late Middle Ages. The Fourteenth–Century Political Community*, London–New York 1996; C. J. Neville, *Land, Law and People in Medieval Scotland*, Edinburgh 2010; R. C. Gomes, *The Making of a Court Society. Kings and Nobles in Late Medieval Portugal*, Cambridge 2003; P. Gárecki, *Words, Concepts, and Phenomena: Knighthood, Lordship, and the Early Polish Nobility, c. 1100 – c. 1350*, in: *Nobles and Nobility in Medieval Europe. Concepts, Origins, Transformation*, ed. A. J. Duggan, Woodbridge 2000, 115–155.

Мартина Радија о угарском племству имала је приликом истраживања за нас важно улогу.⁷⁰ Значајно је било осврнути се и на босанску властелу XV века, о којој је писао Срђан Рудић.⁷¹ Специфичан је био постепени развој аристократског слоја у Византији, о чему је писао Георгије Острогорски,⁷² што такође треба имати у виду када се пише о српској властели. Утицај Византије у српској држави се осећао и у обликовању локалне управе. Вредно дело о византијској провинцијској управи написао је Љубомир Максимовић.⁷³ Извори византијских писаца о Деспотовини у времену од 1402. до 1439. били су предмет анализе Маје Николић.⁷⁴ Опстанак српске државе највише је зависио током XV века од Османског царства, те се зато морају поменути синтезе које третирају историју ове државе.⁷⁵ Проучавање важног феномена владареве милости било је олакшано захваљујући раду Герда Алтхофа.⁷⁶

Завршавајући излагање о најважнијој литератури, налазимо за сходно да поменемо још неке корисне публикације. Прво место ту припада *Лексикону српског средњег века*, који садржи одреднице о свим важним појавима и терминима који се односе на средњовековну Србију.⁷⁷ Од помоћи истраживачима за овај период је свакако и *Српски биографски речник*.⁷⁸

⁷⁰ M. C. Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London–New York 2001.

⁷¹ С. Рудић, *Босанска властела у XV веку*, Београд 2004 (необјављена докторска дисертација).

⁷² G. Ostrogorsky, *Observations on the aristocracy in Byzantium*, DOP 25 (1971) 1–32.

⁷³ Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972.

⁷⁴ М. Николић, *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010.

⁷⁵ Х. Иналцик, *Османско царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 2003²; *Историја Османског царства*, пр. Р. Мантран, Београд 2002.

⁷⁶ G. Althoff, *(Royal) Favor. A Central concept in Early medieval Hierarchical Relations*, in: *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations* (ed. B. Jussen), Philadelphia 2000.

⁷⁷ *Лексикон српског средњег века*, пр. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999.

⁷⁸ *Српски биографски речник* 1, А–Б, Нови Сад 2004; *Српски биографски речник* 3, Д–З, Београд 2007; *Српски биографски речник* 4, И–Ка, Београд 2009.

1. Увод

Властела у српској држави од 1282. до 1371. године

Ради осветљавања важних историјских процеса историчар често мора посегнути дубље у прошлост како би покушао да нађе одговоре на своја питања. Сличан поступак одабрали смо и ми, јер сматрамо да комплексност теме ове дисертације то налаже. Кроз уводно излагање биће назначена многа питања важна за посматрање властеоског слоја, која ће бити уочљива и у централним поглављима овог рада.

Властеоски слој се међу Србима формирао постепено раслојавањима у друштву током првих неколико векова од њиховог доласка на Балкан.⁷⁹ До значајнијег истицања властеоског слоја, колико се може приметити, долази тек у држави Немањића. Посебно је то приметно од времена краља Милутина (1282–1321), када долази до осетнијег проширења државне територије. Истовремено са тим војним успесима долази до усвајања многих византијских институција, које ће значајно утицати на положај властеле. Неке од њих биће врло живе и у доба Деспотовине.

Улога властеле је била кључна за долазак Милутина Млађег, сина краља Уроша I, на власт. Архиепископ Данило II сведочи да је она, на неки начин, наговорила Драгутина да одступи са власти након што је под Јелечем пао са коња и сломио ногу. Наводно, властела се бојала да тај догађај не искористе суседи и

⁷⁹ Више о томе код: Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, 73–77; С. Ђирковић, *Почеци социјалне хијерархије*, 223–228.

потчине Србију.⁸⁰ Свакако су и политичке прилике утицале на овакав развој догађаја. Изгледа да у то време треба сместити један снажан византијски напад.⁸¹ Уколико пратимо логику догађаја наредних година, рекли бисмо да је властела била за одлучне акције против Византије, које би јој могле донети и знатан материјални бољитак. Примопредаја власти између два брата одиграла се у Дежеву, на подручју Раса.⁸² Мада је одступио од врховне власти, Драгутин је и даље остао крупна политичка фигура. Добио је на управу један део српске државе, где се преселио заједно са супругом и делом своје властеле.⁸³ Уочавамо, дакле, да је, иако је изгубио врховну власт, имао круг својих приврженика који су га следили. Поделе су изгледа постојале и у кругу властеле. Догађаји који су уследили показали су да је Драгутин под собом имао властелу која је њему дуговала верност.

Војни успеси краља Милутина током првих неколико година његове владавине у борбама са Византијом не би били могући без снажне војне силе српске властеле. Писац његовог житија Данило II, када је реч о више краљевих похода, истиче да је српски владар наредио да се окупе сви војници његове државе.⁸⁴ Сличну синтагму употребио је и када је Стефан Драгутин окупио своју војску за борбу против Дрмана и Куделина.⁸⁵ На неки начин, то је готово опште место у овом житију, али то ипак не одузима вредност овим подацима. Сматрало се, дакле, да је неопходно окупљање свих војних потенцијала да би се противник поразио. Властела је, наравно, остваривала знатну корист од бројних ратничких акција. Описујући поход из 1282, учени писац истиче да је краљ Милутин „ славу и богатство такве државе измени у богатство и славу своју, велможа и народа свога“.⁸⁶ Мотив узимања богатства и славе срећемо и у опису ратовања одреда великог војводе Новака Гребострека, послатог од стране краља Милутина 1312–1313. византијском цару Андронику II ради ратовања против Турака у Малој

⁸⁰ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских* (изд. Ђ. Даничић), Загреб 1866, 23–24.

⁸¹ *Историја српског народа* I, 437–438.

⁸² *Животи краљева и архиепископа српских*, 25–27.

⁸³ *Животи краљева и архиепископа српских*, 28; *Историја српског народа* I, 439.

⁸⁴ Исто, 108, 112, 116.

⁸⁵ Исто, 115.

⁸⁶ Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, пр. Г. Мак Данијел, Дамњан Петровић, Београд 2008, 139; *Животи краљева и архиепископа српских*, 109.

Азији.⁸⁷ Сасвим директних података о томе да је властела стицала поседе у новосвојеним областима нема, али тешко је поверовати да није било тако. Судаћи по писању Теодора Метохита, управо се најистакнутији слој највише противио склапању мира између краља Милутина и Византије 1299. године. Као порив пограничне властеле наводи се жеља за пљачкањем суседних територија.⁸⁸ Оштра опозиција према споразуму са Ромејима постојала је и у краљевој околини. Са отезањем окончања преговора она је била све јача.⁸⁹ У једном тренутку Милутин је вођење преговора препустио тројници-четворици истакнутих властелина. Кључна особа међу њима био је Ђорђе, други по рангу међу заповедницима војске, који је раније дуго тамновао у Византији, пошто је био заробљен током рата.⁹⁰ Једна од важних тачака споразума било је и питање давања талаца из редова српске властеле. Међу њима је требало да буде и један број дворјана. Краљ се бојао да њихови рођаци и пријатељи неће пристати на њихов одлазак из земље, те је зато тражио да и Византинци дају један број талаца.⁹¹ Нешто раније, као залогу мира са татарским каном Ногајем, краљ Милутин је као таоце морао да преда сина Стефана и најистакнутију властелу.⁹² Тражено је, такође са византијске стране, да заклетву на уговор о миру, поред краљице Јелене, положи „ и њихови управници и велможе из земље, сви заједно зарад сваке сигурности...“.⁹³ Инсистирање на гаранцијама властеле речито говори о њеном утицају на политику српског владара у овом периоду. Без њене сагласности он очито није могао предузети ниједан значајан корак.

Очито је и да краљ Милутин није могао рачунати на безрезервну подршку властеле. Због споразума са царем Андроником II дошао је убрзо у сукоб са братом Драгутином. Према сведочанству Даниловог Настављача, тада га је напустила сва властела, те је запао у велике невоље.⁹⁴ Наведени исказ је можда претеран, али му се у суштини може поклонити поверење, ако се имају у виду Метохитови подаци о нерасположењу властеле према закључивању мира са

⁸⁷ *Животи краљева и архиепископа српских*, 148.

⁸⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, Београд 1986, 97.

⁸⁹ Исто, 130–131, 133–135.

⁹⁰ Исто, 118–119. Сматра се да је Ђорђе вероватно носио звање великог војводе.

⁹¹ Исто, 116, 125–129.

⁹² *Животи краљева и архиепископа српских*, 122; *Историја српског народа I*, 443.

⁹³ *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 114.

⁹⁴ *Животи краљева и архиепископа српских*, 357; М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 58, 61.

Византијом. Надаље има јасних назнака да је и раније један број припадника овог слоја отказивао послушност краљу Милутину. За поменутог војсковођу Ђорђа се тако каже да је спадао у ред оних који су одувек били верни свом господару.⁹⁵ Како је у свом коментару приметио Иван Ђурић, то значи да један број краљевих сарадника није одувек био привржен њему.⁹⁶ Чини се управо да је то кључни разлог који је натерао Милутина да у завршној фази сукоба са братом ангажује Туркопуле као најамнике. Сматра се да је захваљујући њима на крају из рата изашао као победник.⁹⁷ Тенденција узимања најамника постала је с временом све јача у Србији, као и у читавој средњовековној Европи, о чему ће бити касније речи у оквиру овог рада. Коначно измирење два Немањића 1311. или 1312. постигнуто је изгледа на сабору, при чему је властела свакако имала значајну улогу.⁹⁸ Можда је тада регулисан и њен положај, пошто је у великом броју изневерила краља Милутина. Чини нам се да је то било неопходно, мада без нових изворних података то остаје на нивоу хипотезе.

Међутим, догађаји из наредног периода сведоче да је краљ Милутин и надаље био стављан на тешка искушења деловањем властеле. Према писању његовог биографа Данила, властела је његовог сина Стефана, који је управљао Зетом, практично натерала на побуну против оца. Наводно, она му је припретила следећим речима: „ **АШТЕ ЛИ НЕ ПОСЛОУШАКШИ НАСЪ, ТО МЫ К ТОМОУ НЕ НАРЕЧЕМЪ СЕ ТВОИ** “. ⁹⁹ Треба, разуме се, имати у виду да је писац овим речима желео да скине одговорност са Стефана за чин побуне. И поред тога остаје чињеница да се на тако нешто никако не би могао одлучити без подршке макар једног дела властеле у својој области. Поред тога, Данило додаје да је Стефан успео да привуче и део велможа свог оца.¹⁰⁰ Брзом војном акцијом краљ Милутин је ипак сломио побуну свог сина. Пошто му се Стефан предао, краљ се о његовој даљој судбини саветовао управо са својим велможама. Каже се да су они прихватили владарев

⁹⁵ *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, 119.

⁹⁶ Исто, 119, нап. 76.

⁹⁷ *Животи краљева и архиепископа српских*, 359; М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, 68, 70; *Историја српског народа* I, 458.

⁹⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 22–23; М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, 69–72.

⁹⁹ *Животи краљева и архиепископа српских*, 124.

¹⁰⁰ Исто, 124–125.

предлог да се Стефан одведе сvezан у Скопље.¹⁰¹ Држање властеле као да је приморало краља да и од њих затражи сагласност за поступке у вези са својим сином. Наравно, мора се напоменути да је у средњовековним европским државама давање савета владару било, уз учешће у рату, главна обавеза племства. Истовремено, и господарева дужност је била да се саветује са властелом.¹⁰² Зато упозоравамо да се овакве вести морају тумачити и у том контексту, а не нужно као нека изузетна појава. Када је реч о даљој Стефановој судбини, наш извор каже да је после свега краљ послао неке своје „вазљубљене“ да га ослепе.¹⁰³ Овим изразом су вероватно означени најближи краљеви сарадници.¹⁰⁴ Остаје утисак да чин ослепљења није био део договора са велможама. Најближа кралева околина се нешто раније истакла у још једној прилици. Најамници под вођством Мелика, који су раније помогли у краљу у сукобу са братом, спремили су заверу против њега. Истиче се да је њихову побуну угушио војском састављеном од сродника и телесне гарде.¹⁰⁵ Обрачун са Туркопулима, дакле, спровела је поверљива властела, која је живела на краљевом двору.¹⁰⁶ Поменути групу око владара можда је чинила бројна млада властела, која је 1299. свечано спроводила византијског посланика краљу.¹⁰⁷ Више о овој „дворској“ властели биће речи касније.

Материјално јачање властеоског слоја у овом периоду огледа се и кроз зидање сопствених задужбина. До данашњих дана једино је остала сачувана црква Богородице Одигитрије у селу Муштутишту, коју је 1314/1315. сазидао велики казнац Јован Драгослав заједно са женом Јеленом, сином Станишом и ћерком Аном.¹⁰⁸ Св. Ђорђе код Скопља око 1300. поклонио је Каломен своју цркву св.

¹⁰¹ Исто, 126; *Историја српског народа* I, 464 (С. Ћирковић).

¹⁰² G. Althoff, *(Royal) Favor. A Central concept in Early medieval Hierarchical Relations*, in: *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations*, ed. B. Jussen, Pennsylvania Press 2000, 253–254; M. Bloch, *Feudalno društvo*, Zagreb 2001², 220, 279, 283, 308, 315, 323, 393; M. C. Rady, *Nobility, Land and Service*, 39, 159, 171, 176;

¹⁰³ *Животи краљева и архиепископа српских*, 126.

¹⁰⁴ *Историја српског народа* I, 464 (С. Ћирковић), користи за њих израз дворани.

¹⁰⁵ *Животи краљева и архиепископа српских*, 143–144, 354; *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, 182–183; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 161, 185–186.

¹⁰⁶ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 161.

¹⁰⁷ *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, 110–111.

¹⁰⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 20; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 131.

Илије са њивама.¹⁰⁹ Сличних задужбина је свакако морало бити још, али нам стицајем околности о њима није остао траг.

Један податак забележен од стране Данила II такође у многоме потврђује утисак о јачању властеле у овом периоду. Поразивши видинског кнеза Шишмана, краљ Милутин га је приликом измирења натерао да узме за жену кћер свог великог жупана Драгоша.¹¹⁰ Нажалост, о Драгошу немамо других информација, али сама чињеница да је краљ сматрао достојним да његова кћер буде супруга једног иностраног владара, говори сама за себе.

Заузимање релативно пространих византијских територија од стране краља Милутина одразило се и на појаву нових достојанстава и чиновничких функција у оквиру државне управе. На првом месту ту треба истаћи звања севаста и кефалија, која срећемо на више места у повељи из око 1300. Св. Ђорђу код Скопља.¹¹¹ У начелу се сматра да су севаста у Србији, попут оних у Византији, били превасходно окренути пословима пореске и катастарске контроле, уз извесне трансформације.¹¹² Имали су, како се види, извесне судске надлежности, а наплаћивали су и поједине казне. Једног од њих срећемо и на послу означавања међа.¹¹³ Пошто немамо довољно података о њима, тешко је рећи какав је био хијерархијски положај овог звања у односу на друга. Постоји мишљење да је заједно са кефалијом и прахтором чинио основу регионалног чиновничког апарата.¹¹⁴ Када је о кефалијама реч, ситуација је много јаснија. Систем локалне управе у Византији се заснивао на кефалијама као управницима провинција, постављеним од стране цара. Они су располагали широким спектром цивилних и војних надлежности, управљајући облашћу из градског средишта.¹¹⁵ Јављају се кефалије у актима српских владара најпре у имунитетским формулама. Поуздано

¹⁰⁹ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књига I*, Београд 2011, 321.

¹¹⁰ *Животи краљева и архиепископа српских*, 119.

¹¹¹ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 317, 322, 326, 328–329.

¹¹² Љ. Максимовић, *Севаста у средњовековној Србији*, ЗРВИ 32 (1993) 146–147.

¹¹³ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 317, 322, 326, 329, 376–377; Љ. Максимовић, *Севаста у средњовековној Србији*, 144–145; С. Новаковић, *Византијски чиновници и титуле у српској средњовековној држави*, ГЛАС СКА 78 (1908) 257.

¹¹⁴ Љ. Максимовић, *Севаста у средњовековној Србији*, 145. Прахотри се такође појављују у повељи св. Ђорђу код Скопља: В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 317, 326, 329.

¹¹⁵ Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972, 71–75, 79, 88–92.

знамо да је један резидирао у Скопљу.¹¹⁶ Постоји такође податак да је крајем Милутинове владавине Зетом управљао кефалија Илија.¹¹⁷ Пошто је Зета била посебна историјска област, Милош Благојевић је закључио да су у ово доба у Србији постајле „опште“ кефалије.¹¹⁸ Локални чиновници истог достојанства, по његовом мишљењу су се јавили доцније.¹¹⁹ Изнесене чињенице речито указују да су већ у ово време кефалије били органи локалне управе. Значај Илијиних компетенција указује да су ово звање могли носити и припадници истакнуте властеле.

Појава нових звања и функција никако не значи да су стара изгубила на значају. По свему судећи, највиши ранг у управи у ово доба имали су казнаци. Дужност особа са овим звањем била је да се старају о убирању владаревих прихода.¹²⁰ Тако је на једном месту у повељи Св. Ђорђу код Скопља казнац истакнут пре свих других чиновника међу онима који нису смели да ометају аутономију манастира, слањем својих људи на њихове поседе.¹²¹ Важнијим се још чини податак да је казнац Мирослав истакнут као први међу световном властелом, присутном када је 1306. краљ Милутин издао повељу манастиру св. Богородице Ратачке.¹²² Раније смо већ истакли задужбинарску делатност великог казнаца Драгослава, који је иначе био и дародавац манастира св. Ђорђа–Горга.¹²³ Судећи према на овом месту већ поменути повељама, испод казнаца би се у управи налазили тепчија, севаст, челник, жупан и кнез.¹²⁴ Челници су од доба краља Милутина све чешће присутни у актима. Они који су своју службу вршили на двору бринули о безбедности владара, док су у унутрашњости били заповедници војних утврђења.¹²⁵ Изненађује, на први поглед, низак ранг жупана. Потребно је ту увек имати на уму и напомену Тарановског, да у то доба није било некакве

¹¹⁶ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 317, 328, 333.

¹¹⁷ К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА XI (1892) 24; М. Благојевић, *Државна управа*, 251.

¹¹⁸ Исто, 249–251; О општим кефалијама у Византији: Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа*, 79–82.

¹¹⁹ *Лексикон српског средњег века*, 292 (М. Благојевић).

¹²⁰ М. Благојевић, *Државна управа*, 17–18.

¹²¹ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 326

¹²² С. Марјановић–Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке*, ССА 1 (2002) 16, 19.

¹²³ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 319.

¹²⁴ С. Марјановић–Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке*, 16, 19; В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 326.

¹²⁵ М. Благојевић, *Државна управа*, 213; *Лексикон српског средњег века*, 813.

уређене хијерархије владиних и управних институција.¹²⁶ Звање жупана је, како смо раније навели, било специфично самим тим што се наслеђивало и не може се поредити са оним достојанствима која су додељивана. Супротан пример великог жупана Драгоша, чија се ћерка удала за видинског кнеза Михаила, најбоље описује колико је то зависило од моћи одређене особе. Веома утицајан је био и жупан Младен, који је пресуђивао жупану Петру Тољеновићу, потомку кнеза Мирослава.¹²⁷

Управо када је реч о својеврсном рангирању властеле у овом периоду, треба приметити један термин који је почео да се појављује. У имунитетној формули повеље св. Марији Ратачкој стоји да су поседи опатије ослобођени од „ **всѣхъ работъ г(о)с(о)подѣствоујуцихъ великихъ и малихъ(ь), и ѡт силъныхъ оу власти крал(к)в(ст)в(а) ми, да не поврѣдитъ що се тоу именуѡуть цр(ь)к(о)вно** “. ¹²⁸ Исти термин срећемо на више места и у делу архиепископа Данила.¹²⁹ Код истог писца, некад упоредо са термином силни, одређена властела се означава и као *великоименита*.¹³⁰ Нема сумње да се тиме желео означити горњи слој властеоске групације. Поред тога, изречено је мишљење да су „*силнима*“ означавани они којима су на управу даване „државе“, односно одређене области у оквиру српског краљевства.¹³¹ Заиста, знамо за пример где се наглашава да жупа полошка може бити дата неком на управу. Ниже се наводи да је држалац жупе имао и своје *владалце*.¹³² Наше је мишљење да је управа над државама била резервисана за утицајну властелу, али постоји дилема да ли су нужно сви силни морали имати своју државу. Експлицитно се то не може утврдити.

За означавање властеле нижег ранга у ово време први пут срећемо назив властеличићи српске земље.¹³³ Један број научника је става да је реч о особама

¹²⁶ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 265.

¹²⁷ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 490.

¹²⁸ С. Марјановић–Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке*, 15

¹²⁹ *Животи краљева и архиепископа српских*, 39, 47, 50, 94, 97.

¹³⁰ Исто, 44–45, 94, 96, 97, 147.

¹³¹ М. Благојевић, *Српско краљевство и државе у делу Данила II*, у: *исти, Немањини и Лазаревићи. Српска средњовековна државност*, Београд 2004, 170–172.

¹³² В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 323–324; М. Благојевић, *Српско краљевство и државе*, 166

¹³³ *Животи краљева и архиепископа српских*, 156.

које су раније означаване као војници.¹³⁴ Мора се додати да постоји и један пример у дипломатичким актима овог времена да се одређена особа означава као војник.¹³⁵ Сагласно већ горе изреченом мишљењу Радета Михаљчића, чини нам се да је пре реч о томе да војници добијају обележје властеле.¹³⁶ Када будемо анализирали одредбе *Душановог законика*, јасно ће се видети да се властеличићи само у извесном смислу по достојанству, али не и по правима, разликују од остале властеле. Помињање *Војничког закона* чија нам је једна одредба и позната,¹³⁷ никако не значи да је постојао посебан друштвени слој са именом војника. Каснија Светостефанска хрисовуља као да пропис прецизира наглашавајући да се он односи на бољарске коње.¹³⁸

Замашна освајања краља Милутина на рачун Византије довела су и до усвајања система проније у српској држави. Најпре је срећемо у новозапоседнутим областима, док ће се временом проширити и на остале крајеве. Није сасвим немогуће да се пронија појавила и раније, али о томе нема никаквих података.¹³⁹ Први пут је налазимо у повељи Св. Ђорђу код Скопља из 1300. када краљ Милутин поклања извесног Маноту заједно са пронијом манастиру. Наглашава се да је дотични држао у ставри *царску пронију* свога таста Драготе. Могао ју је надаље задржати под условом да служи цркви према прописима *Војничког закона*. Уколико би његови наследници то прекршили, поседи би им били одузети, јер су пронија, а не баштина.¹⁴⁰ Тако већ први помен проније у Србији сведочи да је преузета у сагласности са византијским системом. За разлику од баштине, реч је о својини државе и држање тог поседа условљено је обављањем војне службе.¹⁴¹ Из поменутог примера видимо да је створена црквена

¹³⁴ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 42–45; М. Благојевић, „Закон светог Симеона и светог Саве“, у: *Сава Немањин—Свети Сава. Историја и предање*, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 160–164; С. Шаркић, *Правни положај властеле*, 21.

¹³⁵ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 407.

¹³⁶ Р. Михаљчић, *Војнички закон*, у: исти, *Изворна вредност старе српске грађе*, Београд 2001, 54.

¹³⁷ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 328 „да им се коњ не товара и товара да не воде“;

¹³⁸ Љ. Стојановић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890) 7.

¹³⁹ С. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893, 74; Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1951, 128; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 34 дају позитиван одговор на ово питање. Скептичнији је М. С. Bartusis, *Serbian pronoiia and pronoiia in Serbia: the diffusion of an institution*, ЗРВИ 48 (2011), 180–181.

¹⁴⁰ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 324.

¹⁴¹ Г. Острогорски, *Пронија*, 130

пронија, чега није било у Византији.¹⁴² Поред Маноте, сличне обавезе су према Св. Ђорђу имали Калођурђе и Хранча. За првог је наглашено да је предат са баштином, а за другог само да је црквени војник.¹⁴³ Обично се у литератури поводом тога истицала сличност ове три личности у погледу друштвеног статуса.¹⁴⁴ Својој главној задужбини, манастиру Бањска, краљ Милутин је подарио шест баштиника, који су имали обавезу верности цркви. Петорици од њих села је управо даривао пре тога сам владар.¹⁴⁵ Према Благојевићу, њихов положај се такође не разликује од поменуте тројице потчињене манастиру св. Ђорђа, које називају властеличићима.¹⁴⁶ Колико год биле упадљиве сличности, потребно је, по нашем мишљењу, подвући и значајне разлике између ових особа. Најпре, пронија и баштина су различити типови земљопоседа. Први не представља безусловну својину, чак и кад она фактички постаје наследна.¹⁴⁷ Она се није погла продати, купити, разменити, поклонити или дати у мираз, што је пак све случај са баштином, како јасно сведочи једна повеља цара Уроша.¹⁴⁸ Када је реч о економској користи, временом је она вероватно од обе врсте поседа постала иста.¹⁴⁹ Мора се доиста додати да се у случају Хранче и војника Георгија Репана, потчињеног хиландарском пиргу у Хрусији,¹⁵⁰ не наглашава којом врстом поседа су располагали. Тешко је докучити разлог због кога је то изостављено, за разлику од бројних других примера. Сви су ипак изгледи да је пре реч о ситној властели, него о припадницима посебне групације војника. Загонетан нам остаје и помен „*средњих људи*“ у 152. члану *Душановог законика*, који каже да према прописима краља Милутина њима треба да буду поротници одговарајуће особе, као и великој властели и себрима.¹⁵¹ Ко се подразумева под средњим људима? Могло би се размишљати у правцу властеличића (мале властеле), пронијара или чак и војника.

¹⁴² Исто, 130; М. С. Bartusis, *Serbian pronoia*, 184–185.

¹⁴³ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 324, 328.

¹⁴⁴ Г. Острогорски, *Пронија*, 133; М. Благојевић, „*Закон светог Симеона и светог Саве*“, 159–160.

¹⁴⁵ Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 6.

¹⁴⁶ М. Благојевић, *Закон светог Симеона*, 161.

¹⁴⁷ Г. Острогорски, *Пронија*, 133–134.

¹⁴⁸ Р. Михаљчић, *Мљетске исправе цара Уроша (10. и 27. април 1357. године)*, ССА 3 (2004) 74, 77.

¹⁴⁹ М. С. Bartusis, *Serbian pronoia*, 192.

¹⁵⁰ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 407.

¹⁵¹ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана: 1349 и 1354*, Београд 1960, 130; *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, Београд 2010, 107, 207–208.

Закључак би свакако био да је властела скромнијег имовног стања у економском погледу била слична промијарима. Када је реч о њиховом достојанству, прецизан одговор је немогуће дати. Увек се мора имати у виду, као што ћемо доцније показати, да је властела поред баштине могла поседовати и промије, што додатно компликује ситуацију у овим разматрањима.

Из овог времена имамо и велики број вести о државним саборима. Измирење краља Милутина са братом Драгутином, након дугог и исцрпљујућег грађанског рата, одиграло се 1311. или 1312. на сабору, како у свом запису сведочи архиепископ Никодим.¹⁵² Предосећајући своју смрт, краљица Јелена је вероватно почетком 1314. сазвала сабор своје области на двору у Брњацима.¹⁵³ У вези са погребом краљице Јелене такође се помиње долазак краља Милутина са властелом и одржавање сабора.¹⁵⁴ Управо такво одавање почести краљици најбоље показује њен значај и осетљивост политичког тренутка. Посебни сабори одржавани су и у области којом је владао Драгутин. Један је одржан када је Данило долазио „сремском“ краљу да му пренесе поруке његовог брата.¹⁵⁵ Немамо поуздане назане када је био одржан овај сабор, али чини се да је Данилова мисија била у вези са сукобом међу браћом. Наредни сабор у својој области сазвао је 1316. Драгутин, предосећајући своју смрт. Пошто се замонашио, посаветовао је сина Владислава, супругу, као и своје *силне* како ће бранити земљу.¹⁵⁶ Познат је из извора и сабор који је сазвао краљ Милутин након смрти архиепископа Саве III 1316. године. Практично су одржана три сабора док избор није пао на хиландарског игумана Никодима. Његово постављење одиграло се на Спасовдан 1317. према договору краља са сабором.¹⁵⁷ Радојичић је сматрао да тако означен дуготрајан процес избора новог архиепископа не треба посматрати као последицу некакве опозиције властеле, већ да је реч о маниру описивања избора црквених великодостојника.¹⁵⁸ Из свих изнесених података јасно се уочава

¹⁵² Н. Радојичић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 94.

¹⁵³ *Животи краљева и архиепископа српских*, 87–90; Н. Радојичић, *Српски државни сабори*, 95–96.

¹⁵⁴ *Животи краљева и архиепископа српских*, 91–94; Н. Радојичић, *Српски државни сабори*, 96–97.

¹⁵⁵ *Животи краљева и архиепископа српских*, 44–45.

¹⁵⁶ Исто, 47–51; Н. Радојичић, *Српски државни сабори*, 97–98.

¹⁵⁷ *Животи краљева и архиепископа српских*, 152–154; Н. Радојичић, *Српски државни сабори*, 98–100.

¹⁵⁸ Н. Радојичић, *Српски државни сабори*, 100–101; Супротан став изнео је Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 171, 193–194.

да се установа сабора потпуно учврстила, као и да је на њима крупна властела добијала примат међу световним учесницима.

У време краља Милутина конситуисала се још једна обавеза, која је на посредан начин теретила властелу. Реч је о обавези давања соћа. Као врста дажбине први пут се изричито спомиње око 1316. у хрисовуљи краља Милутина за манастир Бањску.¹⁵⁹ Почети убирања овог пореза изгледа да се могу уочити већ почетком XIV века када у једној повељи срећемо дажбину *царско злато*.¹⁶⁰ Корени овог данка вероватно леже у неком од византијских пореза, који је у Србији уведен под називом соће. Његов помен у Бањској повељи сведочи да ова дажбина није била везана само за новоосвојене области српске државе.¹⁶¹ Одговорност за прикупљање соћа од зависног становништва падала је на терет властеле, према *Душановом законуку*.¹⁶² Извесним се чини да је таква била ситуација и у време Милутинове владавине.

Ширење српске државе на рачун Византије наставило се и након смрти краља Милутина 1321. године, посебно за владе његовог унука Стефана Душана (1331–1355). Држање властеле је управо пресудно утицало како на долазак, тако и на свргавање са престола краља Стефана Уроша III Дечанског (1321–1331). Према сведочанству Даниловог Настављача, након што се земљом проширила вест да се Стефану повратио вид, крупна властела је похрлила да му се поклони. Свакако да је то било од пресудног значаја у борби за власт са његовим братом Константином.¹⁶³ За време његове владавине већ се осећала тенденција одређеног броја снажне властеле да се готово потпуно осамостали од централне власти, што ће се потпуно испољити у доба цара Уроша (1355–1371). Наиме, првих година Стефановог краљевања у Хуму Бранивојевићи су се одметнули од његове власти. На крају су поражени здруженим напорима Дубровчана и босанског бана Стјепана II, који су поделили њихову територију. Тек је ратом против Дубровника

¹⁵⁹ Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 7; В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 465.

¹⁶⁰ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 333; И. Божић, *Доходак царски (поводом 198. члана Душановог законука Раковачког рукописа)*, Посебна издања САН, књ. ССLIV, Одељење историјских наука, књ. 17, Београд 1956, 17.

¹⁶¹ И. Божић, *Доходак царски*, 16–17.

¹⁶² М. Благојевић, *Соће – основни порез средњовековне Србије. Једна перпера или кабао жита*, Глас САНУ СССХС, Одељење историјских наука, књ. 11 (2001) 16–22; И. Божић, *Доходак царски*, 1, 19–24.

¹⁶³ *Животи краљева и архиепископа српских*, 170; *Историја српског народа I*, 497 (С. Ћирковић).

краљ успео да поврати Стон и Пељешац, али не и оно што му је одузео босански владар.¹⁶⁴ Видећемо да такве центрифугалне тенденције неће успети сасвим да обузда ни краљ и цар Стефан Душан.

Политички односи са Византијом и Бугарским царством компликују се током владавине Стефана Дечанског. Најпре је српски краљ подржао свог таста Јована Палеолога у покушају да за себе стекне засебну област у Царству, свакако гледајући да се тиме и сам окористи. Резултати су стицајем околности изостали.¹⁶⁵ Ово је био само један у низу покушаја да се уз помоћ византијских пребега освоји део територије Византије. Током последње фазе византијског грађанског рата између царева Андроника II и Андроника III, српски краљ је војно помагао старог цара. Послао му је одреде под заповедништвом Хреље, за кога Јован Кантакузин истиче да је код Срба био први по јунаштву и војном искуству. Када су догађаји почели неповољно да се одвијају по Андроника II, Хреља и остали српски заповедници су одвратили Стефана Дечанског од напада на византијске територије, иако му је одатле пристигло доста присталица старог цара.¹⁶⁶ Јасно уочавамо да овако значајне одлуке краљ није доносио без саветовања са својим великашима. Из више разлога може се рећи да је преломни догађај владавине Стефана Дечанског била битка на Велбужду, која се одиграла 28. јула 1330. године. Своју војску српски краљ је поделио у два дела, од којих је један предводио његов син, млади краљ Стефан Душан, који ће се, према неким изворима, веома истаћи у овом сукобу.¹⁶⁷ Према византијским изворима, превагу су српској страни донели страни најамници.¹⁶⁸ Велику победу Стефан Дечански ипак није искористио да преузме власт над Бугарском, што су наводно нудиле велможе те земље, већ је на власт поставио сина своје сестре Ане, Ивана Стефана.¹⁶⁹

¹⁶⁴ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 55–60; *Историја српског народа I*, 499–501 (Б. Ферјанчић);

¹⁶⁵ *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 196–197, 315–317; *Историја српског народа I*, 502.

¹⁶⁶ *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 204–207, 321, 323–327, 329–334; *Историја српског народа I*, 503 (Б. Ферјанчић).

¹⁶⁷ *Животи краљева и архиепископа српских*, 183, 185; *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 71–72.

¹⁶⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 209–210, 33.,

¹⁶⁹ *Животи краљева и архиепископа српских*, 194–195; *Историја српског народа I*, 507 (Б. Ферјанчић).

Убрзо је дошло до немира у самој српској држави. Млади краљ Душан, који је управљао Зетом, побунио се против свог оца. Постојећи извори нам не дају јасне узроке овог догађаја. Од значаја за нашу тему је што неки од њих младог краља представљају готово као марионету у рукама његове властеле. По Нићифору Григори, Душана су на устанак против оца подстакли „*великаши, војводе и војни заповедници*“.¹⁷⁰ Са друге стране, Данилов Настављач повод види у мржњи коју је отац почео да гаји према сину. Међутим, описујући другу фазу борбе између оца и сина, сведочи да је млади краљ предлагао својој најближој властели да због претњи његовог оца уточиште нађу у некој од страних држава. Они су то одлучно одбили запретивши да ће, ако их не послуша отићи краљу Стефану, „**ТЕБЕ ЖЕ ВЪ ВЕЛИЦЪИ ПЕЧАЛИ И ПОНОШЕНИИ ОСТАВИМЪ**“.¹⁷¹ Умногome ово подсећа и на већ цитирани одељак о побуни Стефана Дечанског против свог оца, краља Милутина. Након брзе војне акције стари краљ је ухваћен 21. августа 1331. у Петричу и затворен у Звечану.¹⁷¹ Поменути византијски историчар властели приписује и иницијативу за стављање Дечанског у тамницу, наводећи да се Душан томе противио, али им се због њиховог мноштва није могао супротставити. Потом су и удавили старог краља и чак покренули војни поход против Византије.¹⁷² Наведени подаци су већ примећени у науци,¹⁷³ али остаје запитаност има ли у њима извесног претеривања. Сумње свакако нема да се без подршке властеле, нарочито оне најмоћније, значајније акције нису могле подузимати.

Пораст утицаја властеле огледа се и у подацима о одржавању сабора. Из времена владавине Стефана Уроша III посебно вреди истаћи онај из 1330, одржан поводом заснивања манастира Дечани. Повеља издата тим поводом сведочи да су његови учесници били, поред црквених представника, *казнаци, тепчије, војводе, слуге и ставиоци*.¹⁷⁴ Поред већ добро познатих звања, последња два наведена овде у множини, нисмо до сада са разлогом поменули. Истраживања су показала да је задатак слуге био да се брине о пићу које се служи на владаревом двору. Први

¹⁷⁰ Византијски извори за историју народа Југославије VI, 211.

¹⁷¹ Животи краљева и архиепископа српских, 213; Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, Стефан Душан краљ и цар: 1331–1355, Београд 2005, 45.

¹⁷² Византијски извори за историју народа Југославије VI, 212–213.

¹⁷³ Г. Острогорски, Душан и његова властела у борби са Византијом, у: Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана 1, Београд 1951, 81.

¹⁷⁴ П. Ивић, М. Грковић, Дечанске хрисовуље, Нови Сад 1976, 137, 309.

пут је један слуга поменут у време краља Милутина.¹⁷⁵ Задатак пак ставиоца, први пут поменутог у Дечанској хрисовуљи, био је да се стара о прибављању, припремању и служењу хране на владаревој трпези.¹⁷⁶ Значај ових звања није проистицао толико из њиховог положаја у хијерархији, већ је лежао у чињеници да су она омогућавала да се буде стално у близини владара. Зато не треба да изненађује што на тим положајима срећемо млађе личности из угледних властеоских породица. Отуда и њихова улога у пословима који се не могу строго повезати са њиховим титулама.¹⁷⁷

Битно је, поред састава сабора, да опазимо из којих разлога је он сазван поводом подизања краљеве задужбине. До сада је у науци само назначено да је црква настојала да потврду дарова добије на сабору, како би их учврстила и спречила нападе властеле на своју имовину.¹⁷⁸ Мишљења смо да би се могли додати још неки разлози. На основу садржаја хрисовуље пада у очи да су се поједине њене одредбе тичале властеле, и то конкретних особа, а не само уопштено кроз имунитетне формуле. Реч је, пре свега, о прилагању одређених особа из редова властеле манастиру Дечани.¹⁷⁹ Такође, појединима од њих су и даровани поседи у баштину да би могли служити манастиру.¹⁸⁰ Управо смо става да је за властелу било од интереса да на неки начин на сабору потврди даровнице других припадника свог сталежа. Такође, не треба сметнути са ума да је обдаривање појединих задужбина великим комплексима земљишта сужавало могућност да управо властела дође до одређених добара.

Додатно јачање властеле и формално-правно заокруживање њених права одиграло се током владавине краља и цара Стефана Душана. Под његовим вођством освојене су простране територије, које су до тада припадале Византијском царству. Кључну улогу у том погледу, без сумње, играли су српска властела и византијски пребези из редова аристократа. Како је већ примећено, главни циљ српског елитног слоја био је стицање нових земаља и нових високих

¹⁷⁵ М. Благојевић, *Државна управа*, 32; *ЛССВ*, 674 (Р. Михаљчић).

¹⁷⁶ М. Благојевић, *Државна управа*, 34; *ЛССВ*, 693–694 (Р. Михаљчић).

¹⁷⁷ М. Благојевић, *Државна управа*, 33, 35.

¹⁷⁸ Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 244–245.

¹⁷⁹ П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 265–266; М. Благојевић, *Државна управа*, 219.

¹⁸⁰ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Београд 1880, 59.

положаја.¹⁸¹ Уз помоћ Сиргијана, српски краљ је у лето 1334. заузео један део Македоније, са градовима Прилепом и Охридом. Један део освојених области је, по мировном уговору са царем Андроником III, вратио Ромејима.¹⁸² Дипломатички извори сведоче о још једном броју грчких угледника, који је већ у овој фази Душанових освајања прешао на његову страну, свакако да би задржао постојећи положај или га чак још више оснажио. Врло вероватно је да је међу њима био и севастократор Нићифор Исак, који је, изгледа, добио Охрид на управу.¹⁸³ Међу приложницима манастира Трескавца код Прилепа налазимо Константина севастократора, Драгомана кастрофилакса и бројну другу ситнију грчку властелу.¹⁸⁴ У својој повељи манастиру св. Димитрија у Кочанима велики слуга Јован Оливер наводи да му се „из Грка“ предао извесни Тодор и ступио у његову службу.¹⁸⁵ Овај податак, дакле, указује да су одређени Ромеји ступали и у службу истакнутих српских властелина, а не само директно краља. Зато нема сумње да је и сам Јован Оливер стекао нове поседе у овој првој фази освајања грчких области. Са друге стране има података, који се, додуше, пре свега односе на време краљевања Стефана Дечанског, да су грчкој властели и одузимани поседи. Протосеваст Хреља је својој задужбини Св. Архангелима у Штипу приложио и неке поседе, које су раније држали византијски пронијари.¹⁸⁶

Друга фаза ратовања Стефана Душана против Византије, која је отпочета 1341. донеће још већа проширења српској држави. Исто тако властела је то искористила да знатно прошири своје поседе. Један део њих се и преселио са својих старих баштинских поседа на нове, које су добили у некада грчким областима. Нарочито озбиљне акције отпочеле су након доласка претендента на цариградски престо Јована Кантакузина, у јулу 1342, пошто је углавном изгубио подршку у самој Византији.¹⁸⁷ Најпре га је у Просеку дочекао заповедник града Михаило Асен, још

¹⁸¹ Г. Острогорски, *Душан и његова властела*, 83.

¹⁸² *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, 217–221, 340–347; *Животи краљева и архиепископа српских*, 222–226; Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 51–58.

¹⁸³ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 672–673; Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 199.

¹⁸⁴ С. Новаковић, *Законски споменици*, 666–667, 670.

¹⁸⁵ Д. Живојиновић, *Повеља великог слуге Јована Оливера манастиру светог Димитрија у Кочанима*, ССА 11 (2012) 26.

¹⁸⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 400; Г. Острогорски, *Душан и његова властела*, 83; М. Динић, *Реља Охмућевић. Историја и предање*, ЗРВИ 9 (1966) 97.

¹⁸⁷ *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, 231–232, 374–378; Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 103–106.

један од византијских пребега српског краља. Наставивши пут, сусрео се негде код Велеса са Јованом Оливером, кога означава као једног од најмоћнијих Срба. Цар и писац наглашава да га је његов познаник љубазно примио и одмах решио да му организује сусрет са својим краљем.¹⁸⁸ Вреди додати да је у то време Јован Оливер носио титулу великог војводе и да је подигао своју велелепну задужбину манастир Лесново.¹⁸⁹ Зато се слободно може казати да стоји царева констатација о моћи и значају овог великаша. Ускоро су се у краљевској резиденцији Пауни код Приштине састали краљ Душан и угледни византијски гост. За нас је од изузетне важности што имамо податке о улози најмоћније српске властеле у дугим преговорима који су тада вођени. Када су у једном тренутку разговори запали у тешкоће, иницијативу је преузела краљица Јелена, позвавши на састанак и двадесет четири најугледнија великаша. Према речима Кантакузина, они су се, предвођени Оливером, сложили са краљицом да му се помогне без било каквих условљавања. Наводно је договорено да се краљу призна само оно што је освојио у време цара Андроника III.¹⁹⁰ Сасвим оправдано је у науци истицано да је мало вероватно да је српски краљ под оваквим условима пристао на сарадњу, те да је далеко вероватније писање Григоре да је споразум предвиђао да свако задржи оно што освоји у борби против царице Ане Савојске.¹⁹¹ Самој властели свакако не би било у интересу да води тешке борбе без икакве награде, пошто смо јасно предочили да је то био њен главни мотив у односима са Византијом. Вреди додати да постоји мишљење да се у царевом опису могу разликовати две групе великаша. Једну су сачињавали они који су тај положај стекли својим пореклом, а други захваљујући богатству и важним позицијама у владаревој служби.¹⁹² Оно што знамо о српској властели тог доба подржава изнети став. У току самих преговора, на краљеву страну прешао је Хреља, који се одметнуо од њега раније и пришао Андронику III. Нашавши се пред свршеним чином, Кантакузин је морао да

¹⁸⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 232–233, 378–385; Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Стефан Душан*, 106–107.

¹⁸⁹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 30–31 (бр.70, 71, 74).

¹⁹⁰ *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 392–402; *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 107–109.

¹⁹¹ *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 247–248, нап. 75; Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Стефан Душан*, 111.

¹⁹² Б. Ферјанчић, *Стефан Душан и српска властела у делу Јована Кантакузина*, ЗРВИ 33 (1994) 185.

прихвати ову промену.¹⁹³ Догађаји у вези са Хрељом поново су показали тенденцију ка стварању самосталних области великаша, чему су допринела ширења ка југу.¹⁹⁴ Коначно, овом приликом уговорен је и брак између царевог сина Манојла и кћери Јована Оливера, што је требало да и за остале великаше представља залогу склопљеног савеза. Из тог разлога Канатакузин је оставио као таоца сина, који је требало да постане Оливеров зет.¹⁹⁵

Савез Стефана Душана са Јованом Кантакузином потрајао је практично до пролећа 1343, да би до коначног раскида свакако дошло до августа месеца исте године. Знатно већу корист је од њега остварио српски краљ, коме је пошло за руком да освоји читаву Албанију, као и градове Костур, Воден и Лерин.¹⁹⁶ Смрт кесара Хреље крајем 1342. омогућила је краљу да поседне и његову област са градовима Струмицом и Мелником.¹⁹⁷ Прелазак ромејске властеле на страну српског владара поново је био један од узрока успешности похода. Из једне повеље сазнајемо да је властелин из града Струмице, Рудл, пришао краљу. Вероватно као награду, добио је једно село од краља, док му је једно селиште даровао и Хреља.¹⁹⁸ Први намесник Стефана Душана у Албанији постао је већ помињани севастократор Нићифор Исак, који је заповедао при заузимању Берата.¹⁹⁹ Променивши страну коју је подржавао у византијском грађанском рату, краљ Душан није напустио своје освајачке планове. Наставио је да ниже успехе, пре свега у југоисточној Македонији, које је заокружио септембра 1345. освајањем богатог града Сера. Крајем те године се највероватније прогласио за цара, док је царско крунисање обављено на Ускрс 16. априла 1346. у Скопљу.²⁰⁰ Распоживи извори показују да је значајне управне положаје у овим освојеним крајевима добијала и српска властела, али да је и ту било византијских архоната

¹⁹³ *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 402–406; М. Динић, *Реља Охмућевић*, 99–104.

¹⁹⁴ М. Динић, *Реља Охмућевић*, 99.

¹⁹⁵ *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 407–410; *Српски биографски речник 4*, И–Ка, Београд 2009, 438 (Ђ. Бубало).

¹⁹⁶ Исто, 240–249, 410–430, 433–449; Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 112–129.

¹⁹⁷ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 58, бр. 38; *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 421–423; М. Динић, *Реља Охмућевић*, 106–108.

¹⁹⁸ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла*, ССА 9 (2010) 77–78.

¹⁹⁹ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 199.

²⁰⁰ Опширније о свему: *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 251–253, 262–273, 450–452, 456–460, 470–472, 477–484; Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 132–153.

који су прилазили Стефану Душану. Из једне простагме дознајемо да је кефалија Тролиса и Вронта, два градића северно од Сера, био извесни Рајко.²⁰¹ Са друге стране, знамо да је јула 1344. краљ Душан доделио баштине групи од шеснаест *архонтопула* (великаша) из Зихне, вероватно пошто су му помогли у запоседању овог града.²⁰² Методи су дакле били исти као и током ранијих ратних похода Стефана Душана. Користећи се повољном ситуацијом, српски цар је 1347. најпре заузео Епир, а наредне године и Тесалију. За намесника у првој области поставиће свог брата Симеона Палеолога, док ће у другој то бити познати војсковођа Прељуб, који је и предводио акцију у Тесалији.²⁰³

Стабилност српске власти у свим новоосвојеним подручјима била је, судећи по неким изворима, озбиљно угрожена у јесен 1350. године. Тада је офанзиву на њих покренуо цар Јован VI Кантакузин (1347–1354). Уз помоћ турских трупа загосподарио је Веријом и Воденом, који су по њему били брањени снажним војним посадама, као и једним бројем мање значајних тврђава у њиховој околини. Зауставио га је тек код Сервије кесар Прељуб, одлучно командујући одбраном града.²⁰⁴ Према Кантакузиновом исказу, власт српског цара била је тада озбиљно уздрмана, те су и неки његови истакнути великаши били спремни да пређу на страну василевса. Отворено су му се прикључили Хлапен и Толислав, нагласивши да ће му прићи ако нападне.²⁰⁵ Сматра се да је Хлапен син жупана Радослава, који је управљао у Конавлима, а кога срећемо и касније у изворима. Изгледа да је спадао у ред великаша који су добили баштине у некадашњим византијским областима.²⁰⁶ Поред њих двојице, имао је договоре да му се прикључе Брајан и Вељко, заповедници Амфипоља, односно Гинекокастропа.²⁰⁷ Божидар Ферјанчић је заступао мишљење да ове вести указују да је било извесног колебања код великаша услед жеље да се што пре прилагоде промени власти, но да се ипак не може говорити о озбиљној кризи власти Стефана Душана у запоседнутим

²⁰¹ Д. Живојиновић, *Простагма краља Душана кефалији Рајку*, ССА 10 (2011) 29, 31.

²⁰² Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 135.

²⁰³ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 184–190.

²⁰⁴ *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, 498–516; Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 247–252.

²⁰⁵ *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, 520–521.

²⁰⁶ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 256.

²⁰⁷ *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, 495–496, 522–523; Б. Ферјанчић, *Стефан Душан и српска властела*, 190.

византијским градовима.²⁰⁸ Нама се, поред тога, чини да је крупна властела имала жељу да пође путем Хреље, особе која је, управо користећи се супарништвом двеју држава, успела да извуче велике користи за себе и створи готово независну област. То да су сви располагали бројним одредима ратника указује да су располагали и великим баштинама, те да су војни потенцијали државе умногоме почивали на њима. Попут ситуације у другим средњовековним државама, владару је остајало да кроз узимање најамника одржава на неки начин баланс са великашима.²⁰⁹ Цар Душан је ову кризу успео да превлада и да поврати све што је изгубио у офанзиви Јована VI. Постоји чак мишљење да је српску војску у поновном заузимању Верије у пролеће 1351. предводио горе поменути Хлапен.²¹⁰

Укратко се морамо осврнути и на питање ко је све спадао у ред најмоћније српске властеле цара Душана. Обично се узима да су то били носиоци највиших византијских титула, које су уведене у Србији након проглашења царства. То је у извесној мери тачно, мада се мора имати у виду да су оне обично додељиване властели која је на управу добијала новоосвојене територије. Други добар показатељ снаге припадника елитног слоја може бити увид у њихову задужбинарску делатност. Констатовали смо већ раније снагу Јована Оливера. Заиста, он је најпре постао севастократор, а убрзо и деспот.²¹¹ Са деспотском титулом срећемо и Иваниша, рођака Стефана Душана, у повељи манастиру св. Арханђела код Призрена из 1348, као и у једном каснијем натпису.²¹² Као деспот управљао је у албанским крајевима брат цареве супруге Јован Комнин Асен.²¹³ Исту титулу носио је и полубрат српског владара Симеон Палеолог, пошто је постао намесник Епира.²¹⁴ Нешто нижег ранга био је севастократор Дејан, ктитор Архилевице, чије ће деловање бити значајно и након смрти цара Душана.²¹⁵ Није

²⁰⁸ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 258–259.

²⁰⁹ За пример Угарске види: М. С. Rady, *Nobility, Land and Service*, 147–148.

²¹⁰ *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 538–543; Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 268–270.

²¹¹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 30; С. Новаковић, *Законски споменици*, 676–681; Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 159–166.

²¹² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђелска хрисовуља*, Београд 2003, 108; Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 55, бр. 174; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 158–159.

²¹³ Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 166–167.

²¹⁴ Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 167–168.

²¹⁵ Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vindebonae* 1858, 142–145; Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари у Српском царству*, ЗФФ у Београду X–1 (1970) 259–260.

могуће поуздано утврдити када је исто достојанство стекао и Бранко Младеновић, за кога се зна да је у време цара Уроша господарио Охридом.²¹⁶ Најзад, имамо неколико личности и са титулом кесара. Најпре се у изворима среће Гргур Голубић, поменут 1347. у писму папе Иноћентија VI. Поседи су му лежали изгледа око Призрена, пошто знамо да је приложио једног свог човека манастиру св. Арханђела.²¹⁷ Намесник Тесалије, чувени војсковођа Прељуб, изгледа у сродству са Немањићима, такође је био кесар.²¹⁸ Исту титулу, можда још за живота цара Душана, добио је и његов рођак Војихна, забележен 1357. као намесник града Дrame.²¹⁹ Како се може видети из овог прегледа, углавном је властела са овим звањима била у сродству са царем, располагала је, чини се, пространим баштинама, а за поједине се зна да су добили велике поседе „ у државу“. За Јована Оливера и Прељуба је добро познато да су се истицали као војни заповедници и на тај начин несумњиво повећавали свој углед и поседе.

Поред набројане властеле, треба поменути и ону властелу која је била везана за земље краљевства, према тадашњој терминологији.²²⁰ Постојећи извори допуштају да истакнемо поједине међу њима. Мада је носио релативно ниско достојанство, велики челник Димитрије је у време цара Душана држао четири жупе на северозападу државе.²²¹ На подручју Врања истицала се породица Багаша, чији је представник у време о коме говоримо био жупан Маљушат.²²² Утицајни су били и синови војводе Војина, сарадника Стефана Душана још док је овај био млади краљ. Милош је био ставилац на двору, док је Војислав био најпре

²¹⁶ Р. Михаљчић, И. Шпадијер, *Слово браће Бранковића манастиру Хиландару*, ССА 6 (2007) 154, 158; Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари*, 260–261.

²¹⁷ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђелска хрисовуља*, 91; Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари*, 263; М. Шуица, *О кесару Гргуру*, ЗРВИ 34 (1995) 163–167, 169–172.

²¹⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 312–314; Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари*, 263–264.

²¹⁹ *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 565, 567–568, 570–572; Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари*, 264–265.

²²⁰ О подели државе на земље царства и краљевства говоре извори: *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 271–272; Д. Јечменица, *Хрисовуља цара Стефана Душана Дубровчанима са два пратећа акта*, ССА 11 (2012) 52–53; Више о том питању: С. Ћирковић, *Краљ у Душановом законнику*, ЗРВИ 33 (1994) 149–164.

²²¹ Г. Томовић, *Морфологија*, 62, бр.42.

²²² С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 70–75; Ђ. Сп. Радојичић, *Феудална породица Багаш из Врања (крај XIV и почетак XV века)*, Врањски гласник 1 (1965) 19–20.

ставилац, затим велики кнез, а Алтоман велики жупан.²²³ Након смрти цара Душана, Војислав ће се брзо истаћи као најмоћнији властелин у старим српским областима, што само потврђује да је морао располагати великим породичним поседима. Потомак лозе Вукана Немањића у ово доба био је жупан и касније кнез Вратко, истакнути војни заповедник и владарев намесник у Зети.²²⁴ Реду моћних војсковођа припадао је несумњиво и велики војвода Никола Стањевић, ктитор цркве св. Стефана у Кончи и рођак цара Уроша.²²⁵ Напоменимо само још да је отац кнеза Лазара био логотет Прибац. Његова титула сведочи о високом месту у државној управи, што је свакако био добар ослонац за касније уздицање те породице.²²⁶ Није потребно, с обзиром на нашу тему, набрајати све моћне властелине активне за владе првог српског цара. О финансијском уздицању овог слоја речито сведочи велики број њихових задужбина.²²⁷

По угледу на Византију, уведене су у Србији службе логотета и протовестијара, које ће опстати и у наредном периоду. Носилац титуле логотета био је управник владареве канцеларије, тако да је он био кључна личност при издавању повеља. Поред цара и патријарха, једина је особа која је имала извесне надлежности над црквом.²²⁸ Први познати логотет био је Рајко, током владавине Стефана Дечанског.²²⁹ Звање протовестијара, пак, усталило се тек након крунисања Стефана Душана за цара, с тим што је он у Србији био задужен и за руковођење владаревим финансијама. Под царем Душаном све до 1354. протовестијар је био Которанин Никола Бућа.²³⁰ Попут већ поменутих звања ставилаца и слугу, и ова су омогућавала близак однос са владарем, преко чега се могао изградити знатан утицај. Примери из доцнијег времена то јасно потврђују.

²²³ Д. Јечменица, *Прва стонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2010) 32, 44–45; М. Благојевић, *Државна управа*, 46, 51–53; Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 32, 37, 99–100, 156.

²²⁴ *Византијски извори* VI, 411; Г. Томовић, *Морфологија*, 70, бр. 53; М. Благојевић, *Државна управа*, 46, 48–49, 52–53;

²²⁵ С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Уроша којом потврђује дар великог војводе Николе Стањевића манастиру Хиландару*, ССА 1 (2002) 105–107, 110–111; Г. Томовић, *Морфологија*, 67.

²²⁶ Доцније је носио звање великог слуге. М. Пуцић, *Споменици србски*, II, Београд 1862, 47; И. Руварац, *Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу*, ЛМС 117 (1875) 110; Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић. Историја, култ, предање*, Београд 1989, 17–21.

²²⁷ Види: И. Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 134–166, 183–187.

²²⁸ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 80; М. Благојевић, *Државна управа*, 167–169.

²²⁹ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару о спору око међа крушевске метохије*, ССА 3 (2004) 7; М. Благојевић, *Државна управа*, 168.

²³⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 174–175; М. Благојевић, *Државна управа*, 186–190.

Значајнији подаци од помена самих истакнутих личности су они који нам ближе осветљавају каква су била права и дужности властеле и како је био дефинисан њен однос са владарем. Најважнији извори за та питања су нам повеље и *Душанов законик*. Тада је био на целовит начин уобличен положај властеле и он се неће суштински мењати до краја постојања српске средњовековне државе. Осврнимо се најпре на термине из дипломатичке грађе. Смело би се устврдити да су централни појмови у односу владара и властеле били *милост*, *љубав* и *правоверно поработаније*. Практично, када год је владар даривао властелу, потврђивао јој нека права или чинио одређене уступке, означавао је то речју *милост*. Некада су се и саме исправе означавале као *милосни лист* или *милосна књига*.²³¹ Сам термин се јавио још у време краља Владислава,²³² док се тек касније среће у повељама властели.²³³ Највећи број примера је пак из раздобља владавине Стефана Душана. Ова реч није нимало случајно изабрана. Однос владара према Богу постављен је такође у том оквиру. Тако се из интитулација види да он влада *по милости Божијој*, те да своје успехе постиже захваљујући њој.²³⁴ Пошто је суверен према идеологији тадашњег времена био Божији намесник на земљи, сасвим је логично да онда он милост дарује својим поданицима. Краљ и цар Душан чинио ју је као ситнијој властели, тако и најмоћнијим властелинима попут Јована Оливера.²³⁵ Једном приликом цар Душан је нагласио да је хрисовуље и милости најпре записивао црквама, затим властели и властеличићима, а онда и свим осталима.²³⁶ Након цркве, дакле, владарева милост била је најприступачнија властели. Сходно идеалу повеља, однос владара и властеле био је прожет међусобном љубављу. Тако се поједини међу њима означавају као *прељубљени*, *свељубљени*, *многовољени*.²³⁷ Запажања из докумената потврђују и наративни

²³¹ М. Благојевић, *Државна управа*, 59–61, 67–78.

²³² А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 29; М. Благојевић, *Државна управа*, 65.

²³³ С. Божанић, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, ССА 6 (2007) 12.

²³⁴ Срећемо то већ у жичкој повељи Стефана Првовенчаног: А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 18.

²³⁵ С. Марјановић- Душанић, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару. Потврда о поклону манастира Св. Борђа и села Уложисти које је Хиландару приложила Милишина жена Радослава*, ССА 9 (2010) 65; С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 137; С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару*, 77; Д. Живојиновић, *Повеља великог слуге Јована Оливера*, 26; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 143, 175; С. Новаковић, *Законски споменици*, 412, 676.

²³⁶ Fг. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 143.

²³⁷ Исто; С. Новаковић, *Законски споменици*, 673, 676–677.

списи. Описујући стање у Бугарској након битке код Велбужда 1330, Данилов Настављач пише да су након смрти цара Михаила његови великаши заборавили милост и љубав коју им је он чинио, грабећи његово имање.²³⁸ Без обзира на то што се пример односи на Бугарску, потпуно је извесно да је писац изразио схватања своје средине.²³⁹

Јасно је, опет из дипломатичких аката, да се милост заслуживала *правоверним* или *срдачним поработанијем*.²⁴⁰ Шта се подразумевало под *правоверним поработанијем*? Према *Душановом законик*у, главна обавеза сваког властелина била је вршење војне службе и давање соћа.²⁴¹ Казна за недавање соћа је истим правним спомеником била прецизно прописана,²⁴² те се може сматрати да је, пре свега, реч о обавези учешћа у рату. Уколико би се неко показао неверним, то је повлачило за собом одузимање његове баштине.²⁴³ Свакако да су се под *правоверним поработанијем* подразумевале и друге обавезе властеле, као у босанској држави,²⁴⁴ о чему ће се нешто ниже говорити. Паралела се и овде може повући са ситуацијом у Западној Европи. Резултати истраживања Герда Алтхофа показују да се овај термин тамо сретао пре свега на плану хијерархијских односа. Повезан је и тамо био са питањем верности према господару. Напомиње да није било формалног судског процеса на коме се милост губила, што је повлачило за собом различите казне, мада не нужно конфискацију имовине.²⁴⁵ Заиста, једна повеља цара Стефана Душана указује да није сваки прекршај оглашаван за неверу, те се каже „аште и понк некои слоучитъ се деспотоу Оливероу, и сьгрѣшитъ коимъ люво дѣломъ царствоу ми и столоу сръпскомоу, или по неъмъ чеда кго такожде сьгрѣшет царствоу ми, да се они сами педепсоують по изволкению светаго царства ми...“.²⁴⁶ Владар је, дакле, за одређену кривицу сам одлучивао која ће казна бити

²³⁸ *Животи краљева и архиепископа српских*, 193–194.

²³⁹ М. Благојевић, *Државна управа*, 68.

²⁴⁰ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана* Хиландару, 77; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 143; С. Новаковић, *Законски споменици*, 676.

²⁴¹ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 83; М. Благојевић, *Државна управа*, 71.

²⁴² *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 118.

²⁴³ Каже се то јасно у повељи цара Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу: В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, ССА 8 (2009) 74.

²⁴⁴ С. Ћирковић, „Верна служба“ и „вјера господска“, у: исти, *Работници, војници, духовници: друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 318–324.

²⁴⁵ G. Althoff, *(Royal) Favor*, 244–246, 253.

²⁴⁶ С. Новаковић, *Законски споменици*, 680.

у питању. Није поменуто да је истовремено реч о губитку милости, али у то не може, по нашем мишљењу, бити сумње. У Западној Европи властелин је могао повратити владареву милост обично тако што је за њега код господара интервенисао неки посредник. Улога ових медијатора била је да уговоре услове под којима је „кривац“ могао повратити милост, од чега је и сам профитирао. Сличан је био положај свеца у човековом односу према Богу. Тиме је владар показивао моћ да подари опроштај. Поред тога, потчињени је обично прихватао материјалне губитке у корист владоца.²⁴⁷ Веома налик описаној форми је потчињавање кесара Хреље краљу Стефану Душану у лето 1342. године. Том приликом, како наш извор истиче, поменути властелин је размишљао како да освоји Мелник и преда га краљу, да би се искупио за своје одметништво. На крају је Хреља све остварио како је и замислио.²⁴⁸ Вероватно су и многи други на сличан начин успевали да поврате поверење владара, али је повољност услова под којима су то остварили зависила од њихове моћи. Уз давање поклона и јавних почести, још једно поље на коме се показивала владарева милост било је вођење поверљивих разговора са њима. Појединац коме је то било омогућено имао је прилику да оствари своје интересе и захтеве.²⁴⁹ Заиста, ми смо већ видели да се Стефан Душан око најважнијих одлука саветовао са најмоћнијом властелом. Особа од његовог највећег поверења изгледа је био Јован Оливер, за кога се зна да је имао велике поседе и био одликован деспотском титулом. Најзад, питање је и да ли је владар могао слободно додељивати милост независно од постојеће хијерархије. Тачније, да ли је имао утицаја на њу кроз додељивање милости или су му руке по том питању биле везане. Тренд је, по Алтхофу, ишао с временом од приличне слободе ка великој рестрикцији тог права.²⁵⁰ Онолико колико то дозвољавају наши извори, чини се да би се исто могло рећи и за српско средњовековно друштво. Назначили смо да је у појединим ситуацијама управо Стефан Душан приказан готово као марионета под контролом моћних великаша. Дobar пример за то је повеља поменутог владара протосевасту Хрељи у којој се каже да му је краљ обећао да ће испунити сваку жељу и намеру.²⁵¹ Касније, већ

²⁴⁷ G. Althoff, *(Royal) Favor*, 246–249.

²⁴⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 404–406.

²⁴⁹ G. Althoff, *(Royal) Favor*, 250, 252–253.

²⁵⁰ Исто, 249, 254–255.

²⁵¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 400; М. Благојевић, *Државна управа*, 74.

као цар, у повељи деспоту Јовану Оливеру је нагласио да је показивао нелицемерну љубав према „ **властеломъ и господамъ срѣпскимъ и свака же желаниа испљнихъ, доушевнаа же и телесна царьскимъ образомъ...**”²⁵² Чини нам се да у овим речима не треба видети само реторско претеривање.

Време владавине Стефана Душана је од изузетног значаја када је реч о властели, јер је *Душановим закоником* донетим 1349. и 1354. њен положај у друштву тиме и правно нормиран. Значајан број чланова односи се на овај елитни слој.²⁵³ Њен посебан статус огледа се већ у чл. 2 где је наглашено да се властела и остали људи не смеју венчавати без благослова архијереја.²⁵⁴ Питању властеоске баштине поклоњена је велика пажња. Потврђене су најпре све баштине све властеле и властеличића, било да су Срби или Грци, које су држали до одржавања сабора 1349. године.²⁵⁵ Можда је у праву Соловјев који је сматрао да је тачнија варијанта млађег Раковачког рукописа која је указивала да се то односило на период пре владавине Стефана Душана, а не само за његове владе, како је сведочио Призренски рукопис. Наиме, већ наредни члан потврђује све хрисовуље и простагме Стефана Душана за које се указивало да имају вредност као и код ранијих правоверних царева.²⁵⁶ Намера законодавца да потврди све баштине у сваком случају је јасна. Први пут је *Закоником* дефинисано да су баштине наследне у роду до *трећег братучеда*, чиме је означавањем осми степен сродства. Сама одредба је преузета из Властареве синтагме.²⁵⁷ Несумњиво је реч о великој привилегији која нам још једном потврђује утицај властеле у овом добу. Баштине које не би имале наследника иначе би прелазиле на владара, како сведочи један пример из Лесновске хрисовуље.²⁵⁸ Међутим, 48. члан *Законика* каже да, кад би неки властелин умро, цару је имао да припадне добри коњ и оружје. Бисерни и

²⁵² С. Новаковић, *Законски споменици*, 676.

²⁵³ Посебно је важан одељак од 39. до 63. члана: Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 46.

²⁵⁴ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, н. стр; *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 75.

²⁵⁵ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 83.

²⁵⁶ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354.*, Београд 1898, 36–37 ; *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 83; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 205.

²⁵⁷ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 83, 164; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 207–208

²⁵⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 678; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 208.

златни појас је, пак, остајао властелиновом сину или ћерки.²⁵⁹ Према тумачењима, овде је реч о реликту старог владаревог права да наследи имовину чланова своје дружине.²⁶⁰ Од још веће важности је чињеница да су коњ и оружје били симболи ратничког сталежа и у овом случају представљали накнаду плаћану господару за наслеђивање баштине, слично *релифу* у Западној Европи.²⁶¹ Са тим у вези значајно је и питање карактера баштине. Наиме, у Западној Европи поменута такса је плаћана за наслеђивање феуда, али не и алодијалне земље.²⁶² Сагласни смо са мишљењем Ивана Божића да нам фазе развитка баштинског типа поседа нису видљиве, али да она свакако није могла постати само од племенске земље.²⁶³ Дипломатички материјал, ма колико био оскудан у том погледу, ипак нам то потврђује. Уосталом, већ помињани 39. и 40. члан *Душановог законика* говоре о владарским донацијама путем хрисовуља и простагми. Невоља са нашим изворима је у томе што нам, сем баштине и проније, и не говоре о некаквом другом типу поседа. Тешко да се о томе било шта може додати, сем начелне претпоставке да се баштина већ до средине XIV века стопила са осталим облицима својине.²⁶⁴ Практично, ситуација је била слична оној у Угарској где није постојала земља неоптерећена одређеним обавезама.²⁶⁵ Када је реч о располагању баштином, *Законик* наводи да се она од стране цара, краља или царице ником није смела силом узети, купити или заменити.²⁶⁶ Овим прописом је гарантована неповредивост баштина. Да се сам цар Душан држао тога сведочи и његова повела за манастир светих Арханађела, где се наводи да је својом вољом Младен Владојевић заједно са мајком, заменио своју задужбину са поседима за друга имања и цркву у Охриду.²⁶⁷ Опет, Дмитру Утоличићу је остала недирнута његова баштина, иако је лежала између црквених поседа.²⁶⁸ Наравно, питање је да ли је увек све функционисало на тај начин и у којој мери се неки мањи властелин

²⁵⁹ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, 42–43; *Душанов законик*, пр. Ћ. Бубало, 85;

²⁶⁰ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 76–77, 665; И. Божић, *Коњ добри и оружје* (уз члан 48 *Душановог законика*), Зборник за друштвене науке МС 13–14 (1956) 87.

²⁶¹ И. Божић, *Коњ добри и оружје*, 87–89.

²⁶² М. Bloch, *Feudalno društvo*, 172–173, 204–206; И. Божић, *Коњ добри и оружје*, 88–90.

²⁶³ И. Божић, *Коњ добри и оружје*, 89–90.

²⁶⁴ И. Божић, *Коњ добри и оружје*, 90.

²⁶⁵ М. С. Rady, *Nobility*, 108–109; И. Божић, *Коњ добри и оружје*, 90.

²⁶⁶ *Душанов законик*, пр. Ћ. Бубало, 84; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 39.

²⁶⁷ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђелска хрисовуља*, 89.

²⁶⁸ Исто, 91.

могао одупрети царевој вољи. Из исте хрисовуље имамо примере прилагања цркви припадника властеоског сталежа, без назнаке да је то учињено по њиховој вољи.²⁶⁹ Вероватно се то подразумевало, али је ипак донекле симптоматично што такве назнаке нема у тексту акта.

Даље се *Закоником* забрањивало да цар или патријарх потчине властелинову задужбину епископији, митрополији или патријаршији, те да надлежни архијереј има само да благослови игумана кога ктитор одреди, и да над том црквом може имати само духовну власт.²⁷⁰ Добро је познат пример Леснова, задужбине деспота Јована Оливера, које је тек по договору на сабору постало центар нове епископије. Уз то је прецизирано да се тај епископ није смео поставити без ктиторове жеље.²⁷¹ Опет, прецизирано се *Закоником* да властелин који би потчинио своју задужбину другој цркви, више над њом није имао овлашћења.²⁷² Имамо, међутим, пример из времена кнеза Лазара, да је властелин Цреп Вукославић успео да поврати задужбину свог оца, истичући да се манастир Хиландар коме је била поклоњена, са небригом односио према њој. Очито се Цреп позвао на 47. главу *Номоканона* Светог Саве, која је тако нешто допуштала. Спор се, што је занимљиво, протегао и у наредни век.²⁷³ Потврђено је надаље највишим царевим актом пуно право својине властеле над отроцима, са правом да их ослобађају. Једино се забрањивало њихово давање у мираз.²⁷⁴ Овде отроци означавају најнижи друштвени ред у средњовековној Србији, чији је статус био близак ропском.²⁷⁵ Коначно, у једном другом извору је истакнуто да се баштина могла продати, заменити, поклонити цркви и дати у мираз.²⁷⁶ Право замене и давања у мираз није било споменуто у *Законику*, али се свакако подразумевало.

Прописи *Душановог законика* садрже још значајних вести о баштинама. Из 134. члана посредно дознајемо да је владар могао поклонити и читаву жупу властелину, као поменути тип власништва. Посебну корист имао је од тога

²⁶⁹ Исто, 90.

²⁷⁰ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 84, 165; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 211–212.

²⁷¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 677, 681.

²⁷² *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 84.

²⁷³ Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Даровнице властеоске породице Вукославић, ИГ 1-2 (1976) 99–105*; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.*, Београд 1980, 213; М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века*, 117–118.

²⁷⁴ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 84; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 39–41.

²⁷⁵ Ђ. Бубало, *Шта значи отрок у српским повељама?*, Зборник МС за историју 56 (1997) 22–25; *Лексикон српског средњег века*, 483–484 (Ђ. Бубало).

²⁷⁶ Р. Михаљчић, *Мљетске исправе цара Уроша*, 74, 77.

логотет, коме је припадала накнада од 30 перпера за свако село додељено властелину по тексту хрисовуље.²⁷⁷ Приликом допуне *Законика* додата је одредба да се, ако би дестинатар изменио текст исправе, имао казнити одузимањем баштине.²⁷⁸ Ови подаци јасно нам осветљавају колика се снага придавала писаној речи, која је могла зато бити и предмет злоупотребе, пре свега ради прибављања имовинске користи. Несумњиво је реч о утицају византијског права. Бројни примери утврђивања међа земљишта са *стариницима* пак доказују да је усмена реч и даље имала огроман утицај.²⁷⁹

Наша сазнања о давању одређених области „ у државу“ такође употпуњује законодавство цара Стефана Душана. Према подацима из 142. члана *Законика* закључујемо да је држава могла бити дата на управу како властели, тако и властеличићима, те да су у њен састав улазили земља и градови. Овом уредбом запређено је да ће им, ако пљачкају добијена подручја, бити одузета држава и биће третирани као неверни свом господару, уз обавезу надокнаде штете.²⁸⁰ У извесном смислу може се рећи да је властела која је добијала државе на управу играла је исту улогу као и владарева кефалије. Заједно се они помињу у контексту и каже да без цареве писане наредбе не смеју да прихвате било ког зависног човека у тамницу.²⁸¹ Сличан паралелизам се види и у пропису који се тиче извршавања судских налога.²⁸² Зашто је цар, са једне стране, одређене области препуштао на управу моћној властели, док је друге задржавао под управом кефалија, није лако одгонетнути. Део одговара лежи у чињеници да су у појединим жупама доминирали поседи једног властелина. Кефалија је добијао на управу *смесне* жупе, где су лежала измешана имања владара, цркве и племства.²⁸³ Међутим, проблем је да ли се тиме може објаснити давање на управу прилично великих области једном великашу, као што су, на пример, Тесалија или Епир.

²⁷⁷ Душанов законик, пр. Ђ. Бубало 102; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 102–103.

²⁷⁸ Душанов законик, пр. Ђ. Бубало, 103, 201–202; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 288–289.

²⁷⁹ О развоју писаног сведочанства у Угарској види: М. С. Rady, *Nobility*, 64–74.

²⁸⁰ У самом члану прописано је да казна буде као за властелина који је пребегао непријатељу. Казна за такав чин се не наводи, али је то суштински морало спадати под облике невере. Душанов законик, пр. Ђ. Бубало, 105, 203–204; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 291–292; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 480.

²⁸¹ Душанов законик, пр. Ђ. Бубало, 115; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 323–324.

²⁸² Душанов законик, пр. Ђ. Бубало, 114, 217.

²⁸³ Душанов законик, пр. Ђ. Бубало, 108, 209–210; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 303.

Треба можда помислити да цар није ипак имао довољно поверења у грчке аристократе који су му пришли након запоседања тих територија. Практично, они су били малобројни на вишим положајима.²⁸⁴ Српска власт у многим од тих крајева је била краткотрајна, те није могуће проценити како би се ситуација временом развијала.

За статус властеле и њихових поседа од највећег је значја 42. члан најважнијег документа Стефана Душана, који је ослобађао властелу свих терета, сем давања соћа и вршења војне службе.²⁸⁵ Пођимо најпре од економског имунитета који је на овај начин дат властеоским поседима. Мора се нагласити да зависни сељаци тиме нису били ослобођени својих обавеза, већ су их само дуговали властели уместо владару. Баштине су биле ослобођене терета према цару, како би помоћу прихода са њих поседници могли да врше војну службу.²⁸⁶ Када су земљопоседи српске властеле стекли економски имунитет, немогуће је одговорити, пошто нам се сачувало јако мало баштинских повеља. Треба претпоставити да то није много каснило за временом када су их црквени поседи добили. Када је о њима реч, то је забележено већ у Бистричкој повељи краља Владислава.²⁸⁷ Добро је још Тарановски приметио да се војна служба властеле није могла замислити без чврстог материјалног ослоња.²⁸⁸ Добијање финансијског имунитета сматра се важним кораком у својеврсној „ феудализацији“ Византијског царства. Он је већ у XI веку био раширена појава, а у наредном је наставио да се развија. Огледало се то и у забрани државним чиновницима да уопште уђу на имања магната, који су сами имали да проследе порезе које су дуговали држави.²⁸⁹ Малобројне српске баштинске повеље не садрже такве формуле, али пошто их срећемо у бројним актима цркава и манастира, тешко да је и са поседима властеле ситуација могла бити друкчија. Нешто спорије него до финансијског, византијска аристократија је

²⁸⁴ Г. Острогорски, *Душан и његова властела*, 83–84.

²⁸⁵ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 83; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 38–39. Млађи рукописи уместо давања соћа помињу плаћање десетка.

²⁸⁶ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 51–53.

²⁸⁷ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 166. Таква клаузула постоји и у повељи архиепископа Саве за манастир Врађину, али овога пута је изостављено због њене спорне аутентичности.

²⁸⁸ Исто, 53.

²⁸⁹ G. Ostrogorsky, *Observations on the aristocracy in Byzantium*, DOP 25 (1971) 8–9; Љ. Максимовић, *Провинцијска управа*, 7–9.

долазила и до судског имунитета за своја имања.²⁹⁰ На том пољу је ситуација у Угарској била још радикалнија. Краљ Андрија II је 1222. *Златном булом* и формално потврдио право племића да суде на својим имањима, изузимајући их од јурисдикције жупана и локалних судија.²⁹¹ Развој ових имунитетних права нам је још мање познат у Србији. Црквени поседи су свакако први и у српској држави стекли судски имунитет. Јасне одредбе о томе садржи повеља краља Милутина Хиландару и Св. Ђорђу код Скопља из око 1299, односно 1300. године.²⁹² По 33. члану *Душановог законика*, за све спорове црквених подложника надлежни су имали бити митрополити, епископи и игумани. Чак се не спомињу ни владареви резервати.²⁹³ Исти споменик, када је реч о властели, само изричито наводи њено право суђења сопственим отроцима, изузимајући ту случајеве крвних деликата, пљачке и пријема туђих људи.²⁹⁴ Посредно би се можда могли утврдити још неки примери везани за патримонијални суд,²⁹⁵ мада то битно не мења слику. Сам *Законик* садржи доста одредби везаних за рад *царских судија*, али остаје запитаност како се све то примењивало у пракси и на кога се односило.

Окренимо се сада обавезама властеле по 42. члану. Када је реч о соћу, његов износ био је једна перпера годишње или један кабао жита. Намет је, како се види, сваки властелин имао да сакупи од својих зависних земљорадника и преда на време владару. Уколико то не би учинио, као казну је имао да плати двоструку суму.²⁹⁶ Ова дажбина наплаћивала се, како је утврђено, по кући. Износ који је властелин имао да преда владару је, дакле, зависио од броја његових поданика, а не величине земљопоседа.²⁹⁷ На овом месту вреди још додати да је соће било нека врста основног пореза у држави, те су од њега углавном била ослобођена црквена имања. Ретко се догађало да се манастирима и црквама препусти да убирају соће

²⁹⁰ Љ. Максимовић, *Провинцијска управа*, 8–9, 140–141; G. Ostrogorsky, *Observations on the aristocracy in Byzantium*, 8.

²⁹¹ M. C. Rady, *Nobility*, 57.

²⁹² Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину*, ССА 9 (2010) 6–7; В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, 317, 326; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 684.

²⁹³ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 81; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 684.

²⁹⁴ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 95; 186; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 690–691.

²⁹⁵ Види: Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 691–693.

²⁹⁶ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 88, 118; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског* 55–56, 146, 265–266; И. Божић, *Доходак царски*, 19–20; М. Благојевић, *Соће*, 18.

²⁹⁷ И. Божић, *Доходак царски*, 21–25; М. Благојевић, *Соће*, 18–20.

за себе. Додајмо још да је перпера у ово време била само обрачунска јединица у коју је ишло 12 динара.²⁹⁸ Тако су поседи властеличића Иванка Пробиштитовића били ослобођени давања соћа.²⁹⁹ Поред соћа, судећи по другом делу *Законика*, постојао је још један приход који је властелин предавао владару. Забележено је тако у 190. члану да од жира који роди у жупи, једна половина припада цару, а друга властелину коме је дата у државу.³⁰⁰

На први поглед може звучати чудно, али слабо смо обавештени о томе како је властела извршавала своју војну обавезу. Немамо података о томе колико је ко, зависно од величине поседа, имао војника да опреми. Исто тако не знамо временско трајање ове дужности. Има мишљења да је трајала од једног до три месеца годишње.³⁰¹ Неоспорно је и да је то зависило од тока самих ратних операција.³⁰² Из историје осталих средњовековних земаља добро је била позната жеља племства да ограничи време свог војног ангажовања. У Угарској су племићи још 1222. издејствовали од владара привилегију да неће служити ван краљевства, осим о његовом трошку. Тај закон је, такође, учешће у кампањама унутар државе ограничио на петнаест дана.³⁰³ Уз то, временом је доста ситних племића осиромашило, те фактични није било способно за учешће у рату.³⁰⁴ Можда би се казивање Димитрија Кидона да Срби нису волели да ратују у далеким земљама,³⁰⁵ могло повезати са извесним ограничењем када је о војној служби реч. Уколико се властелин не би одазвао на позив за учешће у рату, то се сматрало издајом, како смо горе већ поменули. Преступник би у том случају био лишен имовине и живота.³⁰⁶ Властела која се налазила на поседима црква и манастира обично је за њих обављала послове чувања манастирских утврђења, тако да ни она није била без неке врсте војне дужности.³⁰⁷ Посебну одговорност

²⁹⁸ И. Божић, *Доходак царски*, 25–30, 40–41; М. Благојевић, *Соће*, 20–23.

²⁹⁹ В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку*, 73

³⁰⁰ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 117, 221; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 326–327.

³⁰¹ G. Škrivanić, *Organizacija srednjovekovne vojske u Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, VIG 1 (1967) 144.

³⁰² А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 162.

³⁰³ J. Held, *Military reform in early fifteenth century in Hungary*, East European Quarterly XI– 2 (1977) 130; М. С. Рады, *Nobility*, 144–145.

³⁰⁴ J. Held, *Military reform*, 130–131; М. С. Рады, *Nobility*, 144, 155–156.

³⁰⁵ К. Лиречек, *Историја Срба II*, 105.

³⁰⁶ С. Новаковић, *Стара српска војска*, 51; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 159.

³⁰⁷ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 131; М. Благојевић, „*Закон светог Симеона и светог Саве*“, 162–164; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 164

имали су *властела крајишници* који су чували гранична подручја. Први део *Душановог законика* је налагао да морају надокнадити штету они преко чије државе прође војска и опљачка цареву земљу.³⁰⁸ Из овог члана сазнајемо да су ти властелини добијали одређено подручје „у државу“ названо крајиште, вероватно оно где су имали највише баштинских поседа.³⁰⁹ Након пет година додат је и пропис по коме су били дужни да у седмоструком износу надокнаде штету, ако би разбојници прошли кроз њихову област и вратили се преко ње назад са пленом.³¹⁰ Због тога је јасно да су, за разлику од остале властеле, они стално морали бити у приправности да војно реагују. Потребно је опет указати да је, са друге стране, близина границе свакако омогућавала крајишницима да и сами стичу плен у пограничним чаркама. Подсетимо да је Метохит писао крајем XIII века да је управо тај ратнички слој био против склапања мира са Византијом. Врховни командант војске био је, наравно, краљ. Одмах испод њега налазио се *војвода*, како сведочи 129. члан *Законика*. Назначено је да, уколико их не би неко послушао „**да имъ кстьъ тозиъ осоудженіе коѣ и ѿнѣмези кои би цара прѣслоушали**“.³¹¹ Истраживачи сматрају да су војводе бирање међу најистакнутијом властелом. Даље се узима да је по овој одредби током похода престајала да важи патримонијална власт остале властеле над својим војницима и да је она прелазила у руке војвода.³¹² Овде се звање војводе појављује очито као функција, а не само титула, тако да речени члан изгледа не треба буквално схватити. Наиме, након 1346. многе истакнуте војсковође цара Душана добијају високе византијске титуле. Они су свакако имали иста права у вези са командовањем војним одредима као и особе са звањем војводе. Како се на самом терену бирао заповедник и да ли је све било како прописује поменута одредба, не можемо рећи. Сам члан опет не казује који су то били преступи и каква казна је за њих била предвиђена. Постоји мишљење да се и овде мислило на неверу.³¹³ Прописивано је такође да војници свој међусобни сукоб могу решити двобојем,

³⁰⁸ Душанов законик, пр. Ђ. Бубало, 85; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 43.

³⁰⁹ М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1–2 (1987) 31.

³¹⁰ Душанов законик, пр. Ђ. Бубало, 105, 204; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 110–111

³¹¹ Душанов законик, пр. Ђ. Бубало, 101.

³¹² А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 195; С. Новаковић, *Стара српска војска*, 60–61; М. Поповић, *Вештина ратовања и живот војника*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, пр. С. Марјановић–Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 242.

³¹³ Види коментар Ђорђа Бубала на овај члан: *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 197.

али да им при томе не сме нико притећи у помоћ, за шта је забрањено строгом казном.³¹⁴ Плен стечен током похода имао се прво однети заповеднику војске, цару или војводи. Односило се то како на ствари, тако и на људе.³¹⁵ У вези са овим питањем, интересантно звучи исказ Нићифора Григоре да код православних хришћана није било узимања заробљеника нити убијања ван битке, већ само узимања ствари.³¹⁶ Забрањено је смрћу ономе ко би за време ратних операција срушио цркву, што се превасходно односило на православне области.³¹⁷

Раније смо већ напоменули да је властела имала право и обавезу да саветује владара. Директно се то у *Душановом законик*у не наводи. Нема чак ни помена сабора, иако је сам *Законик* донесен на таквом скупу. Управо из овог времена имамо много вести податка о саборима, те се оно означава чак и као њихово најсјајније доба.³¹⁸ Посредно је ипак назначено да су властела и властеличићи са својом пратњом долазили на царев двор.³¹⁹ Постојала је властела која је трајно боравила на двору. Реч је овде о царевим функционерима и његовој личној пратњи.³²⁰ Осим са најважнијим великашима, цар је свакодневно могао да се саветује са својим службеницима, што је било и непходно због разгранатости послова везаних за централну власт. Коначно, сам *Законик* нам једним својим прописом потврђује да су редови дворана попуњавани браћом и синовима властелина.³²¹

Делимично нам је царско законодавство осветлило и питање властеоских прихода. Директно на питање прихода не одговара ни сам *Душанов законик*, али се посредни закључци могу извући. Наиме, по 68. члану зависни сељаци су били дужни да два дана у недељи раде за пронијара. Уз то су имали обавезу да по један дан косе сено и раде у винограду.³²² Дobar број историчара је тумачио да се то

³¹⁴ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 101, 197; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 99–100, 224–225. Издавачи се разликују у мишљењу да ли је првобитно казна била да се помагачи бију или убију. Мишљење Бубала чини нам се тачнијим јер се позива на старији рукопис *Законика*, док се Новаковић држао Призренског рукописа. Код млађих рукописа казна за овај преступ је одсецање руку, што би значило да је она на неки начин умањена у односу на првобитну верзију документа.

³¹⁵ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 98, 192; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 272.

³¹⁶ *Византијски извори* VI, 163; М. Поповић, *Веитина ратовања*, 243–244.

³¹⁷ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 101, 197; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 282.

³¹⁸ Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 116–145.

³¹⁹ Реч је о чл. 173. *Душановог законика*, пр. Ђ. Бубало, 113, 215; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 135–136, 250; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 316–317.

³²⁰ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 114, 217; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 319.

³²¹ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 85, 167, чл.51.

³²² *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 88–89;

односило, у ствари, на сву властелу, те да су овде пронијари само симбол за појам господара, пошто су они били најбројнији у елитном слоју.³²³ Један члан другог дела *Законика* позива се на ту одредбу истичући да господари не могу узимати од мерапаха преко онога што је већ прописано.³²⁴ Из тога се изводи логичан закључак да је економска корист од поседа била једнака за баштиника и пронијара, те да су се они разликовали само у начину држања земље.³²⁵ Марк Бартусис је, пак, мишљења, да се чл. 68 односи само на пронијаре, те да је овде реч о примени обичаја на њих који су важили за баштинике.³²⁶ Са друге стране гледано, управо та условност пронијаровог држања земље, чини се, ипак га је стављала у другачији положај према владару у односу на осталу властелу. Треба имати у виду да је несумњиво било веома тешко остварити униформност обавеза за све мерапахе. При томе посебно мислимо на разлику између „ српских“ и „ грчких“ области царства. На првима је преовлађивала радна рента, а на другима новчана давања.³²⁷ Интенција самог *Законика* је опет била да у грчким областима задржи на снази стари поредак.³²⁸ Тешко да је такве разлике било лако премостити и поред владареве воље. Сама структура и природа средњовековног друштва тешко да је то допуштала. Тако имамо пример да је на поседима Св. Арханђела код Призрена важила одредба о раду земљорадника два дана у недељи уз још неке натуралне дажбине, али да је на подручју села Сењана важио посебан закон, јер је тамо био подигнут велики виноград.³²⁹ Како су се на одређеним црквеним властелинствима прилагођавале радне обавезе мерапаха, засигурно је то чињено и на поседима властеле. Уосталом, и ти поседи су имали своја имунитетска права. Управо то нас упућује на закључак да је у пракси тешко било

³²³ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 188–189; Г. Острогорски, *Пронија*, 135–136; *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 173, коментар приређивача на 68. члан; М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004², 309–310; *Лексикон српског средњег века*, 90 (С. Мишић); С. Шаркић, *Правни положај мерапаха у средњовековној Србији*, Зборник Правног факултета у Новом Саду XLIV–2 (2010) 29.

³²⁴ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 103–104; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 106–108. Неки рукописи доносе баш реч властелин напоре до уз реч господар или уместо ње.

³²⁵ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 188–189; Г. Острогорски, *Пронија*, 136–137.

³²⁶ М. С. Bartusis, *Serbia pronoia*, 192.

³²⁷ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 271–276; Г. Острогорски, *Пронија*, 137.

³²⁸ Наводи се то за грчке градове. *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 100, 113–114, 195, 216–217, чл. 125 и чл. 176; Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Стефан Душан*, 214.

³²⁹ С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 93, 110–111; М. Благојевић, *Посебни закони на манастирским властелинствима*, у: *Средњовековно право Срба у огледалу историјских извора*, ур. С. Ђирковић, К. Чавошки, Београд 2009, 28–30.

остварљиво да меропах на суду заштити своја права од властелина, која је настојао да одбрани 139. члан *Душановог законика*.³³⁰ Систем дажбина је био опет врло заплетен. Чини се да је тачна примедба да је то зависило од односа властелинске резерве и баштине меропаха. Уколико је први тип земљишта био пространији, систем работа је био подесан за господара, док би у супротном случају добијао један део производа са имања.³³¹ Такву ситуацију срећемо код пронијара у скадарској области под млетачком влашћу, која је само наследила старе обичаје на овом пољу.³³² Да ствар буде сложенија, сама властелинска резерва се изгледа делила на *параспор*, део обрађиван *бедбом*, где је господар подмиривао исхрану земљорадника, и остатак, где су зависни људи сносили све трошкове.³³³ Имамо, коначно, пример из времена цара Душана да се пусто земљиште које би постало део властелинства могло сељацима уступити на обраду, с тим да за то господару плаћају десетак.³³⁴ Колики су били приходи властелина од њихових добара, тешко је проценити, јер је то зависило од многих параметара, као што су култура која се гајила на земљишту, бројност сточног фонда и сл.³³⁵ Меропси су, према једној рачуници, отприлике трећину свог радног времена имали да утроше зарад потреба господара.³³⁶ Уочили смо да су приходи властеле зависили од броја сеоских домаћинстава. Отуда не изненађује што је и *Душанов законик* настојао да обезбеди сталност прихода господарима. Тако би и у случају да сељак прода своју баштину или је да у мираз, дажбине са њега прелазиле на новог поседника. Ако не би било насељеника, властелин би узимао те баштине. Земља је, дакле, сама по себи носила одређене обавезе.³³⁷ Везаност зависних људи исказана је члановима 140 и 141 којима је забрањивано да било ко, од цара до властелина и градова, прими туђег човека. Тај преступ је третиран као и

³³⁰ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 103–104, 202.

³³¹ Обично је то био десетак. Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 90; М. Благојевић, *Земљораднички законик. Средњовековни рукопис*, Београд 2007, 255–263.

³³² И. Божић, *Параспор у скадарској области*, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 254–255.

³³³ Називи *царина*, *кнежина*, *ступ* су везани за тај други део властелинске резерве. И. Божић, *Параспор у скадарској области*, 256–258; *Лексикон српског средњег века*, 718–719, 792.

³³⁴ Господар је у овом случају био серски митрополит Јаков. С. Новаковић, *Законски споменици*, 703.

³³⁵ М. Благојевић, *Земљораднички законик*, 286–287, покушавао је да процени количину жита које је властелинство добијало радом меропаха.

³³⁶ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 321, 323.

³³⁷ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 113, 216; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 251–252.

невера, што је пооштрење сличне одредбе из првог дела овог законског споменика.³³⁸ Посебна актуелност наведеног прописа могла би се сагледати у светлу чињенице да је и српску државу погодила 1348. велика епидемија куге, чије последице на њеној територији нису довољно познате.³³⁹ Недостатак радних способних тада се морао посебно осетити, што је могло нагнати господаре да посежу за туђим сељацима. Од властеоских прихода, *Душанов законик* назначава да је онеме ко управља државом припадало право на половину жира који тамо роди.³⁴⁰ Имао је властелин право и на 1% стоке доведене на зимску испашу.³⁴¹ Релативно детаљно разматрање властеоских прихода које смо овде предузели било је непходно јер извори из доба Деспотовине доносе много мање вести о овим питањима. То би свакако могло значити да су се бар начелно примењивале одредбе законодавства цара Стефана Душана.

Када је у питању подела унутар властеоског сталежа, *Душанов законик*, пре свега, раздваја властелу и властеличиће. Доиста, у четири члана срећемо и појмове велика и мала властела.³⁴² У једној одредби разликују се велики властелин стегоноша и помали властелин. Обојица су, како се види, могли имати државу на управу.³⁴³ Зато би било важно утврдити однос термина мала властела и властеличићи. Чињеница је да се разлика између властеле и властеличића са једне, и мале и велике властеле са друге стране, са становишта права огледа само у достојанству. Тако чл. 50 предвиђа да властелин који опсује властеличића има да плати казну од 100 перпера. Код обрнутог следа догађаја властеличић је требало да плати исту новчану казну и да се бије штаповима.³⁴⁴ Нешто ниже у *Законику* стоји да се велика властела мора позивати на суд *књигом судијином*, а остали печатом.³⁴⁵ Историчари који су се позабавили овим питањем били су става да је мала властела са великом чинила један слој, испод кога су се налазили

³³⁸ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало 97, 104, 203; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 230–231.

³³⁹ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 224–225.

³⁴⁰ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 117, 221.

³⁴¹ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 118, 223.

³⁴² *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало 87, 107, 99, 103; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 51–52, 93, 103–104, 119–120.

³⁴³ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 108; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 122.

³⁴⁴ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 85, 167; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 43–44.

³⁴⁵ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 87; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 51–52, 184

властеличићи.³⁴⁶ Читаво питање чини компликованијим пропис *Законика* да великој властели треба да буду поротници припадници њиховог друштвеног реда, што је требало да важи и за *средње људе* и себре.³⁴⁷ Кога треба подразумевати под *средњим људима*? Невоља за нас је тим већа што се каже да је такав закон важио још у доба краља Милутина. Друштвена структура се свакако од тада могла променити. Према Тарановском, реч је о малој властели,³⁴⁸ док Михаљчић држи да су то властеличићи.³⁴⁹ Са изворима које имамо на располагању прецизан одговор је немогуће дати, али је логично да *средњи људи* означавају сву осталу властелу. Нас највише подсећају на војнике из Жичке повеље, друштвени ред који је можда још постојао у време владавине краља Милутина. Да ли је онда само реч о неспретно пренетој одредби из ранијег доба или нечем другом, остаје за сада нејасно. Желећи да потврди своју тезу да је мала властела била део, како каже, „редовног племства“, Тарановски наводи 155. члан *Законика* у коме се види да је и она могла добити државу на управу.³⁵⁰ Међутим, и 142. члан ништа мање јасно сведочи да су и властеличићима даване државе на управу.³⁵¹ Закључак је, гледајући само на то питање, пре да имамо посла са једном те истом групацијом, која је само другачије називана. Када се погледају дипломатичка акта, уочава се да не постоји конкретна особа за коју се каже да је мали властелин, али зато има оних који се означавају као властеличићи.³⁵² Грчке повеље цара Душана такође су имале одговарајући термин за њих, као и Дубровчани.³⁵³ Подразумевало би то да се јако добро знало ко спада у властеличиће. Но, тај закључак оповргава чињеница да извесног Пуљка у размаку од само пет дана цар Душан најпре назива властеличићем, а затим властелином.³⁵⁴ Граница између два термина је, дакле,

³⁴⁶ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 40–41; С. Шаркић, *Правни положај властеле*, 21; *Лексикон српског средњег века*, 89 (Р. Михаљчић) – Не сасвим јасно, али као да следи мишљење Тарановског.

³⁴⁷ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 107; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 119–120. Један број млађих рукописа уместо *средњих људи* наводи *помање*.

³⁴⁸ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 38.

³⁴⁹ *Лексикон српског средњег века*, 89.

³⁵⁰ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 40.

³⁵¹ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 104; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 109.

³⁵² К. Лиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА XI (1892) 28; В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, 73; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђелска хрисовуља*, 90, 98; М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 86–87.

³⁵³ М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 87–89.

³⁵⁴ К. Лиречек, *Споменици српски*, 28–29.

била прилично танка, те не чуди да властеличиће, у доба Деспотовине уопште не налазимо у изворима. Одавно присутно тумачење да је сам термин деминутив од речи *властел*³⁵⁵ или дословно – син малог властелина.³⁵⁶ Није нам ни то од помоћи, пошто особе које су у изворима означене као властеличићи несумњиво нису биле тако младог узраста. Иванко Пробиштитовић је, на пример, већ имао потомке иза себе када му је цар издао повељу.³⁵⁷ Ваља зато поставити још једну хипотезу о овом проблему. На једном месту у царској повељи Иванко Пробиштитовић је означен као деспотов властеличић.³⁵⁸ Од познатих деспота несумњиво је да, с обзиром на локалитет Иванкових поседа, једини у обзир долази Јован Оливер.³⁵⁹ Практично, ово је један од ретких извора који нам сведочи да је било хијерархијских веза унутар редова властеле. Сходно томе, вреди се запитати није ли термин властеличић можда служио да означи онога ко је пре владара имао још некога изнад себе. Са тим у вези треба обратити пажњу да *Законик помиње и великог властелина стегоншу*.³⁶⁰ Потврду да је такво звање постојало имамо у изворима. Као заставник (*vexillifer*) означен је 1326. војвода Бранко Младеновић, који се тада налазио у служби младог краља Душана.³⁶¹ Како показује пример прве Стонске повеље краља Стефана Душана, у латинским текстовима је тај термин коришћен да означи војводу, али не сваког.³⁶² Одговара изгледа, како је то Лиречек приметно, великом војводи неких српских извора.³⁶³ Изнето је и мишљење да је реч о државној служби, тачније да је владар давао то звање.³⁶⁴ По Стојану Новаковићу, он је заповедао одредима из неколико жупа.³⁶⁵ Организација војске на тај начин није баш била могућа због природе управљања државном територијом, о чему смо писали. Највише пак сам термин подсећа на

³⁵⁵ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 41.

³⁵⁶ К. Лиречек, *Историја Срба II*, 60.

³⁵⁷ В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, 73.

³⁵⁸ Исто, 73.

³⁵⁹ Исто, 77.

³⁶⁰ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 108; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 122.

³⁶¹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, Београд-Сремски Карловци 1929, пр.41; Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Стефан Душан*, 99; М. Благојевић, *Државна управа*, 46; К. Лиречек, *Историја Срба II*, 22, 106.

³⁶² Д. Јечменица, *Прва стонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2010) 32, 35. Тако је војвода Градислав у староиталијанском тексту означен као *vexillifero*. Опет, за војводу Дејана Манијака је извршена само проста транскрипција српског звања.

³⁶³ К. Лиречек, *Историја Срба II*, 22.

³⁶⁴ Исто, 22, 106; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 39.

³⁶⁵ С. Новаковић, *Стара српска војска*, 63; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 240.

систем бандерија у Угарској, где су магнати војевали под својим личним заставама, окупљајући око себе многобројне друге племиће.³⁶⁶ Опрезност се по овом питању мора задржати, јер нам нису добро познате хијерархијске и друге везе међу српском властелом. У Угарској је тај начин војне службе добрим делом почивао на институцији фамилијара.³⁶⁷

Мало је вести и о томе како је властела организовала управу на својим поседима. Извесне податке, према неким тумачењима, доноси чл. 106 *Душановог законика* који бележи следеће: „**Дворане властел’ сци, ако оучини кок злѡ ктѡ ѡт ниѡ, ктѡ боуде проијаревиѡ да га ѡправе ѡчина друѡжина порѡтѡмљь; ако л’ е себрь, да хвати оѡ котљь**”.³⁶⁸ Тарановски је ову одредбу држао за доказ да је било ситније властеле која је била у служби оне моћније. Сматрао је да појам **проијаревиѡ** (*пронијаревић*) означава сина пронијара, који је сиромашан јер нема своју пронију.³⁶⁹ Тај став је даље разрадио Соловјев, додајући да је пронију обично наслеђивао само један пронијаров син. Такав би онда настојао да добије службу на двору властелина и да својим истицањем заслужи и добијање проније.³⁷⁰ Византијски извори, по Бартусису, никад не помињу принцип примогенитуре. Пронија је у РOMEЈСКОМ царству држана заједнички. Кључно је пак, по његовом мишљењу, да свакако на двору властеле није било само пронијаревића и себара, те да је сврха поменутог прописа била да одреди друштвени положај пронијаревића.³⁷¹ Упитао се и да ли је термин означавао и пронијара који је посед наследио од свог оца, тј. није га добио на дар од српског владара.³⁷² Додајмо на крају и мишљење Ђорђа Бубала - да је реч *пронијаревићи* означавала све властеоске синове без земље.³⁷³ Као и у другим, овде већ навођеним примерима, невоља је што се појам касније не среће у изворима, тако да нам остају само домишљања. Са наше стране можемо још само додати да је термин *пронијаревић* пандан појму *властеличић*. Поузданих података о томе шта

³⁶⁶ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 39; М. С. Rady, *Nobility*, 146–149.

³⁶⁷ М. С. Rady, *Nobility*, 110–120.

³⁶⁸ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 96.

³⁶⁹ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 68; Тај став подржали су и Г. Острогорски, *Пронија*, 142; С. Шаркић, *Правни положај властеле*, 25.

³⁷⁰ А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 263.

³⁷¹ М. С. Bartusis, *Serbian pronoia*, 193; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 263.

³⁷² М. С. Bartusis, *Serbian pronoia*, 193.

³⁷³ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 187.

се догађало са баштином немамо у законским прописима. Вести из времена обласних господара указују да су поседи држани заједнички.³⁷⁴ Једна одредба *Законика* указује да су отац и син, као и браћа из властеоског рода, могли живети заједно, али и у инокосним породицама.³⁷⁵ Глад за земљом је пак несумњиво постојала, те су вероватно многи службу налазили на дворовима владара или крупније властеле. Поменули смо већ одредбу *Законика* која говори о предаји синова или браће властелина на двор владара. На сличан чин би се онда могли одлучити и пронијари, поготово ако су им проније биле мале. Служба би онда могла омогућити да се домогну неког поседа или новчане зараде, која би била већа него да са другим члановима породице деле приходе од скромне проније.

Податке из *Законика* о пронији смо углавном претресли. Остали су они из 59. члана која задаје пуно мука истраживачима. Уколико се доследно следи текст ове одредбе, проистиче да он забрањује куповање или продавање проније онемо ко нема баштину. Други део прописа подвлачи да се ниједан њен део није смео потчинити цркви.³⁷⁶ Споран је први део одредбе пошто је пронија сама по себи била условни посед, који се ни под којим околностима није смео отуђити. Јасно је још у повељи краљ Милутина Св. Ђорђу код Скопља назначена разлика између два типа власништва. Острогорски је сматрао да се овим истицала могућност наследност наслеђивања проније.³⁷⁷ Тумачење Тарановског да је суштина одредбе била да ко нема баштину не може располагати пронијом, решавало би проблем, али и он сам признаје да је стилизација овог члана неразговорна.³⁷⁸ Различита размишљања о овом питању изнео је и Бартусис, али се није одлучно определио ни за једно од њих.³⁷⁹ Од веће важности нам се ипак чине подаци који упућују на ширење система проније у српској држави. Тако је цар Стефан Душан доделио два села, која су некада држали пронијари, манастиру Бањској.³⁸⁰ Скренута је већ пажња у науци да је реч о првом помену проније ван области које су биле под

³⁷⁴ Види о томе рад М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, у: *исти, Немањићи и Лазаревићи*, Београд 2004, 355–389.

³⁷⁵ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 85, 168; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 45–46, 178–180.

³⁷⁶ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 87, 170; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 50.

³⁷⁷ Г. Острогорски, *Пронија*, 134–135.

³⁷⁸ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, 64–65.

³⁷⁹ М. С. Bartusis, *Serbian propoia*, 191.

³⁸⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 631.

влашћу Византије у XIII и XIV веку.³⁸¹ Забележена је и податак да је након освајања Верије српски краљ одузео имања једном манастиру и поделио неким особама у пронију.³⁸² Много тога говори и имунитетска формула у повељи манастиру Богородице Перивлепте у Охриду, где се уз кефалију и севаста, забрањује и пронијару да узнемирава поседе ове метохије.³⁸³ Страхovalo се, дакле, као и у Византији, да пронијари уз државне службенике могу угрозити црквена имања.³⁸⁴

Урушавање централне власти током владавине цара Уроша (1355–1371) довело је, кроз стварање заокружених територија обласних господара, до снажних потреса у до тада изграђеној друштвеној хијерархији.³⁸⁵ Читав процес није потребно детаљно посматрати пошто је то већ учињено у литератури. Осврнућемо се на догађања и појаве које сматрамо најважнијим у том погледу, усмеривши пажњу, пре свега, на територије које ће касније обухватити Српска деспотовина.

Прво су се од централне власти отцепиле области Епир и Тесалија, које су последње и освојене. Тамо је завладао полубрат Стефана Душана Симеон Палеолог, после неуспеха који је доживео 1358. у покушају да збаци цара Уроша са престола. Већински део властеле је тада пружио подршку легитимном наследнику и сасекао амбиције његовог рођака.³⁸⁶ Сматра се да је сабор, одржан априла 1357. у Скопљу, званично потврдио наклоност најмоћнијег слоја према цару Урошу.³⁸⁷ Непосредно након сабора, Душанов наследник је у својој повељи истакао како је са сабором утврдио стара правила, те записивао хрисовуље и милости.³⁸⁸ Нема сумње да је по потврде својих старих права долазила у великом броју властела, што нам посредно потврђује и повеља Јерини, удовици кесара Прељуба. Односило се то на поседе које је Прељуб држао још као војвода, пре него што је добио Тесалију.³⁸⁹ Самостално у односу на централну власт, убрзо после смрти цара Душана, почео је да иступа и деспот Јован Комнин Асен,

³⁸¹ М. С. Bartusis, *Serbian pronoia*, 190.

³⁸² Исто, 189.

³⁸³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 673.

³⁸⁴ М. С. Bartusis, *Serbian pronoia*, 188–189; Г. Острогорски, *Пронија*, 142.

³⁸⁵ С. Ђирковић, *Почети социјалне хијерархије у Срба*, 235.

³⁸⁶ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975, 14, 16–19.

³⁸⁷ Исто, 17–18.

³⁸⁸ Р. Михаљчић, *Млетке повеље цара Уроша*, 73; Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 146–148.

³⁸⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 312–314; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 14.

управник подручја Канине и Валоне. Зна се и да је подржавао цара Симеона Палеолога.³⁹⁰ Процеси дезинтеграције су, дакле, не случајно узели маха у тзв. грчком делу Царства, где је моћна властела добила „ у државу“ јако простране области. На смањивање територије под влашћу цара Уроша утицали су и спољни напади. Породица Растислалића је на северу државе отцепила до 1359. области Кучева и Браничева, али је то платила потчињавањем угарском краљу Лудовику I.³⁹¹ Имамо опет потврде и о томе да је својим деловањем цар Урош првих година владавине обуздавао самовољу властеле. Успео је да среди ситуацију у Зети, где је извесни властелин Жарко преузео управу, иако је тамошње „ тргове“ још раније цар Душан уступио својој супрузи. Послао је зато властеличића Вукшу да стражари код Св. Срђа како не би Жарко чинио штете трговцима.³⁹² Колики је био Жарков утицај, најбоље сведочи чињеница да су га Млечани примили за свог грађанина.³⁹³ Податак је симптоматичан, посебно у светлу чињенице да ће касније сви истакнути великаши такође бити примани у редове грађана Републике св. Марка.

Процес јачања крупне властеле на рачун централне власти током седме деценије XIV века био је све снажнији. Почетком тог раздобља посебно се истиче кнез Војислав Војиновић, који је формирао пространу област између горње Дрине и Јадранског мора. Објединио је баштинске поседе, пошто су његова браћа раније умрла, а загосподарио је и жупама за које се зна да их је раније држао челник Димитрије.³⁹⁴ Разумна је претпоставка да он лично није био непосредни држалац свих места на поменутој територији. Тешко је рећи да ли је ситнија властела са тог подручја признавала врховна права кнеза Војислава, с обзиром на чињеницу да је он био у добрим односима са царом Урошем.³⁹⁵ Поново је то и питање о хијерархијским односима унутар властеоског слоја, о чему и иначе имамо јако мало података. 1359. за кефалију Милмана се већ каже да је у служби кнеза Војислава, што је симптоматично, јер је особа са тим звањем требало да буде

³⁹⁰ Р. Михаљчић, *Млетске повеље цара Уроша*, 17, 19–21.

³⁹¹ М. Динић, *Растислалићи. Прилог историји распадања српског царства*, ЗРВИ 2 (1953) 143; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 25–26.

³⁹² Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 175; С. Новаковић, *Законски споменици*, 187; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 26–27.

³⁹³ S. Ljubić, *Listine o одношajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike* III, Zagreb 1872, 343.

³⁹⁴ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа*, 62, 75; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 34–36; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, 5–6.

³⁹⁵ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 36–37.

представник централне власти.³⁹⁶ Важан знак уздизања хумског кнеза била је и царева одлука 1359. да му уступи светодмитарски доходак,³⁹⁷ који су, као што је познато, Дубровчани плаћали за слободу трговине у читавој српској држави. Укидајући септембра 1360. самовољно уведене царине и работе, цар Урош је гарантовао Дубровчанима слободу трговине у својој држави, посебно наглашавајући да то важи и за Зету Балшића и државу кнеза Војислава.³⁹⁸ Практично, овим актом је цар признао постојање онога што историчари називају „обласним господарима“. Сасвим је могуће да Балшићи и хумски кнез нису били једини господари оваквог ранга, већ су њихове територије апострофиране због значаја за дубровачку трговину и транзит ка унутрашњости Србије.³⁹⁹ Порекло Балшића је добрим делом за нас обавијено велом тајне. Једино Мавро Орбин помиње да је родоначелник породице Балша у време цара Стефана држао само једно село, да би после његове смрти, заједно са синовима и пријатељима почео да заузима Доњу Зету.⁴⁰⁰ Њихова област се заиста 1360. и није могла мерити са оном кнеза Војислава, што би могло поткрепити тезу о Балшићима као скоројевићима.⁴⁰¹

Утицај и самовоља моћне властеле најочитије су се показали током рата који је кнез Војислав, уз подршку цара Уроша, водио 1361–1362. против Дубровника. Управо тада постају видни знаци расула Српског царства. Са једне стране, ратне операције против Дубровчана водили су кнез Војислав и Котор, док су на њиховој страни били Балшићи и независни господар Будве Површко, такође номинално поданици цара Уроша.⁴⁰² После исцрпљујућег ратовања склопљен је мир 22. августа 1362. између Дубровчана и цара Уроша. Посебно се у документу истиче сукоб Дубровчана са кнезом Војиславом и Котором.⁴⁰³ Колико је ситуација била измењена у односу на ранија времена, сведочи и чињеница да је Дубровчанима

³⁹⁶ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 37; М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века*, 81; М. Благојевић, *Државна управа*, 263.

³⁹⁷ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 39.

³⁹⁸ Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 168.

³⁹⁹ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 40.

⁴⁰⁰ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 63.

⁴⁰¹ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 41–43.

⁴⁰² Исто, 47–50.

⁴⁰³ Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 169.

мир потврдио и кнез Војислав. Наводи се у његовом акту и да се остала царева властела заклела на пријатељство Републици.⁴⁰⁴

Након рата са Дубровником хумски кнез је и даље настајао да увећа своју територију и да је заокружи. Зна се да је припремао напад на браћу Балшиће.⁴⁰⁵ Са друге стране, повеља цара Уроша од 15. јула 1363. сведочи да је извршио замену поседа са челником Мусом. Од њега је добио град и жупу Звечан, а предао му град и жупу Брвеник.⁴⁰⁶ Занимљиво је, како је од стране истраживача већ примећено, да су наведени само поседи у жупи Брвеник. Стога се закључује да је акт био намењен челнику Муси, док моћном кнезу изгледа није био потребан.⁴⁰⁷ Сасвим је извесно да уговорне стране нису биле у равноправном положају. Тако као милоснике срећемо самог кнеза Војислава и ставиоца Лазара. Интересе челника Мусе заступао је ставилац Лазар, док је хумски кнез сам штитио своје интересе.⁴⁰⁸ Упадљиво је и да се на почетку повеље најпре истиче како су се око свега договорили цар, кнез Војислав и друга властела, да би се затим нагласило да је челник Муса добровољно пристао на замену поседа, што нам говори коме је овај чин више одговарао.⁴⁰⁹ Практично, добијањем Звечана кнез је заокружио своју област.⁴¹⁰ За нас је од интереса што се помиње и велики број вероватно ситнијих властелина који су држали поједина села или само један њихов део. Од укупно 56 насеља, 31 село је било у поседу властеле.⁴¹¹ Међу преосталима, од којих су нека била са специфичним дужностима (ловачко, златарско и сл.), можемо тражити баштинска села кнеза Војислава, мада се као такво изричито наводи само једно. Одмах иза њега наведено је да село Доња Трескавица држи кнежев човек Срђевић.⁴¹² Остаје нејасно ко је био извесни војвода који је држао

⁴⁰⁴ Исто, 174; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 54–55.

⁴⁰⁵ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 56, 63.

⁴⁰⁶ М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 144–145.

⁴⁰⁷ Р. Михаљчић, *Замена поседа у средњовековној Србији*, у: *Споменица академика Симе Ђирковића*, ур. С. Рудић, Београд 2011, 69–70; М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа*, 155;

⁴⁰⁸ М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа*, 145; Р. Михаљчић, *Замена поседа*, 69–70; М. Благојевић, *Државна управа*, 125–126.

⁴⁰⁹ М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа*, 144; Р. Михаљчић, *Замена поседа*, 69.

⁴¹⁰ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 63.

⁴¹¹ А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, ГСНД III (1928) 38–39; М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа*, 157–158.

⁴¹² М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа*, 145.

два села, док је један његов човек поседовао једно насеље.⁴¹³ Отвара се овде и питање хијерархијске структуре у самој жупи. Дакле, онај који је зависан од одређеног господара, јасно се означава као његов човек. Какав би онда био однос остале властеле, поменуте у овом документу? Уколико је кнез Војислав могао да располаже њиховом судбином, то је значило да су на неки начин били везани за њега. Могло би се овде помислити да је жупа Брвеник дата кнезу „ у државу“. Нажалост, ми не знамо како је био регулисан статус властеле која се нашла у области другог великаша. Какав је надаље био статус оних насеља која Соловјев⁴¹⁴ означава као жупска? Начелно су, како смо видели, постојала само владарева, властеоска и црквена села. Многа питања остају без одговора и још једном нам потврђују сву заплетеност хијерархијских и имовинских питања у српској средњовековној држави.

Амбициозне планове кнез Војислав није успео да оствари, пошто је преминуо у јесен 1363, вероватно од куге. Из надгробног натписа сазнајемо да је присвојио титуларно име Стефан, а означен је као велики кнез „ *све српске, грчке и поморске земље*“. ⁴¹⁵ Први је од српских великаша, колико је познато, узео поменуто име, које је као титуларно, било резервисано за династију Немањић. Чини се да су његове аспирације биле додатно поткрепљене и сродством са владајућом породицом. Сам цар Урош га је 1362. означио као „ *брата царства ми*“. ⁴¹⁶ Моћни кнез није имао пунолетне наследнике, те је великим поседима по његовој смрти управљала удовица Гоислава. То је отворило пут другим великашима да се наметну слабом врховном владару. ⁴¹⁷

Другу половину 60-их година XIV века обележиће успон браће Вукашина и Угљеше Мрњавчевића. Детаљније о њиховом пореклу говори само Орбин. Отац им је наводно био Мрњава, сиромашни властелин из Ливна, кога је заједно са синовима уздигао цар Душан. ⁴¹⁸ Обично се због тога у историографији истицало да су они припадали кругу скоројевића који су искористили хаотичне прилике у

⁴¹³ Исто, 145.

⁴¹⁴ А. Соловјев, *Једна српска жупа*, 38.

⁴¹⁵ Г. Томовић, *Морфологија*, 74; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 63.

⁴¹⁶ Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 169.

⁴¹⁷ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 85.

⁴¹⁸ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 49–50.

држави у доба цара Уроша.⁴¹⁹ Потребно је ипак указати да поједини подаци, по нашем мишљењу, релативизују такав став. Најпре поуздано знамо да је 1350. за време цара Душана, Вукашин био жупан у Прилепу.⁴²⁰ Млађи брат Угљеша је, пак, око 1346. кратко управљао крајем око Дубровника - Требињем и Конавлима.⁴²¹ Узевши у обзир да касније Угљешу налазимо у Серу, могло би се претпоставити да су спадали у ред властеле која је добила поседе у крајевима освојеним од Византије. То би указивало да је њихово уздизање почело још за владавине цара Стефана Душана. Најзад, још нам се значајније чине њихове рођачке везе са осталом властелом. Тешко да су све настале у првој половини 60-их година, за које се везује њихов највећи успон. Назначено је већ да је Вукашин на краљевском портрету у Псачи представљен као оседели старац.⁴²² За Угљешу знамо да је био ожењен ћерком кесара Војихне, господара велике области на југоистоку Српског царства.⁴²³ Није познато порекло Вукашинове супруге, али зато знамо да се његова сестра удала за Николу Радоњу, најстаријег сина севастократора Бранка Младеновића.⁴²⁴ Најстарији Вукашинов син Марко био је ожењен Јеленом, ћерком великаша Радослава Хлапена.⁴²⁵ Удајом Вукашинове ћерке Оливере за Ђурђа Балшића дошло је до повезивања са још једном истакнутом породицом.⁴²⁶ Све набројане чињенице, по нашем мишљењу, сведоче да Мрњавчевићи нису припадали тако незнатној властели, јер онда до свих поменутих орођавања не би ни дошло. Доиста нема сумње да су током свог уздизања потисли породице истакнутијег порекла. Познато је да су синови деспота Јована Оливера, вероватно најистакнутијег великаша цара Стефан Душана, након очеве смрти били у незавидној позицији, таквој да су морали да

⁴¹⁹ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 80, 96; *Историја српског народа* I, 601 (Р. Михаљчић).

⁴²⁰ Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 37, бр. 97; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 242; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 80.

⁴²¹ К. Јиречек, *Историја Срба* I, 242–243; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 80.

⁴²² Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 85.

⁴²³ Б. Кораблев, *Actes de Chilandar. Deuxième partie, actes slaves*, Византијској Временник XIX (1915) 532; Више о области којом је управљао кесар Војихна: С. Ћирковић, *Област кесара Војихне*, ЗРВИ 34 (1995) 181–183.

⁴²⁴ Г. Суботић, С. Кисас, *Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској Гори*, ЗРВИ 16 (1975) 164, 174–175, 178; М. Спремић, *Бранковићи и Хиландар (1365–1427)*, у: исти, *Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку*, Београд 2005, 422.

⁴²⁵ Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 59, бр. 189.

⁴²⁶ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 51, 64; С. Ћирковић, *Коментари и извори Мавра Орбина*, у: М. Орбин, *Краљевство Словена*, 331, 338–339; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 248, нап. 63.

поврате његову задужбину манастир Лесново, који је био поклоњен Хиландару.⁴²⁷ У сенци браће о којој говоримо били су и севастократор, односно деспот Дејан и његови наследници.⁴²⁸ На њихов рачун се чак проширио савезник, можда чак и рођак Мрњавчевића, Влатко Паскачић, син кнеза Паскача.⁴²⁹ Царев рођак, велики војвода Никола Стањевић, такође није успео да се уздигне поред Вукашина и Угљеше.⁴³⁰

Кључни политички догађај у ово време било је успостављање савладарства августа или септембра 1365. између цара Уроша и Вукашина, који је тада добио краљевску титулу. Управо у то време је и његов брат деспот Јован Угљеша преузео од царице Јелене управу над пространим серском облашћу.⁴³¹ Номинално, краљ Вукашин је имао управу над целом територијом државе, али је реално остао обласни господар. Након 1365. учврстио је своју власт и коначно завладао западном Македонијом. Изгледа да су крајње северне тачке његове територије били градови Приштина и Ново Брдо.⁴³² Напредовање Вукашина и Угљеше довело их је у сукоб са властелом која је формирала своје области у старим крајевима српске државе. На првом месту то се односи на великог жупана Николу Алтомановића, који је 1368, потиснувши стрину Гоиславу, практично обновио у пуном обиму некадашњу област кнеза Војислава Војиновића.⁴³³ По свој прилици, у другој половини седме деценије XIV века успон бележи и Лазар Хребелановић. Знамо да је на царевом двору био још 1363. године, али се сматра да га је до 1365. свакако напустио и отпочео стварање своје области. Претпоставља се да је до 1371. овладао скромном територијом између Ибра и

⁴²⁷ С. Новаковић, *Законски споменици*, 454; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 75–76; *Српски биографски речник* 4, 438 (Ђ. Бубало).

⁴²⁸ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 67–73.

⁴²⁹ С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи*, 143; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 73–75; 85.

⁴³⁰ С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Уроша којом потврђује дар великог војводе Николе Стањевића*, 105–106, 110–111; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 76–78.

⁴³¹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 44; Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 6–13, 22–40; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 86–96, 104. Мора се, међутим, нагласити да је према новијим истраживањима Угљеша добио деспотску титулу још 1364. или чак 1363. године. Види о томе: Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу*, ЗРВИ 31 (1992) 133.

⁴³² М. Орбин, *Краљевство Словена*, 45, 54; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 102–103.

⁴³³ М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, 7–8; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 112–114.

доњег тока Западне и Јужне Мораве.⁴³⁴ Интереси рашке властеле и Мрњавчевића су се извесно сударили у једном тренутку. Јасно о томе сведочи доиста једино Мавро Орбин, приповедајући да су кнез Лазар и жупан Никола Алтомановић увукли и цара Уроша у своју коалицију против краља Вукашина и деспота Угљеше. Битка се, по истом извору, одиграла 1369. на Косову и из ње су Мрњавчевићи изашли као победници, захваљујући издаји кнеза Лазара. Наводно је и цар Урош био заробљен са неколицином својих властелина.⁴³⁵ Други извори такође упућују на то да се у ово време одиграо потпуни разлаз између цара и краља. Дубровчанима је априла 1370. краљ Вукашин издао повељу о слободи трговине потврђујући повеље ранијих владара, не поменувши уопште цара Уроша.⁴³⁶ Готово да је легитимни владар био потпуно потиснут са јавне сцене. Немамо ниједну сачувану његову повељу након оне из маја 1366. војводи Николи Стањевићу,⁴³⁷ што свакако није само резултат слабе очуваности извора, већ, чини се, и политичких околности. Потребно је напоменути да и раније цар Урош није практично имао никаквих ингеренција над властелом Мрњавчевића. Наиме, они су без њега потврдили дар Новака Мрасоревића светогорском манастиру св. Пантелејмона јануара 1366. године.⁴³⁸

Амбиција краља Вукашина била је да замени династију Немањића. Огледа се то јасно у чињеници да је свог сина Марка уздигао на положај младог краља, означивши га тиме као наследника централне власти.⁴³⁹ Отац и син су се заједно са Балшићима спремали половином 1371. за одлучан обрачун са великим жупаном Николом Алтомановићем.⁴⁴⁰ До напада није дошло, пошто је краљ Вукашин морао да похита брату у помоћ против Турака. Тежак пораз и погибија деспота Угљеше и његовог брата краља Вукашина у Маричкој битци 26.

⁴³⁴ Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић. Историја, култ, предање*, Београд 1989², 27–28; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 117, 212–213.

⁴³⁵ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 50–51, 53; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 117–122.

⁴³⁶ С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијих српских владара*, ССА 4 (2005) 165–167; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 123.

⁴³⁷ С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Уроша*, 103–115.

⁴³⁸ С. Ћирковић, *Повеља деспота Јована Угљеше за властелина Новака Мрасоревића*, ССА 1 (2002) 93–98; С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина за властелина Новака Мрасоревића*, ССА 1 (2002) 99–102.

⁴³⁹ Г. Томовић, *Морфологија*, 77; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 166, 168.

⁴⁴⁰ М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 18–20; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 117, 135, 137.

септембра 1371. значио је политички слом ове породице.⁴⁴¹ Почетком децембра 1371. умро је и цар Урош, што је и формално значило крај постојања Српског царства.⁴⁴² Легитимног краља Марка нико од моћне властеле није ни помишљао да призна за свог господара. Област Мрњавчевића, напротив, оставши без одбране, била је изложена распарчавању од стране осталих великаша.⁴⁴³ Одлучили смо се зато и ми да 1371. узмемо као преломну тачку у развоју властесоког слоја, иако је снажне централне власти нестало и раније. Међутим, након 1371. нико се из идеолошких разлога није усудио да посегне за краљевском или царском титулом. Један од Данилових настављача третира и кнеза Лазара, попут Мрњавчевића, као оне који су узели део Урошевог царства.⁴⁴⁴ Надаље уочавамо да су територије, грубо говорећи, у Македонији, од времена Маричке битке имале другачији развој од оних на северу, које су за нас најзначајније због теме дисертације. Несумњиво велико страдање властеле у одсудној борби са Турцима 1371. такође је могло пружити прилику за уздизање личности које су до тада биле у другом плану. Надаље, развој српских области је практично од 1371. обележен готово сталном претњом напада Османлија, што је свакако и властелу доводило у другачију позицију у односу на раније раздобље.

Властеоски слој у доба обласних господара (1371–1402)

Средишње место у овом одељку посветићемо областима које ће касније чинити саставне делове Српске деспотовине. Реч је, дакле, о територијама под контролом кнеза Лазара, Вука Бранковића и Балшића. То, наравно, не значи да се нећемо осврнути и на податке везане за друге крајеве некадашњег Српског царства, који нам могу омогућити да сагледамо ширу слику збивања.

⁴⁴¹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* III, Београд 1905, 42–43; Г. Острогорски, *Серска област*, 140–143; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 153–155, 159–162.

⁴⁴² Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 66, 207; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 162–163, 274.

⁴⁴³ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 168–171.

⁴⁴⁴ *Животи краљева и архиепископа српских*, 381; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 120.

Слом Мрњавчевића на Марици одмах су искористили њихови суседи. Највише се, чини се, окористио кнез Лазар, запосевши између осталог и богати рударски град Ново Брдо. Тиме је повратио своју баштину, пошто се зна да је био родом из Прилепца.⁴⁴⁵ Појединачно најмоћнији обласни господар постао је ипак Никола Алтомановић. У ово време он је преотео Рудник од кнеза Лазара, а по Орбину је одузео од Мрњавчевића читаву област која се граничила са његовим поседима.⁴⁴⁶ Балшићима није сметало сродство са краљем Вукашином да његовим наследницима преотму Призрен. Ђурађ Балшић је и отпустио своју прву супругу Оливеру, сестру краља Марка.⁴⁴⁷ Управо у ово време, 1371. и 1372, Балшићи захваљујући браку Балше II шире своје поседе на југ и постају господари Берата, Валоне и Химере.⁴⁴⁸ Нагли пад Мрњавчевића изгледа је дао простора и господину Вуку, наследнику Бранка Младеновића, да се размахне. Његова баштина такође је била на подручју Косова. Најкасније 1377. дошао је у посед Скопља.⁴⁴⁹ На другој страни, браћа деспот Јован и Константин Драгаш су знатно проширили своју територију на рачун краља Марка и његове браће,⁴⁵⁰ али то је за наш рад од споредног значаја. Дотакли смо само овлаш најважније политичке промене које су се догодиле непосредно након битке на Марици. Извесно је да су оне довеле и до друштвених потреса, мада нам извори о томе не говоре. Несређене прилике налагале су нова прилагођавања властели, посебно онима који нису били на врху хијерархије. Како ће показати неки доцнији догађаји, властела је добро осећала када њихов дотадашњи господар слаби и била је спремна да брзо промени страну.

Нову прераспodelу територија некадашњег Царства донео је 1373. потпуни политички слом амбициозног и младог Николе Алтомановића. Победу над њим однели су кнез Лазар и босански бан Твртко, али је, чини се, кључни фактор било то што је жупан изгубио подршку угарског краља Лајоша I (1342–1382),

⁴⁴⁵ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 54, 93; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 169, 185; Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 43, 54, 58,

⁴⁴⁶ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 54; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 185, 190; Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 58–59.

⁴⁴⁷ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 54, 64; К. Жиречек, *Историја Срба I*, 254.

⁴⁴⁸ S. Ljubić, *Listine o odnošajih IV*, 100; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 190.

⁴⁴⁹ С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира Светог Георгија манастиру Хиландару*, ССА 8 (2009) 120; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 152, 169–170.

⁴⁵⁰ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 173–181.

упустивши се у савезништво са Венецијом.⁴⁵¹ Ток борби против жупана описао је Мавро Орбин. За нас је посебно од нарочитог значаја податак да је било властеле која је изневерила Николу Алтомановића. Наиме, видевши да се не може одупрети здруженим снагама кнеза Лазара и бана Твртка, потпомогнутим једним угарским одредом, велики жупан се почео повлачити ка Приморју. Међутим, властела Обрада Зорке га је изневерила и одбила да га прими у град Клобук. Пошто није примљен ни у Требињу и Конавлима, вратио се у Ужице, где је коначно и заробљен.⁴⁵² Из других извора је заиста познато да је још 1371. Обрад Зорка био жупанов кефалија у Конавлима и Требињу, а доцније носио и титулу кнеза.⁴⁵³ Како је већ примећено, није познато да ли је поменути властелин на овај начин поступио видевши да се Николи Алтомановићу припрема пропаст или је можда и сам био део шире коалиције против свог дотадашњег господара. Ваља напоменути да је и раније у односима са Дубровником прилично самостално наступао.⁴⁵⁴ Описани догађаји јасно сведоче како се властела спремно прилагођавала промени односа снага, не презајући ни од издаје дотадашњег господара. Поред кнеза Лазара и бана Твртка, део некадашњих жупанових територија посео је и Вук Бранковић,⁴⁵⁵ његов блиски рођак.⁴⁵⁶ Пресудно за Вуково држање је свакако било политичко савезништво са кнезом Лазаром, чијом се ћерком око 1371. оженио.⁴⁵⁷ Вероватно су након слома жупана Николе своју баштину повратили и Мусићи, који су били његови велики непријатељи, а опет, кнежеви рођаци. Наводно је баш Стефан Мусић, уз одобрење кнеза Лазара, ослепео младог жупана.⁴⁵⁸ Можемо само нагађати колико је било сличних заплетених односа међу властелом нижег ранга и колико су на њу овакве политичке промене могле деловати.

⁴⁵¹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 60, 82-83; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 191-194; Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 59-60; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 23-25.

⁴⁵² М. Орбин, *Краљевство Словена*, 60.

⁴⁵³ М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 18-19, 26; М. Шуица, *Немирно доба*, 82-83; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 195-196.

⁴⁵⁴ М. Шуица, *Немирно доба*, 83-84.

⁴⁵⁵ М. Динић, *Област Бранковића*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 150-151; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 200-201.

⁴⁵⁶ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа* 74. Неведени натпис сведочи да је Ратослава, сестра севастократора Бранка, била мајка жупана Николе.

⁴⁵⁷ А. Веселиновић, Р. Љушић, *Српске династије*, Нови Сад-Београд 2001, 76, 84 (А. Веселиновић).

⁴⁵⁸ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 61; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 214-216.

Као најмоћнији обласни господар након 1373. издваја се кнез Лазар. Својим напором у превазилажењу спора са Цариградском патријаршијом стекао је и подршку српске цркве.⁴⁵⁹ Извори каснијег периода наглашавају његово сродство са светородном династијом преко супруге Милице.⁴⁶⁰ На потпун начин идеју континуитета са Немањићима изразиће након победе над Радичем Бранковићем 1379. и заокружења своје области. Почео је да се назива *самодржавним кнезом* и да употребљава титуларно име Стефан.⁴⁶¹ Међутим, то није значило да су чак ни његови рођаци попут Вука Бранковића и Ђурђа II Балшића, били потчињени њему. Напротив, они самостално иступају према другим земљама. Њихове повеље није потврђивао кнез Лазар, као другој својој властели. Ђурађ Страцимировић чак није помогао кнезу 1389. у одлучујућем сукобу са Турцима.⁴⁶² Надаље и неки истакнути властелини кнеза Лазара су, изгледа, имали посебан положај. Имамо ту пре других, у виду Николу Зојића и Новака Белоцрквића. Биограф деспота Стефана Лазаревића, Константин Филозоф, забележио је да је њих још кнез Лазар покорио.⁴⁶³ Поседи Николе Зојића налазили су се у стратешки важном рудничком крају и вероватно је он раније био човек Николе Алтомановића. Изгледа да је у једном тренутку већ покушао самостално да делује, те га је кнез морао потчињавати.⁴⁶⁴ Значај овог властелина огледа се и у чињеници да је преко супруге био у рођачким односима са Лазаревићима. Брак је вероватно настао у време Зојићевог потчињавања кнезу.⁴⁶⁵ Личност Новака Белоцрквића мање нам је позната. Зна се да су му имања лежала у топличком крају и у Хвосну. Припадао је очито старој властелинској породици, пошто се каже да је црква коју је поклонио светогорском манастиру св. Пантелејмона дарована са поседима које је имала у

⁴⁵⁹ *Животи краљева и архиепископа српских*, 381–383; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 70–71, 77, 81, 85; *Историја српског народа II*, 12–14, 16 (Д. Богдановић).

⁴⁶⁰ Љ. Стојајновић, *Родослови и летописи*, 200, бр. 538, 210–213, бр. 584.

⁴⁶¹ За повеље кнеза Лазара види: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, 32, 131, 148, 165, 172, 192, 203; Љ. Стојајновић, *Родослови и летописи*, 214; Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 88, 90, 92–94, 96–97; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 11–12.

⁴⁶² Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 97–100.

⁴⁶³ *Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, пр. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875) 266; М. Шуица, *Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, ИГ 1–2 (1997) 9; М. Шуица, *Немирно доба*, 103, 108.

⁴⁶⁴ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, Београд 2007, 295; М. Шуица, *Завера властеле*, 13–14.

⁴⁶⁵ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 295; М. Шуица, *Завера властеле*, 14.

време цара Стефана Душана.⁴⁶⁶ Могуће је да је и он, попут Николе Зојића, био раније зависан од великог жупана Николе Алтомановића.⁴⁶⁷

Уз већ поменуте, извори нас обавештавају о још једном броју значајних властелина потчињених кнезу Лазару. На првом месту бисмо истакли монаха Доротеја, чије световно име нам остаје непознато. Судећи према великим поседима које је, заједно са сином јеромонахом Данилом, приложио својој задужбини Дренчи, реч је о особи великог угледа.⁴⁶⁸ Центар баштинских поседа ове породице налазио се у области реке Расине. У Неупарима су имали двор са придворном црквом.⁴⁶⁹ Посебан значај Доротејевог дара огледа се и у чињеници да је повеља састављена у Жичи пред патријархом Спиридоном и *Сабором Велике цркве*.⁴⁷⁰ Сходно тексту једног записа,⁴⁷¹ помишљало се да је монах Доротеј за световног живота носио деспотску титулу.⁴⁷² Са наше стране напомињемо да је, у делу повеље који је посвећен уређењу манастира, наглашено да се у њему не сме сахранити ниједна жена осим „**царице или ктиторнице**“.⁴⁷³ Добро је познато да у ово време није било особе са титулом цара, а самим тим ни царице. Како знамо да су овај епитет могле носити и супруге деспота, отварало би то могућност да се мисли на супругу ктитора. Међутим, онда је нејасно зашто се посебно наводи ктиторница. Важно је истаћи да је Доротеј имао поседе и у Браничеву, које је могао добити након 1379. када је кнез Лазар потчинио област Радича Бранковића. Ова повеља наговештава да је можда ктитор Дренче имао и војничких заслуга за овај кнежев успех. Одређено је да се манастиру даје сваке године и 50 литара сребра из Новог Брда,⁴⁷⁴ што може указати да је Доротеј био укључен и у уносне послове са рударством. Занимљиво је и да се оснивачка повеља данас чува у светогорском манастиру св. Пантелејмона. То указује да је неко од ктитора тамо завршио свој живот, мада је повељом изричито било забрањено да Дренча буде потчињена

⁴⁶⁶ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 296; М. Шуица, *Завера властеле*, 11–12.

⁴⁶⁷ М. Шуица, *Завера властеле*, 12.

⁴⁶⁸ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 180–181; М. Шуица, *Немирно доба*, 93–94.

⁴⁶⁹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, у: *Крушевац кроз векове*, ур. А. Стошић, Крушевац 1972, 37–39; М. Шуица, *Немирно доба*, 93.

⁴⁷⁰ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181; М. Благојевић, *Манастирски поседи*, 37.

⁴⁷¹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, Београд 1903, 466, бр. 4602.

⁴⁷² Р. Грујић, *Који је српски деспот умро као великосхимник Јован Каливиг?*, ГСНД XI (1932) 234.

⁴⁷³ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181, ред 40.

⁴⁷⁴ Исто, 181.

неком другом манастиру.⁴⁷⁵ Изгледа да се са Данилом и угасила једна утицајна великашка породица. Изнета је и претпоставка да је управо Доротејев син био каснији патријарх Данило.⁴⁷⁶

Напоменули смо већ да је распад Српског царства омогућавао уздизање до тада не тако угледних личности. Колико год имало истине у томе, вреди поновити да то не значи да су нестале старе властееоске породице. За двојицу властелина кнеза Лазара имамо и непосредне потврде да су били такав случај. Тако знамо да је отац Црепа Вукославића, познатог кнежевог крајишника,⁴⁷⁷ Вукослав, добио од цара Душана у баштину Петруско властелинство.⁴⁷⁸ Обрад Драгосаљић је, пак, 1388. приложио својој задужбини поседе које су његови преци држали још у време владавине краља Милутина.⁴⁷⁹ Ови његови поседи налазили су се у жупи Брвеник, која је од 1363. припадала челнику Муси. Зато постоји могућност да је преко Мусића био потчињен кнезу Лазару, мада то не налазимо у изворима.⁴⁸⁰ Повеља патријарха Спиридона о поменутом дару бележи га као војводу,⁴⁸¹ те зато можемо рећи да је попут Црепа, припадао кругу истакнуте властеле.

Малобројни подаци ипак омогућавају да се осветли и питање управног апарата у државама обласних господара. Најважније место је у њему, према истраживањима Милоша Благојевића, припадало логотету. Свакако је то у вези са чињеницом да су они, сходно *Душановом закону*, имали извесне компетенције над црквеним пословима.⁴⁸² Тако је први на листи милосника у повељи коју је кнез Лазар издао Дубровчанима јануара 1387. био логотет Ненада.⁴⁸³ Претпоставља се да је он истоветна личност са Ненадом сином казнаца

⁴⁷⁵ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181; Р. Lemerle, G. Dargon, S. Ćirković, *Actes de Saint-Rantéléémon*, Paris 1982, 179.

⁴⁷⁶ М. Пурковић, *Српски патријарси Средњег века*, Диселдорф 1976, 127–128, 132–133.

⁴⁷⁷ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 18–20, 222–223; М. Шуица, *Немирно доба*, 117–118; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1–2 (1987) 34–37.

⁴⁷⁸ Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 152–153; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 223; Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару*, 104; Р. Михаљчић, *Где се налазио град Петрус?*, у: исти, *Српска прошлост и народно сећање*, Београд 2001, 215–218.; М. Шуица, *Немирно доба*, 117.

⁴⁷⁹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 203, 210.

⁴⁸⁰ С. Милојевић, *Мусићи. Просопографско истраживање једне српске средњовековне породице*, ИЧ XXXIII (1986) 14–15; М. Шуица, *Немирно доба*, 111–112.

⁴⁸¹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 210.

⁴⁸² М. Благојевић, *Државна управа*, 179–185.

⁴⁸³ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 123.

Богдана, који је 1372. подигао град Копријан код Ниша.⁴⁸⁴ Занимљиво је истаћи да је његов отац држао 1363. део једног села у брвеничкој жупи,⁴⁸⁵ те податак из 1372. може указивати на пресељење породице у друго подручје. На територији под влашћу Вука Бранковића није постојало звање логотета, али је има мишљења да је постојало лице задужено за послове из његовог делокруга. У повељи Вука Бранковића Дубровчанима, као први милосник је наведен извесни Тодор Хамировић, без икакве титуле, те Благојевић мисли да је он вршио исте дужности као Ненада у држави кнеза Лазара, па је зато и наведен испред остале властеле.⁴⁸⁶ Са друге стране, код браће Балшића се јавља титула логотета у појединим исправама. Међутим, он је код њих пре свега обављао функцију управника дворске канцеларије, али није вршио и остале послове логотета.⁴⁸⁷

Када је реч о звању протовестијара, њега срећемо у областима кнеза Лазара и Балшића. Знамо да је кнежев протовестијар био Грубац из Новог Брда, града који је био од изузетног значаја за финансије овог владара.⁴⁸⁸ Код Балшића са тим звањем од 1385. срећемо млетачког трговца Филипа Барелија. С обзиром на послове који су улазили у његову надлежност, не изненађује што је био први на листи милосника у повељама издатим Дубровчанима.⁴⁸⁹ Тешко је нешто више рећи о надлежностима жупана у овом периоду. Познат нам је само жупан Петар, властелин кнеза Лазара, за кога се претпоставља да је био обласни управник.⁴⁹⁰ Истакнуто место у управном апарату обласних господара уживали су челници. Јављају се и они као милосници у повељама које су кнез Лазар и Вук Бранковић издали Дубровчанима. Они су били представници централне управе, који су бринули о владаревој личности и имовини.⁴⁹¹ Најбоље се то види на примеру челника Смиле властелина Вука Бранковића. Он не само да је био милосник на

⁴⁸⁴ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа*, 78.

⁴⁸⁵ М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа*, 145; М. Шуица, *Немирно доба*, 89.

⁴⁸⁶ М. Благојевић, *Државна управа*, 184–185.

⁴⁸⁷ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 107, 111; М. Благојевић, *Државна управа*, 174–176.

⁴⁸⁸ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1962, 45; М. Благојевић, *Државна управа*, 191–192; М. Шуица, *Немирно доба*, 91–92.

⁴⁸⁹ С. Рудић, *Повеља дуке драчког Балше II Дубровчанима*, ССА 11 (2012) 102; Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 110–111; *Историја Црне Горе II–2*, 46, 52; М. Благојевић, *Државна управа*, 196, 198–199; М. Шуица, *Немирно доба*, 76–77.

⁴⁹⁰ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 123; Давно је изречено мишљење да је реч о једном од синова кнеза Војислава Војиновића: М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 10, нап. 25; М. Благојевић, *Државна управа*, 267–268; М. Шуица, *Немирно доба*, 112–113.

⁴⁹¹ М. Благојевић, *Државна управа*, 229.

повељи издатој Дубровчанима 1387, него се касније старао и о преносу поклада свог господара у Дубровник, водећи са собом и свог „логотета“.⁴⁹² Спадао је међу оне властелине Вука Бранковића који су ковали и сопствени новац.⁴⁹³

Као и у доба Царства, систем локалне управе заснивао се на кефалијама. Јасно се то уочава поново из одредби докумената којима се Дубровчанима гарантовала слобода трговине. Наглашено је да они нису смели ометати домаће људе који су због трговачких послова одлазили у Дубровник, а нису имали више право да суде Дубровчанима, да се мешају у питање имовине Дубровчана који су умрли у Србији, нити у извршавање пресуда везаних за Дубровчане.⁴⁹⁴ Један пример из Новог Брда показује да се ови прописи нису увек поштовали. Тамошњи кефалија Гоислав је, наиме, заједно са пургарима везао једног дубровачког трговца за туђи дуг. Пошто је узео и више него што је износило то дуговање, дубровачки кнез је кефалији претио да ће се због тога жалити и кнезу Лазару.⁴⁹⁵ Уочавамо, дакле, да су Дубровчани имали развијену комуникацију и са представницима локалне управе, којима су некад морали да запрете и интервенцијом владара. Важан град какав је било Скопље, имао је „градског“ и „кулског“ кефалију. Претпоставља се да је дужност другог била заповедање главним градским утврђењима.⁴⁹⁶ Кефалије су постојале и у Зети под Балшићима.⁴⁹⁷

Питање проније у овом периоду не можемо осветлити на прави начин услед недостатка извора. Из тог разлога не увиђамо да ли је дошло до њеног евентуалног ширења као, на пример, у Византији тог доба, услед све јачег турског притиска.⁴⁹⁸ Само један помен из каснијег периода се односи на пронију у држави кнеза Лазара. Деспот Стефан је 1404/5. даровао монахињи Јевпраксији (удовици деспота Угљеше) село Јабучије у левачкој жупи, које је за време кнеза Лазара

⁴⁹² М. Шуица, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља Вука Бранковића Дубровнику*, ССА 9 (2010) 102; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 142, 144-145; М. Шуица, *Немирно доба*, 125-126; М. Благојевић, *Државна управа*, 228-229.

⁴⁹³ В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 170.

⁴⁹⁴ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 120-122; М. Шуица, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља Вука Бранковића Дубровнику*, 101-102; М. Благојевић, *Државна управа*, 268.

⁴⁹⁵ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 168; М. Динић, *За историју рударства* II, 72.

⁴⁹⁶ С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира*, 121; М. Благојевић, *Државна управа*, 272.

⁴⁹⁷ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 111; *Историја Црне Горе* II-2, 257; М. Благојевић, *Државна управа*, 277.

⁴⁹⁸ Г. Острогорски, *Пронија*, 108-122; М. Bartusis, *Late Byzantine Army, Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia, 1992, 169.

држао као пронију извесни Младен Псисин.⁴⁹⁹ Поменути пронијар се не спомиње у другим изворима, а у самој повељи није наглашено које држао поседе пре него што је додељен деспотици Јевпраксији.⁵⁰⁰

Назначили смо већ да су турска надирања несумњиво веома утицала на развој српских области у овом периоду. Управо су властеоске снаге биле носиоци одбране угрожених подручја. Велики окршај какав је била Косовска битка из 1389. у том смислу представља преломну тачку. Тада је страдао огроман број ратника, посебно из области Лазаревића. Дрastiчно смањење војних потенцијала натерало је наследнике погинулог кнеза да прихвате врховну власт Османлија.⁵⁰¹ Поменимо на овом месту само чињеницу да сукоб нису преживели синови челника Мусе, Стефан и Лазар.⁵⁰² Ктиторски портрети из манастира Велуће такође чини се сведоче о властели пострадаој на Косову пољу.⁵⁰³ По мишљењу истраживача, нешто боља ситуација је у том погледу била на територији под влашћу Вука Бранковића.⁵⁰⁴ Услед новонастале ситуације у којој су Лазаревићима претили и спољни напади, један број властеле покушао је да се одметне од њихове власти, што је забележио у свом делу и Константин Филозоф.⁵⁰⁵ Из једне повеље Хиландару сазнајемо да је кнеза Стефана изневерио властелин Обрад Драгосаљић, због чега му је одузета баштина.⁵⁰⁶ Ослонац је поменути великаш можда нашао у Вуку Бранковићу, чија му је област била у суседству. Уз то, Вук је у времену после 1389. наставио отпор Турцима, заузевши другачију политичку оријентацију од Лазаревића.⁵⁰⁷ Угарски упади у северне пределе територије кнеза Стефана и освајање појединих тврђава у раздобљу од 1389. до 1392, увећали су

⁴⁹⁹ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Евпраксији*, 135.

⁵⁰⁰ М. Шуица, *Немирно доба*, 101.

⁵⁰¹ М. Шуица, *Властела кнеза Стефана Лазаревића (1389–1402)*, ГДИ 1 (2004) 10–11.

⁵⁰² В. Ћоровић, *Силуан и Данило II, Српски писци XIV-XV века*, Глас СКА 136 (1929) 96; С. Милојевић, *Мусићи*, 21–22, 30, 32; М. Шуица, *Немирно доба*, 97–98; 114–116.

⁵⁰³ М. Шуица, *Немирно доба*, 90, 92, 96, 113.

⁵⁰⁴ М. Спремић, *Вук Бранковић и Косовска битка*, у: исти, *Прекинут успон*, Београд 2005, 251.

⁵⁰⁵ *Константин Филозоф*, 262; М. Шуица, *Властела кнеза Стефана*, 24; М. Шуица, *Српске земље између Угарске и Турске: од Косовске до Ангорске битке*, Београд 2006 (необјављена докторска дисертација) 143–144.

⁵⁰⁶ М. Шуица, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења Богородичиног у Ибру*, ССА 3 (2004) 112.

⁵⁰⁷ М. Шуица, *Српске земље између Турске и Угарске*, 155–156; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 34.

значај територија које је контролисао Никола Зојић.⁵⁰⁸ Снаге Вука Бранковића ипак нису биле довољне, и он је најкасније у јесен 1392. такође постао вазал Османлија.⁵⁰⁹

Уређивање односа са Османлијама и слабљење Вука Бранковића политички су чиниоци који су кнегињи Милици и њеном младом сину Стефану омогућили да консолидују ситуацију на свом подручју. Са идеолошке стране имали су подршку цркве, која је кнеза Лазара пар година након погибије прогласила за светитеља. У свечаностима приређеним тим поводом, узела је учешће и властела.⁵¹⁰ Тиме је почео да се ствара култни легитимитет нове династије. Настојало се истаћи да она баштини традиције Немањића.⁵¹¹ Постоје и извесне индиције о начинима којима су Лазаревићи настојали да ојачају своје војне потенцијале. Некадашња баштина Обрада Драгосаљића, пре него што је поклоњена Хиландару, била је претворена у пронију.⁵¹² Давање земљишта у пронију био је најсигурнији начин за владара да обезбеди већи број војника. За разлику од баштине, пронијом је могао слободно располагати у сваком моменту. Других сличних примера немамо, али је логично да је слично чињено и са имањима остале неверне властеле. Додељивањем пронија владар је избегавао и даље јачање крупне властеле. Учешће знатнијих војних контингената кнеза Стефана у османлијским походима из 1395, 1396, 1398. и 1402, сигнал је извесне консолидације саме властеле и војног јачања области Лазаревића.⁵¹³ Они су били сачињени пре свега од тешке коњице, како предочавају извори,⁵¹⁴ коју је могла да опреми само богатија властела. Пораст важности војне улоге властеле огледа се и у чињеници да војводе добијају истакнутије место у управном апарату.⁵¹⁵ То нам предочава повеља Св.

⁵⁰⁸ М. Шуица, *Српске земље између Турске и Угарске*, 144–150, 196–211, 249–255; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, ИГ 1–2 (1959) 96–112.

⁵⁰⁹ С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића којом ослобађа манастир Хиландар плаћања „ турског данка“*, ССА 9 (2010) 150–151; *Историја српског народа II*, Београд 1982, 51 (С. Ћирковић).

⁵¹⁰ В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, 95–96.

⁵¹¹ С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост у доба породице Лазаревић: стари узор и нови модели*, ЗРВИ 43 (2006) 77–79; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 13–14.

⁵¹² М. Шуица, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведена*, 112.

⁵¹³ М. Шуица, *Властела кнеза Стефана*, 11.

⁵¹⁴ Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to The Ottoman Turks*, *An Annotated Translation of "Historia Turco-Byzantina"* by Н. Magoulias, Detroit 1975, 90, 93; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 42, 59–61; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 39, 41.

⁵¹⁵ С. Новаковић, *Стара српска војска*, 62; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 197; М. Благојевић, *Државна управа*, 288–289.

Пантелејмону из 1400. где је наглашено да на манастирским поседима није смео заповедати „ *ни војвода, ни кефалија, ни двородржица, ни челник, ни други ко од владајућих*“.⁵¹⁶ Управо као дародавци у истом акту на првом месту се међу властелом наводе војводе Никола (Зојић), Михал и Новак (Белоцрквић).⁵¹⁷ Захваљујући једном надгробном натпису, познат нам је и кнежев велики војвода Угљеша Десисалић, ктитор храма Богородице пречисте у Ждрелу.⁵¹⁸ Кључно место војвода у оквиру управе биће додатно наглашено нешто касније и реформом деспота Стефана.

Поред војвода, у периоду од 1389. до 1402. срећемо и носиоце осталих звања, углавном са старим улогама. Одмах након војвода, у већ помињаној повељи Лазаревића Св. Пантелејмону наведен је дар логотета Луке, који је приложио цркву у Драгобиљи са свим њеним поседима.⁵¹⁹ Величина његовог поклона и чињеница да се нашао у друштву војвода, потврђује углед звања логотета, као и богатство самог Луке.⁵²⁰ Ново је у извесном смислу било звање двородржице, које се изгледа није дуго одржало. Означавало је, како и назив каже, управника двора. Важно је истаћи да је његов носилац Радивој, 1399. у области Лазаревића уживао виши положај од кефалије и челника.⁵²¹ Ранији значај задржали су и челници. Више особа у овом периоду срећемо са том титулом. Реч је о Туби, Вуку и Витану. Они су још увек били на релативно ниском положају по хијерархији звања.⁵²² Важну улогу челника Смила међу властелом породице Бранковића већ смо поменули.⁵²³ Финансијама кнеза Стефана управљао је крајем XIV и почетком XV века римокатолички свештеник из Новог Брда Иван, носећи титулу

⁵¹⁶ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана: текст, коментари, снимци*, Београд 2007, 296; Р. Lemerle, G. Dargon, S. Ćirković, *Actes de Saint-Pantéléémon*, 187.

⁵¹⁷ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 296; М. Шуица, *Немирно доба*, 105, 109.

⁵¹⁸ Д. Мадас, А. Гајић, *Надгробне плоче и гробови ктитора цркве Богородице Пречисте у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури*, 234, 240.

⁵¹⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 296.

⁵²⁰ М. Благојевић, *Државна управа*, 179–180; М. Шуица, *Властела кнеза Стефана*, 18–19.

⁵²¹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 189; М. Благојевић, *Државна управа*, 205–206; М. Шуица, *Властела кнеза Стефана*, 17–18.

⁵²² Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 188, 194–195; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 164; Д. Мадас, А. Гајић, *Надгробне плоче и гробови ктитора цркве Богородице*, 234–235; М. Благојевић, *Државна управа*, 232–236.

⁵²³ Види напомену 492.

протовестијара.⁵²⁴ Код Бранковића је за послове са новцем првих година XV века био задужен ризничар Бранисав.⁵²⁵ Локална управа била је и даље оличена у кефалијама. Познати су нам руднички кефалија Петар Бољадиновић и приштински кефалија Бранко, из времена док су још Лазаревићи управљали Косовом.⁵²⁶

Уз властелу са титулама постојала је, наравно, и она без звучних звања, о којој, сем појединачних помена, не можемо више ништа рећи. Сви су они, пак, заједно били присутни на саборима, институцији која је, чини се, ојачала у овом кризном периоду. Треба нагласити да су нама оваква окупљања позната само у области Лазаревића. Први је одржан убрзо након Косовске битке и на њему је донета одлука да се ступи у вазални однос према Османлијама.⁵²⁷ Наредни сабор сазван је 1390. или 1391. ради избора новог патријарха након Јефремовог повлачења. Избор је пао на Данила, који ће наследницима кнеза Лазара осигурати подршку српске цркве.⁵²⁸ Изричит помен сабора сачуван је у повељи манастиру Хиландару, којом му кнез Стефан дарује цркву Ваведења у Ибру, задужбину Обрада Драгосаљића. Поклон је учинио пошто се посаветовао са мајком, патријархом, митрополитима, игуманима и властелом.⁵²⁹ У науци се сматра да је сабор одржан и поводом обележавања Стефановог пунолетства 1392. или 1393, када је он званично преузео управу над земљом.⁵³⁰ Непосредних обавештења о другим саборима пре 1402. немамо, али је логично да је и Данилов наследник на

⁵²⁴ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 194; М. Пуцић, *Споменици србски* I, Београд 1858, 49; К. Лиречек, *Историја Срба* II, 365–366; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 209; М. Благојевић, *Државна управа*, 192–193, 201–202.

⁵²⁵ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 143–144, 146; М. Благојевић, *Државна управа*, 203; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 72.

⁵²⁶ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 189, 195; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 165; М. Благојевић, *Државна управа*, 231, 234, 271–272, 275; М. Шуица, *Властела кнеза Стефана*, 14–16.

⁵²⁷ *Константин Филозоф*, 263; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, 37; Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 168–169; *Историја српског народа* II, 48 (С. Ћирковић); А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 233

⁵²⁸ Ђ. Трифуновић, *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, *Анали Филолошког факултета* 7 (1967) 72; Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 169; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 234.

⁵²⁹ Повеља се шире хронолошки датује у време између 1392. и 1396. године. М. Шуица, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића о цркви Ваведења*, 109–111; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 234–235; Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 171.

⁵³⁰ В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, 98–99; *Историја српског народа* II, 111 (М. Благојевић); А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 235.

патријаршијском трону, Сава II, изабран на сабору.⁵³¹ Подршка властеле и цркве била је неопходна у ово доба Лазаревићима који су се борили за политички опстанак, те сазивање сабора није било само ствар форме.⁵³²

Обавеза слања помоћних трупа Османлијама, као и потреба за јачањем одбране земље, условили су појаву нових дажбина на српским територијама. Први пут за њих сазнајемо из повеље Вука Бранковића из 1392. манастиру Хиландару. Сви поседи имали су плаћати одређен број *унчи* како би се измирио данак Турцима.⁵³³ Опет у повељи Лазаревића из 1394/1395, наводи се да су поседи манастира Велике лавре св. Атанасија ослобођени свих дажбина „ *осим работе великог господара која ће пасти на сву српску земљу*“.⁵³⁴ Касније, током XV века, ти су порези били бележени и под другим називима, обично као *зимске* („ *данак господства ми*“) и *летње унче* или *војница (војштатик)*.⁵³⁵ Нове дажбине су доводиле до још неких последица, које ћемо касније разматрати.

Кнез Стефан Лазаревић осећао се сигурнијим након слома Вука Бранковића 1396. и угушивања завере своје властеле 1398. године. Наиме, већи део територије којом су управљали Бранковићи султан Бајазит је доделио управо њему.⁵³⁶ Озбиљан изазов очувању кнежеве власти упутили су војводе Никола Зојић и Новак Белоцрквић. Уздизање првог изгледа је помогао и сам султан, како би онемогућио обнову стабилног и јединственог српског државног језгра.⁵³⁷ О Зојићевом значају довољно сведочи чињеница да су му се Дубровчани обраћали октобра 1397, када и монахињи Јевгенији и кнезу Стефану, молећи да посредује код Турака у ослобађању неких њихових трговаца.⁵³⁸ Писање Константина Филозофа сведочи колико је завера против кнеза из прве четвртине 1398. била озбиљна. Побуњена властела га је, изгледа, оптужила код османског владара за

⁵³¹ Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 171.

⁵³² М. Шуица, *Властела кнеза Стефана*, 13–14.

⁵³³ С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића којом ослобађа манастир Хиландар*, 150–151; И. Божић, *Доходак царски*, 54; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 221.

⁵³⁴ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 223; Р. Lemerle, А. Guillou, N. Svoronos, S. Ћркović, *Actes de Lavra IV*, Paris 1982, 186–187; И. Божић, *Доходак царски*, 54; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 221.

⁵³⁵ И. Божић, *Доходак царски*, 56; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 223.

⁵³⁶ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 102; М. Динић, *Област Бранковића*, 161; М. Шуица, *Српске земље између Турске и Угарске*, 347, нап. 1376.

⁵³⁷ М. Шуица, *Српске земље између Турске и Угарске*, 353–356

⁵³⁸ М. Шуица, *Писмо Дубровчана Николи Зојићу*, ССА 10 (2011) 124–126; М. Шуица, *Дубровачка писма: огледало друштвено-политичких промена у српским земљама (1389–1402)*, ГДИ 2 (2011) 36–39; 41–43.

неуспех похода на Босну, који се одиграо почетком поменуте године.⁵³⁹ Један број њих је такође говорио султану да „ **іакo Оугры на нь въздвизакть, ини же іакo начельства ксмы самовластьна и царьствию твокмоу слоужити хоштемя** “. ⁵⁴⁰ Према тумачењу Марка Шуице, Никола Зојић можда је већ имао самосталан статус према Бајзиту I у односу на Стефана, док је циљ Новака Белоцрквића био да досегне тај исти положај.⁵⁴¹ У критичном тренутку читав заверу открио је младом кнезу извесни Михаило, и сам до тада увучен у њега. Уследила је енергична Стефанова реакција. Најпре је погубио Новака Белоцрквића, док је Николу Зојића, који се затворио у утврђеној Островици, натерао да се замонаши.⁵⁴² Кнежев потез био је ризичан, пошто је прекршио важно вазално правило заративши против других султанових харачара.⁵⁴³ Зато не чуди Бајазитов бес, који је Стефан најпре покушао да смири шаљући му у дипломатску мисију мајку Јевгенију и рођаку Јефимију.⁵⁴⁴ Коначно изглађивање односа Лазаревића са султаном ипак је постигнуто тек одласком кнеза Стефана на Порту у јесен 1398. године.⁵⁴⁵ Том приликом је српски кнез, наводно, од султана добио савет како да се односи према својој властели. Истакао је да за његовог живота треба да сруши снагу великаша, а да са друге стране чини да „ **благородньныхъ, аште ништиихъ отъ својго възпитѣниа въздвигни и сътвори славыны и обладати вѣштymi с тобою клеветьники же все низложи и подобьныхъ имъ** “. ⁵⁴⁶ Овим речима Бајазита на својеврстан начин је оправдан поступак Стефана према завереницима и наговештен његов политички програм у односу на властелу. Наговештено је практично тиме доба јачања централне власти.⁵⁴⁷ Током главног дела излагања покушаћемо да расветлимо колико је старији син кнеза Лазара у томе успео.

Систем централне власти је био специфичан у односу на ранији период пошто се заснивао на породичном савладарству. Тако је и након пунолетства кнеза

⁵³⁹ *Константин Филозоф*, 270; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 46–47; М. Шуица, *Завера властеле*, 16–17; *Историја српског народа II*, 62 (С. Ђирковић).

⁵⁴⁰ *Константин Филозоф*, 266.

⁵⁴¹ М. Шуица, *Завера властеле*, 17–18; М. Шуица, *Српске земље између Турске и Угарске*, 378.

⁵⁴² *Константин Филозоф*, 266; М. Шуица, *Завера властеле*, 18–19.

⁵⁴³ М. Шуица, *Српске земље између Турске и Угарске*, 378.

⁵⁴⁴ *Константин Филозоф*, 266–267; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 50–53.

⁵⁴⁵ *Константин Филозоф*, 267–268; Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 188; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 53–55.

⁵⁴⁶ *Константин Филозоф*, 268; М. Шуица, *Властела кнеза Стефана*, 25.

⁵⁴⁷ М. Шуица, *Властела кнеза Стефана*, 25–27.

Стефана, његова мајка монахиња Јевгенија задржала велики утицај на државне послове. Поводом многих питања писали су јој Дубровчани, а заједно са синовима или сама, издавала је и повеље.⁵⁴⁸ Млађи Миличин син Вук је савладарски статус, изгледа, стекао 1399, од када се све чешће наводи као „ господин“.⁵⁴⁹ Остаје питање да ли је свако од њих имао своју властелу, која је прво њима дуговала послушност. Изворни материјал, посебно из времена након 1402, указује да је Јевгенија имала свој двор и канцеларију, као и службенике. Самостално је располагала приходима од рудничке царине.⁵⁵⁰ Догађаји из пост-ангорског периода нас наводе на помисао да је и Вук Лазаревић имао своју властелу, мада то у изворима директно не налазимо.

Неколико месеци пре судара Османлија са Татарима, султан Бајазит I је, за извесну новчану надокнаду, допустио наследницима Вука Бранковића да поврате своју област.⁵⁵¹ Обновили су власт у читавој ранијој области, сем у Звечану и Јелечу, које су Турци задржали као стратешке тачке. Несумњиво је да су се обавезали на плаћање харача и слање помоћне војске.⁵⁵² Немамо података како се властела држала у овом турбулентном времену. Један број припадника овог слоја је свакако и у периоду након 1396. служио Бранковићима, којима је султан оставио нешто поседа ради издржавања.⁵⁵³ Лазаревићи су, пак, могли наградити део своје верне властеле, али су несумњиво задржали и многе који су служили Бранковићима. Повративши најзад своју област 1402, чини се да Мара и њени синови нису имали пуно избора, те су вероватно морали и да опросте „ неверу“ својој властели како би могли брзо спремити помоћне одреде за султана. Враћањем поседа Бранковићима нанет је озбиљан ударац Лазаревићима. Догађаји из периода након Битке код Ангоре сведоче о међусобној нетрпељивости ових породица.⁵⁵⁴ Поново су то биле прилике у којима је властела требало да се

⁵⁴⁸ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 180–191, 193–198; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 164, 223, 230, 294, 392; М. Благојевић, *Савладарство*, 360–364.

⁵⁴⁹ М. Благојевић, *Савладарство*, 364–366.

⁵⁵⁰ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 185, 195, 198–199; М. Благојевић, *Државна управа*, 234–235.

⁵⁵¹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 143–146; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 103. М. Динић, *Област Бранковића*, 165–166; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 50.

⁵⁵² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 50–51; М. Динић, *Област Бранковића*, 165–166, 174.

⁵⁵³ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 102; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 49; М. Динић, *Област Бранковића*, 162.

⁵⁵⁴ М. Шуица, *Српске земље између Турске и Угарске*, 394.

определи за једну од страна и да, сходно исходу, побољша или погорша свој положај.

У овде већ више пута поменутој Бици код Ангоре 28. јула 1402, учешће су узели Стефан и Вук Лазаревић, те Гргур и Ђурађ Бранковић, а свакако и њихова многобројна властела.⁵⁵⁵ Губици су и међу српским помоћним трупама, с обзиром на ток битке, морали били значајни. Наиме, извори се слажу да су се одреди Стефана Лазаревића храбро држали и да су покушали да спасу султана. Пошто је он одбио да се повуче, српски кнез се извукао из заседе повевши са собом Сулејмана, најстаријег Бајазитовог сина.⁵⁵⁶ На овом месту потребно је указати да је сасвим непоуздан „извор“ који наводно бележи имена српских ратника заробљених код Ангоре.⁵⁵⁷ За Гргура Бранковића се основано претпоставља да је заробљен током битке.⁵⁵⁸ Према Константину Михаиловићу, Ђурађ Бранковић је рањен умакао са бојишта.⁵⁵⁹ Одлазак кнеза Стефана у Цариград након битке и добијање деспотске титуле значиће важну прекретницу. Из тог разлога, наше уводно разматрање завршавамо на овом месту.

⁵⁵⁵ Константин Филозоф, 274; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 103–104; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 38–41.

⁵⁵⁶ Константин Филозоф, 274; Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 93; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 42–44.

⁵⁵⁷ М. Грковић, *Имена заробљених ратника Стефана Лазаревића у Самарканду*, Ономатолошки прилози 2 (1981) 93–100. Имена је забележио Коста Мандић на основу на једне хронике династије Тимур-Ленка. Невероватност датог списка огледа се у чињеници да се помиње Рутош Мрњавчевић из Прилепа. Добро је познато да Прилеп у то време нису држали ни Лазаревић ни Бранковић, док се презиме Мрњавчевић први пут бележи у изворима у Руварчевом родослову између 1563. и 1584. године. Види: С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 187, нап. 764.

⁵⁵⁸ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 104; Посредну потврду за наведени исказ даје писмо Дубровчана из децембра 1402. године, који су Мари и Ђурђу изражавали жељу за брз повратак Гргура. Види: Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I-1, 147-148; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 44.

⁵⁵⁹ К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 101.

2. Однос властеле и централне власти (1402–1459)

Јачање централне власти и сламање моћи крупне властеле у доба деспота Стефана Лазаревића (1402–1427)

Читаво уводно излагање имало је за циљ да постави основе за разматрање властеоског слоја у време Деспотовине. Одлучили смо се да најпре размотримо политичке односе између централне власти и властеле. Акцент ће бити на питању колико је властела верно служила деспоте. Сматрамо то неопходним како би се створила јаснија представа о околностима у којима се обликовао свеукупни положај властеле. Такође, размотрићемо на који начин је властела утицала на обликовање политике Деспотовине.

Пошто су Стефан и Вук Лазаревић успели да избегну прогон од стране Монгола, нашли су се у Константинопољу. Том приликом, августа 1402, Стефан је од цара Јована VII Палеолога добио титулу деспота, која је била потврда успостављених савезничких односа. У плану је тада био и брак Стефана са Јеленом, ћерком Франческа II Гатилузија, и сестром Евгеније, супруге Јована VII, што је могао бити повод за додељивање ове високе титуле.⁵⁶⁰ Идеолошко значење овог чина било је од посебног значаја. Номинално, нови деспот је признао идеалну византијску супрематију, али је стекао велики углед у односу на остале српске великашке породице. Уз истицање сродства са династијом Немањића, била

⁵⁶⁰ *Константин Филозоф*, 278; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 104; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 182; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 39–40; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 49–50; С. Новаковић, *Византијски чиновници*, 277; *Историја српског народа II*, 65–66 (Ј. Калић).

су то два чврста идеолошка ослоња за његову државу.⁵⁶¹ Од овог времена почео се називати и самодршцем, попут свог оца, кнеза Лазара.⁵⁶²

Деспотска титула није, наравно, одмах могла обезбедити фактичку супрематију Стефана Лазаревића у преосталим српским земљама. Неповерење између њега и Ђурђа Бранковића избило је на видело већ у Константинопољу. Оно је свакако било плод старих размирица, али и новонасталих политичких прилика. Наиме, иако смо видели да је помогао Сулејману да се извуче са попришта Ангорске битке, деспот је страховао да ће се његов сестрић обратити Бајазитовом најстаријем сину како би претекао Лазаревиће у повратку са похода.⁵⁶³ То нам говори да је већ тада деспот Стефан решио да из корена промени своју политику према Османлијама. Касније је и сам истицао да га је победа Монгола ослободила власти Турака.⁵⁶⁴ Стога је одмах испословао да се Ђурађ заточи у Цариграду и тиме предухитрио могуће намере свог рођака.⁵⁶⁵ Међутим, Ђурђево сужањство није дуго трајало. Сходно подацима летописа, 31. августа или 3. септембра 1402. ослободио га је властелин Родоп, док је деспот био на путу ка Лезбосу.⁵⁶⁶ Уколико би се Орбиново писање испоставило као тачно, то би значило да је Родоп практично изневерио свог тадашњег сизерена. Из других извора знамо да се баштина ове породице налазила у Метохији.⁵⁶⁷ Све су то, међутим, подаци из XV века, што не значи да је тако морало бити и у ранијем периоду. Поред тога, никако не треба заборавити да су Бранковићи повратили област свог оца нешто пре Ангорске битке, те да је у њој могло још увек владати несређено стање. При таквим околностима, које је додатно искомпликовао пораз

⁵⁶¹ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 41; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 182.

⁵⁶² Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 200; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 185; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 41.

⁵⁶³ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 104; *Историја српског народа* II, 66; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 53.

⁵⁶⁴ *Константин Филозоф*, 272; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 51–53; *Историја српског народа* II, 74 (Ј.Калић).

⁵⁶⁵ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 221, бр. 604, 605; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 104; Динић је мислио да је деспот Стефан можда имао намеру да поврати за себе поседе Бранковића: М. Динић, *Област Бранковића*, 169.

⁵⁶⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 221, бр. 606; По њему, Ђурђа је ослободио властелин коме је био поверен на чување: М. Орбин, *Краљевство Словена*, 104; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 53; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 66; В. Петковић, *Родоп из Дренице*, 121; В. Јовановић, *Родоповићи*, 227, 235.

⁵⁶⁷ Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 84–85, бр. 256; Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке (рукопис бр. 227 Народне библиотеке у Београду)*, *Старинар* XV (1940) 51–53; В. Јовановић, *Родоповићи*, 229, 234, 236; В. Петковић, *Родоп из Дренице*, 121–122.

Османлија, примамљива обећања наводно нуђења Ђурђевог чувару,⁵⁶⁸ могла су бити значајан фактор.

Управо како је деспот Стефан и претпостављао, његов сестрић Ђурађ окренуо се Сулејману од кога је добио и војну подршку, настојећи да спречи повратак Лазаревића у њихове области.⁵⁶⁹ Снаге Лазаревића бројале су око 260 људи, када су се браћа са Лезбоса упутила према Зети.⁵⁷⁰ Вреди назначити да је један одред Лазаревића, који је покушао да се врати у Србију копненим путем, настрадао у црноменском лугу код Једрена, посечен од Сулејмановог војсковође Сараџе.⁵⁷¹ Колики су тачно били губици трупа Лазаревића, тешко је поуздано проценити јер није поуздано позната ни величина њихових одреда код Ангоре. Број од 5000 ратника који наводи Дука чини се претераним,⁵⁷² јер би то значило да су сачували тек мали део снага. Тешко да би онда наредних година, уз сву помоћ Угарске, деспот био тако значајан политички фактор на Балкану. Стефана и Вука Лазаревића је у Зети дочекао рођак Ђурађ II Балшић, који им је помогао да ојачају своје снаге. Истовремено је и монахиња Јевгенија окупљала трупе, како би њени синови спремно дочекали окршај са Бранковићима.⁵⁷³ Користећи се заобилазним путевима стигли су до манастира Жиче, одакле су се упутили на Косово, где су груписали своје трупе.⁵⁷⁴ Одреди Бранковића окупили су се недалеко од манастира Грачанице. Међу њима је био и један османски војсковођа, задужен да надзире Ђурђеву верност Сулејману.⁵⁷⁵ Битка се одиграла 21. новембра 1402. код Трипоља близу Грачанице. Војска Лазаревића била је подељена на два дела. Деспот је успео да однесе победу над турским одредима, док је његовом брату Вуку, који је командовао већим делом војске, Ђурађ

⁵⁶⁸ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 104.

⁵⁶⁹ *Константин Филозоф*, 280; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 68–69; *Историја српског народа II*, 67 (Ј. Калић).

⁵⁷⁰ И. Руварац, *Стефан Лазаревић на повратку из Ангоре у Србију*, у: *Зборник Илариона Руварца I*, пр. Н. Радојчић, Београд 1934, 83; *Историја српског народа II*, 67 (Ј. Калић).

⁵⁷¹ *Константин Филозоф*, 274–275; *Историја српског народа II*, 67 (Ј. Калић).

⁵⁷² Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 93.

⁵⁷³ *Константин Филозоф*, 280–281; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 104; И. Руварац, *Стефан Лазаревић на повратку из Ангоре*, 83; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 68.

⁵⁷⁴ *Константин Филозоф*, 281; И. Руварац, *Стефан Лазаревић на повратку из Ангоре*, 84; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 68.

⁵⁷⁵ *Константин Филозоф*, 282; *Историја српског народа II*, 68 (Ј. Калић).

Бранковић нанео тешке губитке.⁵⁷⁶ Победи снага које је предводио лично деспот Стефан знатно је допринео кесар Угљеша Влатковић, пруживши му важне савете. Касније му је и пришао, примивши од њега на управу очеве земље – Врање, Иногоште и Прешево.⁵⁷⁷ Сходно областима којима је управљао, сматра се да је кесар Угљеша био син севастократора Влатка Паскачића.⁵⁷⁸ Успео је да се одржи и поред налета Драгаша, надживевши их и очито изградивши без посредника вазални однос према Османлијама. Разлог због кога је напустио табор Сулејманових штићеника Константин Филозоф не наводи, што је сасвим разумљиво. Поставља се стога питање чиме га је деспот наградио за велику услугу коју му је у Бици код Трипоља учинио. Није нам познато да ли је све три поменуте области држао и пре 1402. године. Свакако да се надао да ће му положај бити бољи ако буде деспотов штићеник, уместо османлијски харачар. Из доцнијег времена сачувана је једна његова повеља манастиру Хиландару, коју је самостално издао.⁵⁷⁹ Политички и војно је и након 1402. године, како ћемо видети, кесар помагао деспота, али је изгледа, када је реч о унутрашњој управи своје области, уживао потпуну аутономију.

Последице трипољске битке најавиле су и раздор између Лазаревића. Наиме, деспот Стефан је оштро критиковао брата Вука због губитака претрпљених у борби. Убрзо је, изабравши погодан тренутак, и Вук пришао Сулејману. Време овог раздора међу браћом не може се прецизно утврдити, али се обично узима да се то збило у лето 1403. године.⁵⁸⁰ Извори нам не дају више података о том сукобу, те не можемо рећи да ли је и колику подршку Вук уживао међу властелом. Извесно је да су за њим могли поћи они властелини којима није одговарало даље јачање деспотове централне власти. Са друге стране, сукоб Стефана Лазаревића са Бранковићима је управо у то доба добијао на интензитету. Крајем 1403. или почетком 1404. деспот је пустошио њихову област, наносећи и

⁵⁷⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 221, бр. 608; *Константин Филозоф*, 281–282; И. Руварац, *Стефан Лазаревић на повратку из Ангоре*, 84; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 69–70; *Историја српског народа II*, 68 (Ј. Калић).

⁵⁷⁷ *Константин Филозоф*, 282.

⁵⁷⁸ *Историја српског народа II*, 21, 34, 55, 68 (Р. Михаљчић, С. Ћирковић, Ј. Калић).

⁵⁷⁹ Б. Кораблев, *Actes de Chilandar*, 560–561; Д. Синдик, *Повеља ћесара Угљеше*, ЗРВИ 38 (1999–2000) 392.

⁵⁸⁰ *Константин Филозоф*, 282; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 79; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 52–53.

Турцима велике губитке.⁵⁸¹ Поклапају се ове борбе опет са временом када је деспот постао вазал угарског краља Жигмунда, добивши заузврат Мачву и Београд. Тиме је додатно потврдио антитурску оријентацију своје политике.⁵⁸² Овим потезом деспот је несумњиво учврстио своју власт и спречио евентуално даље колебање своје властеле. Сам чин деспотовог пристајања уз краља Жигмунда означава почетак периода када отпочиње снажно ширење утицаја из суседне Угарске на српско друштво. Утицаће то и на развој властеоског слоја, што ћемо настојати и да покажемо у даљем тексту. Ситуација се на Балкану убрзо смирила, пошто је Сулејман пре марта 1404. отишао у Анадолију како би се обрачунао са братом Исом. Пре тога се свакако измирио и са деспотом Стефаном, коме је то опет донело крај непријатељстава са братом Вуком и Бранковићима.⁵⁸³ Услови под којима је деспот закључио мир нису нам познати. Сматра се да је то учинио са врло независних позиција и да није имао статус турског вазала, за разлику од Бранковића.⁵⁸⁴ Вук Лазаревић је опет добио свој удео у владању породичним поседима,⁵⁸⁵ те се чини да његов положај према Сулејману није био посебно регулисан. Јасно је такође да је деспот морао опростити кривицу оној властели која је у претходним догађајима стала уз његовог брата.

Добри односи између Стефана и Вука Лазаревића, међутим, нису дуго потрајали. Највероватније крајем 1408. Вук је устао против свог старијег брата, пошто му није уступио део државе на управу.⁵⁸⁶ Подршку за свој циљ добио је поново од принца Сулејмана, обећавши да ће му се потчинити у случају успеха. У том тренутку најмоћнији, Бајазитов син му је послао трупе предвођене искусним

⁵⁸¹ Љ. Стојановић, *Родослови летописи*, 221, бр.610; Ђ. Бубало, *Повеље Маре Бранковић и синова јој Гргура, Ђурђа и Лазара манастиру Хиландару*, Прилози КЈИФ LXV–LXVI, 1–4 (2001) 88, 90–91, 98; М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу*, Зборник МС за друштвене науке 13–14 (1956), 88, 90–91, 98; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 76.

⁵⁸² *Константин Филозоф*, 284; *Историја српског народа II*, 70–74 (Ј. Калић); П. Рокаи, З. Ђере, Г. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 130–132 (П. Рокаи); М. Динић, *Писмо краља Жигмунда*, 93–98; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 83–84; Ј. Радонић, *Споразум у Тати и српско-угарски односи од XIII до XVI века*, Глас СКА 187 (1941) 140–149, био је мишљења да је деспот Стефан 1403/1404. прихватио вазални положај само за Мачву и Београд, а не за читаву земљу.

⁵⁸³ *Константин Филозоф*, 282, 285; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 54; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 53.

⁵⁸⁴ М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 53.

⁵⁸⁵ М. Благојевић, *Савладарство*, 368–369.

⁵⁸⁶ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 105; *Константин Филозоф*, 290, потврђује да је добијање половине земље био циљ Вука Лазаревића; *Историја српског народа II*, 79–81 (Ј. Калић); М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 55.

војсковођом Евреносом.⁵⁸⁷ Вукова побуна била је и одговор на све чвршће везе које је деспот изграђивао са Угарском. Одавно је запажено да је децембра 1408. Стефан Лазаревић постао члан Змајевог реда, који је тада установио краљ Жигмунд, укључивши у њега 22 најугледнија племића из Угарске и суседних земаља.⁵⁸⁸ Напад Вука Лазаревића и његових савезника, међу којима су по свој прилици били и Бранковићи, догодио се почетком 1409, навестивши жестоке сукобе.⁵⁸⁹ Руководећи се и солидарношћу са чланом свог реда, краљ Жигмунд је деспоту упутио помоћ. Угарски одреди предвођени Пипом Спаном и Јованом Маротијем спалили су Приштину.⁵⁹⁰ Борбе су вођене готово без прекида, о чему сведочи и чињеница да је почетком маја 1409. сам краљ Жигмунд са мачванским баном Јованом Моровићким кренуо према ратишту.⁵⁹¹ Са друге стране, напади Вука и Турака добили су у јуну месецу на жестини. Већи део властеле је, према писању Константина Филозофа, напустио деспота и, примамљен даровима, пришао његовом брату. Читава земља била је страховито опљачкана, а Стефан Лазаревић се морао повући у добро утврђени Београд.⁵⁹² Практично немајући куд, деспот је морао у лето 1409. да пристане на споразум са братом, којим му је препустио јужни део државе.⁵⁹³ Јасно се уочава да је улога властеле била један од кључних фактора у овим збивањима. Као и у многим сличним ситуацијама, она је била спремна да „изневери“ свог дотадашњег господара ако би од тога могла имати опипљиве користи. Када говоримо о овим догађајима, не смемо сметнути са ума да је жестоким пустошењима била угрожена и имовина властеле. Мењањем стране она ју је желела најпре да заштити, а наравно, уколико је могуће, и прошири. Најзад, ако је деспот заиста следио савет који му је наводно дао

⁵⁸⁷ Константин Филозоф, 290; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 105;

⁵⁸⁸ Међу члановима деспот је наведен на првом месту – G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* X–4, Budaе 1844, 687–693; М. Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, ИГ 1–2 (1990–1992) 15, 17–18; *Историја српског народа* II, 80 (Ј. Калић).

⁵⁸⁹ Учешће Бранковића помиње: М. Орбин, *Краљевство Словена*, 105; М. Динић, *Област Бранковића*, 171; *Историја српског народа* II, 81.

⁵⁹⁰ М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 89–90; *Историја српског народа* II, 81; М. Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, 19.

⁵⁹¹ М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 89; *Историја српског народа* II, 81.

⁵⁹² Константин Филозоф, 291–292; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 222, бр. 615; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 105; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 90; *Историја српског народа* II, 81–82 (Ј. Калић).

⁵⁹³ Константин Филозоф, 292; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 105, истиче да су сукоби трајали шест месеци; С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1893, 330; С. Ћирковић, *Новобрдски законик деспота Стефана Лазаревића*, у: *Ново Брдо*, у: *Ново Брдо*, Београд 2004, 172 сматра да се готово сигурно Ново Брдо нашло у области млађег Лазаревића.

Бајазит I, да уздиже мање угледне људе, старој властели је већ то могао бити довољан мотив да у повољном тренутку откаже деспоту послушност. Недим Филиповић је био мишљења да су се Вук Лазаревић и Бранковићи ослањали пре свега на подршку крупне властеле, док је деспот Стефан настојао да умањи њену снагу и ојача централну власт и друге слојеве становништва. Зато су по њему деспотови противници природног савезника нашли у принцу Сулејману, кога су пре свега подржавали крупни румелијски бегови.⁵⁹⁴ Без обзира на то што је поменути аутор за потребе свог рада изворне вести тумачио тако да би догађања из овог периода представио као резултат класне борбе, његови закључци не могу се сасвим одбацити. Заиста, Стефаново настојање да ојача централну власт и антитурски став најмање су одговарали крупнијој властели, која је показивала жељу за самосталним деловањем.

Подела државе Лазаревића, стицајем околности, није била дугог века. Нови заплети око борби за османски престо рефлектоваће се и на подручје српских земаља. Наиме, већ 1409. Сулејман је у брату Муси добио новог супарника у европском делу Османског царства. Нови претендент је своје деловање започео из Влашке, где је добио подршку војводе Мирче.⁵⁹⁵ Извесно је да се деспот Стефан није мирио са стањем успостављеним у лето 1409, али није познато колики је био његов удео у довођењу Мусе и организовању његових првих акција, које се датују у време након завршетка грађанског рата у српским областима. У читаву причу је свакако био уплетен тада најозбиљнији Сулејманов конкурент, принц Мехмед.⁵⁹⁶ Запосевши до фебруара 1410. пространо подручје између Једрена и Галипоља, Муса је упутио позиве деспоту Стефану, Вуку Лазаревићу и Бранковићима да му се прикључе. По речима Константина Филозофа, настојао је да их привуче лепим обећањима; наводно је деспоту обећао неки део земље.⁵⁹⁷ Остаје нејасно шта је Муса тачно понудио старијем Лазаревићу. Најпре су то могле бити територије његовог брата Вука, али је онда питање каквим понудама је привукао млађег Лазаревића. Тек након тешких преговора, деспотов посланик војвода Витко успео

⁵⁹⁴ N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971, 323, 325, 343–344

⁵⁹⁵ *Константин Филозоф*, 292–293; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 55–56; *Историја српског народа* II, 82 (Ј. Калић).

⁵⁹⁶ М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 55–56; *Историја Османског царства*, пр. Р. Мантран, Београд 2002, 68 (Н. Ватен) мишљења је да се тек крајем 1409. Муса појавио у Европи.

⁵⁹⁷ *Константин Филозоф*, 293–294; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 56–57; М. Спремић, *Деспот Бугађ*, 58.

је да од Мусе добије заклетву за оно што је деспоту обећао. Пошто је споразум утаначен, Стефан Лазаревић му је послао своје трупе.⁵⁹⁸ Заузевши Галипоље, Муса се упутио ка Цариграду, где ће се између њега и Сулејмана 15. јуна 1410. одиграти први већи сукоб. За нас је од значаја чињеница да се Вук Лазаревић спремао да пред битку опет промени страну, о чему је Муса известио деспота.⁵⁹⁹ На Вуково држање, поред раније оданости Сулејману, могло је утицати и подозрење према договору који су између себе постигли Муса и деспот. Својом интервенцијом деспот ће ипак спречити Мусу да већ тада погуби Вука, чије му је области нудио као награду. Без обзира на то, ноћ пред окршај млађи Лазаревић је пребегао Сулејману.⁶⁰⁰ Победу је на крају, и поред храброг деспотовог држања, однео старији Бајазитов син. Нашавши се у тешкој позицији, Стефан Лазаревић се повукао ка Галати, одакле се лађом Манојла II превезао у Константинопољ.⁶⁰¹ Има мишљења да је можда и деспот напустио део снага након што је његов брат Вук пребегао Сулејману. Тада су, по свој прилици, и Бранковићи променили страну.⁶⁰² Таква претпоставка се не може поуздано доказати, али је вреди имати на уму с обзиром на то како се 1409. држала властела током грађанског рата. Посебно је постојала је опасност од даљег расипања осипања људи Стефана Лазаревића након Сулејманове победе. Приликом боравка у Цариграду, старији Лазаревић је добио потврду деспотске титуле од стране цара Манојла II, учврстивши свакако и политичко савезништво са Византијом.⁶⁰³

Сулејманов успех условио је да се деспот, заједно са својим штићеником кесаром Угљешом, врати у Србију преко Црног Мора и Влашке, и уђе на своју

⁵⁹⁸ *Константин Филозоф*, 294; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 92; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 57 истиче да се под „другима“ који су такође послали војску, по Константину Филозофу, вероватно подразумевају Вук Лазаревић и Бранковићи.

⁵⁹⁹ *Константин Филозоф*, 294; S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike VI*, Zagreb 1878, 105 – млетачки одговор на Вуково писмо сведочи да је он од њих тражио да помогну пребацивање Сулејманових трупа у Европу; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 93.

⁶⁰⁰ *Константин Филозоф*, 295; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 58; *Историја српског народа II*, 82–83 (Ј. Калић).

⁶⁰¹ *Константин Филозоф*, 295, истиче као узрок пораза да су Мусу изневерили његови војници; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 59–60.

⁶⁰² N. Filipović, *Princ Musa*, 328–333.

⁶⁰³ *Константин Филозоф*, 296; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 184; И. Ђурић, *Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолога, 1392-1448*, Београд 1984, 128; J. W. Braker, *Manuel II Paleologu (1391-1425). A Study in Late Byzantine Statemanship*, New Brunswick– New Jersey 1969, 282–283, нап. 146; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 43.

територију крајем јула или почетком августа.⁶⁰⁴ Важно је да се кесар, у времену када су вероломства била веома честа, држао и даље свог сизерена, иако је питање како се одржавао, пошто су му суседи били Вук Лазаревић и Бранковићи. Задржавање деспота на путу покушали су да искористе његов брат и Лазар Бранковић, послати од Сулејмана како би преузели власт над његовом облашћу. Међутим, обојица су заробљени у Пловдиву 4. јула 1410. од стране Алијаза, Мусиног војсковође. Истог дана Вук је погубљен, пошто је оптужен за издају у бици код Космидиона.⁶⁰⁵ Кроз седам дана иста судбина задесила је и Лазара Бранковића, пошто је његов брат Ђурађ остао веран Сулејману.⁶⁰⁶ То је омогућило деспоту Стефану да поново уједини под собом читаву област Лазаревића, уз договор са Мусом, који се након претрпљених пораза склонио код њега.⁶⁰⁷

Запоседање некадашње братовљеве територије представља једну од важних прекретница у деспотовој владавини, која имала посебну важност и за властелу. Готово да се не може сумњати да се властела која је била потчињена господину Вуку нашла након његове смрти у тешком положају и да је деспот према њој могао иступати врло оштро. Имао је прилику да потпуно примени савете које му је својевремено дао Бајазит I. Описујући стање након измирења са Сулејманом 1404, Константин Филозоф је истакао да је тако деспот и чинио: „ **И клики оубо тогда събѣтомъ царя съмѣри ! или кѣто невѣрствикъмъ своимъ погуби или неслоужьбою или коимъ любо образомъ ништѣ вѣше, сихъ по прьвомоу достоинствоу посаждааше и почитааше даже въ дрехлиихъ соуштиихъ, кѣже мѣста отъчьскаго или дѣднѣа или прѣдѣднѣа ничѣтоже лишити се**“.⁶⁰⁸ Пошто деспотов биограф само на овом месту говори нешто више о друштвеној структури, мишљења смо да се његове речи не односе само на одређено време. Прилику за интервенисање у оквиру властеоског поретка деспот је имао нарочито након 1410. године. Тада ће, уосталом, и започети његова реформа државне управе, о чему

⁶⁰⁴ Константин Филозоф, 296; *Историја српског народа* II, 83 (Ј. Калић).

⁶⁰⁵ Константин Филозоф, 297–298; Према неким летописима то погубљење се догодило 6. јула: Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 222–223, бр. 616; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 106; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 60–61;

⁶⁰⁶ Константин Филозоф, 298–299; М. Орбин, *Краљевство Словена* 106; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 61.

⁶⁰⁷ Константин Филозоф, 298–299; *Историја српског народа* II, 84 (Ј. Калић).

⁶⁰⁸ Константин Филозоф, 283.

ћемо доцније говорити. Цитирано место нам на известан начин допуњава раније исказан султанов савет. Судаћи по пишевим речима, Стефан Лазаревић је уздизао потомке некада угледних породица, који су у међувремену запали у немилост. Опраштао је појединцима чак и неверу. Он је то заиста и морао чинити према оној властели која се 1409. определила за његовог брата Вука, ако их је желео задржати у служби. Нажалост, не располажемо подацима који би потврђивали такву унутрашњу деспотову политику. Чињеница је да углавном не знамо за претке истакнутих властелина овог периода, али то због фрагментарности извора не може бити само по себи доказ. Јачање централне власти и вођење независније политике према Османлијама тешко да се могло замислити без сламања моћи крупне властеле.⁶⁰⁹ Како смо видели, она се у преломним моментима изгледа опредељивала за Вука. То не значи да је Стефан хтео и могао да у потпуности уништи моћ таквих породица. Услед немирних политичких прилика то је тешко било изводљиво. Раније поменуто додељивање пронија након одузимања поседа неверној властели је могло бити пут за уздизање сиромашније властеле, само је питање у коликој мери је то било распрострањено. Неупитно је, ипак, да се након 1410. деспот Стефан до краја владавине није суочавао са одметањем властеле. Углавном ће таква ситуација бити и током владавине његовог наследника Ђурђа Бранковића.

Интензивно војничко ангажовање властеле није престало чак ни када је фебруара 1411, после убиства Сулејмана, Муса преузео власт у европском делу царства.⁶¹⁰ Сазнавши за победу свог савезника, деспот му је упутио посланика Ајдина, како би било спроведено оно што му је ранијим договорима обећао. Поклисар је, међутим, једва успео да избегне заробљавање и поручио деспоту да се са Мусом не може мирно живети, већ само ратовати.⁶¹¹ Уследио је деспотов упад са војском у пиротску област. Повлачење је наступило тек пошто му је Муса упутио посланика.⁶¹² Поново промењена политичка ситуација нагнала је деспота да се још чвршће повеже са Угарском. Почетком јула 1411. деспот се налазио у

⁶⁰⁹ N. Filipović, *Princ Musa*, 329, 344.

⁶¹⁰ *Константин Филозоф*, 300; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 223, бр. 617; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 62; *Историја српског народа II*, 84.

⁶¹¹ *Константин Филозоф*, 300–301; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 63–64.

⁶¹² *Константин Филозоф*, 301; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 64, закључује да је османски принц својевремено обећао Стефану Лазаревићу и територије које нису улазиле у састав Вукове државе. Сам Пирот се налазио дубоко на Мусиној територији.

Будиму, где је са краљем Жигмундом склопио нови споразум, чији текст није сачуван. Посебно је значајно што је од тог времена деспот почео да добија поседе на територији угарске краљевине. Изгледа да је тада примио на управу и богати босански рудник Сребрницу.⁶¹³ Отворило је то пут и српској властели да стиче поседе у Угарској, мада тај процес недовољно добро познајемо. Биће о томе више речи када будемо непосредно говорили о поседима властеле. Постоје пак извесне индиције да је деспот Стефан већ прихватио обавезу да ће, пре свега, Угре упошљавати као чиновнике на својим поседима.⁶¹⁴

Током 1411. изгледа да је почело и сређивање односа деспота са његовим сестрићем Ђурђем Бранковићем, који је након смрти Сулејмана постао Мусин вазал.⁶¹⁵ Измирење је постигнуто преко Маре, Ђурађево мајке, изгледа још јула 1411. године.⁶¹⁶ Сам Ђурађ је у јесен 1411. напустио Мусину војску, док је она опседала Селимврију. Успео је тако да преухитри османског принца који је имао намеру да га погуби. Део Бранковићевих трупа није пак знао за план, те је посечен приликом ове операције.⁶¹⁷ Споразум са деспотом Стефаном је свакако одговарао и Ђурђевој властели, која је морала бити исцрпљена дугогодишњим ратовањем како са Османлијама, тако и са Лазаревићима. Такође, као и многи други, увек је морала страховати од непредвидљивог Мусиног понашања. Доиста, један број војника је страдао под Селимвријом, јер је Ђурађ са планом бекства очито упознао само најповерљивије сараднике. Владала је атмосфера општег неповерења.

Заузимањем непријатељског става према Муси, деспот је у извесном смислу постао центар око кога су се окупљали његови противници. На његову страну тако су пребегли Јусуф, управник некадашње области Драгаша и Јигит-паша, који

⁶¹³ *Константин Филозоф*, 311. Изгледа да се на овај споразум односи његов податак да деспот „ учини истиниту љубав са западнима“: Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 150, 155–162 је мишљења да се Жигмундово сизеренство, које се односило до тада на Мачву и Београд, проширило на читаву државу Стефана Лазаревића; *Историја српског народа*, II, 85–86 (Ј. Калић); С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 214.

⁶¹⁴ Таква одредба изричито је наглашена маја 1439. у декрету краља Алберта II: Ј. М. Вак, Р. Engel, J. R. Sweeney, *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, 84–85 ; Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 162.

⁶¹⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 59.

⁶¹⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи IV*, Београд 1923, 23. Пећки епископ Марко сведочи да је за своју задужбину, цркву св. Ђорђа купио винограде са допуштењем „ господина деспота и госпође Маре“; *Историја српског народа* II, 116–117, нап. 20 (М. Благојевић).

⁶¹⁷ *Константин Филозоф*, 302; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 107; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 67; *Историја српског народа* II, 86 (Ј. Калић).

је држао крајиште наспрам земаља Лазаревића. Са њима је крајем 1411. пустошио Мусину територију.⁶¹⁸ Овде је реч о политичком савезништву, а не о ступању у деспотову службу, мада нам пример Аидина указује да је тога било и раније.⁶¹⁹ Жесток одговор Мусе на акције Стефана Лазаревића уследио је већ почетком 1412, када је најпре опљачкао Врање и умало није ухватио кесара Угљешу. Ново Брдо, међути, није успео да заузме. Како није располагао довљном војском да се супротстави османском принцу, деспот је избегавао битку на отвореном и склонио се у поменути рударски град. На то је Муса напустио Србију, усмеривши свој поход ка Солуну и Тесалији.⁶²⁰ Предах у ратовању деспот је искористио да посети Будим, где се маја 1412. одржавао велики сабор европских владара и властеле. Један извор наводи да је деспот на скуп дошао са чак 1000 коња, што би значило да је имао уз себе приличан број властелина. Током сабора одржавали су се и бројни витешки турнири на којима су учествовали и витезови српског владара, од којих је један однео и победу на такмичењу.⁶²¹ У сваком случају деспотова властела је, верно следећи свог владара, полако улазила у шири круг европског племства заузимајући равноправно место у њему.

Важни догађаји су у ово време брзо смењивали једни друге. Након приспећа у Солун у пролеће 1412. са пратњом од око 150 људи, Ђурађ Бранковић је решио да се пробије до Србије. Уз много перипетија то му је и пошло за руком 23. октобра 1412. године.⁶²² Његово приспеће окончало је и формално сукоб између Лазаревића и Бранковића, који се са прекидима одвијао од 1402, доневши преко потребну стабилност земљи. Истовремено био је то први корак ка поновном обједињавању старих српских земаља у једну државну целину.⁶²³ Мора се доиста

⁶¹⁸ *Константин Филозоф*, 303; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 99; *Историја српског народа II*, 86 (Ј. Калић).

⁶¹⁹ *Константин Филозоф*, 276–277, 300–301; *Србски биографски речник 1*, Нови Сад 2004, 72 (С. Ђирковић) наглашава се да је у два рукописа Константиновог житија код помена посланика додато *Радослав*.

⁶²⁰ *Константин Филозоф*, 305; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 223, бр.618; Своју улогу у одбрани Новог Брда истицали су касније Дубровчани. Види: Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 223; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 103; N. Filipović, *Princ Musa*, 450–451; *Историја српског народа II*, 86–87 (Ј. Калић).

⁶²¹ *Константин Филозоф*, 311; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 101–102; *Историја српског народа II*, 87 (Ј. Калић). На овај сабор вратићемо се и у једном од наредних поглавља.

⁶²² *Константин Филозоф*, 303–304; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 223, бр.619; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 61; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 72.

⁶²³ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 118.

нагласити да су области обе породице задржале своју посебност и након измирења деспота Стефана са Ђурђем Бранковићем.⁶²⁴ То је свакако значило да је сваки од њих двојице задржавао и пуну надлежност над својом властелом. Споразум два владара био је пре свега политички, а не у смислу да се један од њих потчинио другом, мада је првенство несумњиво припадало деспоту Стефану иза кога је стајала већа територија и војничка снага. Добро је познато да је Ђурађ Бранковић и након 1412. самостално издавао повеље црквеним дестинатарима,⁶²⁵ што значи да је и својој властели он потврђивао старе и даровао нове поседе. До веће интеграције на свим пољима могло је доћи пре свега када је постало јасно да ће господин Ђурађ наследити и ујакове земље након његове смрти. Опет, не треба сумањати да је јачање веза између два рођака омогућавало и властеоском слоју из две области да ствара чвршће везе. Извесне посебности обе целине ће ипак опстати практично све до пропасти Деспотовине.

Борба Мусе са његовим противницима ушла је 1413. у завршну фазу. Османски принц најпре се обрачунао са одметнутим Хамзом, да би потом освојио деспотове градове Болван, Липовац, Сталаћ и Копријан. Приликом борби за Сталаћ посебно се истакао заповедник града, изгоревши заједно са кулом. Из народне епске поезије та личност нам је позната као војвода Пријезда.⁶²⁶ Српски летописи бележе поред тога да је Муса поразио деспота на Врбници, те да је још освојио Петрус и Крушевац.⁶²⁷ За разлику од претходне године, деспот Стефан је одлучио да се и на отвореном пољу сукоби са Мусом. Није нам познато колико су му у томе помагале снаге Ђурђа Бранковића. Показало се у свакако да су снаге турског принца биле снажније, иако се, судећи по примеру војводе Пријезде, српска властела држала у тим борбама веома срчано. Схвативши колико је угрожен, деспот је позвао принца Мехмеда да удруже снаге против заједничког противника. Помоћу византијских бродова поменути Бајазитов син се и пребацио

⁶²⁴ М. Динић, *Област Бранковића*, 168–169; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 66.

⁶²⁵ Види: Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 32–33; С. Новаковић, *Законски споменици*, 530–531; Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру светог Павла*, Мешовита грађа (Miscellanea) VI (1978) 194–195.

⁶²⁶ *Константин Филозоф*, 306–307; В. Ст. Караџић, *Српске народне пјесме. Књига друга у којој су пјесме јуначке најстарије*, Београд 1958, 488–490; С. Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, ИГ 1–2 (1987) 76–79; N. Filipović, *Princ Musa*, 455–456; *Историја српског народа* II, 88;

⁶²⁷ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 223, бр. 620; С. Мишић, *Поход султана Мусе*, 76–79; *Историја српског народа* II, 88 (Ј. Калић); N. Filipović, *Princ Musa*, 456.

у Европу и избегавајући сукоб са Мусом, стигао у Србију. За то време деспот је окупио своју војску, којој су се прикључили одреди угарског краља и босанског војводе Сандаља Хранића. Савезничке снаге састале су се у Крушевцу, где су начињени споразуми о њиховом даљем деловању.⁶²⁸ Како је ова војска настављала свој пут, Мусине присталице су се осипале. На Добрич-пољу, пределу између Топлице и Јужне Мораве, трупима савезника прикључили су се Евренос-бег и хришћански великаш Богдан, чији су поседи изгледа лежали између Сера и Солуна.⁶²⁹ Командовање над својим одредима је, након што се прешла Скопска Црна гора, деспот предао свом сестрићу Ђурађу Бранковићу. Свакако да је и сам господин Ђурађ повео војску и из своје области, али остаје нејасно када се тачно прикључио савезницима.⁶³⁰ Турски хроничари, наиме, наглашавају да се он прикључио акцији тек када су трупе ступиле у његову област. Тада је, по њима, симболично признао Мехмедову врховну власт.⁶³¹ До сукоба две супротстављене стране дошло је 5. јула 1413. код села Чамурлу под планином Витошом. Исход битке је, према деспотовом биографу, одлучила српска војска својим бочним ударом на противника. Муса је на крају ухваћен и удављен у реци Искеру.⁶³² Поред Ђурђа, деспотову војску су у овој бици предводили челник Радич и војводе Шаин и Михаило.⁶³³ Реч је о истакнутим властелинима, који су обављали и важне државне службе, о чему ћемо доцније говорити. Податак о њиховом учешћу у важном сукобу, као и војводске титуле двојице од њих, показују нам важност војничке улоге властеле у ово време. Тиме су на најбољи начин доказивали своју верност господару. Надаље, за своје ратничке заслуге су и одликовани, како то сведочи Константин Филозоф описујући дочек деспотове војске у Србији након обрачуна са Мусом.⁶³⁴ Немамо непосредних доказа да је то значило додељивање

⁶²⁸ Константин Филозоф, 307; N. Filipović, *Princ Musa*, 457–468; *Историја српског народа* II, 89 (Ј. Калић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 62.

⁶²⁹ Константин Филозоф, 307; С. Ћирковић, *Богдан, Оливер и Вукашин у именима турских нахија*, Вардарски зборник 2 (2004) 3–7 сматра да је по њему добила име нахија *Богдан* у горепоменутом пределу; *Српски биографски речник* 1, 594 (С. Ћирковић).

⁶³⁰ Константин Филозоф, 307; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 62; *Историја српског народа* II, 89 (Ј. Калић).

⁶³¹ N. Filipović, *Princ Musa*, 469; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 62.

⁶³² Константин Филозоф, 308; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 224, бр.622; Laonic Chalcocondil, *Exrieneri Istorice*, ed. V. Grecu, Bucaresti 1958, 119, Халкокондил помиње да су српске снаге имале положај на левом крилу; N. Filipović, *Princ Musa*, 470–473, 506–512; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 105–106.

⁶³³ Константин Филозоф, 308.

⁶³⁴ Исто, 309.

нових поседа, али имајући у виду праксу раније присутну у српским средњовековним земљама, као и примере из других европских земаља, то је врло извесно.

Окончањем грађанских ратова у Османском царству и за Деспотовину је наступило мирније раздобље. Извесну сенку на постигнуте деспотове резултате бацала је чињеница да је, као и његов сестрић, остао вазал турског султана. Тај однос подразумевао је и слање помоћних војних одреда. Сличне обавезе дуговао је, пак, Стефан Лазаревић и угарском краљу.⁶³⁵ Поставља се питање ко је у ово време чинио одреде који су слати суседним владарима. Наиме, потребно је имати у виду да се у ово доба и деспот Стефан, када су у питању војне акције, ослањао на ангажовање најамника, како угарских тако и турских, али није познато у ком броју.⁶³⁶ Слабо су нам, нажалост, позната права српске властеле када је реч о војном ангажовању у удаљеним крајевима. Известан одговор пружа повеља деспота Стефана манастиру Ватопеду из 1417. у којој се наводи да је село Копривница начелно ослобођено давања војске, осим када су се слали одреди Турцима или сузбијала опасност у новобрдском крајишту.⁶³⁷ С обзиром на то, неоспорно је да су и са властеоских имања узимани војници за слање помоћних одреда Турцима. Међутим, слање помоћи угарском краљу се не спомиње у српским дипломатичким изворима, што вероватно није плод случајности. Мора се рећи да Константин Филозоф наводи слање деспотове војске краљу Жигмунду за рат против хусита, која је, према другим изворима, учествовала у борбама вођеним крајем 1421. и почетком 1422. године.⁶³⁸ С обзиром на удаљеност ратишта, логичније се чини да је деспот за ову акцију ангажавао људе са својих великих поседа у Угарској и најамнике. Сами угарски владари су се током XV

⁶³⁵ Исто, 311, Константин пише да је деспот слао „ **воинство свок кь вьсточьнымь на западньнымь**“ што би чак требало да значи– Османлијама за рат против Угара; *Историја српског народа* II, 90 (Ј. Калић); М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 76–77; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 62–63.

⁶³⁶ С. Ћирковић, *Цена најамника у југоисточној Европи крајем средњег века*, у: *Војне крајине у југословенским земљама до Карловачког мира 1699*, ур. В. Чубриловић, Београд 1989, 16, 18; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 184, 185, 188; G. Škrivanić, *O najamničkoj vojsci u srednjovekovnoj Srbiji*, *VIG* 5 (1954) 88; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 417.

⁶³⁷ М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, *Byzantinoslavica* 6 (1935-1936) 172; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 372. Разликују се ова издања у читању за нас важног дела повеље– да ли пише, „ *ни даљње војске у држави господства ми*“ или „ *ни војске даније у држави господства ми*“, што ћемо даље у раду поново анализирати; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 165–166, 192–193.

⁶³⁸ *Константин Филозоф*, 314; *Историја српског народа* II, 209 (Ј. Калић).

века умногоме ослањали на помоћ најамника.⁶³⁹ Најзад, у то време деспот Стефан је ратовао у Зети.⁶⁴⁰

Територијално заокруживање Деспотовине одиграло се након априла 1421, када је преминуо зетски господар Балша III. Сматра се да је пре смрти завештао своје поседе свом рођаку деспоту Стефану.⁶⁴¹ Њихово преузимање се ипак испоставило као тежак задатак, пошто се појавило много претендента на Балшине територије. Најпре су Млечани посели Дриваст, Бар и Улцињ, док су неке поседе заузели и његови властелини Ђурашевићи. Амбиције је исказивао у погледу Балшених земаља и Сандаљ Хранић.⁶⁴² Отварало се, дакле, и питање какав ће став заузети властела која је до 1421. признавала врховну власт Балшића. Важно је истаћи да су Млечани, пошто су од 1419. били у рату са Балшом III, и пре 1421. настојали да придобију његову властелу, на првом месту браћу Алексу (Љеша) и Ђурђа Ђурашевића.⁶⁴³ Средивши односе са новим султаном Муратом II, Стефан Лазаревић се већ августа 1421. појавио са војском у Зети не желећи да је препусти Млечанима, који, пак, нису хтели да врате заузето. На његову страну одмах су прешли браћа Ђурашевићи, поставши његове војводе. Момчило Спремић сматра да су се надали да ће деловати још самосталније под деспотом него у време његовог сестрића.⁶⁴⁴ После неуспешних преговора са Венецијом, деспот је започео са ратним операцијама. Најпре је освојио Дриваст, док су Ђурашевићи заузели Грбаљ и Светомихољску метохију. Након што је заузео Бар, Стефан Лазаревић је половином новембра 1421. склопио шестомесечно примирје са Венецијом.⁶⁴⁵ Долазак деспотове војске утицао је и да ратничке дружине Хота и Матагуџа, које су раније биле уз Млечане, промене страну. Зато су покушавали да се опет споразумеју са њима. Спремни су били да им понуде промије и села,

⁶³⁹ M. C. Rady, *Nobility*, 147–152.

⁶⁴⁰ *Историја Црне Горе* II–2, 139–140 (И. Божић); *Историја српског народа* II, 198–199 (М. Спремић).

⁶⁴¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 225, бр. 631; *Константин Филозоф*, 313; *Историја Црне Горе* II–2, 129–130 (И. Божић); *Историја српског народа* II, 196 (М. Спремић).

⁶⁴² *Историја Црне Горе* II–2, 131–133 (И. Божић); *Историја српског народа* II, 197 (М. Спремић).

⁶⁴³ S. Ljubić, *Listine o одношajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike* VII, Zagreb 1882, 285 ; S. Ljubić, *Listine o одношajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike* VIII, Zagreb 1886, 14, 21, 36; *Историја Црне Горе* II–2, 121–127 (И. Божић), о току рата од 1419. до 1421. године.

⁶⁴⁴ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle* II, Paris 1899, 199 ; *Историја Црне Горе* II–2, 135–138 (И. Божић); *Историја српског народа* II, 197.

⁶⁴⁵ S. Ljubić, *Listine* VIII, 110–111, 118; N. Iorga, *Notes et extraits* II, 201; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино (1421–1426 год.)*, Сремски Карловци 1902, 17–24; *Историја Црне Горе* II–2, 138–140. (И. Божић); *Историја српског народа* II, 198–199 (М. Спремић).

али никако утврђена места.⁶⁴⁶ Обећање нових поседаје, као што видимо, било кључни део понуде Венеције овим племенима. Није нам познато чиме их је деспот привукао. Потребно је имати у виду да је, поред евентуалних обећања која им је могао дати, пристизање јаке војске српског владара утицало на држање зетских дружина.

Наставак војних операција у Зети показао је колико од ратне среће и понуђених привилегија зависи држање локалне властеле и ратничких дружина. Сукоби су настављени крајем јуна или почетком јула 1422, након неуспешних преговора вођених у Венецији између деспотовог војводе Витка и представника Републике св. Марка.⁶⁴⁷ Кључне борбе вођене су око Скадра, који је српска војска упорно опседала. Из тог разлога Млечани су поново покушавали да придобију браћу Ђурашевиће и другу зетску и арбанашку властелу. Спремна је била Република и да посебно нападне Ђурђа Ђурашевића.⁶⁴⁸ Изгледало је у једном моменту да се Млечани налазе у безизлазној позицији. Све се међутим променило након једне млетачке победе децембра 1422. под Скадром. Заповедници српске војске на челу са зетским војводом Мазареком, разбежали су се у Дањ и Кроју. Наводно, нико није смео изаћи пред деспота јер је могао изгубити главу.⁶⁴⁹ Млетачка победа код Скадра утицала је и на држање властеле и ратника у Зети. Један број Улцињана који је био пристао уз деспота, поново је стао уз Венецију. Република је одлучила и да се више Ђурђу Ђурашевићу не нуде Бар и Горња Зета за промену држања. Настојала је сада одлучније да придобије и Ивана Кастриота, који је до тада помагао деспота. Планирани су преговори и са браћом Дукађини.⁶⁵⁰ Својим упорним радом Млечани су постигли извесне успехе у придобијању локалне властеле. Највећи је свакако остварио поморски капетан

⁶⁴⁶ S. Ljubić, *Listine VIII*, 110, 115; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино*, 16; И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина у Зети XV века*, у: *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 169–170.

⁶⁴⁷ S. Ljubić, *Listine VIII*, 152, 156–164 ; N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle I*, Paris 1899, 319–320; N. Iorga, *Notes et extraits II*, 201–202 ; *Константин Филозоф*, 313; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино*, 25–37.

⁶⁴⁸ S. Ljubić, *Listine VIII*, 207–208; N. Iorga, *Notes et extraits II*, 208; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино*, 38–43; *Историја Црне Горе II–2*, 140–141 (И. Божић).

⁶⁴⁹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 225–226, бр. 635; S. Ljubić, *Listine VIII*, 209–210 ; N. Iorga, *Notes et extraits I*, 329, нап.4; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино*, 44–45; *Историја Црне Горе II–2*, 142 (И. Божић).

⁶⁵⁰ S. Ljubić, *Listine VIII*, 214, 218–219 ; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино*, 45–46, 48–49.

Франческо Бембо, обезбедивши уговором од 4. априла 1423. потчињавање Паштровића Венецији. Споразумом су се Млечани обавезали да ће бранити њихова права и границе, те да их имају примити на издржавање ако их деспот или Турци потисну. Такође је договорено да не смеју бити предати деспоту када Венеција буде склапала мир са њим. Они су се пак, обавезали да ратују о свом трошку за Републику на подручју од Котора до Бара.⁶⁵¹ Такође, Млечани су решили да награде племена Памалиота и Тронса, која су им се показала верним. За Тронсе се напомиње да су чак морали да напусте своје куће и пређу на острво код Св. Срђа.⁶⁵²

Губици деспотових снага под Скадром ипак нису били тако велики како се у први мах чинило. Племена у околини Котора су била још увек на српској страни. Крајем јуна 1423. са новом великом војском се под Скадром појавио Ђурађ Бранковић, коме је деспот Стефан препустио бригу о зетским пословима. Управо он је и водио преговоре са Млечанима приликом склапања мира. Коначан споразум је постигнут 12. августа 1423. код Св. Срђа.⁶⁵³ Током преговора уз Ђурђа Бранковића се налазила чак петорица војвода: Војин Југа, Шахин, Ајасбег, Новак и Хребелјан. Као што се може видети, двојица од њих били су Турци.⁶⁵⁴ Присуство најистакнутије властеле током преговора јасно сведочи о њиховом значају у Деспотовини. Одсуство властеле са другим титулама може се објаснити и тренутним војним дејствима у Зети, где су свакако главну реч водиле војводе. Значајно је да се у уводу уговора каже да је склопљен у име деспота Стефана, господина Ђурђа и њихових „ *colligatos, adherentes, recomendatos, fautores, complices, sequaces, fideles atque subditos et vasalos suos ex parte altera...* “. ⁶⁵⁵ Очито је, с обзиром на специфичне прилике у Зети, било важно истаћи да се уговора имају држати сви они који су потчињени српском владару. Тешко је рећи да ли се можда и неко конкретно имао у виду. Доцнији догађаји ће показати приличну самосталност Ђурашевића у деловању на овом подручју. Могло се то, по нашем

⁶⁵¹ S. Ljubić, *Listine VIII*, 225–226; И. Божић, *Паштровићи*, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 112–113; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино*, 52; *Историја Црне Горе II–2*, 143–144 (И. Божић).

⁶⁵² S. Ljubić, *Listine VIII*, 234–235; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино*, 52–53.

⁶⁵³ S. Ljubić, *Listine VIII*, 248; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино*, 53–61; *Историја Црне Горе II–2*, 144–145 (И. Божић).

⁶⁵⁴ S. Ljubić, *Listine VIII*, 248; *Историја Црне Горе II–2*, 145 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 66.

⁶⁵⁵ S. Ljubić, *Listine VIII*, 248.

мишљењу, чак односити и на поједине албанске великаше који су подржали деспота у рату са Млечанима. Уочавамо да се уговором решавало и питање посуда поједине властеле. Тако је привремено одређено да 100 кућа Андрије Хумоје у околини Скадра буде под управом војводе Радослава из Дриваста. Накнадно су Млечани имали да јаве да ли у замену примају друге његове поседе на подручју Дриваста. Ради разјашњења важно је нагласити да је поменути властелин током рата пристао уз деспота, док су његова браћа остала верна Венецији.⁶⁵⁶ Усаглашено је такође да се из заточеништва пусте сви следбеници, поданици и вазали обе стране.⁶⁵⁷ Сазнајемо такође да је Република имала да казни свог поданика Нику Хермана, пошто је током примирја убио тројицу поданика Ђурђа Бранковића, због чега је већ био удаљен из околине Скадра.⁶⁵⁸ Поменуте одредбе мировног споразума нам још једном указују на специфичност стања у Зети, где је долазило да подела и у оквиру истих властеоских породица. Свака од страна се трудила да заштити своје приврженике и на тај начин им узврати за услуге учињене за време рата. Зато не чуди и што је предвиђено да поданици једне државе могу слободно уживати имања које имају у другој.⁶⁵⁹ Поводом најважнијих територијалних питања, дефинисано је да деспоту, уз Бар и Дриваст, припадне и Будва са соланама које је држао Балша III, док су Венецији остали Скадар и Улцињ. Признато је деспоту право и на скадарску провизију од 1000 дуката годишње.⁶⁶⁰ Преговори око коначног споразума наставиће се наредних година.

Промена у односима деспота Стефана са султаном Муратом II уследила је 1425, што је донело нова искушења Србији. Султан је са подозрењем гледао на деспотове везе са Угарском. Управо у лето 1425. Стефан Лазаревић се залагао за склапање споразума између Венеције и краља Жигмунда. Истицао је и могућност коришћења једног османског принца против Мурата II.⁶⁶¹ Последњи покушај

⁶⁵⁶ Исто, 250; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино*, 62; *Историја Црне Горе II-2*, 145–146 (И. Божић).

⁶⁵⁷ S. Ljubić, *Listine VIII*, 250.

⁶⁵⁸ Исто, 251; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино*, 63; *Историја Црне Горе II-2*, 146 (И. Божић).

⁶⁵⁹ S. Ljubić, *Listine VIII*, 252.

⁶⁶⁰ S. Ljubić, *Listine VIII*, 250–251; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино*, 62–63; *Историја Црне Горе II-2*, 145–146 (И. Божић).

⁶⁶¹ *Константин Филозоф*, 316; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 86; *Историја српског народа II*, 201 (М. Спремић).

деспота да избегне сукоб није успео, те је у јесен 1425. отпочео жесток турски напад. Надмоћна османска војска је преко Ниша доспела до Крушевца. Помоћ је и овога пута деспоту дошла из Угарске. Убрзо је на деспотову иницијативу склопљен споразум, након чега су се Турци повукли из Србије.⁶⁶² Колико год да су ојачале, војне снаге Деспотовине очито нису биле у могућности да се равноправно супротставе Османлијама. Само што су се завршиле борбе са Турцима, деспот је похитао да се разрачуна са босанским краљем Твртком II, који је напао богату Сребрницу. Брз противнапад српске војске изненадио је снаге босанског краља које су се у нeredу повукле, оставивши на бојишту чак и топове. Настављајући прогон противника, деспотове трупе су упале на босанску територију. Зато постоји мишљење да су тада доспели под власт Стефана Лазаревића градови у близини Сребрнице.⁶⁶³

Истовремено, Ђурађ Бранковић је настављао преговоре са Млечанима о решењу спорних питања у Зети. Коначан споразум закључен је 22. априла 1426. у Вучитрну. Уз Ђурђа су приликом закључења уговора били грачанички митрополит и војводе Мркша и Лукач.⁶⁶⁴ Може се претпоставити да су, с обзиром на место закључивања уговора, обојица поменутих властелина били непосредно у служби господина Ђурђа.⁶⁶⁵ Након пуно натезања, Млечанима су овим актом уступљени Паштровићи и Режевићи са читавим њиховим имањима, укључујући и проније које су поседовали пре смрти Балше III. Доиста, деспоту су остали они Паштровићи који су му били потчињени 1423. у време склапања првог уговора о миру.⁶⁶⁶ Такође, Млечанима је припало 25 кућа које су биле у служби Балше III, док је остатак преко тог броја требало да припадне српском владару.⁶⁶⁷ Венеција је овим споразумом добила и раније поменутих 100 кућа Андрије Хумоје, заједно са приходом који се од њих остварио од времена споразума код Св. Срђа.⁶⁶⁸ Како

⁶⁶² *Константин Филозоф*, 316–317; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 226, бр.637; *Историја српског народа II*, 212 (Ј. Калић); М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 86.

⁶⁶³ *Константин Филозоф*, 317; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 257; *Историја српског народа II*, 212–213 (Ј. Калић).

⁶⁶⁴ S. Ljubić, *Listine o одношajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike IX*, Zagreb 1890, 7.

⁶⁶⁵ За Мркшу је то већ претпоставио Ђорђе Радојичић: Ђ. Сп. Радојичић, *Мркишина црква и „Штавско господство“ (Историјска основа једног народног предања)*, *Старинар XII* (1937) 41–42.

⁶⁶⁶ S. Ljubić, *Listine IX*, 10; И. Божић, *Паштровићи*, 115; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино*, 71.

⁶⁶⁷ S. Ljubić, *Listine IX*, 10; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино*, 71.

⁶⁶⁸ S. Ljubić, *Listine IX*, 10; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино*, 71.

је добро приметити Иван Божић, на овим местима уговора није одређивана државна граница, већ су дељени поданици са њиховим поседима, од чега су зависили приходи врховног господара.⁶⁶⁹ Територија је, дакле, имала значај пре свега због поданика насељених на њој. Посебно је то, чини се, било значајно кад су је насељавала властела и ратничке дружине, који су владару дуговали и војну службу. Решено је овом приликом и питање грбаљских солана, на тај начин што су деспоту припале све солане Балше III и његових поданика. Властелин Рајко Монета задржао је четири солане које је имао, са правом да их пренесе на своје наследнике. Реч је о угледном властелину који је пришао Млечанима, али није имао везе са которском општином.⁶⁷⁰ Одређено је и да се поруши тврђава Ђурђевац изнад Грбља, коју је држала породица Ђурашевића.⁶⁷¹ Свакако да се то није допало Ђурашевићима, који ће дуго одлагати извршење ове тачке уговора. Поново се овим споразумом подвлачило оно што је договорено још 1424. - да право уживања имовине на подручју друге државе не важи за оне који су прогашени за *велеиздајнике* (*publici traditori*). Забрањено им је чак и кретање на подручју земље од које су добили поменути статус.⁶⁷² Овим клаузулама су решена практично сва спорна питања између две стране. Читав поступак окончан је 11. новембра 1426. у Дривасту, где су сачињене „Изјаве“ о границама. Том приликом наведени су поименично Паштровићи који су остали под Ђурђем Бранковићем, односно деспотом Стефаном. То су били Вукашин Бечић са синовима, осим најстаријег, Радич Црнац, Алекса Митровић са својим нећацима и Переза Режевић, сви са својим баштинама и пронијама.⁶⁷³ Убрзо ће се показати да овакво стање међу Паштровићима није било одрживо на дуги рок. Само питање разграничења овде за нас није од већег значаја, те га зато нећемо разматрати.

У међувремену одиграо се догађај важан за будућност читаве Деспотовине. Осетивши да му се ближи крај живота, деспот Стефан је одлучио да и формално одреди наследника престола. Следећи чини се, традиције Немањића своју одлуку обнародовао је на државном сабору одржаном 1425. или 1426. у рудничкој

⁶⁶⁹ И. Божић, *Паптровићи*, 115.

⁶⁷⁰ S. Ljubić, *Listine IX*, 11; *Историја Црне Горе II-2*, 145 (И. Божић).

⁶⁷¹ S. Ljubić, *Listine IX*, 10.

⁶⁷² S. Ljubić, *Listine VIII*, 278; S. Ljubić, *Listine IX*, 12; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Баошино*, 66, 72.

⁶⁷³ S. Ljubić, *Listine IX*, 16; И. Божић, *Паптровићи*, 115.

Сребрници код Страгара.⁶⁷⁴ Објавивши присутним архијерејима и властели да престо оставља у наслеђе Ђурђу Бранковићу, казао је „ **от нына сего познаите господина въ мѣсто мене**“.⁶⁷⁵ Благословивши свог сестрића, преузео је деспот практично улогу свештеника. Затим је све присутне заклео да му буду верни, а од Ђурђа је захтевао да настави политику коју је он водио. Од тог момента су, према Константину Филозофу, деспотови поданици били много вернији Ђурђу Бранковићу него раније.⁶⁷⁶ Тај пренос обавезе потчињавања могао је само да обави носилац врховне власти и зато је овај чин тако значајан.⁶⁷⁷ Наведени исказ јасно нам указује да је и од раније деспотов сестрић сматран за наследника, али да је тек након формалног озваничења тог положаја могао рачунати на потпуну оданост властеле Лазаревића. Важно је напоменути да Мавро Орбин истиче да је деспот 1425. препустио читаву Зету на управу сестрићу, који је истовремено био његов савладар и наследник.⁶⁷⁸ Уколико прихватимо поменуту тврдњу мљетског опата, то значи да је Стефан Лазаревић, слично Немањићима, свом наследнику поверио вршење власти у Зети.⁶⁷⁹ Био би то још један доказ да је деспот следио Немањићке узоре. Уопште, читав опис сабора у Сребрници неодољиво подсећа на онај на коме је Стефан Немања прогласио свог сина Стефана за наследника престола.⁶⁸⁰ Учешће властеле је у сваком случају било ритуално, али последице одлуке донесене на сабору су је, као што видимо, обавезивале.

Услед специфичности ситуације у којој се Србија налазила, потврда на сабору није била довољна. Преузимање владарског положаја повлачило је за собом и одређене последице у односу са суседном Угарском и Османским царством.

⁶⁷⁴ Константин Филозоф, 316; Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 175–177; М. Динић, *За историју рударства* II, 20; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 129, нап. 495, сматра да је сабор одржан пре 1425. године, пошто мисли да исказ деспотовог биографа указује да је од именовања Ђурђа за наследника прошло извесно време; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 70, је мишљења да се сабор састао најраније 1425. године. Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 174–175, 192–193 смешта одигравање наведеног догађаја у 1426. након закључивања споразума у Тати; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 237, датује сабор у почетак 1426. године, упозоравајући да се Константин Филозоф није увек држао хронолошког излагања догађаја.

⁶⁷⁵ Константин Филозоф, 316; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 130.

⁶⁷⁶ Исто, 316.

⁶⁷⁷ М. Стефановски, *Тема узорног поретка државе у Константиновом животопису деспота Стефана Лазаревића*, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд 2011, 11.

⁶⁷⁸ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 74–75.

⁶⁷⁹ М. Благојевић, *Савладарство*, 373.

⁶⁸⁰ Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 176–177; М. Стефановски, *Тема узорног поретка државе*, 10; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 237.

Извесно је да се Стефан Лазаревић маја 1426. у бањи Тати споразумео са краљем Жигмундом да угарски владар призна Ђурђа Бранковића за наследника српског престола ако деспот умре без мушког наследника, што је било већ сасвим извесно. Сачувани текст уговора сведочи да је краљ, када се то догоди, заузврат имао да добије Београд, Мачву, Голубац и неке крајеве западно од реке Дрине. Са друге стране, нови српски владар требало је да уђе у ред угарских барона, што је за собом подразумевало наслеђивање свих деспотових поседа у краљевини.⁶⁸¹ Посредно, овакав развој догађаја је имао значај и за српску властелу, пошто је познато да је један њен део стекао имовину у Угарској. Наставак раније успостављених веза могао је допринети да они не буду угрожени и да евентуално још један број великаша стекне тамо поседе. Потребно је назначити да се у споразуму наглашава да је деспот Стефан својевремено, са свом својом властелом, положио заклетву верности краљу Жигмунду, као и свим прелатима, баронима и племићима Угарске.⁶⁸² Доиста Јован Радонић је истакао да стварни односи између деспота и угарских краљева не одговарају схватању ове исправе. Нагласио је такође да је помињање заклетве српске властеле само ствар угарског угла гледања, те да не одговара српском уређењу.⁶⁸³ Начелно се можемо сложити са примедбом да вероватно није било неког формалног чина заклетве од стране великаша, али су последице деспотовог ступања у вазални однос по њих биле очигледне. Говорили смо већ о слању војне помоћи краљу Жигмунду у борби са хуситима. Управо са тим у вези вреди назначити да се у документу из Тате наводи обавеза Ђурђа Бранковића да помаже када год затреба са свом својом војском краљу у крајевима суседним Угарској и Србији.⁶⁸⁴ Тиме се јасно истиче значај српских снага у одбрамбеним плановима угарског краљевства, мада је

⁶⁸¹ G. Fejér, *Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis X-6*, Budaе 1844, 809–813; Н. Лемајић, *Уговор у Тати између деспота Стефана Лазаревића и Жигмунда Луксембуршког*, Радови Филозофског факултета у Источном Сарајеву 9–2 (2007) 443–448; Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 179–191

⁶⁸² Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 179, 184; Лемајићев превод је нешто другачији, јер сведочи да је властела деспотова лично положила заклетву. Сходно његовом издању, то место гласи: „ *ac cupiens ut ipsum Regnum Rasciae temporum in processu ad manus non deveniant alienas, per universos et quoslibet suos Barones Maiestati nostrae, nec non Praelatis, Baronibus et proceribus ipsius Regni nostri Hungariae de fidelitate et obedientia nobis et sacre nostrae Coronae...*“. Види: Н. Лемајић, *Уговор у Тати*, 444, 446; Нешто другачије читање код: G. Fejér, *Codex diplomaticus X-6*, 810.

⁶⁸³ Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 184, 191–192.

⁶⁸⁴ Н. Лемајић, *Уговор у Тати*, 445–446, 448; G. Fejér, *Codex diplomaticus X-6*, 813; Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 185.

Деспотовина, услед турских успеха у Босни и Влашкој, изгубила део своје некадашње важности. Без обзира на то, јасна је била противтурска оријентација краља Жигмунда.⁶⁸⁵

Након краћег предаха почетком 1427. опасност од Османлија је опет постала актуелна за Деспотовину. Зна се да су већ фебруара те године султанове снаге опседале Ново Брдо и неке мање околне градове.⁶⁸⁶ Колико је ситуација била критична, сведочи податак да је сам деспот Стефан предвиђао могућност да буде прогнан и умре у туђој земљи.⁶⁸⁷ Борбе са Турцима, које су свакако тешко исцрпљивале и снаге српске властеле, још увек су трајале када је 19. јула 1427. преминуо деспот Стефан Лазаревић.⁶⁸⁸ Одмах је упућен позив Ђурђу Бранковићу да дође из Зете. Најбоље о тежини тадашњих прилика говори чињеница да је деспотово тело на брзину сахрањено у његовој задужбини Ресави.⁶⁸⁹

Постепено опадање контроле централне власти над властелом у време деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456)

Своју владавину Ђурађ Бранковић је отпочео у изузетно тешким околностима. Поред навале Турака, морао се суочити и са настојањем краља Жигмунда да спроведе у живот одредбе уговора из Тате. У таквим околностима је, према вестима једног извора, одржан државни сабор негде у Подунављу, на којем је свакако озваничено преузимање власти од стране господина Ђурђа. Изнета је и претпоставка да се том приликом расправљало и о предаји градова Угрима, сходно поменутом уговору.⁶⁹⁰ Сама вест о овом сабору је прилично штура. Из ње не дознајемо прецизно ни ко је све учествовао у раду овог скупа. Шире окупљање

⁶⁸⁵ I. Prlender, *Sporazum u Tati 1426. godine i Žigmundovi odbrambeni sustavi*, Historijski zbornik XLIV–1 (1991) 38–40.

⁶⁸⁶ М. Динић, *За историју рударства* II, 48.

⁶⁸⁷ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, 260.

⁶⁸⁸ *Константин Филозоф*, 319; *Историја српског народа* II, 216–217 (Ј. Калић).

⁶⁸⁹ *Константин Филозоф*, 319; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 91.

⁶⁹⁰ Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 81–82; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 91, 93–94, 96; Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 202–203; М. Пурковић, *Српски патријарси*, 143–144; Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 179–180; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 238–239.

властеоског сталежа, услед прилика у којима се земља налазила, тешко да је било изводљиво. Сличан овом сабору је несумњиво онај одржан након Косовске битке 1389, на коме је одлучено о прихватању вазалног положаја према Османлијама. Несумњиво је тачна констатација да се предаја градова и земаља могла чинити и без одлуке сабора,⁶⁹¹ али исто тако није невероватно да је ово тело бар извештавано о једној таквој промени. Додајмо да је и формално озваничење Ђурђа Бранковића за владара свакако било од значаја, ако имамо у виду податак колико му је углед порастао након званичног именованја за наследника. После извесног натезања, краљ Жигмунд је најкасније 7. новембра 1427. примио Београд од стране српских власти.⁶⁹² Једна исправа сведочи да је након предаје града уследио чин којим је Ђурађ од стране угарског краља званично примио власт над „Рашком и Албанијом“ положивши му истовремено заклетву верности.⁶⁹³

Проблеми су, међутим, избили на другој страни поводом предаје Голупца. На примеру тог града се показало да није сва властела била спремна да извршава све заповести новог владара. Тамошњи војвода Јеремија одбио је да преда утврђење краљу Жигмунду, тражећи да му он исплати 12 000 дуката, колико је наводно дао деспоту за држање града. Угарски владар је оспорио његов документ о томе и одбио исплату. Из тог разлога, господин Ђурађ је покушао да посредује у читавој ствари, како би саветовао Јеремију да преда град. Гарантујући му безбедност, отишао је на састанак са њим, одбивши предлоге да искористи прилику и ухвати непокорног војводу. Међутим, не само да Јеремија није предао утврђење, већ је и напао Ђурђа. Ускоро је град понудио султану Мурату II, који је спремно одговорио на ту понуду. Подигао је крајем 1427. опсаду Новог Брда и послао одређене снаге да преузму град на Дунаву.⁶⁹⁴ Претпостављамо да су Османлије исплатиле Јеремији тражену суму, а има извесних индиција и о његовој даљој судбини. Наиме, у једном османском документу из 1440. појављују се Јаков и Димитрије, синови извесног Јеремије, за које се види да су пословали са челником

⁶⁹¹ Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 180; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 239.

⁶⁹² L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország mellékartományainak oklevéltára II, A Magyarország és Szerbia közti összekötterések oklevéltára*, Budapest 1907, 73; J. Калић, *Београд у средњем веку*, 101–102; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 96.

⁶⁹³ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 75; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 96.

⁶⁹⁴ *Константин Филозоф*, 322–323; L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 112; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 228–229, бр. 641; Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 82; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 13–14.

Радичем, познатим властелином из периода Деспотовине, који је нашао уточиште у манастиру Кастамониту. Наведена браћа нису позната из других извора, али није немогуће да су били синови некадашњег голубачког војводе, пошто су изгледа имали поседе у области реке Струме, где је султан насељавао своје привилеговане зимије.⁶⁹⁵ Уколико прихватимо ту могућност, то би значило да се султан потпуно побринуо о обезбеђењу егзистенције Јеремије и његове породице. За новог српског владара је то свакако наговештавало опасност да још неко зарад материјалне користи почини „ неверу“, без опасности да ће сносити одређене консеквенце. Био је то фактор који је свакако могао допринети слабљењу отпорне снаге српске државе. Каснији догађаји указују да Јеремијин случај није био усамљен. Султан се пак, додељивањем поседа хришћанској властели релативно далеко од граница било којег непријатеља Османлија, обезбеђивао да његови нови приврженици поново не промене страну. Евентуално даље осипање своје властеле Ђурађ Бранковић је спречио склапањем мира са Мехмедом II, што се догодило вероватно пре маја 1428. године, али по цену плаћања већег харача него што га је плаћао деспот Стефан. Уз то, државна територија била је умањена готово за трећину. Ван српске државе остали су важни градови попут Ниша, Крушевца и Сталаћа.⁶⁹⁶ Поред плаћања трибута, Ђурађ је преузео обавезу да на сваки захтев султана шаље помоћну војску под командом једног од својих синова.⁶⁹⁷ Из наведених података тешко је закључити у којој мери је властела директно узимала учешће у оквиру помоћних трупа. Посредно ју је та обавеза владара свакако морала теретити, ако никако другачије, преко пореског оптерећивања њихових поседа. Регулисање односа са османлијским владаром било је за Ђурђа Бранковића важније од споразума са краљем Жигмундом. Према писању византијског историчара Дуке, султан му је оспоравао и могућност да наследи престо пошто је деспот Стефан умро без наследника, те је стога требало њему да

⁶⁹⁵ E. Zachariadou, *Worrisome wealth of the čelnik Radić*, in: *Studies in Ottoman history in honour of professor V. L. Ménage*, ed. by C. Heywood and C. Imber, Istanbul 1994, 384–389.

⁶⁹⁶ Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 82; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 100; М. Благојевић, *Источна граница Деспотовине од 1428. до 1439. године*, ИГ 1–2 (1995) 26–35.

⁶⁹⁷ Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 114–115, 130–131. Према једној вести Брокијера, тај одред се састојао од 3000 коњаника најамника, а према другој од 800–1000 коњаника; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 109; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 100.

припадне.⁶⁹⁸ Исти писац повезује овај договор о миру, који је Ђурађ добро платио, са султановом дозволом српском владару да сазида нову престоницу Смедерево.⁶⁹⁹

Смањење државне територије свакако је утицало да део властеле који је имао поседе на територији коју су од 1428. држале Османлије, изгуби део прихода. Поставља се и питање какав је био положај оних који су све поседе имали на поменутом подручју. Поседи кесара Угљеше нашли су се тада на подручју под турском влашћу.⁷⁰⁰ То би значило да су Османлије оставиле поседе и једном делу српске властеле који се нашао на њиховом подручју. Турски дефтери из нешто каснијег периода показују да је таква пракса постојала, мада углавном када је реч о ситнијој властели. Наравно, тешко је поверовати да је кесар Угљеша задржао своје поседе у старом обиму, али поузданих вести о томе немамо. Изгледа да се већ у вишим круговима српског друштва јављала сумња да се Деспотовина може одржати под притиском Турака. Властела која је остала верна новом српском владару тражила је од њега, сасвим уобичајено, потврду својих поседа. Тако је 1428/1429. челник Радич добио потврду за имања која је добио како од деспота Стефана и угарског краља Жигмунда, тако и за она која му је даровао сам Ђурађ Бранковић. У акту се напомиње да Радич баштином може потпуно слободно располагати, те да је могу наследити његова деца, рођаци или онај кога он одреди. Поседи су му једино могли бити одузети уколико би починио „неверу“.⁷⁰¹ Пошто су сви побројани Радичеви поседи лежали на подручју земаља Лазаревића, очигледно да је дарове од Ђурђа Бранковића могао добити само након што је овај наследио ујака. Чини се да је нови владар настојао да поклонима веже чвршће за себе истакнуту властелу над којом је добио власт тек након смрти деспота Стефана. Нажалост, у документу се не раздвајају стари и нови поседи, те не можемо тачно рећи колика је била Ђурђева дарожљивост. Знамо да је од краља Жигмунда и деспота Стефана добио град Купиник и околна села у Срему. Такође,

⁶⁹⁸ Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 174–175; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 90–94; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 100–101.

⁶⁹⁹ Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 175; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 93; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 123–124.

⁷⁰⁰ *Константин Филозоф*, 325; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 107, 390, 449; *Историја српског народа II*, 331 (Д. Богдановић); Д. Синдик, *Повеља ћесара Угљеше*, 386, нап. 4, истиче да је неаргументовано мишљење да се након 1427. Константин Филозоф преселио код кесара Угљеше на османску територију.

⁷⁰¹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3.

за цркву Богородичиног благовештења са њеним поседима, као и за кућу у Новом Брду имао је повељу деспота Стефана.⁷⁰² Поуздано се са друге стране може рећи да је од Ђурђа Бранковића добио села Белућу и Белопоље, која је челник приложио Враћевшници односно Ватопеду.⁷⁰³ Интересантно је да се овде практично указује на порекло поседа од стране два владара. Можда као претпоставку треба узети могућност да му је деспот даривао део својих поседа у Угарској, што је онда морао да потврди и краљ Жигмунд. Убрзо је челник Радич од свог владара, сада већ као деспота, добио потврду повеље Стефана Лазаревића за Богородичину цркву на реци Грабовничници, коју је сам сазидао, те за нека села у области Расине и једну кућу у Новом Брду. Назначено је да ће то важити уколико деспот поврати оне територије које су држали Турци. Такође је и за ове поседе наглашено да Радичу једино могу бити одузети услед невере.⁷⁰⁴ Пошто се зна да је Ново Брдо и након 1428. остало у саставу Србије, свакако да се на имања у крушевачком крају односила напомена да ће их Радич уживати, ако деспот опет заузме поменути крај.⁷⁰⁵ На основу овог акта јасно се уочава да је властела успевала да задржи номинална права и над поседима које није тренутно контролисала. Из те перспективе гледано, дарови новог владара нису били само пука замена за оно што су припадници елитног слоја изгубили коју годину раније. Слична је била даровница манастиру Лаври св. Атанасија.⁷⁰⁶

Значајан догађај у учвршћивању власти Ђурђа Бранковића било је и добијање деспотске титуле, чиме је додатно истакнут континуитет са временом владавине његовог претходника. Знаке овог достојанства примио је посредним путем, тако што му их је у Србију, вероватно крајем јуна или у јулу 1429, донео Георгије Филантропин, изасланик византијског цара Јована VIII Палеолога. Претпоставља се да је сама церемонија увођења у деспотско звање обављена у манастиру

⁷⁰² Исто, 3–4; В. С. Тошић, *Велики челник Радич*, 16; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 116–117.

⁷⁰³ М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД XXI (1867) 32; М. Lascaris, *Actes serbes de Vatepedi*, 183; В. С. Тошић, *Велики челник Радич*, 16.

⁷⁰⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 4–5.

⁷⁰⁵ М. Благојевић, *Источна граница*, 32; М. Благојевић, *Манастирски поседи*, 46–47.

⁷⁰⁶ Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре Атонске*, Споменик СКА 56 (1922) 16–17; С. Новаковић, *Законски споменици*, 501–502. Даровано је најпре манастиру 60 литара сребра, због изгубљених метоха, а касније је сума повећана на 80 литара. Сачувана је само повеља о дару од 80 литара где се напомиње да ће манастир поред дохотка уживати и имања, ако их деспот поврати. Види о свему: М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 119–120.

Жичи.⁷⁰⁷ Остаје непознато ко је све присуствовао овој свечаности, али је извесно да се она није могла замислити без присуства највишег клира и властеле. Окупљање читавог сабора нужно није било потребно. Деспотска титула постајала је обележје врховне власти, те је овај чин и са те стране имао велики значај. Умесно је примећено да српски летописи раздвајају наслеђивање престола од стране Ђурађа и његово добијање деспотског достојанства.⁷⁰⁸ Увек морамо имати у виду идеолошку страну овог питања и чињеницу да се високом титулом владар и формално одвајао од остале властеле.

Компликоване политичке околности при којима је Ђурађ Бранковић постао владар одразиле су се и на прилике у Зети, где су тек нешто раније дефинисани односи Србије и Венеције. Тамо су се најпре одметнули Ђурађ и Љеш Ђурашевић са синовима, још пре смрти деспота Стефана, у време првих турских напада. Почели су и да носе старо презиме Црнојевић. Након доласка Ђурђа Бранковића на власт, молили су Млечане да их приме за своје поданике. Венеција је то одбијала, не желећи да крши мировни споразум постигнут управо са Ђурђем. Ступила је у нешто ближе односе са њима тек када је запретила опасност да се у зетска питања уплету Османлије. Међутим, ни тада није хтела да их отргне из српске државе.⁷⁰⁹ Покушавајући да стане на пут Ђурашевићима, Ђурађ Бранковић је, у немогућности да сам интервенише, замолио которског кнеза да прими под своју заштиту Луштицу, Светомихољску и његове Паштровиће. За село Богдашиће поуздано знамо да је добило привилегију да као и Паштровићи плаћа један перпер которских гроша по огњишту. Српски владари су пак узимали дукат од сваке куће, те је економска рачуница ишла у прилог успостављању власти Венеције на овом подручју. Представници Богдашића су у уговору из 1428. истицали да не желе да напусте потчињеност Ђурђу Бранковићу, али то ће остати

⁷⁰⁷ Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 176; Први пут се у српским изворима Ђурађ Бранковић са титулом деспота помиње 11. септембра 1429. у повељи манастиру Есфигмену: П. Ивић, В. Ђурић, С. Ђирковић, *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, Београд–Смедерево 1989, 10; Анализом других извора дошло се до прецизније хронологије. Види: А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 63–65; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 136–137; Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији*, 188–189;

⁷⁰⁸ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 227, бр. 639 а; Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији*, 188, нап. 163; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 140.

⁷⁰⁹ *Историја Црне Горе II–2*, 154 (И. Божић); И. Божић, *Паштровићи*, 116; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 112–113.

мртво слово на папиру.⁷¹⁰ Тако су се невољама новог владара окористили са једне стране Млечани, а са друге, локална ситна властела. Протезао се и надаље стари сукоб са Којом Закаријом, који је отпочео још деспот Стефан. Посебно су биле опасне везе овог арбанског властелина са Стефаном Балшићем Марамонтеом, који је претендовао на поседе Деспотовине у Зети. Угрожене крајеве бранио је војвода Алтоман, чије је седиште било у Бару. Оружје, муницију и жито достављали су му Дубровчани. Отприлике средином 1429. у Зети се појавио и сам Марамонте. Уз подршку турских одреда и снага Које Закарије и Тануша Малог Дукађина, потчинио је све млетачке територије и неке деспотове земље. Одржале су се само тврђаве Дриваста и Бара.⁷¹¹ Података нема, али је извесно да је ситна властела овог подручја тада пристала уз члана династије Балшић, притиснута његовим нападима.

Ситуација се нагло изменила у пролеће 1430. када су Османлије заузеле Солун. У тој акцији учествовали су и српски помоћни одреди предвођени Гргуром, најстаријим деспотовим сином. Као својеврсну награду за добро држање Гргура, султан је решио да подржи деспота у Зети. Српски и турски одреди заједно су пустошили територије деспотових противника. Захваљујући том продору враћен је Дриваст под деспотову власт, а поново су му се потчинили и Ђурашевићи. Стефан Балшић је брзо, онако како га је и стекао, изгубио свој утицај и био приморан да приђе Венецији и ступи у њену службу.⁷¹² Када је реч о Ђурашевићима, изгледа да је тада и редефинисан њихово положај према централној власти. Наиме, једном приликом Млечани су се жалили деспотовом војводи Алтоману на неке новине које су Ђурашевићи увели у околини Котора, поводом чега им је он одговорио да није надлежан за њих, те су се за ту ствар морали обратити деспоту.⁷¹³ Последица новонасталих околности је била, дакле, да су Ђурашевићи постали непосредно потчињени деспоту. Тиме је несумњиво била ослабљена реална власт Ђурђа Бранковића у Зети, пошто он свакако услед других брига није имао могућности да реагује на сваки за њега непримерени потез

⁷¹⁰ И. Божић, *Паптровићи*, 116; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 45–46, 49.

⁷¹¹ *Историја Црне Горе II–2*, 155–157 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 143.

⁷¹² N. Jorga, *Notes et extraits II*, 267, 274–276; *Историја Црне Горе II–2*, 157–159 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 142–144.

⁷¹³ „ *et ipse semper responderit non esse superiorem dicti Jurasevich, adeo quod ius nunquam potuerit haberi*“: S. Ljubić, *Listine IX*, 86; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 144.

Ђурашевића, који су оваквим положајем прилично одвајали од статуса остале властеле у Зети.

Сређивање положаја према Турцима и Угарској ипак није обезбедило деспоту Ђурђу миран наставак владавине. Нове компликације појавиле су се у односима са суседном босанском државом. Све је почело тако што се деспот ставио на страну Дубровчана 1430. поводом њиховог спора са војводом Радосавом Павловићем око Конавла. Посредовао је за њих чак и на Порти.⁷¹⁴ Практично тиме је појачано непријатељство између деспота и краља Твртка II, који је и даље настојао да се домогне богате Сребрнице. Читаво питање заострило се у јесен 1431. након неког догађаја на граници који нам није ближе познат. Прави рат избио је наредне године. Борбе су вођене у североисточној Босни. Ратовало се чак и новембра месеца, али значајнијих промена још увек није било.⁷¹⁵ Расплет се одиграо у пролеће 1433. када је деспот преотео краљу делове Усоре, заједно са градом Звоником и тврђавом Теочаком. Одобрење за то је изгледа стигло и од Мехмеда II, од кога су Ђурађ Бранковић и босански војвода Сандаљ Хранић „купили“ земљу краља Твртка II.⁷¹⁶ Досита Теочак се касније наводи међу деспотовим угарским поседима. Отуд претпоставка да је краљ Жигмунд формално даровао Ђурђу Бранковићу поседе у Усори, након што их је српски владар запосео.⁷¹⁷ Детаљи ових борби нису нам познати. Међутим, извесним се чини да је деспот могао придобити и локалну властелу, поготово што је у то време краљ изгубио ослонац готово на свим странама. Добро је познато да се још раније Твртко II жестоко обрачунао са породицом Златоносовића, која је имала поседе у источној Босни,⁷¹⁸ на шта, у ширем смислу, тешко да је могла гледати позитивно остала властела. Заиста, у доцнијем периоду срећемо породицу Ковачевића са овог подручја. Коначно вреди напоменути да је на новозапоседнутом подручју постојала слична организација државне управе, пошто знамо да је постојала

⁷¹⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 150–154.

⁷¹⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 154, 159–160; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 265; *Историја српског народа II*, 235 (С. Ћирковић).

⁷¹⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 160–161; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 265; *Историја српског народа II*, 236 (С. Ћирковић).

⁷¹⁷ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 134–135; *Историја српског народа II*, 236, нап. 15 (С. Ћирковић).

⁷¹⁸ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 265–266; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 154.

*теочачка власт.*⁷¹⁹ Посебан начин на који је деспот стекао ове територије ипак им није донео посебан статус и власти која их је насељавала.

Догађаји који су се одиграли у Зети након смрти деспота Стефана поново су отворили нека питања између Деспотовине и Републике св. Марка. Напоменули смо већ да су Млечани стицајем околности присвојили део деспотових територија, што је било у супротности са раније постигнутим мировним уговорима. Они су 1431. одбили да врате деспоту Луштицу, Богдашиће и део Паштровића, под разним изговорима. С друге стране, Ђурашевићи нису разрушили Ђурђевац, а поред тога су узнемиравали которски дистрикт.⁷²⁰ Јасно је да су Ђурашевићи тако деловали услед својих породичних интереса. Несумњиво да ни деспот није био склон да евентуално интервенише против њих, пошто се ни Млечани нису држали уговора. Немирно стање између две државе одразило се и на Паштровиће. Некадашњи деспотови поданици међу њима доспели су у подређени положај. Против њиховог најистакнутијег члана Радича Црнца Венеција је морала предузимати мере, али у томе није смела предалеко ићи јер је он уживао знатан утицај у заједници. Мир између две стране међу Паштровићима је успостављен фебруара 1431. посредством которског кнеза. Показаће се да ни тај споразум неће бити трајнијег карактера.⁷²¹ Очито је било разлога због којих власт Републике св. Марка није била омиљена међу свим Паштровићима, и поред привилегија које су добили од ње. Зато ће и касније деспот налазити присталица међу њима.

Побуна грбальских сељака у пролеће 1433. натерала је Млечане да поново покрену преговоре са деспотом о решавању спорних питања. Делегације две стране састале су се новембра 1433. у Котору. Изасланици српског владара били су Никола Витомировић, војвода Алтоман и Никола де Архилупис, Ђурђев латински канцелар. Которски кнез, вођа венецијанске делегације, пристао је да се деспоту врати Светомихољска метохија и они Паштровићи који су му припадали према ранијем уговору. Договорено је и питање двовласничких имања у Бару и Улцињу, а утаначен је и начин како да се примири Грбаљ. Показаће се, међутим,

⁷¹⁹ О самој организацији државне управе биће више речи у једном од наредних поглавља. Ф. Раќи, *Prilozi za sbirku srbskih i hrvatskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 157; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 135, 255.

⁷²⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 161–163; *Историја Црне Горе* II–2, 165–167 (И. Божић).

⁷²¹ И. Божић, *Паштровићи*, 117–119; *Историја Црне Горе* II–2, 166–167 (И. Божић).

да ни ово решење није било трајно.⁷²² Споразуму су одмах почели да пркосе Ђурашевићи примивши вође грбалске побуне. На упорно инсистирање Млечана да их предају, само су одговорили рушењем тврђаве Ђурђевац. Из тог разлога је Венеција решила да упути изасланика деспоту и са њим лично реши проблеме.⁷²³ Преговори су вођени у Смедереву и успешно су окончани споразумом од 14. августа 1435. године. Прихвативши аргументацију Млечана, Ђурађ Бранковић се одрекао свих Паштровића. Исто тако сложио се око враћања свих поседа које су присвојили Ђурашевићи. Требало је да буду порушене и куће око тврђаве Ђурђевац, која се није смела никада више подићи. Одлуке које су се тичале Ђурашевића требало је да спроведу посебни деспотови гласници. Расправљано је и питање међусобно почињених штета. Српски владар је пристао да надокнади штете које су починили војвода Алтоман, Ђурашевићи и други његови поданици. Деспот је најзад обећао и да ће послати два своја властелина у Зету да испитају све спорне случајеве и задовоље правду.⁷²⁴ Овим уговором су, стицајем околности, само за кратко решени проблеми у Зети. Запажа се да је деспот очито имао мало ефективне контроле над догађањима на овом подручју. Не само да су Ђурашевићи доста тога радили на своју руку, него је, чини се, и војвода Алтоман имао прилична овлашћења. У том погледу симптоматично је да се предвиђало слање посебних изасланика ради спровођења уговора. Поставља се и питање начина на који је вршена исплата почињене штете. Није познато да ли је деспот планирао да је исплати директно из своје благајне или да је на неки начин наплати од оних који су је починили. Слабљење централне власти у Зети било је очито, што је, пак, погодовало порасту утицаја моћне локалне властеле.

Опстанак Деспотовине је ипак, како смо већ поменули, зависио пре свега од њеног односа са Османлијама. Одржавање мира са султаном захтевало је велике жртве од деспота Ђурђа. Једна од њих била је удаја ћерке Маре за султана Мурата II, која је уговорена по свој прилици крајем 1432. или почетком 1433. године.⁷²⁵

⁷²² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 164; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj historijski pregeled*, Split 1941, 68–69; *Историја Црне Горе II–2*, 168 (И. Божић).

⁷²³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 183–184; *Историја Црне Горе II–2*, 168 (И. Божић).

⁷²⁴ S. Ljubić, *Listine IX*, 80–87; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 185–187; *Историја Црне Горе II–2*, 168–171 (И. Божић); И. Божић, „*Катуни Црне Горе*“, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 150–155.

⁷²⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 158. Аутор је дошао до тог закључка користећи податке из Дубровачког архива, на супрот информацијама Дуке и Константина Михаиловића који су

На склапање споразума деспота је нагнао истек угарско-турског примирја 1432. године, након чега је нападнута Влашка. Садржај уговора није познат, али је извесно да је деспот послао султану богате дарове и дао у мираз области Топлице и Дубочице.⁷²⁶ До самог венчања дошло је изгледа 1435, после извесног Ђурђевог одуговлачења да пошаље кћер султану. Нови напади Турака на Угарску били су довољан разлог да деспот поново затражи мир. Изгледа да су овим споразумом биле увећане вазалне обавезе Србије. Према турским хроничарима, то је значило да деспот није смео дозвољавати Угрима да пређу преко његове земље ради напада на Османлије.⁷²⁷ Уз кћер, Ђурађ Бранковић је слао и огроман мираз у новцу и драгоценостима, чиме је практично откупио своју земљу.⁷²⁸ Након што су у Смедереву утаначене све одредбе споразума, Мару су септембра 1435. султану одвела њена браћа Гргур и Стефан. Када су завршене свадбене свечаности, Мурат II задржао је Стефана као таоца, пославши назад деспоту само престолонаследника Гргура.⁷²⁹ Догађаји ће убрзо показати да ни све те гаранције нису биле довољне. Другу своју кћер, Кантакузину, деспот је, пак, априла 1434. удао за грофа Улриха II Цељског, како би ојачао своје везе са Угарском.⁷³⁰ Немамо података да ли је евентуално и властела помогла деспоту Ђурђу поводом поменутих изванредних финансијских трошкова, као што су по *Душановом законик*у сви то имали чинити када жени сина.⁷³¹

Све предузете мере ипак нису обезбедиле миран наставак владавине Ђурђу Бранковићу. Мирнодопски период за Србију се завршио већ 1437, када је увучена у турско-угарске сукобе. Османлије су решиле да казне деспота, пошто је угарски

читавау епизоду везивали за српско-турске преговоре из 1428. по Ђурђевог преузимању власти. Види: Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 175; К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 105.

⁷²⁶ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 111. 138, истиче да је реч о формалном уступању поменутих области које су раније Турци заузели; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 158–159, је мишљења да је до предаје ових крајева дошло до 1433. у вези са уговарањем Марине удаје.

⁷²⁷ Гл. Елезовић, *Турски извори за историју Југославена. Два турска хроничара из 15 века*, Братство 26 (1932) 66; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 191–192; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 99–100, још јасније истиче могућност да је брак склопљен 1436. године.

⁷²⁸ Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 175; Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 114–115; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 192–193; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 101.

⁷²⁹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 230, бр. 651; Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 175–177, помиње најпре да су се деспоту вратила оба сина. Касније, приповедајући о опсади Смедерева из 1439, каже да је један био у Једрену; К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 105; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 193–195; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 101–102.

⁷³⁰ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 230, бр. 649; Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 130–131; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 109; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 177–180.

⁷³¹ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 100, 196.

војсковођа Јован Марцали за свој поход против њих из јуна 1437. користио српску територију. Снаге Деспотовине биле су недовољне да се одупру Турцима. Препустивши им богати град Браничево, деспот је успео привремено да се измири са њима.⁷³² Ратовање је међутим настављено већ наредне године. Војне снаге Деспотовине ни тада нису могле пружити значајнији отпор, а није било помоћи ни из Угарске. Посебно су на удару биле области Кучева и Браничева. Од значајних утврђења, Турци су запосели Борач у Грузи, Островицу на Руднику и манастир Раваницу. Поново је деспот некако успео да прекине ратовање, предавши Османлијама Ждрело и Вишесав, значајна места у дунавском теснацу.⁷³³ Султанов поход који је почео у пролеће 1439. био је усмерен преваходно против Смедерева, престонице српског владара. Деспот је негативно одговорио на захтев Мехмеда II да му преда град, иако су га чак и Мара и Стефан убеђивали да треба на тражено да пристане.⁷³⁴ Крајем пролећа Турци су се нашли под српском престоницом. Увидевши да се не може одупрети Турцима, Ђурађ је напустио град, поверивши његову одбрану сину Гргуру. Сам се запутио са најмлађим сином Лазаром и супругом Ирином у Угарску да потражи помоћ.⁷³⁵ Опседнуто Смедерево се добро држало, али је након три месеца опсаде почело да понестаје хране браниоцима.⁷³⁶ Према Орбиновом запису, наводно је Смедерево било лоше снабдевено намирницама зато што је деспотова жена продала све жито како би дошла до новца.⁷³⁷ Наравно, таква оптужба можда је и плод каснијег негативног става према Ирени Кантакузин. Србијом је у то доба завладала и куга. Заповедници града Гргур Бранковић и деспотов шурак Тома Кантакузин на крају су, услед недостатка хране, били принуђени да августа 1439. предају град Османлијама.⁷³⁸ Постоји и исказ по коме су се Турци служили подмићивањем, те

⁷³² Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 230, бр. 653; L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 119–120; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 206–209; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 139.

⁷³³ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 231, бр. 657; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 212.

⁷³⁴ G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* XI, Buduae 1844, 295; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 213.

⁷³⁵ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 110–111; G. Fejér, *Codex diplomaticus* XI, 296; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 213–214.

⁷³⁶ Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 177.

⁷³⁷ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 111.

⁷³⁸ Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 177; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 232, бр.660; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 111; L. Chalcocondil, *Exruneri Istorice*, 151–152, наглашава да је деловање турске артиљерије присилило град на предају; Гл. Елезовић, *Турски извори*, 68–69;

је тако султан постигао споразум са Србима, а онда тврђаву освојио на превару.⁷³⁹ Није сасвим јасно на шта алудира овај извор и кога су то Турци подмитили. Можда то треба повезати са чињеницом да се град предао споразумом, те да није заузет на јуриш. Такође, Халкокондил у вези са тим договором помиње да султан није требало да оштети никога блиског двору.⁷⁴⁰ Из свега наведеног као да проистиче да је део највише дворске властеле, увиђајући да је пад града неизбежан, одлучио да га преда како би сачували своје животе и имовину. Наравно, ова смела хипотеза се не може за сада доказати, али нам не делује сасвим невероватно. Знамо чак за пример једног угледног властелина који је сачувао своју имовину и након пада Смедерева. Један османски документ из октобра 1439. тако сведочи да је протовестијар Богдан добио од султана потврду *тимара* који је уживао у време деспота Ђурђа. Такву привилегију могао је добити само уколико се без отпора предао Османлијама. Надаље, могао је да га остави на уживање браћи Петру и Божидару, на које би онда прешла обавеза служења у турској војсци.⁷⁴¹ Протовестијар је, као што нам је добро познато, управљао владаревим финансијама. Нама није познато да ли се Богдан предао Турцима у Смедереву или неком другом месту, али из поменутог акта рекло би се да им је учинио значајну услугу. Овај пример нам сведочи да је властела веома добро осећала однос снага на терену и да је била спремна да му се прилагоди зарад очувања својих привилегија. Индикативно је и да је Константин Михаиловић записао да се Смедерево „*добровољно покорило и предало се радије Турцима него Мађарима...*“.⁷⁴² Током наредног периода став неповерења према Угрима биће још више изражен. Очито су то Османлије добро увиђале и тиме се користиле, спремно привлачећи хришћанску властелу на своју страну. Одмах треба додати да није сва властела размишљала у том правцу. Видећемо да су многи након 1439. следили деспота Ђурђа у његовом изгнанству и настојању да обнови своју државу.

К. Михаиловић, *Јаничареве успомене*, 105; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 214–215; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 105–106, 110–112

⁷³⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 214, реч је о податку пољског хроничара Длугоша.

⁷⁴⁰ L. Chalcocondil, *Expuneri Istorice*, 152; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 111.

⁷⁴¹ I. Kolovos, *A bit of 1439 from The Archives of The Monastery of Xeropotamou (Mount Athos)*, 296, 298–299, 303.

⁷⁴² К. Михаиловић, *Јаничареве успомене*, 105.

Пад Смедерева није означио и пропаст читаве Деспотовине. Поред Зете, држало се Ново Брдо и његов крај. Тако богат град султан, наравно, није планирао да испусти, те су његове трупе упорно покушавале да га се домогну. Браниоци града су изгледа и сами иницирали један окршај на Трипољу августа 1439. у коме се поражени.⁷⁴³ Пораз није ипак значио и предају града. Све указује да је у Новом Брду било борбеније расположење него у осталим деловима земље. Могуће је да су тамошњи трговци и властела осећали да под Турцима неће уживати користи од експлоатације племенитих метала као под деспотовом влашћу. Изгледа да није била заузета ни област Бранковића. По писању Мавра Орбина, султан је Гргуру дао највећи део земље коју је некада поседовао његов деда, уз дужност да редовно извршава вазалске обавезе. Испоставиће се да то није дуго потрајало.⁷⁴⁴ Заповедници Новог Брда успели су чак и да успоставе везу са деспотом, што значи да Турци још нису били пресекли све комуникације. Нови напади Османлија на град уследили су у пролеће 1440, а борбе су се одвијале и ван града. Опет је новобрдска војска доживела пораз, овај пут на Маркешу, но, и поред тога, град се одржао.⁷⁴⁵ Опсада се је још увек била у току и новембра 1440. године, али су браниоци одолевали, успевајући да одрже везу са својим владарем.⁷⁴⁶ Показивали су, дакле, пуну верност деспоту, гајећи чини се наду да ће он успети да им помогне.

За то време Ђурађ Бранковић се најпре умешао у борбе за престо у Угарској, које су избиле након смрти краља Алберта II, настојећи да његову удовицу Јелисавету уда за свог сина Лазара. У тој намери није успео, те га је нови краљ Владислав Јагелонац повељама из августа и октобра 1440. прогласио одметником и одузео му одређена добра у Угарској, којима је наградио своје присталице.⁷⁴⁷ Након тога свакако да је иста судбина могла снаћи и његову властелу која је имала поседе у овој држави. Схвативши још раније да превагу односи противничка страна, деспот је напустио Угарску и запутио се према Зети. Уз њега

⁷⁴³ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 231, бр. 659; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 218.

⁷⁴⁴ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 111; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 219–220, помиње и дубровачка документа која указују да је Орбинова вест тачна.

⁷⁴⁵ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 232, бр. 664; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 224–225; М. Динић, *За историју рударства II*, 59–60.

⁷⁴⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 244–245; М. Динић, *За историју рударства II*, 60.

⁷⁴⁷ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 375–377; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 216–217, 234–236, 247–248.

су били супруга, син Лазар, најугледнији представници цркве и властеле, као и одред од 1.500 коњаника. Са њима је маја 1440. доспео у Кјођу, на млетачку територију. Од Републике је успео да добије галије за превоз до Зете. Сасвим очекивано, Венеција је одговорила негативно на његов захтев да му препусти Улцињ.⁷⁴⁸ Извори нам не дају могућност да кажемо ко је сачињавао одред коњаника који је био уз деспота. Значајан је податак да је део властеле ипак исказао пуну верност према Ђурђу Бранковићу, везујући своју судбину за његову неизвесну будућност. После краћег задржавања у Дубровнику, у Зету је стигао крајем јула 1440, сместивши се у град Бар.⁷⁴⁹ У Зети га је дочекала сложена политичка ситуација. На његове тамошње поседе почео је да полаже право босански војвода Стефан Вукчић, који је био ожењен Јеленом, ћерком Балше III. Како би то остварио, била му је потребна дозвола Порте, коју је изгледа добио. На његовим поседима је како се претпоставља боравио и Стефан Балшић Марамонте. Са друге стране, ситним уступцима привлачио је себи локалну властелу. Пошло му је за руком да придобије и синове Ђурђа Ђурашевића, који у ово време више није био у животу. На томе се босански војвода није зауставио, већ је градио бродове како би заузео и приморске градове. Покушаји деспота Ђурађа да се измири са Стефаном Вукчићем нису успели, а изгледа да су у пролеће 1441. Турци расписали уцену за његову главу. Зато је морао да бежи из Зете, те се 12. априла 1441. обрео у Дубровнику.⁷⁵⁰ Описујући тај догађај, Мавро Орбин је забележио да су деспота умало ухватили Црнојевићи. Спас му је стигао од Дубровчана који су послали галију по њега.⁷⁵¹ Пре одласка вратио је граду Будви извесне поседе, које је раније деспот Стефан уступио управо Црнојевићима.⁷⁵² Сагледано из угла те одлуке, поменуто казивање млетског опата добија на значају, мада се доиста не може поткрепити другим изворима. Питање је, наравно, колико се то све могло спровести у измењеним условима, а свакако је било плод деспотове љутње на поменућу породицу. Својим активностима у Зети Ђурађ

⁷⁴⁸ S. Ljubić, *Listine IX*, 119–120; M. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 239.

⁷⁴⁹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 232, бр. 663; M. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 239–241.

⁷⁵⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 74, боравио је још 6. априла у Будви, како се види; M. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 241–244, 248–251; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд 1964, 46, 48–51; *Историја Црне Горе II–2*, 187–195 (И. Божић).

⁷⁵¹ M. Орбин, *Краљевство Словена*, 113.

⁷⁵² С. Новаковић, *Законски споменици*, 74–75; M. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 251.

Бранковић се очигледно веома замерио султану, те је овај 16. априла 1441. најпре свезао његова два сина, да би 8. маја исте године наредио да се они ослепе.⁷⁵³

Након преласка у Дубровник ипак нису престале деспотове активности везане за Зету. Република св. Влаха прихватила се посредништва између свог госта и Црнојевића. Очигледно пун неповерења, деспот није прихватио предлог Стефанице Црнојевића да се измирење обави писаним путем, већ је тражио да неко из његове породице дође у Дубровник како би то лично обавили. По свој прилици они су то одбијали, пошто им је било познато да је деспот тако већ намамио неке своје непоуздане поданике у Дубровник и тамо их бацио у тамницу. Таква судбина задесила је чак и зетског митрополита, коме је Ђурађ након 1435. поверио управу над Будвом. Након одласка деспота из Дубровника, митрополит ће успети да се ослободи заточеништва и опет преузме власт у поменутом граду.⁷⁵⁴ Примећује се да деспот никако није могао да нађе заједнички језик са зетском властелом и да је улазио у отворене сукобе са њом. Тиме су се само умањивале његове шансе да задржи тамошње поседе.

Свеукупне позиције деспота у наредним месецима су се додатно погоршале. После двогодишпњег одолевања, Ново Брдо је 27. јуна 1441. пало под власт Османлијама, као и неки други градови. Летописи за овај догађај везују пропаст читаве Србије.⁷⁵⁵ Околности под којима је Ново Брдо заузето нису познате. Зна се да су Дубровчани покушавали да убеди деспота да ослободи њихове грађане обавезе одбране града.⁷⁵⁶ На извештајан начин овај податак сведочи о безизлазном положају у којем се Ново Брдо нашло. Чињеница је да је султан потврдио извесне привилегије „*Србима, грађанима Новог Брда и осталима.*“⁷⁵⁷ Није познато о којим повластицама је била реч. Нама су делимично познати прописи који су уређивали живот у овом граду,⁷⁵⁸ али је велико питање да ли се Муратов чин могао односити на то. Наиме, сем оних који се тичу рударства, они подразумевају

⁷⁵³ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 232–233, бр. 666; Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 177; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 251–252.

⁷⁵⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 253–254; *Историја Црне Горе II–2*, 195 (И. Божић).

⁷⁵⁵ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 233, бр. 668; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 254–255; М. Динић, *За историју рударства II*, 60.

⁷⁵⁶ М. Динић, *За историју рударства II*, 60.

⁷⁵⁷ N. Iorga, *Notes et extraits II*, 384.

⁷⁵⁸ Види: Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 51–56; С. Ћирковић, *Новобрдски законик деспота*, 174–177, је мишљења да одредбе о градском праву које су сачуване у оквиру *Новобрдског законика* регулишу исту материју као и статути приморских градова. Детљаније о овим питањима говорићемо у наредним поглављима.

постојање градске управе, каква није позната у османлијским местима. Презентовани податак могао би ићи у прилог претпоставци да се град предао султану. Добро је познато да су Османлије само у таквим случајевима чиниле извесне уступке домаћем становништву. Кључну улогу је, наравно, у таквим ситуацијама играла градска управа, која је уједно представљала и најзначајнију властелу неког места. Прилике у каквима се град налазио након неколико тешких опсада могла је подстаћи заповеднике на одлуку да положе оружје. Коначан закључак се ипак, услед недостатка извора, не може донети.

На другој страни, Турци су почели да притискају Дубровчане због боравка деспота Ђурђа у њиховом граду. Увиђајући да су домаћини у све непријатнијој позицији, он је одлучио крајем јула 1441. да напусти Републику св. Влаха и врати се у Угарску, одакле је једино могао да поведе озбиљније акције против Османлија. Након што се сместио на своја добра у Угарској, изразио је преко посланства покорност краљу Владиславу и честитао му добијање круне. Расположење деспота поправиле су вести о победи Јована Хуњадија над Турцима у лето 1441. у близини Београда.⁷⁵⁹ Потребно је напоменути да је на територији Угарске већ било српске властеле у служби краља Владислава. Из једног краљевог писма сазнајемо да су на подручју жупаније Спољни Солнок на Тиси живели Срби који су имали и своје вође - војводу Јакшу и „капетане или судије“ - Ђорђа, Павла и Радислава. Извесно је да су на ово подручје доспели након пада Деспотовине 1439, заједно са Ђурђем Бранковићем. Треба рећи да су у овом крају били деспотови градови Тур и Варшањ. Међутим, они нису следили Ђурђа након што се разишао са новим краљем и напустио Угарску. Остали су да живе на истом подручју, ступивши у краљеву службу. Статус им се није сигурно променио до новембра 1442, иако тада већ више од годину дана краљ и деспот нису били у непријатељству.⁷⁶⁰ Да ли је било сличних случајева не знамо, али нам овај пример још једном говори о свој сложености односа између српске властеле и деспота Ђурђа.

Поправљање позиција у Угарској није помагало деспоту у очувању преосталих зетских поседа. Током друге половине септембра 1441. Стефан Вукчић је провалио у Горњу Зету. Заузео је подручје све до реке Мораче и придобио

⁷⁵⁹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 114–115; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 260–262.

⁷⁶⁰ С. Ђирковић, *Rasciani regales Владислава I Јагелонца*, Зборник МС за историју (1970) 79–82.

Стефаницу Црнојевића за себе, уступивши му као награду пет катуна. Браћи је Стефаница препустио по један катун, док су њему остала два. Вероватно је тада заузврат предао босанском војводи као таоца свог сина Ивана. Надаље, Стефан Вукчић је запосео читаву Горњу Зету, заједно са тврђавама Соко и Медун. Један од кључева његовог успеха лежао је у придобијању локалне властеле. Тако је у Горњој Зети везао за себе војводе Калођурђа Ђурашевића, Николу Љешевића и Вукца Николића који су под собом имали 700 кућа. Старешину Хота Јунка придобио је даривањем три села. Извесно је да су му пришле и остале ратничке дружине. Учинили су то и Матагуџи са саме скадарске границе.⁷⁶¹ Као и раније, приликом промена врховне власти на овом подручју, властела је гледала да извуче што већу корист за себе. Тешко је оценити у којој мери је босански војвода био дарезљив у односу на деспота и Млечане. Начелно би се могло рећи да је Венеција била нешто склонија да готовим новцем придобија локалну властелу него даровањем имања. Неке деспотове поседе, попут Луштице и Будве, преузели су Млечани сходно одлуци српског владара да их они узму под своју заштиту. Венеција је након тога била решена да од војводе преузме и друге некадашње зетске крајеве Ђурђа Бранковића. Покушај да привуче Црнојевиће нуђењем годишње провизије од 100 дуката није јој успео.⁷⁶²

Схватајући да деспотови поданици нису наклоњени Млечанима, Стефан Вукчић се припремио за нове акције. Заједно са Стефаницом Црнојевићем већ марта 1442. запосео је Бар. Његову власт прихватила је тада и већина Паштровића. Дотада промлетачки оријентисани војвода Радич Грубачевић морао је да избегне са својим малобројним присталицама. Њихова имања су плењена и дељена војводиним присталицама.⁷⁶³ Чини се да је млетачка власт међу Паштровићима била толико неомиљена да се само чекао погодан моменат за њено збацивање. Деспотов војвода Дриваста, Дивко Зауловић, тада је био спреман да град преда босанском господару, али је Венеција успела да га одврати од те намере. Зато је он јуна 1442. упутио посланика Ђурђу Бранковићу како би добио

⁷⁶¹ *Историја Црне Горе* II–2, 196–197 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 266; С. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача*, 53; И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина*, 168–170.

⁷⁶² N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle* III, Paris 1902, 84–86; *Историја Црне Горе* II–2, 197–198 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 266.

⁷⁶³ С. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача*, 59; *Историја Црне Горе* II–2, 198–199 (И. Божић); И. Божић, *Паштровићи*, 120–121.

инструкције како да се понаша у новонасталим околностима.⁷⁶⁴ Дакле, и у тако тешким тренуцима заповедник града је показао верност према владару који је, додуше, тада реално могао само саветом да му помогне. Убрзо се догодио расцеп у породици Црнојевића, пошто су тројица њих одбила сваку даљу сарадњу са Стефаницом Црнојевићем. Зато им је босански војвода одузео раније уступљена имања, која су свакако онда припала Стефаници, те им је једино било преостало да приђу Венецији. Сам Стефан Вукчић је јула 1442. напустио Зету, немајући снаге за дуже ратовање далеко од својих матичних области, што је пружило Млечанима прилику да остваре своје амбиције.⁷⁶⁵

Прво им се предала Будва 1. августа 1442. коју је до тада држао зетски митрополит.⁷⁶⁶ Након тога и званично су тројица Црнојевића ступила у службу Републике св. Марка. Најистакнутијег међу њима, Којчина, прогласили су за зетског војводу. Заједно су са својим синовима примали плату од 900 перпера годишње. Било је то знатно мање од онога што су им раније нудили, претпостављајући да ће придобити за себе и Стефаницу. Тиме су на најбољи начин показали снагу својих тадашњих позиција са једне стране, а са друге, колики је био утицај Стефанице.⁷⁶⁷ Уговором од 5. августа договорени су услови предаје Дриваста Републици. Склопљеним споразумом Млечани су потврдили градске статуте и сагласили се да се повуку све њихове тужбе против појединих грађана. Имали су да се врате у град сви који су отишли за време деспотове владавине. Као старим приврженицима Венецији требало им је вратити и имовину. Одређене су и војне обавезе града према Републици. Најзад, Венеција је обећала да Дриваст евентуално једино може предати деспоту Ђурђу.⁷⁶⁸ Међу заслужнима за предају града налазио се и војвода Дивко Зауловић, коме су зато Млечани обећали војводско звање у Забојани, епископски град Свач, неколико села око Улциња и Бара и све изгубљене промије које је уживао у време деспота.

⁷⁶⁴ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 389; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 267; *Историја Црне Горе* II–2, 199 (И. Божић).

⁷⁶⁵ С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача*, 59–63; *Историја Црне Горе* II–2, 200–201 (И. Божић).

⁷⁶⁶ S. Ljubić, *Listine* IX, 156–157; *Историја Црне Горе* II–2, 201 (И. Божић).

⁷⁶⁷ N. Iorga, *Notes et extraits* III, 90–91, 99; *Историја Црне Горе* II–2, 201 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 269.

⁷⁶⁸ S. Ljubić, *Listine* IX, 157–159; *Историја Црне Горе* II–2, 203 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 268.

Пошто се то није могло одмах остварити, исплаћивано му је 25 дуката месечно.⁷⁶⁹ Истакнуто је већ да је војвода Дивко упутио једно посланство деспоту, али нам није познато какав је одговор добио. У сваком случају, тврђава је очито могла пружити значајан отпор Венецији, те је из тог разлога вероватно и награђен. Наредног месеца власт Републике признали су становници утврђене Ластве у Паштровићима. За њих је важно напоменути да су били римокатолици, тако да су се и по вероисповести одвајали од остатка заједнице којој су припадали. Њиховим путем пошле су и ратничке дружине Мркојевића и Градојевића, које су живеле између Бара и Улциња. Уз постојеће, обећани су им и нови поседи након заузимања Бара. Снаге Млечана увећаване су и надаље прилажењем других мањих ратничких дружина.⁷⁷⁰ Главни циљ Републике је и даље био, судећи по документима, придобијање Стефанице Црнојевића. Радиле су на томе од септембра 1442. до јануара 1443, инсистирајући да се не нарушавају обећања дата његовој браћи. Били су спремни да му на крају понуде део Зете на управу и годишњу провизију од 200 дуката. Понуде нису уродиле плодом, јер је Стефаница страховао за судбину свог сина, кога је раније предао Стефану Вукчићу.⁷⁷¹ Преостала ситна властела Горње Зете већином се потчинила Венецији, мада се у суштини држала доста пасивно јер јој није исплаћиван обећани новац. Међу њима су били раније помињане војводе Калођурђ Ђурашевић, Никола Љешевић и Вукац Николић. Кључни успех у борби против босанског војводе Венеција је постигла 4. јуна 1443. заузимањем барске тврђаве. Вукчићеви поседи били су након тога практично сведени на оно што је држао Стефаница Црнојевић, и тврђаве Соко и Медун. Политичке околности које су наступиле у самој Босни након доласка на престо новог краља Стефана Томаша новембра 1443. онемогућиће војводу Стефана да води било какву активнију политику у Зети. Испоставиће се да је након ових догађаја српска средњовековна држава бесповратно изгубила излаз на море.⁷⁷² Без присуства својих трупа, деспот није успео да одржи у покорности локалну властелу и ратничке дружине које су се

⁷⁶⁹ *Историја Црне Горе* II–2, 203 (И. Божић); И. Божић, *Паштровићи*, 121–122.

⁷⁷⁰ *Историја Црне Горе* II–2, 204 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 269.

⁷⁷¹ S. Ljubić, *Listine* IX, 164–165, 168; *Историја Црне Горе* II–2, 204, 206 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 269.

⁷⁷² S. Ljubić, *Listine* IX, 174–175; *Историја Црне Горе* II–2, 206–208 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 269.

спремно приклањале ономе ко би им понудио више новца или поседа. Лако су зато мењали страну и, чини се, нису у већој мери осећали потребу да задрже верност одређеном господару.

Сатисфакцију је деспот Ђурађ успео да нађе на другој страни. Сјајне победе Јована Хуњадија над Турцима током 1442. подстакле су ратно расположење у Угарској. Таква атмосфера одговарала је деспоту који се ревносно укључио у припрему нових војних операција против Османлија. На рат је позвао и папа Евгеније IV. Унутрашње тешкоће онемогућиле су краља да пре јесени 1443. крене у поход.⁷⁷³ Како би успоставио што боље односе са Хуњадијем, деспот му је поклонио неке своје дотадашње поседе. Сам је, изгледа, повратио нека добра која је раније поседовао.⁷⁷⁴ Извори су сагласни да је Ђурађ Бранковић, као један од главних организатора предстојеће акције, потрошио огромне суме новца за прикупљање војске. Процењује се да се читава крсташка војска састојала од 25.000 Угара, Пољака, Влаха и припадника других народа, док је Срба било 8.000, коњаника и пешака.⁷⁷⁵ Већину деспотових снага, по свој прилици, чинили су најамници, пошто он није имао своју државу одакле би могао регрутовати знатније снаге. Свакако је један део трупа могао потицати са његових поседа у Угарској. Делом их је сачињавала и властела која је напустила Србију након пада Смедерева. Евентуални успех похода омогућио би им враћање старих поседа и евентуално добијање нових.

Читава крсташка војска је крајем септембра или почетком октобра 1443, прешавши Дунав, ступила на тло Србије. На путу се деспоту придружио и војвода Петар Ковачевић из околине Сребрнице са отприлике 600 до 700 коњаника.⁷⁷⁶ Како је и Сребрница била под Турцима, његов мотив за учешће у овој експедицији је сасвим јасан, мада нема података на који начин је скупио назначени одред. Хришћанска војска продирала је на југ добро познатим цариградским друмом, поразивши половином октобра једно мање турско одељење

⁷⁷³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 272–274; Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад 1905, 124–145.

⁷⁷⁴ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 142–143; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 276.

⁷⁷⁵ N. Iorga, *Notes et extraits* III, 109, млетачки подаци говоре о 8.000 Срба; Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 183, истиче да је деспот прикупио 25.000 најамника, стрелаца и коњаника, тако што му је на захтев краљице, један богати угарски заповедник дао новац; Laonic Chalcocondil, *Experi Istorice*, 171; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 277–278.

⁷⁷⁶ N. Iorga, *Notes et extraits* III, 107–109; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 278. М. Динић, *За историју рударства* I, 42

на Морави. Прву велику победу однео је Хуњади 3. новембра 1443. на подручју између градова Бовна и Ниша, наневши тешке губитке снагама румелијског беглербега Касима.⁷⁷⁷ Сјединивши поново трупе, крсташи су преко Пирота дошли до Софије, коју су спалили. Даљи њихов план био је продор у Тракију. Међутим, због снажне зиме и турског отпора, нису могли продрети даље од трга Златице. Услед тешких услова за ратовање и недостатка хране, краљ Владислав је половином децембра 1443. наредио повлачење, мада је деспот Ђурађ био против такве одлуке залажући се за наставак ратовања.⁷⁷⁸ Током повлачења, хришћани су 24. децембра код Софије и 2. јануара 1444. на планини Куновици, између Ниша и Пирота, поразили војску беглербега Касима. Турски хроничари главне заслуге за ове победе крсташа приписују деспоту који је, наводно, захваљујући вези са управником Тесалије Турхан-бегом, успео да изведе хришћанску војску из кланаца без губитака.⁷⁷⁹ Одбио је потом краљ Владислав деспотову понуду да хришћанска војска презими у Србији, тако да се она већ крајем јануара 1444. нашла у Београду. Феуברה 1444. већ је била у Будиму, чиме је практично окончана „ Дуга војна“ након готово пет месеци.⁷⁸⁰ Некадашња деспотова властела која је ступила у службу Османлија, сигурно се током ових похода нашла у незгодној позицији. Победе хришћанске војске могле су их подстаћи да још једном промене страну како би евентуално обезбедили и надаље држање својих поседа. Са друге стране, морали су бити обазриви, нарочито након враћања крсташа у Угарску, пошто се могла очекивати противакција султанових трупа. Података о њиховом држању у суштини немамо, те смо зато само истакли општу ситуацију пред којом су били, да бисмо избегли даље постављање неутемељених хипотеза.

Извесним вестима располажемо када је реч о збивањима у значајним рударским центрима. Дешавања у Новом Брду на добар начин су рефлектовала

⁷⁷⁷ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 234, бр. 673, треба нагласити да је вест о бици код Ниша у српским летописима спојена са каснијим избијањем крсташа на Златицу; L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 143; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 279; Ј. Радонић, *Западна Европа*, 161–162.

⁷⁷⁸ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 234, бр. 673; N. Iorga, *Notes et extraits* II, 404; Гл. Елезовић, *Турски споменици* I, св. 1, 1348–1520, Београд 1940, 1131–1134; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 279–281; Ј. Радонић, *Западна Европа*, 170–171.

⁷⁷⁹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 234, бр. 674; Гл. Елезовић, *Турски споменици* I, св. 1, 1132–1134; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 280–281.

⁷⁸⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 281–283; Ј. Радонић, *Западна Европа*, 171–172.

војне и политичке прилике које су владале током неколико месеци „ Дуге војне“. Тамо је крајем 1443. или почетком 1444. подигнут устанак против Турака. Ради одбране града устаници су тражили да им Дубровчани доставе барут. Међутим, услед повлачења крсташких јединица, браниоци нису имали веће шансе да одоле нападачу. Новобрдска војска је поражена фебруара 1444. у борбама у околини града од стране Даут-бега ситничког.⁷⁸¹ Привремено је деспот успео да загосподари Сребрницом захваљујући војводи Петру Ковачевићу, који је био његов представник у граду. Тврђаву Сребрник и даље су држали Турци. Несређене прилике искористио је босански краљ Стефан Томаш (1443–1461) преотевши маја 1444. поменути тврђаву од Османлија.⁷⁸² Изазваће то касније нове перипетије у борбама око Сребрнице.

Велике победе крсташа изазвале су одушевљење на Западу и спремност да се рат настави. Угарски краљ се априла 1444. заклео да ће на лето поново покренути у акцију, док је Венеција почела да опрема флоту. Дигли су се на оружје и други противници Османлија на Балкану и у Анадолији. Притешњен таквим развојем догађаја, Мурат II је имао много разлога да понуди мировне преговоре.⁷⁸³ Султан је био, чини се, спреман да деспоту Ђурђу врати државу и ослепљене синове. Посредништво у разговорима је преузела Мара Бранковић, ћерка српског владара и Муратова жена. Наредних месеци деспот ће здушно радити на склапању мира како би задржао користи стечене ратом, несигуран у исход могућег новог похода. Преговори су чини се морали бити вођени у највећој тајности у односу на краља Владислава.⁷⁸⁴ То, наравно, није значило да се договор могао постићи заобилажењем Угарске. Из тог разлога деспот је прво радио на придобијању Јована Хуњадија за споразум са Османлијама. То му је и пошло за руком, пошто му је предао један број својих поседа у Угарској. Предајући Хуњадију Вилагош повељом од 4. јула 1444, деспот је истакао његове заслуге за то што је њему и

⁷⁸¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 234, бр. 675, није сасвим јасно да ли летописи говоре о једној или о две битке. Помињу се сукоби на Ситници и Рибарима; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 283; М. Динић, *За историју рударства II*, 61–62.

⁷⁸² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 283–284; М. Динић, *За историју рударства I*, 76; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 279.

⁷⁸³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 285–287; Ј. Радонић, *Западна Европа*, 173–178, 183–198.

⁷⁸⁴ L. Chalcocondil, *Ехрпнери Историце*, 188; Гл. Елезовић, *Турски споменици I*, св. 1, 1135–1136; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 287; Ј. Радонић, *Западна Европа*, 200–202.

сину Лазару повраћен већи део државе.⁷⁸⁵ По свој прилици у то време су у руке Јована Хуњадија по праву залога, прешли и деспотови поседи Мункач, Сатмар, Немети, Нађбања, Дебрецин, Бесермењ и Ершмољо (Вршац).⁷⁸⁶ Резултат деспотових напора било је посланство које су заједнички отпремили он, краљ и Хуњади. Маја 1444. оно је кренуло у Једрене на преговоре. Представници деспота били су митрополит Атанасије и канцелар Богдан. Постигнут је договор о обнављању Деспотовине, али је спор настао по питању Голупца. На крају је султан попустио и по том питању, а уз то, у састав српске државе поново је ушао и Крушевац. Обавезе деспота поново су имале да се састојале од плаћања годишњег харача и слања помоћних трупа османском владару. Решено је и да се ослободе сви заробљеници са обе стране, што је укључивало и деспотове ослепљене синове. Уговор је имао требало да важи десет година, а обе стране су се обавезале да неће прелазити Дунав и нападати једна другу. Примивши посланике у свечану аудијенцију 12. јуна 1444, султан се заклео над текстом уговора.⁷⁸⁷

Да би споразум постао пуноважан, било је потребно убедити и краља Владислава да га потврди. Са тим није ишло нимало лако, услед општег ратног расположења. На пут је већ тада пошла и хришћанска флота. Крајем јула 1444. ратификација је обављена пред турским изасланицима. Није међутим јасно каква је била улога краља у свему томе, пошто је уговор о миру био пре свега дело деспота Ђурђа и Јована Хуњадија.⁷⁸⁸ Без обзира на то како се тумачи споразум из Сегедина, сасвим је сигурно да се краљ Владислав почетком августа обавезао да ће 1. септембра 1444. прећи са војском Дунав код Оршаве. За ратну опцију се на крају определио и Јован Хуњади, коме је краљ ставио у излед добијање Бугарске.⁷⁸⁹ Тако се деспот Ђурађ нашао у тешкој позицији пошто је Хуњадију предао велики број својих угарских посета, док су у Србији још увек биле турске

⁷⁸⁵ G. Fejér, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae gubernatoris, argumentis criticis illustrata*, Budae 1844, 71–75; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 288; Ј. Радонић, *Западна Европа*, 202–204.

⁷⁸⁶ А. Крстић, *Документи о угарским поседима деспота Ђурђа датим у залог Јовану Хуњадију 1444. године*, *Miscellanea* (Мешовита грађа) XXXII (2011) 125, 128–130, 134–135, 138–141, 148–153.

⁷⁸⁷ Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 183; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 289–290.

⁷⁸⁸ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 117; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 291–292; Ј. Радонић, *Западна Европа*, 204–210.

⁷⁸⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 293; Ј. Радонић, *Западна Европа*, 211–217.

посаде. Одлучио се зато на сепаратни договор са Османлијама, који је постигао половином августа 1444, по коме му је требало да буде враћена држава са двадесет четири града.⁷⁹⁰ Убрзо су Турци кренули са предајом тврђава, тако да се деспот, према српским летописима, у Смедереву нашао већ 22. августа.⁷⁹¹ Међу враћеним градовима извори наводе Ново Брдо, Сребреник, Островицу, Голубац, Козник, Копријан, Жрнов, Прокупље, Лесковац, Зеленград, Крушевац, као и нека места северно од Саве и Дунава, за шта није сасвим јасно како може бити повезано са овим уговором. Деспоту су враћени и његови ослепљени синови, док је султан платио откуп за Махмуда челебију, свог шурака и брата великог везира Халил-паше.⁷⁹² Треба ипак напоменути да, судећи према једном турском дефтеру, деспоту нису били враћени Крушевац, Козник, Прокупље и Лесковац.⁷⁹³ Такође, област Бранковића остала је у посебном статусу према Порти, што је значило да су тамо остале турске посаде и чиновници.⁷⁹⁴ Мора се нагласити да немамо информације о томе како је текло обнављање старих права и привилегија када је реч о властели. Начелно се може претпоставити да је и она, попут Дубровчана,⁷⁹⁵ затражила потврду старих права и поседа. Опет, вероватно је да је деспот посебно наградио заслужнију властелу која га је верно следила током година изгнанства. Тешко, пак, да је био тако предусретљив према онима који су га практично изневерили ступивши након 1439. у службу Османлија и добивши од њих тимаре. Вреди још назначити да је 30-их година XV века са историјске позорнице нестао један број изузетно утицајних и моћних властелина, о чему ћемо на другом месту говорити, те и то може бити разлог зашто нам властелини из периода након 1444. углавном нису познати одраније.

Проблем за деспота Ђурђа био је што су му неке крајеве које му је признао султан оспоравали суседи и над њима 1444. није повратио власт. Сребрница је била у поседу босанског краља Томаша, који је, пак, био у добрим односима са

⁷⁹⁰ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 234, бр. 676; Laonic Chalcocondil, *Expuneri Istoricе*, 189; Гл. Елезовић, *Турски споменици I*, св. 1, 1134, 1136; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 294, 296–297; Ј. Радонић, *Западна Европа*, 216.

⁷⁹¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 234, бр. 677.

⁷⁹² Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 234, бр. 677; К. Михаиловић, *Јаничарење успомене*, 107; Гл. Елезовић, *Турски споменици I*, св. 1, 1134, 1136; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 296–297.

⁷⁹³ О. Зиројевић, И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II*, 377–378.

⁷⁹⁴ М. Динић, *Област Бранковића*, 175–176; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 299.

⁷⁹⁵ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–2*, 21, 32.

краљем Владиславом.⁷⁹⁶ Много боље односе изградио је са војводом Стефаном Вукчићем, такође краљевим противником. Склопили су октобра 1444. уговор о пријатељству, по коме је војвода вратио српском владару Горњу Зету, заједно са градом Медуном.⁷⁹⁷ Управни центар деспотове власти постала је Подгорица.⁷⁹⁸ Млечани су се понели сасвим друкчије, одбијајући да врате оно што су заузели након одласка Ђурђа Бранковића из Зете. Поред тога, пре обнове Деспотовине, они су марта 1444. коначно успели да придобију Стефаницу Црнојевића, који се задовољио добијањем гаранција личне безбедности и судске власти над поданицима. Обавезали су се исто тако да га миром не предају Турцима или војводи Стефану. Са последњим су се обавезали да не склапају мир док му не врати сина Ивана. Уколико би Стефаница био протеран, могао се склонити на млетачку територију.⁷⁹⁹ Текст уговора, дакле, не одбацује могућност потчињавања Стефанице Црнојевића српском деспоту, ранијем господару зетског војводе. Номинало, тада се још чинило да је млетачко запоседање Ђурђевић поседа привремена мера, усмерена пре свега против амбиција босанског војводе.⁸⁰⁰ Опет, сам Стефаница се окренуо тада Венецији и због тога што деспот још увек није обновио своју државу. Уз то, очекивало се да он заједно са Републиком св. Марка буде део нове коалиције управљене против Османлија. Временом ће се показати да ни ступање Стефанице у службу Млечана није само привремено.

Истакли смо већ да српски владар није учествовао у припреми новог похода против Турака 1444, одбивши након обнове државе нове позиве да се прикључи акцији младог краља Владислава и Јована Хуњадија. Катастрофалан пораз који су хришћанске снаге доживеле 10. новембра 1444.⁸⁰¹ ипак ће умногоме утицати на положај српске Деспотовине и њене властеле. Наиме, као један од криваца за пораз означен је и деспот Ђурађ, јер није учествовао у борби.⁸⁰² Размимоилажење њега и Хуњадија постало је све очигледније. Значило је то и да су његова добра у

⁷⁹⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 299–300.

⁷⁹⁷ С. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача*, 79–80.

⁷⁹⁸ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 189.

⁷⁹⁹ S. Ljubić, *Listine IX*, 188–189; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 300–301.

⁸⁰⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 301; С. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача*, 88–89.

⁸⁰¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 235, бр. 678; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 302–304; Ј. Радонић, *Западна Европа*, 220–233.

⁸⁰² М. Орбин, *Краљевство Словена*, 118–119, на негативан начин приказује деспотову улогу у вези са походом на Варну; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 304.

Угарској угрожена, посебно од времена када је Хуњади јуна 1446. изабран за губернатора краљевства.⁸⁰³ Није то могло бити повољно ни за српску властелу на том подручју. Практично, она се само могла ослањати на поседе у Србији. У случају, пак, турског напада, спас су могли потражити једино у потчињавању султану, док пребацивање у Угарску више није било тако реална опција. Нови турски успеси доцније ће још више онемогућити Србији да у политичким односима лавира између Угарске и Османског царства.

Учврстивши се поново на власти, деспот је покушао да поврати од Млечана и своје раније зетске поседе. Међутим, Млечани, треба то нагласити, којима није било до рата, у пролеће 1445. су одбили захтеве његовог посланика да му врате заузета места правдајући се различитим изговорима.⁸⁰⁴ Одлучили су се због тога на слање свог посланства. Тада се догодила једна необична ситуација. Деспотов изасланик, извесни кнез Стефан, уверио их је да то не чине, пошто ће он преузети на себе да заступа њихове ставове. Назначио је да ће, ма шта се дешавало између дужда и деспота, он увек остати верни слуга Републике.⁸⁰⁵ Какви су били мотиви оваквог иступања кнеза Стефана, није нам познато. Није јасно да ли је враћао можда неку ранију услугу Млечанима или им се оваквим иступањем препоручивао. Овај пример указује да је и поверљива деспотова властела ступала у врло блиске контакте са представницима супарничких држава. Венеција је затим 23. августа 1445. постигла споразум са војводом Стефаном Вукчићем, рачунајући да ће након тога лакше доћи до договора и са Ђурђем Бранковићем.⁸⁰⁶ Неспоразуми нису ипак решени мирним путем, те ће кроз неколико година доћи до рата између деспота и Венеције.

Пошто се тих година није ратовало, деспот је имао прилику и да озваничи свог наследника на престолу, истовремено решавајући и питање његове женидбе. Када је реч о невести, избор је пао на Јелену, кћер морејског деспота Томе Палеолога, брата византијског цара Јована VIII. Ради довођења снахе деспот је послао угледну српску властелу. Међу њима су се истицала двојица војвода. Младу су

⁸⁰³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 312.

⁸⁰⁴ S. Ljubić, *Listine IX*, 213–214, 217, 219–220.

⁸⁰⁵ Isto, 221: „, *in colloquiis habitis de factis huius civitatis comes Stefanus, unus dicotrum oratorum, inter cetera per interpretem dixit, quod fuerat bene visus et humane tractatus a serenissimo domino duce adeo, quod faciant inter dominii se quidquid velint, intendebat semper esse bonus servitor nostri dominii...*“.

⁸⁰⁶ Isto, 225–229; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача*, 89–90; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 307.

преузели у Кларенци, из које су отпловили за Дубровник где су стигли 28. октобра 1446. године. У међувремену, у град под Св. Срђем стигли су младожењини сватови, међу којима је било шест војвода са њиховим пратњама, о чијем смештају су се Дубровчани посебно побринули. Задатак двојице од њих, Манојла и Радича, био је подизање деспотових депозита у Дубровнику, као и оставе Томе Кантакузина. Након седам дана боравка у Дубровнику, сватови су кренули ка Смедереву.⁸⁰⁷ Свадба је, према подацима неких српских летописа, прослављена 18. децембра.⁸⁰⁸ Други важан чин који се одиграо том приликом било је крунисање младог Лазара за деспота од стране изасланика цара Јована VIII Георгија Филантропина. Свакако да је невеста управо изабрана ради добијања поменуте титуле. Истовремено, не само што је Лазар озваничен као наследник престола, већ је постао и очев савладар.⁸⁰⁹ Нема сумње да се поводом свих поменутих церемонија окупио велики број властеле, мада немамо података да ли је тада одржан и сабор за који је било повода. Могло се очекивати да су се присутни тада заклели и на верност новом владару, како је то био случај када је деспот Стефан означио Ђурђа Бранковића за престолонаследника. Од децембра 1446. они су и њему догодили верност. Савладарски однос оца и сина потрајаће пуних десет година, током којих је ипак било јасно да деспот Ђурађ доноси све важне одлуке. Отуда не треба да изненађује чињеница да у угарским изворима тог периода ниједном није забележен као деспот,⁸¹⁰ док се чак и у дубровачким изворима тек априла 1456. први пут помиње са том титулом.⁸¹¹ Када је реч о српским изворима је ситуација сасвим другачија. Тако се Лазар јавља са деспотском титулом у обе сачуване повеље из периода о коме говоримо, као и у

⁸⁰⁷ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 415–416, 419–421; Г. Сфранцес, *Хроника. Пад Византијског царства*, пр. М. Станчић, Београд 2011, 122–123; М. Пуцић, *Споменици српски*, II, 102; В. Ћоровић, *Женидба деспота Лазара*, Глас СКА 156 (1933) 148–155; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 315–319.

⁸⁰⁸ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 235, бр. 679, неки други летопис доносе датум 27. децембар.

⁸⁰⁹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 235, бр. 679; Г. Сфранцес, *Хроника*, 122–123; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 191–192; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 320; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 85.

⁸¹⁰ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 159–164, 197–199; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 86; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 192.

⁸¹¹ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 86–87.

два записа и натписа.⁸¹² Значајне су међутим разлике које се у вези са тим поменима могу уочити. Наиме, у четири од шест ових извора деспот Лазар се јавља уз своју браћу, тако да се ту не уочавају некакви његови владарски атрибути. Тој групи извора би се могао прикључити и онај који сведочи да је наредио писање једне књиге.⁸¹³ Једино у повељи издатој грачаничком митрополиту Венедикту 6. септембра 1456. иступа као равноправан са својим оцем. Наводи се да је тај акт издат по њиховој заједничкој наредби.⁸¹⁴ Изгледа као да је однос два деспота постао у пуној мери савладарски тек последње године живота Ђурђа Бранковића. Поклапало би се то са временом када су Дубровчани почели да означавају и Лазара као деспота. Услед пословичног недостатка извора коначан закључак се не може донети, али нам се чини да су изнете чињенице заиста индикативне, те да се не могу лако занемарити.

Деспот Ђурађ је мирне односе са Османлијама настојао да искористи за решавање извесних територијалних спорова са суседима. Када је реч о односима са босанским краљем, било је то питање богате Сребрнице. Најпре је априла 1445. деспот успео да је врати под своју власт, али ју је пре јесени 1446. краљ Томаш поново заузео, измиривши се раније са војводом Стефаном Вукчићем. Сукоб је тада решен компромисом по коме су се деспот и краљ договорили да деле приход од сребрничке царине. Такво решење показаће се неодрживим на дужи рок.⁸¹⁵ До рата је дошло крајем лета 1448. и том приликом је брат Ђурђеове жене Тома Кантакузин однео победу над снагама краља Томаша.⁸¹⁶ Савезник деспота у овом рату био је Стефан Вукчић, који се у међувремену окренуо против краља, свог зета. Последица ове победе је била да су у састав Деспотовине опет ушле Сребрница и читава област уз Дрину до Вишеграда.⁸¹⁷ Показало се, међутим, да је и новонастално стање било краткотрајно, пошто је Томаш већ почетком 1449. опет загосподарио богатим рудником. Питање власти над овим местом било је

⁸¹² Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 5–6; Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре*, 15; Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 90, бр 285; 91–92, бр. 291; 93, бр. 299; Љ. Стојановић, *Записи и натписи IV*, 29, бр. 6143.

⁸¹³ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 90, бр 285.

⁸¹⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 5–6.

⁸¹⁵ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 280–281; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 307, 315.

⁸¹⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 235–236, бр. 683.

⁸¹⁷ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 334; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 289–290.

изнесено и пред угарски Сабор. Начелно говорећи, краљ Томаш је настојао да се одржи у Сребрници уз помоћ папе и Угара, док се деспот ипак више држао Турака.⁸¹⁸ Приметно је да су обе стране биле готово подједнаких снага, углавном не успевајући да задају снажнији ударац противнику. Чини се као да су након 1444. војни потенцијали Деспотовине били мањи него раније, када је она лакше успевала да изађе на крај са претензијима из Босне. Треба рећи да нам недостају подаци о томе како се држала локална властела током ових борби око Сребрнице. Ковачевићи су свакако били активни. Уопштено узев, вероватно је да се локална властела понашала зависно од тренутног односа снага, настојећи да за себе извуче што већу корист, како ће то показати и доцнија дешавања око Сребрнице.

Током лета и јесени 1448. деспотове војне снаге биле су ангажоване и у Зети. Јасно схвативши да му Млечани неће сами вратити градове у Приморју, Ђурађ Бранковић се одлучио на рат. Почетком јуна 1448. са снагама које су бројале по једним извештајима седам, а по другима 12.000 ратника, војвода Алтоман је стигао у Доњу Зету.⁸¹⁹ Придружили су му се и Црнојевићи, иако су били под уговором са Венецијом. Очито је да су Млечани са закашњењем 30. маја 1448. одлучили да Стефаници доделе годишњу провизију у износу од 500 перпера.⁸²⁰ Када се војска приближила Котору, устанак су дигли грбаљски сељаци пришавши одмах војводи. Которски кнез обавештен је од Алтомана да ће бити поседнута само стара деспотова места. Војводине трупе запоселе су затим Луштицу, Богдашиће, Љешевиће и околне солане, док је околина Котора спаљена. Посаветовавши се са Црнојевићима и осталом властелом, прекинуо је непријатељства према околини Котора, али то није важило за Будву и Бар. Када је приспео 4. јула 1448. под Бар, пришла му је и већина Паштровића, док су се Грубачевићи са становницима Ластве склонили у Котор.⁸²¹ Позиција Венеције била је посебно тешка јер је у то време њене поседе напао и Скендербег. Зато се одлучила на преговоре са оба противника. Били су спремни да деспоту препусте Будву, Бар и Дриваст, уз надокнаду трошкова које су имали око њиховог преузимања и чувања. Потестат Бара Ђакомо Долфин је у тако деликатном

⁸¹⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 348–349; М. Динић, *За историју рударства* I, 79.

⁸¹⁹ *Историја Црне Горе* II–2, 215 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 330.

⁸²⁰ S. Ljubić, *Listine* IX, 269; *Историја Црне Горе* II–2, 215 (И. Божић).

⁸²¹ *Историја Црне Горе* II–2, 215–216 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 330–331; И. Божић, *Паштровићи*, 124; I. Stjerpčević, *Kotor i Grbalj*, 71–72.

моменту успео да привуче на своју страну ратничку дружину Мркојевића која је бројала 130 кућа. Даривао их је, између осталог, са 500 дуката провизије и ослободио нека њихова имања плаћања намета. Пришли су Млечанима тада и поједини Паштровићи. Наводно је Долфин подметнуо Алтоману и фалсификовано писмо упућено Стефаници Црнојевићу, које је говорило о његовим везама са Млечанима. Све је то, према венецијанском хроничару, изазвало раздор у српској војсци у одлучном тренутку, те је она половином јула доживела тежак пораз. Заробљен је, по писању истог извора, тада и сам Алтоман, који је прабачен у Венецију, а одатле у Падову. Тачност тог податка не може се проверити. Стефаница Црнојевић се, пак, спасао сакривши се у једном гају, где му је један калуђер доносио храну.⁸²² Дobar део локалног живља и ситне властеле, како видимо, није био наклоњен Млечанима, али су они поново вештом тактиком и придобијањем ратничких дружина однели превагу на бојишту. Изгледа да је постојало и извесно подозрење између војводе Алтомана и Стефанице Црнојевића, ако је тачна прича колики је утицај на исход битке имало поменуто лажно писмо. Победа је осоколила Републику која више није била спремна на крупније уступке деспоту. Опет, грбальски сељаци су молили деспота да се не мири са Венецијом.⁸²³

У јесен 1448. деспот се одлучио на слање нове војне експедиције у Зету. Предводио ју је овога пута војвода Логосит. Бројала је, по Стефану Мању, 4.000 коњаника и 1.000 Мађара. Нападу су се прикључили и Црнојевићи. Околина Котора поново је била опустошена. Других последица по Млечане ипак није било, те је стање у Зети остало непромењено. Војне акције у Зети деспот ће обновити кроз четири године.⁸²⁴

Суштински, далеко веће искушење за деспота Ђурђа проистицало је из односа Угарске и Османског царства. Неуморни Јован Хуњади је за 1448. планирао нови поход против Турака. Овога пута узалудна су била његова настојања да добије значајнију подршку од европских дворова, али га то није одвратило од зацртаног плана. Пребацивши се преко Дунава на српску територију, замолио је деспота да

⁸²² N. Iorga, *Notes et extraits* III, 227–228; *Историја Црне Горе* II–2, 216–218 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 331–332; И. Божић, *Зетске војводе*, 190.

⁸²³ *Историја Црне Горе* II–2, 219. (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 332.

⁸²⁴ N. Iorga, *Notes et extraits* III, 228; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 333–334; *Историја Црне Горе* II–2, 220–221 (И. Божић).

му се прикључи са својом коњицом. Преговоре је у име деспота водио његов челник Паскоје Соркочевећ, иначе Дубровчанин. Стојећи чврсто на позицији да не жели да наруши мир са Османлијама, деспот је остао при ставу да ће се држати неутрално. Наглашавао је да су извршене недовољне припреме, те да је сакупљена мала војска. Подсећао је да су његове процене пре битке на Варни биле тачне. Поједини извори се, међутим, не задржавају само на томе, већ тврде да је деспот обавестио султана о походу који се припрема против њега.⁸²⁵ Без обзира на неуспешне преговоре, Хуњади је крајем септембра наставио кретање ка југу преко територије Ђурђа Бранковића, понашајући се према њој као да је непријатељска. Са бројнијом турском војском крсташи су се срели на месту славне битке из 1389. године. Битка је отпочела 17. октобра и трајала читаво три дана. Важну улогу на обе стране играла је артиљерија. Превагу су у жестокој борби на крају однеле Османлије, наневши тако још један тежак пораз Хуњадију.⁸²⁶

Након битке, поражени Угри разбежали су се на све стране. Кроз Србију је бежао и вођа крсташа Јован Хуњади. Свакако обавештен о томе, деспот је решио да га зароби јер је нанео огромну материјалну штету његовој земљи. Исто тако вероватно је да султан није ни најмање благонаклоно гледао на чињеницу да је поход изведен преко српске територије. Зато је, према Орбину, обавестио управнике својих земаља да не смеју пропустити ниједног Угра пре него што испитају ко је, док припаднике других народа није требало да задржавају. Уколико би пронашли Хуњадија, имали су га довести пред њега. Управници покрајина су наредили свом живљу да сваког Угра кога пронађу приведу њима, иначе ће бити кажњени смртном казном.⁸²⁷ Ови нам подаци указују да је заиста и сама властела била заинтересована за хватање угарског губернатора, јер нема сумње да је он и њеним поседима нанео огромне штете. Судаћи по прописаној казни, свако ко би се оглушио о наређење практично је сматран за издајника. Опсежне мере на крају су уродиле плодом. Сачувано је више верзија о бекству и

⁸²⁵ L. Chalcocondil, *Exrineri Istorice*, 208–209; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 121; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 337–339; К. Михаиловић, *Јаничареве успомене*, 114; Ј. Радонић, *Западна Европа*, 254–255.

⁸²⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 236, бр. 686; L. Chalcocondil, *Exrineri Istorice*, 209–215; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 121–122; Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 185; К. Михаиловић, *Јаничареве успомене*, 114–115, једини бележи да је деспот пустио слободно Хуњадија да се креће Србијом, те „ да му указују добру вољу као њему самом“; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 339–341; Ј. Радонић, *Западна Европа*, 256–258.

⁸²⁷ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 122; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 342.

хватању Хуњадија. Према Халкокондиловој верзији, једна породица га је ухватила и везала. Нашавши се у тешкој позицији, губернатор је најстаријем од њих обећао велике поклоне, благо и земљу, уколико га одведе до Београда. Остала браћа су ипак знала о ком бегунцу је реч, те је један од њих, пошто су се посвађали, пријавио ствар градском заповеднику. Преузевши угледног таоца, поменути управник послао га је деспоту. Како је примећено, сва ова казивања имају легендарни призив који појачава потпуно одсуство било каквих географских података.⁸²⁸ Сажетији приказ Константина Михаиловића доноси одређене врло значајне конкретне чињенице. Код њега је забележено да је Хуњади ухваћен у области Загорја где је управник био Стефан Белмужевић, који је губернатора и довео деспоту у Смедерево.⁸²⁹ Анализом ове вести утврђено је да Загорје треба идентификовати као данашњу ваљевску Подгорину, где су се у средњем веку налазиле жупе Горња и Доња Обна.⁸³⁰ Везе између централне власти и најзначајније властеле су, дакле, још увек добро функционисале, јер је логично претпоставити да се читава епизода Хуњадијевог бекства одиграла током неколико дана. Уочавамо и начин координације између врховне власти и обичног живља, која се одвијала преко управника „ власти“, о чему ће касније још бити речи. Како смо већ приметили, није услед губернаторових потеза постојало неко проугарско расположење којим би могао да се окористи да би се домогао Београда.

Губернатор угарског краљевства држан је у Смедереву под стражом. Покушао је и тада, према Халкокондилу, да побегне, сковавши са градском посадом заверу против деспота. Читав подухват је ипак откривен.⁸³¹ Тешко је оценити колико се поверења може поклонити овој причи. Доцнији догађаји ће показати да је у Смедереву постојала проугарска струја, али је велико питање да ли је њена моћ била у ово време била толика да је могла угрозити легитимног владара који је већ више од две деценије био на престолу. Поуздано знамо да су уследили преговори

⁸²⁸ L. Chalcocondil, *Exrineri Istorice*, 216–218; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 122–123; 373 (коментар С. Ђирковића), преузима практично Халкокондилову причу као и Бонфини; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 342–343; А. Лома, *Загорје Стефана Белмужевића – Куда је Јанко бежао са Косова*, Зборник Историјског музеја Србије 23 (1986) 13–17.

⁸²⁹ К. Михаиловић, *Јаничарева успомена*, 115.

⁸³⁰ А. Лома, *Загорје Стефана Белмужевића*, 18–19.

⁸³¹ L. Chalcocondil, *Exrineri Istorice*, 218; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 123, преузео је причу грчког историчара, истичући међу посадом „ капетана куле“; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 344.

деспота са угарским сталежима о ослобађању угледног заробљеника. Као њихов резултат начињен је споразум по коме се Хуњади обавезао да се забораве непријатељства између његове и деспотове породице, те да српског владара помаже против свих непријатеља, изузев ако се сукоби са Угарском. Надаље, имао је да врати Ђурђу све поседе у Угарској које му је одузео, не рачунајући оно што му је дао пре склапања мира са султаном из 1444. и оне које је држао по уговору о веридби свог сина Ладислава и деспотове унуке Јелисавете, ћерке Улриха Цељског. Дужан је такође био да плати 100.000 дуката на име штете коју је починила његова војска пролазећи кроз Србију. На све те одредбе положио је своју заклетву.⁸³² Ради сигурности да ће се договорено испоштовати, Ђурађ Бранковић је затражио да му се као талац преда Ладислав, најстарији син Јована Хуњадија. Тек када је и то учињено, пустио је крајем 1448. губернатора на слободу.⁸³³ Таквим развојем догађаја изгледа није био задовољан султан, који би, наводно, опсео Смедерево да је знао да се Хуњади тамо налази.⁸³⁴ Постигнути споразум је свакако био повољан и за српску властелу, која се након њега могла надати и свом повољнијем положају у Угарској, посебно они који су тамо били у служби деспота или имали сопствене поседе. Вероватно да је било предвиђено и да део новчане надокнаде буде дат властели чијим имањима је Хуњадијева војска нанела штете.

Сва обезбеђења у вези са уговором деспота и Хуњадија нису била довољна. Након што је пропао покушај српског владара из маја 1449. да посредује у закључивању угарско-турског примирја, његови односи са Угарском су се погоршали. Планирајући да настави акције против Османлија, губернатор је најпре априла 1450. добио од папе булу којом су он и угарски барони разрешени заклетви које су положили поводом смедеревског уговора. Било је, са друге стране, очито да деспот не жели да квари своје односе са Османлијама, што га је онда водило ка сукобу са губернатором.⁸³⁵ Означивши затим на сабору деспота као издајника, испословао је одлуку да се заплене његова добра у Угарској. Почео је да плени његова добра и протерује чиновнике са њих још пре папине

⁸³² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 336, 344–345.

⁸³³ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 123–124.

⁸³⁴ К. Михаиловић, *Јаничареве успомене*, 115.

⁸³⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 348–349.

разрешнице. За кратко време је наводно запленио све деспотове поседе у Угарској.⁸³⁶ Споразумом између деспота и Хуњадија из маја 1450. Ђурађ је потврдио давање у залог губернатору поседа Мункач, Нађбања, Берек, Сатмар, Немет, Дебрецина, Бесерман и Дада, због дуга од 155.000 флорина. Породица Хуњади је иначе најкасније од септембра 1445. држала у залог поменуто места.⁸³⁷ Начелно можемо претпоставити да нису боље прошли ни поседи српске властеле у Угарској која је остала верна деспоту. Они, као и Ђурђеви српски чиновници, спас су вероватно нашли у преласку у Деспотовину. Стање између Хуњадија и деспота било је толико затегнуто да се очекивао и рат. Тензије су ипак попустиле, јер су обе стране увиђале да би корист од њиховог сукоба могле имати једино Османлије.⁸³⁸

Значајнији догађај тих година за деспота Ђурђа била је промена на османском престолу. После смрти султана Мурата II 4. фебруара 1451, власт је преузео његов деветнаестогодишњи син Мехмед II.⁸³⁹ У почетку ништа није указивало да ће нови султан водити другачију политику од свог оца. Обновио је тако мировне уговоре са владарима хришћанских држава.⁸⁴⁰ Међу онима који су пожурили да утврде мир са султаном био је и деспот Ђурађ. Његово посланство је на Порти изразило саучешће поводом смрти Мурата II и предавши поклоне, затражило обнову мировног уговора. Молбу је султан одмах услишио, те су обе стране положили маја 1451. заклетву над текстом споразума.⁸⁴¹ Међутим, Дука истиче да Мехмед II није искрено желео мир, већ је хтео да купи мало времена. Поред тога, послао му је назад ћерку Мару, бојећи се да деспот против њега не покрене Угре. Испратио ју је уз богате дарове, вративши Ђурђу Бранковићу једно погранично подручје ради њеног издржавања.⁸⁴² Константин Михаиловић прецизира да је реч о областима Топлице и Дубочице. Уговор је, према истом аутору, имао да важи до краја живота Ђурђа и његовог сина Лазара, уз обавезу плаћања харача од 15.000

⁸³⁶ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 124; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 350.

⁸³⁷ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 159–162; А. Крстић, *Документи о угарским поседима деспота Ђурђа*, 125–126, 129, 134–135, 148–150; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 350.

⁸³⁸ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 124; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 350–351.

⁸³⁹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 236, 687–688; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд 2010, 61–62.

⁸⁴⁰ Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 63.

⁸⁴¹ L. Chalcocondil, *Expuneri Istorice*, 219; Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 190–191; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 361–362.

⁸⁴² Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 190–191.

златника годишње и слања у време рата одреда од 1.500 коњаника.⁸⁴³ Подаци из једног турског дефтера чак указују на могућност да је, уз Топлицу и Дубочицу, враћена и крушевачка област, а можда чак и нека друга подручја.⁸⁴⁴ Важно је напоменути да деспотови поданици, наводно, нису били уверени у искреност Мехмедових намера. Бојали су се да он тиме жели да их завара да би заратио против неког другог, али да би свакако након тога и Србија дошла на ред. Поводом тога Ђурађ им је одговарао да тако мора да чини док не буде краља у Угарској.⁸⁴⁵ Под „Рашанима“ који су били противни овом споразуму треба подразумевати истакнуту властелу, јер је само она могла бити у тако директном контакту са деспотом. Уколико прихватимо Михаиловићево писање, проистиче да су они били свесни да султан само купује време, како је и Дука истакао. Из одговора деспота може се закључити да су они били за заједничку акцију са Угарском, пошто је свакако то била једина држава која је имала снаге да помогне Србији. Дакле, у околини Ђурђа Бранковића је изгледа тада преовладала проугарска струја услед страха од Османлија, који ће се показати као реалан. Старији међу властелом су вероватно добро памтили како је Мурат II крајем 30-их година XV века напао деспота, иако је имао уговор са њим, по коме је Мара и била послата у султанов харем. Опет, оно што им је деспот саопштио у одговору било је последица његових лоших односа са Хуњадијем, у кога очито више није имао поверења. Сматрао је да ће тек са избором краља у Угарској губернатор изгубити свој утицај и моћи да се организује озбиљнија акција против Османлија. Немамо иначе података да ли је са повратком Топлице и Дубочице властела поново задобила поседе које је тамо некада уживала. То се може ставити под сумњу посебно ако се узме у обзир да су они били предвиђени за Марино издржавање. Надаље треба имати у виду да су се поменути крајеви свега пар година задржали у саставу деспотове државе.⁸⁴⁶ Када је реч о хришћанским тимарницима из повраћене области, такође нам није познат њихов статус. Поједини од њих су, када су Турци поново почели да управљају овим областима,

⁸⁴³ К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 115–116; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 236, бр. 689, наводи се такође враћање Топлице; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 362, наглашава да је Константин свакако направио грешку када је у питању висина трибута, јер је он раније износио 50.000 дуката

⁸⁴⁴ О. Зиројевић, И. Ерен, *Попис области*, 378.

⁸⁴⁵ К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 116.

⁸⁴⁶ О. Зиројевић, И. Ерен, *Попис области*, 378.

добили назад своје старе тимаре,⁸⁴⁷ али то нужно не мора бити доказ да су исте поседе уживали и под деспотом.

Добро се позиционирајући на Порти, деспот Ђурађ је покушао да реши и нека стара отворена питања. Успео је јула 1451. да склопи мир са босанским краљем Томашом, који му је тим поводом предао Сребрницу заједно са њеном тврђавом Сребрником. Везе на османском двору су му сигурно помогле овом приликом.⁸⁴⁸ Само месец дана касније, посредовањем угарских барона, склопио је мир и са Јованом Хуњадијем, о чему је издата повеља 7. августа 1451. у Смедереву. Споразум је предвиђао најпре да се прекину непријатељства између деспота и Хуњадија. Превиђао је и да се Ђурђева унука Јелисавета обећа за жену, овога пута Матији Хуњадију. Венчање се имало обавити 1453. у време празника Св. Николе. Најважаније одредбе за нас су оне које су се односиле на деспотова добра у Угарској. Овом приликом је предвиђено да поседи деспота и његове деце – Мункач, Немети, Сатмар, Нађбања, Дебрецин и Бесермењ, која је већ држао губернатор, остану у његовом поседу. Уколико се не би остварила планирана удаја Јелисавете, и места Купиново, Митровица, Сланкамен, Земун, Бечеј, Бечкерек, Ердошмољо и Вилагош такође је требало да припадну породици Хуњади. Од времена закључења споразума деспот се обавезао да за чиновнике и кастелане на својим поседима у краљевини има постављати само Угре. Коначано, закључено је да престане свака мржња између две породице. Љубав и пријатељство требало је да остану међу њима и ако се не ороде.⁸⁴⁹ Гледано из угла српске властеле, постигнути споразум није био нимало повољан. Најпре, деспот је предао Хуњадију велики број поседа, од којих су неки лежали близу границе са Србијом и због тога могли послужити за склањање властеле у кризним ситуацијама. Сасвим је извесно да су и многи који су ту за деспота вршили службе изгубили положаје, пошто је већ једна од наредних одредби предвиђала да Ђурађ и на својим преосталим поседима мора за вршење функција ангажовати искључиво Угре. Таква одредба, као што је поменуто, постојала је и раније, али није поштована. Истини за вољу, потребно је назначити да ни касније то није

⁸⁴⁷ Исто, 395–396.

⁸⁴⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 369–370.

⁸⁴⁹ G. Fejér, *Genus, insinabula*, 149–157; А. Крстић, *Документи о угарским поседима деспота Ђурђа*, 129 М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 364–365; *Историја српског народа* II, 328 (С. Ђирковић).

доследно спровођено, јер знамо да је 1453. кастелан Вилагоша био извесни Влатко, а његов заменик Брајислав.⁸⁵⁰ Стога у закључцима на том пољу ваља бити обазрив. Чини се, ипак, да је статус српске властеле у Угарској био све компликованији.

Након окончања сложених преговора са Јованом Хуњадијем, деспот је поново имао времена да се посвети ситуацији у Зети. После неуспеха из 1448, његови напори да дипломатским путем поврати пре свега приморске градове, завршили су се неуспешно. Током 1450. Венеција је поново одбила његове захтеве. Није му желео тада помоћи ни султан, како не би прекршио свој мировни уговор са Млечанима.⁸⁵¹ Проблема је ипак било пуно за Републику на том подручју, посебно у околини Котора где је и даље трајала побуна сељака. Да би је угушили, схватили су да морају привући себи Стефаницу Црнојевића и коначно га одвојити од деспота. Услове је овога пута Републици постављао он, док их је она јула 1451. готово све прихватила. Постигнут је договор да Стефаница буде постављен за врховног војводу Горње Зете са платом од 500 дуката годишње, док су његова браћа и властела имала и даље да уживају раније добијене плате и привилегије. На себе је, пак, примио обавезу да годишње ратује два месеца о свом трошку за Републику, којој ће, у знак признања њене врховне власти, давати и два сокола. Венеција се обавезала да ће га унети у уговоре ако буде склапала мир са деспотом, босанским или арбанашким господарима. Истакнуто је и да ће се заложити за ослобађање његовог сина Ивана, заточеног код херцега Стефана Вукчића. Мања провизија обећана је и Стефановом канцелару Радославу. Остало је још да сам Стефаница ратификује споразум својим печатом и заклетвом.⁸⁵² Међутим, тај чин су одложили уплитање Дубровчана и сукоби међу Црнојевићима. Првима није одговарало приближавање Стефанице Млечанима, са којима је херцег, њихов тадашњи непријатељ, био у добрим односима. Чинили су то и због деспота, који је практично заступао њихове интересе на Порти. Када је реч о породици Црнојевића, изгледа да су се браћа Ђурашин и Којчин супротставили постављењу Стефанице за врховног војводу са великом

⁸⁵⁰ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 173–174; *Историја српског народа* II, 321, 324 (С. Ђирковић).

⁸⁵¹ S. Ljubić, *Listine* IX, 344–345; *Историја Црне Горе* II–2, 220–222 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 352–353.

⁸⁵² N. Iorga, *Notes et extraits* III, 268–269; *Историја Црне Горе* II–2, 224 (И. Божић).

провизијом, чиме су они бачени у засенак. Превагу у сукобу је однео Стефаница, одузевши већи део посета својој браћи, која се након 1451. више и не срећу у историјским изворима. Са новонасталим околностима сложио се и млетачки Сенат крајем 1451, признавши Стефаници све оно што је отео браћи или што ће им преотети у будућности. Приходи од царине у Котору требало је да припадну такође само њему. Као прва обавеза му је пак наметнуто да покори Грбљане и омогући Которанима и у будућности несметано уживање свих посета.⁸⁵³ Описани догађаји показале се кључним за губитак деспотове власти у Зети. Вешти Стефаница Црнојевић искористио је слабост, како Венеције, тако и деспота, да ојача свој утицај и постане кључни фактор на зетском подручју. Млечани су ипак успели да извуку извесне користи за себе, добро увидевши да једино уз подршку неког снажног властелина попут Стефанице, могу контролисати своја приморска места са њиховим дистриктима, што им је било и најважније. Из тог разлога није им тешко падало да у Горњој Зети оставе велику самосталност свом новом војводи. Стефаница је очито успео да се наметне ситној локалној властели, јако бројној на подручју његовог деловања. Неоспорно је да му је то омогућило да у потпуности потисне своју браћу и организује неку врсту централне власти. Закупљен другим бригама, деспот није могао да правовремено реагује. Поред тога, чини се да је себи наметнуо у то доба готово немогућ задатак – да обнови своју власт над свим крајевима које је раније држао у Зети. Такав развој догађај није више одговарао ни Стефаници Црнојевићу, који ће наредних година показати да је више од пуког локалног властелина.

Почетком фебруара 1452. Стефаница је сишао у приморје да прими од которског кнеза војводску палицу и заставу. Војску је оставио сину Ђурђу да чува прилазе његовој територији, јер се очекивао напад деспотове војске. Вероватно му је било познато и да су војводе Ђурђа Бранковића биле у контакту са грбальским устаницима. Зато је затражио да се наоружа 1000 Влаха из которске околине са којима ће водити ратне операције. Пре самог напада успео је да приволи ситну властелу из Луштице, Богдашића и Љешевића на преговоре са Млечанима. Њихови крајеви су из тог разлога били поштеђени његовог удара. За свега неколико дана фебруара 1452, са поменутиим Власима и нешто својих војника

⁸⁵³ *Историја Црне Горе II-2, 224–225 (И. Божић).*

попалио је грбальска села. Вође побуне похватао је на превару. Угушивањем грбальске побуне умирили су се и Паштровићи, те су се Грубачевићи вратили кућама. Нешто касније и становници Ластве су добили назад своје поседе.⁸⁵⁴

Убрзо након пропасти грбальске побуне стигла је деспотова војска са око 12.000 бораца по прорачуну Стефанице Црнојевића, међу којима је било Турака и ратника из Горње Зете. Предводник ових снага био је војвода Алтоман. Попалиле су ове трупе наводно 570 од 590 кућа, колико је било потчињено зетском војводи. Помоћ је Стефаници стигла из Котора. Захваљујући њој, успео је да на прилазима Доњој Зети разбије Алтоманову војску, наневши јој велике губитке. Известан успех Алтоман је остварио преотевши Стефаници тврђаву Жабљак.⁸⁵⁵ Претрпљени пораз као да није превише обесхрабрио деспота који је послао нову војску у Зету. Трупе је овога пута предводио његов шурак Тома Кантакузин. Претерана је, несумњиво, процена Стефанице да је ова војска бројала 25.000 људи. Попут претходне, и она је 14. септембра 1452. доживела страховит пораз. Умало је заробљен и сам Тома Кантакузин.⁸⁵⁶ Иницијатива је након тога прешла у руке Стефанице, који је заузео читаву Горњу Зету све до реке Мораче. Убрзо су власт Венеције признали Бјелопавлићи, Малоншићи, Пјешивици и Лужани. Стварну власт је ту остваривао Стефаница, док је за Републику она била више симболична. Највећа награда за зетског војводу била је коначно враћање његовог сина Ивана. Крајем октобра 1452. херцег га је ослободио и послао у Венецију.⁸⁵⁷ Међутим, ни после Томиног пораза деспот није сасвим одустао од покушаја да нешто учини у Зети. Издао је, највероватније у јесен 1453, наредбу војводи Медуна, Милошу, да поврати изгубљена места. Угроженим се због тога осећао Стефаница, те је тражио да му се из Котора пошаље тридесет ратника ради одбране тврђаве Соко. Планирао је исто тако да нападне Жабљак, за шта је тражио артиљерију. Венецијански Сенат му то ипак није одобрио услед тадашње замршене политичке ситуације. Војвода Милош, иако је располагао појачањима

⁸⁵⁴ Исто, 226–227; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 379; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 74–75; И. Божић, *Паптровићи*, 123–124.

⁸⁵⁵ S. Ljubić, *Listine IX*, 422, 436–437; S. Ljubić, *Listine o одношajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike X*, Zagreb 1891, 21–22, 151; N. Iorga, *Notes et extraits III*, 273; *Историја Црне Горе II–2*, 227 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 380–381.

⁸⁵⁶ S. Ljubić, *Listine IX*, 450–451, S. Ljubić, *Listine X*, 151; N. Iorga, *Notes et extraits III*, 273; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 381.

⁸⁵⁷ S. Ljubić, *Listine IX*, 451–454; *Историја Црне Горе II–2*, 228 (И. Божић).

из Србије, својим нападом није постигао никакав успех. Имао је доста мртвих, рањених и заробљених. Пошто је доживео пораз, затворио се у Медуну, док је Стефаница у победоносном налету загосподарио свим крајевима око река Зете и Мораче. Од градова је запосео Подгорицу, а вероватно и Жабљак.⁸⁵⁸ Био је то, практично, потпуни крах деспотове власти у Зети. Његови поседи сведени су у овој области на тврђаву Медун, која ни сама није успела дуго да се одржи.

У међувремену је нови султан Мехмед II показао да ће бити још одлучнији од свог оца у политици према хришћанским државама. Решио је да најпре освоји Константинопољ, за шта му је неопрезно дао повода сам цар Константин XI. Читаву операцију брижљиво је припремао. Градио је од априла до августа 1452. на најужем делу Босфора утврђење Румели Хисар, како би контролисао поморски саобраћај и могао наметнути блокаду византијској престоници. Схвативши у каквој се опасности налази, цар је на све стране молио за помоћ, али одзив је био слаб. Пуно ефекта није дало ни царско пристајање на унију са римокатоличком црквом. Опсада је почела почетком априла 1453. године.⁸⁵⁹ Помоћне трупе султану морао је послати и деспот Ђурађ. Том приликом заповедник одреда од 1.500 коњаника био је војвода Јакша Брежичић. Према сведочењу Константина Михаиловића који је учествовао у тој акцији, султан је захтевао помоћне трупе од деспота да би, наводно, заратио против господара Караманије. Када су српски војници схватили да у ствари иду како би помогли опсаду Цариграда, хтели су да се врате, али су од неких људи опоменути да то не чине јер би иначе били уништени. Додао је ипак да је допринос српског одреда био незнатан, и да је од њега зависило, Константинопољ никад не би био освојен.⁸⁶⁰ Знамо да је Михаиловић потицао из Островице код Новог Брда где је, како смо већ раније писали, у периоду од 1439. до 1444. пружан снажан отпор Османлијама. Слично расположење показало се и доцније, када је Мехмед II опседао Ново Брдо. Као да је на југу Деспотовине, уопштено говорећи, било најснажнији страх од успостављања турске власти. Свему реченом може се додати и да је Јакша Брежичић можда идентичан са истоименим војводом који је заповедао једном

⁸⁵⁸ S. Ljubić, *Listine* X, 21–23, 151; *Историја Црне Горе* II–2, 229 (И. Божић).

⁸⁵⁹ Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 68–80; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 396–398.

⁸⁶⁰ К. Михаиловић, *Јаничареве успомене*, 117–118.

групом Срба насељеном у Угарској након 1439. године.⁸⁶¹ Коначно, поменимо да су учешће у опсади узели и стручни рудари из Новог Брда.⁸⁶² После низа жестоких борби у којима се смењивала ратна срећа, Османлијама је пошло за руком да 29. маја 1453. запоседну Цариград, који ће ускоро Мехмед II претворити у своју престоницу.⁸⁶³

Султанов успех имао је готово непосредних последица по Србију. Јасно је било да ће се Мехмед II окренути ка Угарској, а на путу до ње му је стајала Деспотовина. Било је вести да је тражио од деспота да му преда нека места. Причало се да припрема акције против најважнијих градова на Дунаву - Голупца, Смедерева и Београда.⁸⁶⁴ Поједини летописи забележили су да је био нарушен мир између деспота и султана.⁸⁶⁵ Деспот је августа 1453. упутио посланство султану које, чини се, није најбоље примљено. Због опречних података извора, није познат резултат ове мисије, али ако је и дошло до обнове мира, није то учињено на неки дужи рок.⁸⁶⁶ Крајем септембра или почетком октобра 1453. султан је по свој прилици поново дошао у посед крајева које је 1451. вратио деспоту.⁸⁶⁷ Зато се чини вероватним да је то био један од услова за обнављање мира. Дука још напомиње да је деспотово посланство откупило 100 калуђерица. Такође су Ђурађ и Ирина даровали новац и многим византијским племићима да се и они откупе, а у знак захвалности они су се потом преселили у Србију.⁸⁶⁸ Међу њима било је угледних личности попут Димитрија Леонтариса и Јерининог брата Ђорђа Кантакузина.⁸⁶⁹ Извесно је да се деспот побринуо за њихово издржавање, мада не знамо да ли им је доделио неке поседе. Детаљније ћемо ово питање размотрити у одељку о странај властели у Деспотовини.

Какав год да је био резултат преговора у Једрену у лето 1453, скори напад Османлија на Србију био је неизбежан. Сви напори да се то дипломатским путем

⁸⁶¹ С. Ђирковић, *Rasciani regales*, 80–81.

⁸⁶² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 403.

⁸⁶³ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 236–237, бр. 691; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 81–87.

⁸⁶⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 403–404.

⁸⁶⁵ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 236–237, бр. 691.

⁸⁶⁶ Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 241–242, истиче да је султан тражио плаћање трибута у износу од 12.000 златника, што су му српски посланици и донели; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 404, додаје вести Кривоула о истом питању.

⁸⁶⁷ О. Зиројевић, И. Ерен, *Попис области*, 378.

⁸⁶⁸ Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 242; Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији прве половине XV века*, ЗРВИ 26 (1987) 198.

⁸⁶⁹ Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 198–201.

избегне, макар преко склапања угарско-турског мира, нису уродили плодом.⁸⁷⁰ Према Дуки, султан је затражио да му деспот Ђурађ преда земљу која, уосталом, не припада њему, већ Лазаревом сину Стефану, подвлачећи нелегалност његовог положаја. Под условом да пристане, нудио му је наводно да влада очевом облашћу и Софијом. Изасланик Мехмеда II није затекао деспота у Србији, пошто се он већ пребацио у Угарску. Задржавање султановог посланика од стране деспотових људи није помогло, јер је Мехмед II јула 1454. кренуо у напад не сачекавши његов повратак.⁸⁷¹ Надовезујући се практично на своју ранију причу о српско-турском примирју из 1451, Константин Михаиловић истиче да су се „ Рашани“ обратили Ђурђу Бранковићу са планом шта би требало чинити поводом турског напада. Наглашавали су да желе да се боре како им Турци не би пред очима заробљавали жене и децу. Додавали су да располажу са две војске, а да он треба да им доведе помоћ. На то им је, наводно, деспот одговорио да им не може то обезбедити јер краљ Ладислав V није у Угарској, тако да им је боље да се покоре, а да ће их он касније ослободити.⁸⁷² Анализирајући одељак који се односи на 1451, појаснили смо да под Рашанима треба подразумевати најистакнутију деспотову властелу. Судећи по споменутом одељку, она је опет показала велику спремност за борбу. Није сасвим јасно, обзиром да су поменуте војске биле на Ситници и у Дубочици, ко је све улазио у њихов састав. Обе су, дакле, биле на југу земље, али Михаиловић не каже да су организоване само од једног дела деспотових поданика, како би се то можда могло закључити. Опасност је, пак, била таква да је заиста изискивала учешће властеле и других људи са војним обавезама из читаве државе. Из излагања нашег извора примећује се да је наводно властела имала више борбеног духа од самог деспота. Даљи опис догађаја, штавише, показује да су одбили његову препоруку да се потчине султану. Потребно је ипак указати да вести Михаиловића нису сасвим тачне. Наиме, деспот је заиста крајем јула 1454. прешао у Угарску, одакле је храбрио становништво и обећавао да ће довести помоћ. Прешли су, по Дукином писању, и његови племићи у Угарску са читавим својим домаћинствима. Тамо је заиста свим силама настојао да покрене рат, не жалећи новац. Придобио је за своју ствар чак и

⁸⁷⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 417–418.

⁸⁷¹ Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 242; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 419.

⁸⁷² К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 120.

Јована Јискру, познатог заповедника чешких најамника који су били у краљевој служби. Најзначаје је ипак било да је приволео Јована Хуњадија на борбу.⁸⁷³ Податак о преласку властеле у Угарску може са једне стране говорити и о њеном ангажовању у придобијању угарских кругова за рат, а са друге, обзиром како је саопштен, да се није баш превише наде полагало у могућност да се Деспотовина одбрани.

Док је деспот радио на придобијању угарских великаша, у готово свим крајевима Србије одвијале су се жестоке борбе, пре свега око утврђених места. Почетком јула 1454. султан је запосео тешко приструпачну Островицу, а опсео је и Смедерево. Престоницу је бранило 6.000 коњаника, изгледа под командом Томе Кантакузина. Град је тукла тешка артиљерија која је срушила спољни зид тврђаве. Сазнавши да Хуњади прилази Београду са војском, султан је дигао опсаду и кренуо да се повлачи ка југу. Стигао је у Софију пре 25. августа, али је део трупа оставио под Крушевцем, пошто је привремено запосео средишње делове Деспотовине.⁸⁷⁴ Рекло би се, с обзиром на ове податке, да је одбрана земље била добро организована. У њој је свакако властела морала узети учешћа, јер тешко да је најамника било довољно да се бране сви градови. Из тог разлога, раније поменути податак Дуке о одласку племића у Угарску може се односити само на најистакнутију властелу.

Контраудар деспот је извео уз помоћ Јована Хуњадија, који је са око 20.000 коњаника 29. септембра 1454. прешао Дунав код Београда и ушао у Србију. Сјединивши се са Ђурђевићима, наставио је усиљеним маршом и преко Рудишта и Жабара почетком октобра стигао до Крушевца. Изненађени Турци бацили су се на претходницу, мислећи да је то читава војска. Када се битка развила, Хуњади је ударио са главнином снага и нанео тежак пораз Османлијама. Заповедник Крушевца Фериз-бег ухваћен је са 18 својих помоћника, санџак-бег Исаковић је посечен, док се за Есе-бега Авранезовића није знало да ли је успео побећи или је пострадао. Сребрничког војводу Брајана деспот је писмено известио

⁸⁷³ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 189–190; Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 243; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 125; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 420–421.

⁸⁷⁴ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 186–187; F. Rački, *Prilozi za sbirku*, 152–155; Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 243; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 420–421.

о овој победи.⁸⁷⁵ Увиђамо, дакле још једном, да је постојала кореспонденција између деспота и његових истакнутих службеника и у време рата. Након сјајне победе Хуњади је наставио напредовање, током кога му се са војском придружио и деспотов зет Улрих II Цељски. Заједно су стигли све до планине Куновице код Ниша. Даље је Хуњади наставио сам, стигао до Видина и спалио га. Одатле се вратио назад и тријумфално ушао у Београд, поклонивши деспоту робље.⁸⁷⁶

Истовремено, на југу Деспотовине одиграле су се две тешке битке. Најпре је Никола Скобаљић са војском из Дубочице потукао Турке код Бање, близу Новог Брда, 24. септембра 1454. године.⁸⁷⁷ Међутим, онда је наводно са читавом својом силом стигао султан и 16. новембра 1454. поразио трупе из Дубочице крај планине Трепање. Заповедник Никола Скобаљић је заробљен и заједно са својим стрицем набијен на колац. Храброст Скобаљићевих људи у овој бици истицали су и Турци. Говорило се да би Мехмед II био поражен да су се састале обе српске војске.⁸⁷⁸ Дужност ових деспотових трупа била је очито да штите Ново Брдо, чије је освајање био главни циљ турских напада на југу Деспотовине. Сигурно је да су султану била добро позната богатства рудника који су се налазили у околини овог града. Трупе скупљене у Дубочици и на Ситници су свој задатак обавиле,⁸⁷⁹ мада то није на иоле дужи рок зауставило напредовање Османлија. Битка код Трепање се одиграла у време или тек након Хуњадијевог продора, који доиста није био усмерен ка Новом Брду, али остаје питање да ли је деспот покушао да помогне Николи Скобаљићу. Подсетимо да је управо то било оно што су „Рашани“ тражили од свог владара. Супротно ономе што је наводно мислио, деспот је успео да покрене Угре на акцију. Без обзира на то што свакако није сам могао одлучивати куда ће се кретати Хуњадијеве трупе, тешко да је могао занемарити

⁸⁷⁵ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 187–189; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 238, бр. 698; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 125–126; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 421–422.

⁸⁷⁶ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 190; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 126; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 122.

⁸⁷⁷ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 237, бр. 696; К. Михаиловић, *Јаничареве успомене*, 121; М. Динић, *За историју рударства II*, 62–64; Ј. Ђорђевић, *Војвода Никола Скобаљић*, 119, 125–131; С. Димитријевић, *Борба са Турцима под Скобаљићем*, 12–17; Д. Трајковић, *Никола Скобаљић*, 88–89.

⁸⁷⁸ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 238, бр. 697; К. Михаиловић, *Јаничареве успомене*, 121; М. Динић, *За историју рударства II*, 63–64, истиче да је Трепања поток код Новог Брда; С. Димитријевић, *Борба са Турцима*, 15, 17–22; Ј. Ђорђевић, *Војвода Никола Скобаљић*, 132–139; Д. Трајковић, *Никола Скобаљић*, 90–91.

⁸⁷⁹ С. Димитријевић, *Борба са Турцима*, 23–25; Д. Трајковић, *Никола Скобаљић*, 88–90.

дешавања на југу земље. Изгледало би да није постојала у овом случају добра комуникација између Ђурађа Бранковића и његове властеле. Објашњење ваља потражити у чињеници да је други турски удар уследио накнадно, након Скобаљићевог успеха код Бање. По писању Михаиловића, османлијску војску је предводио сам султан, који се раније повукао у Софију.⁸⁸⁰ Посматран из тог угла, напад Мехмеда II је могао бити изненадни одговор на победе Хуњадија и Скобаљића, на који деспот једноставно није стигао да одреагује. Значило би то и да Ђурађ Бранковић није једноставно жртвовао ове снаге које нису послушале његов савет да се предају. Уосталом, нема података о неким новим султановим акцијама из 1454. након битке код Трепање.

Покушај деспота да искористи победу код Крушевца за склапање мира са Мехмедом II није успео. Спасу су се он и његова властела могли надати једино ако се организује нека шира коалиција против Турака. Све иницијативе нису донеле никакав резултат.⁸⁸¹ Циљ новог османског похода започетог у пролеће 1455. био је заузимање Новог Брда. Град је најпре априла 1455. опсео румелијски беглербег и затражио од бранилаца да се предају. На то му је по Ашик-паши Задеу одговорио заповедник града, свакако војвода, да није по његовој вери да се гази заклетва положена господару.⁸⁸² Тиме се још једном показало да Ново Брдо није ни најмање склоно Османлијама, те да је деспот у потпуности могао рачунати на оданост тамошње властеле. Ускоро је под град дошао и султан са огромном војском и артиљеријом, претходно покоривши неке друге тврђаве. Понудио је браниоцима да предају град, а да заузврат сачувају живот и иметак, и да му плаћају дажбине као свом владару. Услед јаке артиљеријске ватре, након четрдесет дана опсаде град се 1. јуна 1455. предао надмоћнијем противнику.⁸⁸³ Очевидац овог догађаја био је Константин Михаиловић, који је забележио да се град предао под условом да ће становници остати на својим имањима и да неће бити одвођења жена и деце. Међутим, султан је погазио дату реч. Наређено је да сви становници морају да изађу кроз једну капију, остављајући сву покретну

⁸⁸⁰ Д. Трајковић, *Никола Скобаљић*, 90, такође је обратио пажњу на тај важан детаљ.

⁸⁸¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 424–428.

⁸⁸² Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, ГСНД I–1 (1925) 162; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 429–430.

⁸⁸³ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 238, бр. 700; Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 162; L. Chalcocondil, *Exriperi Istorice*, 240–241; М. Динић, *За историју рударства II*, 64–65; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 430.

имовину у кућама. Сам султан је стајао крај излаза, раздвајајући живаљ на младиће и девојке, те на старије мушкарце и жене. Најистакнутији становници су затим побијени. Одабрних 320 младића узео је за своје јаничаре и послао их у Анадолију, док је 700 жена поделио својим војницима. Осталом живљу је допустио да се врати у град и уживају своје поседе.⁸⁸⁴ Судбина која је снашла најзнаменитије Новобрђане свакако је била казна за њихово одлучно држање током опсаде. Тако је Мехмед II показао неповерење према крупној властели и истакнутим грађанима, вероватно сматрајући да се на њих не може ослонити пошто су му се већ тако дуго опирали. Како показују и турски дефтери, хришћани спахије углавном нису располагали значајним поседима,⁸⁸⁵ што указује да углавном међу њима није било властеле, која је у српској држави спадала у ред најмоћније.

Услед пада Новог Брда није се могла одржати ни Област Бранковића. Призренац је заузет 9. јуна, а Призрен дванаест дана касније. Током истог налета заузети су Трепча, Бихор у Загорју, Приштина и Липљан.⁸⁸⁶ Месец дана пре Области Бранковића пописано је и крајиште Иса-бега Исхаковића које је обухватало вилајете Јелеч, Звечан, Никшиће, Ходидјед, Сјеницу, Рас, Скопље и Тетово. Дакле, било је ту крајева који су улазили у Област Бранковића.⁸⁸⁷ Тиме је султан практично запосео читаву јужну половину српске државе. Како би очувао остатак државе, деспоту је преостало да покуша да се споразуме са Мехмедом II. Озбиљније хришћанске акције против Османлија није било ни на видiku. Крајем лета 1455. деспотови изасланици су испословали склапање мира, по цену да се деспот одрекне онога што је султан заузео. Преостала му је област северно од Крушевца и Западне Мораве. Данак који је морао плаћати био је тек нешто мањи од оног раније.⁸⁸⁸ Освајањима султана из 1455. прекинута је територијална веза

⁸⁸⁴ К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 121.

⁸⁸⁵ Н. Hadžibegić, А. Hadžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, XVIII; М. Мацура, *Османски феудализам, у: Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године*, ур. М. Мацура, Београд 2001, 520–523, дајемо само овај дефтер као пример.

⁸⁸⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 238, бр. 700; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 126; Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, 162; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 433.

⁸⁸⁷ Н. Šabanović, *Krajište Isa Bega- Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, XXVII–XXVIII; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 433.

⁸⁸⁸ К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 122; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 459–460; *Историја српског народа II*. 298–299 (М. Спремић), тада је био мишљења да је мир закључен почетком 1456. године.

између дела Зете под српском влашћу и преосталих деспотових поседа. Они су били сведени на тврђаву Медун, коју је почетком 1456. војвода Милош предао Турцима у име свог владара, јер није на време добио одговор которског кнеза коме је исти град понудио за 200 дуката.⁸⁸⁹

Слабљење деспота покушала је да искористи и део властеле. Војвода Петар Ковачевић, кога смо раније помињали као Ђурђевог властелина на подручју источне Босне, напао је Сребрницу маја 1455. године, али је поражен и изгубио живот од војводе Дмитра Радојевића.⁸⁹⁰ Реална је претпоставка да је Ковачевић на ову акцију био подстакнут од босанског краља Томаша.⁸⁹¹ Да ли је војвода Петар Ковачевић променио страну управо 1455. или раније, није нам познато. Као локални властелин гледао је, чини се, да се окористи деспотовим невољама. Каснија догађања око Сребрнице говоре да је краљ Томаш био веома дарезљив према локалној властели како би се домогао Сребрнице.

Како се сналазила преживела властела из заузетих области Деспотовине, а која није остала да живи под турском влашћу, можемо само наслутити. Из једне повеље нам је познато да су деспоти Ђурађ и Лазар грачаничком митрополиту Венедикту који је изубио своју епархију, подарили цркву св. Ђорђа у Враћевшници и села која су јој припадала. Наглашава се да је ово имао право да држи до краја живота, чак и у случају да поврати своју митрополију.⁸⁹² Практично, Венедикт је овим актом добио извесну компензацију за приходе које је уживао од митрополијских поседа. При повлачењу паралела треба свакако бити обазрив, али нам се чини логичним да је и најистакнутија властела са изгубљеног подручја такође могла добити извесну надокнаду за изгубљене поседе. Разуме се, она није могла одговарати величини њихових старих имања, већ им је само омогућавала пристојно издржавање. Не треба заборавити да је изгубљено подручје где су лежали и баштински поседи породице Бранковића. Отуда још један разлог за њихову осетљивост, јер су тамо живеле породице које су њима и пре 1427. биле потчињене. Познато је да Ђурђа Големовића који је 1448. био достојанственик деспота у Приштини, након 1453. затичемо у Смедереву на

⁸⁸⁹ S. Ljubić, *Listine X*, 151; *Историја Црне Горе II-2*, 231 (И. Божић).

⁸⁹⁰ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 238, бр. 699.

⁸⁹¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 460.

⁸⁹² Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 5–6.

положају великог судије, а 1456. наведен је са титулом челника. Да је породица Големовића била везана за Област Бранковића, сведочи и то што је Ђурђев брат Оливер – Олко био једно време кефалија баш у Приштини.⁸⁹³ Извесно је онда да су и баштински поседи ове породице били негде на Косову. Њихов губитак, бар у извесној мери, свом верном властелину Ђурађ је морао донекле надокнадити.

Последњу годину живота деспот није провео у миру. Испуниле су му је разне недаће и сукоби. Султан је још током зиме 1455/1456. почео припремати нови поход усмерен на остатак Деспотовине и Београд.⁸⁹⁴ Положај српског владара био је посебно незгодан након сукоба са шураком Јована Хуњадија Михаилом Силађијем, услед кога је допао и сужањства. Из њега се извукао почетком 1456. давањем великог откупа и појединих поседа у Угарској. Краљ Ладислав V му је, пак, помагао, и био против тога да он плати откуп и да се плене његова добра.⁸⁹⁵ Када је, међутим, турски напад постао изванредан, деспоту је само преостало да опскрби своје градове за одбрану, а сам се повукао управо у Угарску. Има чак података да се његова војска од 9.000 људи сукобила са Турцима, те да је поражена, а већи део војника заробљен.⁸⁹⁶ Главну пажњу султан је овога пута усмерио на Смедерево и Београд. Опсео је најпре српску престоницу која је била добро припремљена за одбрану. Одбрана града је добро одолевала и Мехмед II је имао значајне губитке у људству. Зато се на вест да стиже угарска војска повукао и отишао ка Београду.⁸⁹⁷ Опсада некадашње престонице Деспотовине отпочела је првих дана јула. Жесточе борбе трајале су све до 22. јула и у њима су тешком муком хришћанске снаге однеле победу.⁸⁹⁸ Деспот Ђурађ је на изванредан начин учествовао у овом сукобу, посредно помажући одбрану Београда. Доста Срба је учествовало у борбама око града, очито његовом заслугом. Уз то, његове трупе су излазиле из Смедерева и нападале Османлије. Спреман је био и да заједно са

⁸⁹³ В. Макушев, *Историјски споменици Јужних Словена и околних народа II*, Београд 1882, 87–88; L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 219–220; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 328, 354, 402, 487, 674, 722, 726.

⁸⁹⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 477–478.

⁸⁹⁵ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 238–239, бр. 701; К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 123–124; L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 199; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 127–128; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 471–474.

⁸⁹⁶ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 203; *Историја српског народа II*, 300 (М. Спремић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 478.

⁸⁹⁷ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 204–205; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 479.

⁸⁹⁸ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 239, бр. 705; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 143–161; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 127–129; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 479–483.

Хуњадијем настави војне операције против султана.⁸⁹⁹ Начелно се може претпоставити да је међу Србима који су учествовали у борбама за Београд било и властеле која је имала имања у Угарској или живела на тамошњим деспотовим поседима. Борбено расположење је било код деспота и властеле снажно. На то је код елитног слоја могла утицати и спознаја да се султан није показао милостив током освајања области Бранковића. Са друге стране, деспот је сматрао да је султанов пораз погодна прилика да са њим склопи мир, очито јасно схватајући да се Мехмед II ни брзо ни лако неће одрећи својих освајачких амбиција. Упутио је зато посланство у Једрене на челу са већ помињаним челником Ђурђем Големовићом. Међутим, оно је лоше примљено и није успело ништа постићи.⁹⁰⁰ Времена за нове активности Ђурђа Бранковића није било. Преминуо је 24. децембра 1456. у Смедереву.⁹⁰¹

Расуло централне власти и властеоског слоја под последњим деспотима (1456–1459)

Наследник Ђурђа Бранковића био је његов најмлађи син деспот Лазар, још одраније очев савладар. Практично, он је наставио очеву политику. Први задатак му је био да га на престолу потврди султан. Његови изасланици су успели да 15. јануара 1457. на Порти склопе мир. Познато је да је по овом уговору требало да плаћа харач од 40.000 дуката, што је било мање него раније јер није држао Ново Брдо. Обавеза слања помоћних трупа се не наводи, мада је тешко замислити да то није било предвиђено споразумом. Наводно је поручио Лазару Бранковићу да ће

⁸⁹⁹ В. Макушев, *Историјски споменици II*, 110–111; L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 206; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 483–485.

⁹⁰⁰ В. Макушев, *Историјски споменици II*, 87–91; L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 219–220; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 487.

⁹⁰¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 240, бр. 712; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 493–496.

неометано владати све до своје смрти.⁹⁰² Краткотрајна владавина деспота Лазара била је испуњена бурним догађајима и била увод у коначну пропаст Деспотовине. Одмах по доласку на престо био је уплетен у сукобе у оквиру угарског краљевства, који су отворени убиством његовог рођака Улриха II Цељског.⁹⁰³ Попут свог оца, био је на страни краља Ладислава V, а против Хуњадијеваца. Уз подршку краљевих присталица, са својом војском заузео је Ковин, Ласловар и још нека места наспрам Смедерева и Голупца.⁹⁰⁴ Војска деспота Лазара наставила је продор у Банату, али је поражена 25. маја на реци Тамишу. „Побрешке“ градове је и поред тога српски владар успео да сачува. Тако се српска држава први пут у средњем веку проширила на леву обалу Дунава.⁹⁰⁵ Готово у исто време кад и поменути догађаји, догодио се сукоб у самој породици Бранковића. Најпре је, чини се, избило неслагање између Ђурђевог удовице Ирине, која је у почетку имала неког удела у управљању земљом, и деспота Лазара. На њеној страни био је изгледа и Гргур, најстарији међу децом покојног деспота. Не залазећи у детаље, најважније је саопштити да је Ирина у време тог сукоба умрла 3. маја 1457. у Руднику, након чега су њен брат Тома, те деца Гргур и Мара отишли султану.⁹⁰⁶ Колико год да је сукоб био одраз чисто породичних прилика, преко њега су се одсликавали и различити политички ставови присутни не само међу Бранковићима, већ у читавој земљи. Мара и Гргур су несумњиво били представници протурске политике у Србији. На другој страни, за наслањање на Угарску су били деспот Лазар и његов слепи брат Стефан, који је након маја 1457. остао у земљи.⁹⁰⁷

Ови сукоби изазвали су сличну поделу и међу властелом. Децембра 1457. је деспот Лазар подарио у промију три села свом ризничару Радославу за његову

⁹⁰² Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 241, бр. 715; L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 223–224; К. Михаиловић, *Ланичарево успомене*, 129; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 502.

⁹⁰³ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 240, бр. 711; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 489–490, 502.

⁹⁰⁴ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 241, бр. 717; С. Ћирковић, *Прилози за историју Ковина у средњем веку*, Зборник МС за историју 1 (1970) 85–86; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 503.

⁹⁰⁵ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 241, бр. 720; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 503–504.

⁹⁰⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 241, бр. 718–719; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 128; Г. Сфранцес, *Хроника*, 168–169; L. Chalcocondil, *Expuneri Istoricе*. 249–250; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 504–506.

⁹⁰⁷ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 506.

верну службу. Нагласио је да ће му припасти и имања у петрушкој области, ако тај крај поврати од Турака. Коначно, сазнајемо да је поменути властелин у Смедереву добио од деспота Лазара и кућу судије Теофила „ и на дворѣ кѣкице Гюрѣка, ђомина ризничара“.⁹⁰⁸ Са разлогом се претпоставља да су поменути Теофил и Ђурко били уз Гргура и Тому Кантакузина, те им је имовина у престоници одузета из тог разлога. Упозорено је и да термин „кѣкице“ указује да је поменута кућа била напуштена. Извесно да је дотични Ђурко био ризничар Томе Кантакузина, са којим је и напустио Смедерево. По имену се претпоставља да је Теофил био Грк.⁹⁰⁹ У милости деспота Лазара остао је пак логотет Стефан Ратковић, који је дужност управника канцеларије обављао и претходне године, док је још деспот Ђурађ био жив.⁹¹⁰ Из текста акта се такође може уочити да је давање поменутих села, као у случају митрополита Венедикта, била извесна накнада за имовину изгубљену на подручју које су запоселе Османлије. Интересантно је да се не каже за те поседе на подручју Петруса да ли су били баштина или пронија ризничара Радослава. Мишљења смо да је нова имања добио у пронију, јер је владар располагао са све мањом државном територијом. Уколико је већ награђивао властелу, изгледа да је гледао да сачува извесне користи. Као што је познато, пронија је била директно везана за војну службу, што се истиче и у самој повељи.⁹¹¹ Лакше се и могла одузети властелину, мада је у документу о коме овде говоримо владар гарантовао ризничару да ће је уживати и његови наследници.⁹¹² Читаву ситуацију ипак не смемо посматрати црно-бело. Сачувана је тако вест да је у јесен 1457, посредством деспота Лазара, 40.000 Турака прешло Дунав и упало у Банат.⁹¹³ Опстанак Деспотвине још увек је више зависио од султана него од Угарске. Деспот Лазар Бранковић преминуо је 20. јануара 1458, чиме се окончала његова краткотрајна, али бурна владавина. Наводно је умро до туге, сазнавши да ће ускоро бити нападнут од стране Мехмеда II.⁹¹⁴ Био је такође

⁹⁰⁸ M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 183–184.

⁹⁰⁹ M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 172–173.

⁹¹⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 6; M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 184; M. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 513.

⁹¹¹ M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 183.

⁹¹² Исто, 183.

⁹¹³ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 230; M. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 507.

⁹¹⁴ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 241, бр. 723; M. Орбин, *Краљевство Словена*, 128; M. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 514–515.

наводно омрзнут од својих вазала због злочина према мајци, што је подстакло султана да заузме његову земљу.⁹¹⁵ Један спис са краја XV века чак бележи да је отрован од своје властеле.⁹¹⁶ Тешко је оценити колико се поверење може поклонити овој тврдњи.⁹¹⁷ Део властеле који је био противан њему, већ је, како смо истакли, заједно са Гргуром и Томом Кантакузином напустио земљу. Наравно, то не значи да није имао још потенцијалних противника, али сматрамо да није постојао јединствен став властеле о њему. Доста присталица имаће и његов брат Стефан, који ће у суштини следити Лазареву политичку оријентацију. Оваква тврдња у сваком случају довољно говори о стању у Деспотовини, јер током претходних неколико деценија није било ни назнака да би такав чин властела према свом владару макар и планирала, а немоли остварила. Опадање моћи централне власти омогућило је јачање властеле, мада то није имало суштинског значаја у све мањој држави.

Након смрти деспота Лазара поставило се питање наслеђа престола пошто он иза себе није оставио мушког потомства, већ три кћери. Управу над земљом преузело је 3. фебруара 1458. својеврсно намесништво које су сачињавали велики војвода Михаило Анђеловић, Лазарева удовица Јелена и њен слепи девер Стефан. Челна позиција је припадала војводи Михаилу, јер се каже да је он владао скупа са осталим члановима намесништва.⁹¹⁸ Свој огроман утицај дуговао је чињеници да је био брат румелијског беглербегу и великог везира Махмуд-паше Анђеловића. Потицали су из породице Филантропина, последњих хришћанских господара Тесалије. Њихов отац Михаило се као избеглица настанио у Новом Брду, где се и оженио. Супругу су му заједно са једним сином заробили Турци, по свој прилици 1427. Захваљујући способности, Махмуд се издигао до највиших положаја у Османском царству, док је његов брат Михаило градио каријеру у Србији.⁹¹⁹ Као посланик деспота Лазара испословао је јануара 1457. склапање

⁹¹⁵ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 128; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 514.

⁹¹⁶ Ђ. Sp. Radojčić, *Antologija stare srpske književnosti: (XI–XVIII vek)*, Beograd 1960, 214.

⁹¹⁷ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 515, чини се поклања поверење овом податку истичући да је његова смрт дошла изненада.

⁹¹⁸ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 242, бр. 725.

⁹¹⁹ L. Chalcocondil, *Exrineri Istorice*, 251, 263; Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 207–208; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 515.

мира са султаном, свакако уз помоћ утицајног брата.⁹²⁰ У оквиру намесништва је, међутим, врло брзо дошло до сукоба, како због борбе за првенство у владању, тако и због различитих политичких оријентација овог тријумвирата. Превагу је најпре однео Михаило Анђеловић над деспотицом Јеленом коју су, по Орбину „Рашани“ мрзели, а која се иначе ослањала на Угарску. Управо су ти „Рашани“, а засигурно се мисли на властелу, предали Смедерево војводи, док се деспотица повукла пред својим противницима у кулу.⁹²¹ Властела која је била протурски оријентисана и лично нерасположена према удовици деспота Лазара, однела је тада превагу. Практично, у то доба је од припадника елитног слоја, уз неизбежан утицај спољнополитичких чинилаца, зависило ко ће владати земљом. Према речима Петра Томазија, млетачког извештача из Будима, Михаило Анђеловић је од стране становништва „извикан за деспота“.⁹²² Тако се десило да први пут после више од пола века земљом завлада личност која не потиче из династија Лазаревић или Бранковић. Уколико се прихвати податак да је проглашен за деспота, значило би да тај чин није сматран за привремен, те да је усмерен и у корист неког другог. Постоји податак да је властела у Смедереву сматрала да је боље да има владара који ће бити потврђен од султана, како земља не би потпуно потпала под турску власт.⁹²³ Несређено стање након смрти деспота Лазара искористио је босански краљ Стефан Томаш, који је запосео Сребрницу и једанаест околних тврђава. За себе је задржао Сребрницу и још два града, могуће Зворник и Теочак, док је од преосталих, пет даровао породици Станчића, а четири Ковачевића.⁹²⁴ Значајну улогу у овој акцији свакако су играле локалне великашке породице, које су зато адекватно и награђене од краља. Очито је да су, како властела, тако и представници централне власти, били заокупљени пре свега догађањима у престоници, те нису имали ни времена ни снаге да се супротставе смањењу државне територије.

⁹²⁰ F. Rački, *Iz djela E. L. Crijevića, Dubrovčanina*, Starine JAZU 4 (1872) 194; М. Спремић, *Деспот Бугађ Бранковић*, 516.

⁹²¹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 129.

⁹²² „... *Vajvoda del quondam Despoto, ehe e fratello del Bassa de Romania et dai populi vegnia chiamato in Despoto...*“: I. Nagy, A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek Matyás király korából (1458–1490)* I, Budapest 1875, 20,

⁹²³ I. Nagy, A. Nyáry, *Magyar diplomáciai* I, 18; М. Спремић, *Деспот Бугађ Бранковић*, 516–517.

⁹²⁴ I. Nagy, A. Nyáry, *Magyar diplomáciai* I, 6 ; В. Макушев, *Историјски споменици* II, 204–205; М. Спремић, *Деспот Бугађ Бранковић*, 517.

Долазак Михаила Анђеловића на власт није, како се властела надала, ојачао позицију Деспотовине. Владајући кругови у Угарској су од тада, чини се, још упорније настојали да запоседну остатке српске државе, како не би доспели у руке Османлија. На том задатку највише се ангажовао Михаило Силађи, који је био ујак новог краља Матије Корвина и изабран за губернатора. Успео је да за свој циљ обезбеди и подршку папе Каликста III. Расположење у Деспотовини ипак није било наклоњено Угрима, а земљом су крстарили Турци, те папски кардинал Карвахал није могао преузети Србију како је планирао.⁹²⁵ Присуство Турака у земљи ипак није омело снаге противне њима да изврше преврат у Смедереву. Како би се учврстио на власти, војвода Михаило је увео у Смедерево један турски одред на челу са субашом. Поменути чету послао му је његов брат. Османски војници су, ушавши у град, одмах поставили своју заставу изнад врата и почели да кличу свом султану. То је изазвало бес грађана који су се латили оружја и побили Турке, као и много Срба који су били у савезу са њима. Заробљен је тада и сам Михаило Анђеловић. Затворен је и предат на чување Дубровчанину Дамјану Ђурђевићу, који га је пребацио у Угарску. Преврат је изведен 31. марта 1458. године.⁹²⁶ Ашик-паша Заде чак указује да је Михаило Анђеловић био спреман да град преда султану,⁹²⁷ што је могао бити окидач за преврат. Власт над остацима Деспотовине преузели су деспотица Јелена и слепи Стефан Бранковић. Пропаст Михаила Анђеловића и његових присталица, међу којима се истицао војвода Милош Белмужевић, искористила је властела која је била на супротној страни и која је тако дошла у посед њихових добара. Међу њима су били логотет Стефан Ратковић и војвода Марко Алтомановић.⁹²⁸

Све ове промене одвијале су се практично пред очима беглербега Махмуд-паше, кога је након смрти деспота Лазара султан послао по свој прилици да би посео остатке Деспотовине.⁹²⁹ Маја 1458. се у Будиму знало да је око Ускреса од стране српске власти био упућен Дамјан Ђурђевић на Порту да спречи најгоре,

⁹²⁵ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 222–223, 230–231; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 517–518.

⁹²⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 242, бр. 725; I. Nagy, A. Nyágy, *Magyar diplomáciai I*, 18; Г. Елезовић, *Турски извори*, 101–102; А. Крстић, *Пад Србије из угла освајача*, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд 2011, 309–310, османски извори такође садрже индиције о изведеном преврату; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 520.

⁹²⁷ Г. Елезовић, *Турски извори*, 79; А. Крстић, *Пад Србије из угла освајача*, 309.

⁹²⁸ Фг. Раčki, *Prilozi za sbirku*, 157; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 520.

⁹²⁹ Г. Сфранцес, *Хроника*, 170–171; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 521.

али му то није пошло за руком.⁹³⁰ Јасно је било да се турски напад није могао спречити након догађаја који су се крајем марта одиграли у Смедереву. Османлије су са собом, изгледа, водиле и слепог Гргура Бранковића, чија је амбиција била да уз њихову помоћ збаци деспотицу Јелену и сам преузме власт у земљи. Уз Гргура је био и његов ванбрачни син Вук.⁹³¹ Права намера султана свакако није била да једном представнику династије Бранковић омогући да преузме власт, већ да помоћу њега лакше загосподари остацима српске државе. Своју пажњу Турци су усмерили на заузимање најважнијих утврђења. Током маја 1458. запосели су утврђени манастир Ресаву, те градове Жрнов на Авали, Вишесав на Дунаву и Белу Стену, која је затварала пут из долине Колубаре у долину Западне Мораве. Голубац ипак нису успели запосести, те су се повукли у добро утврђену Острвицу. Известан број Турака убијен је и заробљен код Смедерева, када су се Махмудове чете повлачиле ка Крушевцу.⁹³² Према сведочењу Орбина, неке земље су се султану предале договорно, док је друге морао силом заузети,⁹³³ Готово да не треба сумњати да је један део властеле био спреман да споразумно преда тврђаве Османлијама, знајући да у том случају може задржати бар део својих поседа и под новом влашћу. Потврђују то и подаци дефтера за вилајет Браничево из 1467. где се наводи 14 хришћана који су уживали одређене привилегије јер су предали тврђаву Ресаву.⁹³⁴ Страх властеле да им се нешто лоше може десити због почињене „ невере“ био је у ово доба јако мали, јер су свакако осећали да Деспотовина нема шансе за опстанак. Мотиви оних који су се пак бранили, могли су бити различити – од тога да су желели да остану верни господару, до тога да нису очекивали ништа добро од Турака знајући како су, на пример, прошли најугледнији житељи Новог Брда.

Двор у Смедереву је вероватно увиђао да се Деспотовина не може одржати, те је покушао да тргује са преосталим поседима. Поред Смедерева у игри је био и Голубац. Примат у преговорима у почетку је имала деспотица, да би се то већ маја

⁹³⁰ I. Nagy, A. Nyágy, *Magyar diplomatizai I*, 28; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 521.

⁹³¹ I. Nagy, A. Nyágy, *Magyar diplomatizai I*, 12, 18, 20; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 129.

⁹³² Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена I*, 102–105; Nagy, A. Nyágy, *Magyar diplomatizai I*, 25–26, 32–33; Ј. Стојановић, *Родослови и летописи*, 243, бр. 727; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 522; А. Крстић, *Пад Србије из угла освајача*, 311–312.

⁹³³ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 129–130.

⁹³⁴ М. Стојковић, *Bраниčevski tefter*, 252; А. Крстић, *Пад Србије из угла освајача*, 310.

1458. променило, када је слепи Стефан већ почео да се назива деспотом.⁹³⁵ Јасно је да се у Смедереву практично одиграла још једна промена врховне власти која није одговарала Угрима. Наиме, деспот Стефан је у преговорима о замени поседа нудио само Голубац, док је Јелена била спремна да уступи читаву Деспотовину. Преговори нису пак имали реалне шансе за успех, пошто Јелисавета, удовица Јована Хуњадија, није желела да преда поседе деспота Ђурђа које је држала.⁹³⁶ Нашавши се у изузетно тешкој позицији, деспот Стефан је у лето 1458. отпочео преговоре са Махмуд-пашом, пошто помоћ из Угарске није стизала. Веровало се чак да ће склопити споразум, али није познато да ли је до тога и дошло.⁹³⁷ Много тога променио је губитак Голупца, који је Османлијама пао у руке августа 1458, наводно издајом.⁹³⁸ Турски хроничар Дурсун-бег пише да је Махмуд-паша, како би освојио Голубац, обећао тимаре свима у том граду, осим заповеднику тврђаве. Придобијао их је и слањем кафтана. Командант града, несумњиво војвода, бранио се из главне куле, али је морао и он ускоро да се преда јер није могао да се снабдева водом.⁹³⁹ Турски дефтер за област Браничева из 1467. бележи да су извесни Дабижив и његов син Димитрије били заслужни за предају Голупца, те зато уживају повлашћени статус муселима.⁹⁴⁰ Догађаји су, сходно овим вестима, текли другачије него 1427. када је кључна личност у предаји града Османлијама био војвода Јеремија, заповедник Голупца. На овом примеру уочава се јако добро и прагматичност османског освајача, који је био спреман да избегне жртве по цену да део хришћана уврсти у ред спахија. Вест о паду Голупца изазвала је велику забринутост у Угарској. Краљ Матија Корвин одмах је кренуо ка граници, док је свом ујаку Михаилу Силађију наредио да охрабри Стефана Бранковића да се не споразумева са Турцима. На ту вест се Махмуд-паша, снабдевши Голубац и

⁹³⁵ I. Nagy, A. Nyáry, *Magyar diplomáciai I*, 12, 16–17, 20, 30; Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. године*, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд 2011, 235–236; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 523–524.

⁹³⁶ I. Nagy, A. Nyáry, *Magyar diplomáciai I*, 12, 20, 28; Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота*, 236, нап. 37; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 523–524.

⁹³⁷ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 238, 240; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 530.

⁹³⁸ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 241; Г. Сфранцес, *Хроника*, 170–171; С. Ђирковић, *Голубац у средњем веку*, 24; М. Спремић, *Борбе за Смедерево 1458–1459. године*, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд 2011, 220, сматра да је деспот Стефан предао Голубац Махмуд-паши.

⁹³⁹ Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, 105–106; А. Крстић, *Пад Србије из угла освајача*, 313–314.

⁹⁴⁰ М. Стојковић, *Браничевски тефтер*, 253; А. Крстић, *Пад Србије из угла освајача*, 314.

остала места, повукао ка југу.⁹⁴¹ Мора се додати да је након пада важне дунавске тврђаве краљ Матија одузео део поседа Бранковићима у Угарској и предао их свом ујаку.⁹⁴² Питање је колико је више и сам деспот Стефан могао да управља догађајима. Постојало је у једном делу јавности ван Србије уверење да су сви „Рашани“ издајници. Оптуживани су за предају Голубца, говорећи да ће деспот и Смедерево предати Угрима.⁹⁴³ Колико год да је овај извештај пристрасан, он сведочи да је владало опште неповерење према српској властели, јер је само она могла предавати градове Турцима. Из тог разлога је, гледано из угарског угла, интервенција била неопходна. На судбину остатка српске државе утицала су и догађања унутар Угарске, где је краљ Матија средином октобра 1458. ухапсио свог ујака Михаила Силађија под оптужбом да кује заверу против њега. Најпре је блиског рођака осудио на смрт, да би га касније помиловао.⁹⁴⁴ Обрачунавши се са ујаком који је водио послове у одбрани јужних граница Угарске и преговоре са двором у Смедереву о преосталим српским градовима, краљ Матија се одлучио да за та питања потражи друго решење. Подржао је зато план о удаји Јелене, ћерке деспота Лазар, за Стефана Томашевића, сина босанског краља Стефана Томаша. Предвиђало се да босански престолонаследник добије у мираз преосталу српску земљу и поседе Бранковића у Угарској. Свој пристанак краљ Матија дао је децембра 1458. на састанку са Стефаном Томашом у Сегедину. Рачунао је да фактичким сједињавањем Србије и Босне створи јачи бедем против даљег продирања Турака. Посредно би тако преко свог вазала дошао у посед Смедерева, око чега није успевао да се споразуме са слепим деспотом.⁹⁴⁵ Пре тога, краљ Томаш је октобра 1458. успео да закључи договор и са деспотицом Јеленом, која је са српске стране била заступник идеје о повезивању две суседне државе. Преговоре је у њено име водио велики логотет Стефан Ратковић, очито тада један од најутицајнијих властелина у српској држави. Као награду за заслуге, од краља Томаша и његовог сина најпре је потврђен на положају великог логотета на који

⁹⁴¹ I. Nagy, A. Nyáry, *Magyar diplomatizai I*, 35–36; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 531.

⁹⁴² Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота*, 235–236, 238; С. Ђирковић, *Голубац у средњем веку*, 23–24.

⁹⁴³ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 242.

⁹⁴⁴ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 243–244, бр. 729; P. Engel, *The Realm of St. Stephen, A History of Medieval Hungary 896–1526*, London 1997, 299; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 531–532.

⁹⁴⁵ I. Nagy, A. Nyáry, *Magyar diplomatizai I*, 18, 35–38; Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота*, 238–239; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 535–538.

га је поставио још деспот Лазар, што је подразумевало и одређена права у управљању црквом. Надаље, сви они поседи које је држао у пронију за владавине деспота Ђурђа и деспота Лазара записани су му тада у баштину. Реч је била о изузетно великим имањима, о чему ћемо на другом месту говорити. Такође, потврђено му је и оно што су му по смрти деспота Лазара поклонили његова удовица и деспот Стефан. Све поседе Михаила Анђеловића добио је на крају војвода Марко Алтомановић. Због тога је за два села Анђеловића која је раније држао Ратковић, добио у замену села и цркве које је држао властелин Богдан Чокеша. Све ове поседе такође је имао држати као баштину. Сам краљ му је даривао и 100 кућа у Босни у баштину, које би биле ослобођене многих обавеза уколико се пресели у краљевину у случају пада Деспотовине. Коначно, ако би тако одлучио, добио би право и да напусти Босну са породицом, уз гарантовање личне безбедности.⁹⁴⁶ Ново прекомпоновање централне власти је, као што видимо, донела и промене код властеле. Уз најзаслужнијег за споразум, Стефана Ратковића, уздигао се додатно војвода Марко Алтомановић, који је такође подржавао нову структуру власти. Поседе је изгубио и Богдан Чокеша, који нам није познат из других извора. Када је реч о њему, није сасвим јасно да ли је имања изгубио већ након пада Михаила Анђеловића или зато што се противио споразуму деспотице са босанским краљем.⁹⁴⁷ Сасвим се јасно намеће закључак да се без најистакнутије властеле споразум није могао постићи.

До реализације споразума између деспотице Јелене и краља Томаша дошло је неколико месеци по његовом настанку. Власт над Деспотовином Стефан Томашевић је преузео 21. марта 1459. године, док је свадба између њега и Јелене (Јелаче) Бранковић обављена је 1. априла.⁹⁴⁸ По свој прилици, био је прва личност која је деспотску титулу добила од угарског краља. Српски летописи му, са друге стране, додељују само звање кнеза.⁹⁴⁹ На извештајан начин то открива да нови владар није био баш добро прихваћен у Србији, мада је његов отац у једном

⁹⁴⁶ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 156–158.

⁹⁴⁷ *Српски биографски речник* 1, 596 (С. Ћирковић), сматра да су Богданови поседи били пронија. Исто сматра и: С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, у: *Моравска Србија. Историја–Култура–Уметност*, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 12

⁹⁴⁸ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 244, бр. 731, бр. 733.

⁹⁴⁹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 244, бр. 731; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 197; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 92; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 539.

писму тврдио да је проглашен за деспота сложном вољом свих „ Рашана“.⁹⁵⁰ Након извршених промена, у Смедереву више није било места за деспота Стефана, који је већ 8. априла истеран из земље од стране „ *триклетих и злочестих неверника*“.⁹⁵¹ Тон којим летописци саопштавају ову вест је пун горчине и указује да Стефан Томашевић није уживао тако неподељену подршку како је тврдио његов отац. Извесну улогу у његовом протеривању, по мишљењу Момчила Спремића, могла је имати угарска посада која је дошла у град, непоуздана властела и удовица деспота Лазара.⁹⁵² Држање властеле смо већ поменули, мада ће наредни догађаји чини се показати да њена подршка новом владару није била тако чврста. Променом владара иза које је стајала Угарска, султан није могао бити нимало задовољан. Зато се могао очекивати његов напад на Смедерево. Пошавши из Софије, крајем пролећа 1459. ушао је у Србију, уништио сву летину и доспео до смедеревских зидина. Извори су сагласни о томе да опсаде практично није било. Постојање српске средњовековне државе окончано је у среду, 20. јуна 1459. предајом Смедерева Мехмеду II.⁹⁵³ По Константину Михаиловићу, Стефан Томашевић није био способан за одбрану јер се бојао турског цара. Опет, „ Рашани“ су због непоштења губернатора Јована Хуњадија радије желели да град падне у руке Османлија него Угара.⁹⁵⁴ То би значило да је само становништво престонице, где се свакако истицала властела, предало град султану. То потврђује и Дрсун-бег, истичући да су се становници Смедерева уплашили убојите султанове војске те зато похитали да му предају кључеве града, уз услов да се њима и њиховим породицама поштеди живот.⁹⁵⁵ Такав развој догађаја делује сасвим логично, јер су једино на тај начин могли да се надају да ће бити поштеђени пљачке и сачувати имовину. Удовици деспота Лазара је дозвољено да безбедно напусти град заједно са ћеркама и покретном имовином, а наводно су јој поклоњене чак неке тврђаве у Босни.⁹⁵⁶ Са друге стране, краљ Матија је за пад српске престонице окривио Котроманиће. Нарочито

⁹⁵⁰ I. Nagy, A. Nyágy, *Magyar diplomatizai I*, 49–50; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 539.

⁹⁵¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 244, бр. 734.

⁹⁵² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 539.

⁹⁵³ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 244, бр. 735; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 544–545; М. Спремић, *Борбе за Смедерево*, 223–224.

⁹⁵⁴ К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 125.

⁹⁵⁵ Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, 110–111.

⁹⁵⁶ Г. Сфранцес, *Хроника*, 170–171; L. Chalcocondil, *Expuneri Istorice*, 263; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 545.

је био љут на Радивоја, стрица Стефана Томашевића, који је изгледа водио преговоре са султаном. Као казну за почињену неверу одузео им је сва преостала деспотска добра у Угарској.⁹⁵⁷ Тиме је српска властела потенцијално изгубила могућност да се на тим имањима настани након пада Смедерева.

Извори нас не обавештавају шта се збило са властелом након пада Деспотовине. Један број њих је свакако, како смо рекли, спремно прихватио османлијску власт како би опстао. Значајан број њих је свакако пре 1459. напустио земљу. Из неких изворних вести посредно се може закључити да су неки ипак нашли уточиште у Угарској за коју су ратовали. Могућност да у Угарској добију поседе се доиста у већој мери отворила тек неколико година касније, с променом политике краља Матије Корвина. Уз представнике династије Бранковић, властела у Угарској биће носилац идеје српске државности.⁹⁵⁸ Наша разматрања о српском властеоском слоју након 1459. изложићемо у завршној целини.

⁹⁵⁷ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 254; Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота*, 239–240; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 546.

⁹⁵⁸ *Историја српског народа* II, 379 (С. Ћирковић).

3. Баштинска властела

Законска права и обавезе баштинске властеле

Добар део нашег уводног излагања посветили смо анализи *Душановог законика* као најзначајнијег документа у коме су систематски назначена права и обавезе властеског слоја. Учинили смо то из разлога што је овај законски зборник наставио свој живот и током XV века, како сведоче бројни рукописи из тог раздобља.⁹⁵⁹ Нема назнака да су српски деспоти објавили некакав сличан документ. Јасно нас онда то води закључку да је *Душанов законик* и у време њихове владавине остао темељни акт, којим су били дефинисани положај и дужности властеле у српској држави. Зато ћемо се на његове прописе враћати углавном када желимо да истакнемо да су важили и у Деспотовини, увек настојећи да истакнемо ако су евентуално допуњавани. Податке о правима и обавезама баштинске властеле за ово раздобље налазимо пре свега у сачуваним повељама. Нажалост, ни те вести нису тако бројне, јер су сачуване даровнице највећим делом биле намењене црквама и манастирима.

Најпре је потребно осврнути се на податке који се тичу самих поседа властеле. Током постојања Деспотовине такође је важило правило да властела подноси захтев сваком новом владару за потврду баштине. Конкретну потврду за то представљају повеље које је Ђурађ Бранковић издао челнику Радичу првих година своје владавине. Потврде су се тичале имања која је овај моћни властелин добио од деспота Стефана, краља Жигмунда Луксембуршког и самог Ђурђа Бранковића.⁹⁶⁰ Извесно је постојање великог броја оваквих повеља, али оне до нас нису стигле. Када је владар потврђивао или даривао властели нове поседе, обично је наглашавао под којим условима их може држати и коме их може оставити у наслеђе. Баштина се, како је то био случај и у ранијем времену, могла одузети

⁹⁵⁹ Види: *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 27–36; Н. Радојчић, *Законик*, 15–18.

⁹⁶⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3–5.

само ако би властелин починио „ неверу“.⁹⁶¹ Више се и не појављују назанакe да је казна за неверу могла бити другачија, сем конфискације целокупне имовине. Додајмо да се и у повељама из доба Деспотовине не наводи шта се све подразумевало под „ невером“, али је јасно да се то односило на неиспуњавање обавеза за које је била задужена властела, о којима ћемо ниже у тексту говорити. Као и раније, поседник је баштином могао слободно располагати. Имао је право да је приложи цркви, да у мираз, заложу или прода.⁹⁶² Занимљиви су подаци које повеље дају по питању наслеђивања поседа. Поменули смо већ да је 41. члан *Душановог законика* предвидео да се баштине наслеђују у роду до *трећег братучеда*, што означава осми степен сродства. Извори из времена Деспотовине тако нешто директно не помињу, али у повељи челнику Радичу се наглашава да имовину може оставити својој деци, сродницима или „ и по својој смрти комоу **ц-о-у-с-х-о-к-к** **в-с-т-а-в-и-т-и**“.⁹⁶³ Тиме је овај властелин практично добио право да тестаментом или у некој другој форми завешта своју имовину коме би желео. Исто је деспот Ђурађ назначио и у својој другој повељи великом челнику Радичу, која се односила на задужбину овог властелина и његову кућу у Новом Брду.⁹⁶⁴ У овим актима се уопште не помиње могућност да имовина без наследника пређе у руке владара. Таква одредба не помиње се чак ни у, по много чему специфичној, повељи великом логотету Стефану Ратковићу, коју су октобра 1458. издали краљ Стефан Томаш и његов син. Тамо се једино наглашава да су и женски потомци имали право да наследе имовину поменутог властелина.⁹⁶⁵ Из тог разлога није лако оценити да ли је челник Радич добио сасвим изузетну повластицу обзиром да је био изузетно утицајан или је реч о привилегији, која је била шире распрострањена у време његовог живота. Потребно је указати да је Деспотовина била изложена јаким утицајима из суседне Угарске, у којој су поједини српски властелини имали и своје поседе. Угарско племство је још Златном булом из 1222. добило право да тестаментом одређује наследника своје имовине, мада у реалности већина поседа није због снаге родова могла бити пренета тим путем.⁹⁶⁶

⁹⁶¹ Исто, 3–4; Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 157.

⁹⁶² Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3; Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 157.

⁹⁶³ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3.

⁹⁶⁴ Исто, 4.

⁹⁶⁵ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 157.

⁹⁶⁶ M. C. Rady, *Nobility*, 28, 96.

Нама је непознато колика је била снага властеоских родова у српским областима по овом питању и на који начин су се они могли умешати у питање заоставштине умрлог властелина. Обично се на првом месту као наследници наводе деца властелина, а затим сасвим уопштено његови сродници. Посебно се, на пример, не помињу браћа неког властелина као могући наследници, мада смо ми за период обласних господара констатовали да је управо код најмоћнијих породица било заједничке управе над имовином. Повелја Стефану Ратковићу изричито наглашава да се под децом мисли и на женске потомке, мада баш због тог истицања није јасно да ли се то увек подразумевало. Уопште, положај жена по питању наследства нам није довољно познат. Тим поводом Стојан Новаковић је констатовао да у Србији није постојало ограничење у наследству у искључиву корист мушкараца или најстаријих.⁹⁶⁷ Заиста, 48. члан *Душановог законика* не двоји синове и ћерке,⁹⁶⁸ али није сасвим јасно како се то заиста одвијало у случају да властелин нема мушког потомства. Чини се да потенцијални женски наследници нису случајно поменути у повељи великом логотету. Добро је познато да је даровница краља Томаша великом логотету изузетна по неким својим карактеристикама, као што је претварање свих његових пронија у баштину.⁹⁶⁹ На подручју Угарске родови су настојали да ограниче право женске деце на наслеђивање имовине, пошто су је оне онда удајом преносиле на своје мужеве. Установљена је зато институција „четвртине“ тј. да ћерке добијају 25% вредности имања својих очева, било у натури или новцу. Небитно је било да ли отац има једну или више кћери.⁹⁷⁰ Овај пример смо навели пре свега из разлога да укажемо колико су облигациони односи могли бити сложени, без жеље да сугеришемо како су они били уређени у Србији XV века.

Као и у ранијем раздобљу, и даље је важило правило да владар мора потврдити дарове које властелин учини некој цркви или манастиру, без обзира што је то чинио од своје баштине. Сачувани примери су опет везани за личност челника Радича, коме је деспот Ђурађ најпре одобрио око 1430. да поклони једно своје село светогорском манастиру св. Павла, а затим 1432. и даровање једног

⁹⁶⁷ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 172.

⁹⁶⁸ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 83, 164; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 207–208.

⁹⁶⁹ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 157.

⁹⁷⁰ M. C. Rady, *Nobility*, 103–107.

села, осам мати винограда и 100 дуката манастиру Ватопеду.⁹⁷¹ Не треба ни сумњати да је то био случај и са бројном другом властелом која је градила манастире или давала прилоге другим храмовима. Са друге стране, нису сачуване потврде деспота Ђурђа поводом велике активности челника Радича на обнављању манастира Кастамонита на Светој гори почетком 30-их година XV века.⁹⁷² Нама се чини да је неке деспотове писмене сагласности морало бити, пошто је Радич сем разних покретних добара, завештао Кастамониту и седам својих села, од којих се манастир требао издржавати након смрти свог новог ктитора.⁹⁷³ Његов дар Ватопеду био је повезан са извесним олакшицама које је овај манастир омогућио Кастамониту. Сходно 47. члану *Душановог законика*, властелин који би своју задужбину предао у посед друге или цркве или манастира, није је могао више потраживати.⁹⁷⁴ Међутим, већ смо нагласили да је то било прекршено у случају задужбине властeosке породице Вукославић у Лештију.⁹⁷⁵ Очито да се тиме спор није завршио и да је Хиландар успео да поврати оно што му је првобитно даровано. Наиме, једна повеља деспота Стефана српском светогорском манастиру сведочи да је поменута црква враћена попу кир Венедикту Цреповићу, свакако сину Црепа Вукославића. Учињено је то уз сагласност сабора, а Хиландару је зато деспот као надокнаду даровао неколико села.⁹⁷⁶ Угледне породице су и даље, дакле, могле испословати повољан положај за себе, а раније смо објаснили како су се овакве одлуке правно тумачиле.

Правни споменици из времена владавине српских деспота практично нам не доносе никакве податке о обавезама зависног становништва према властели. Подсетимо да је по 68. члану *Душановог законика* меропак требало да ради два дана недељно за пронијара,⁹⁷⁷ што се изгледа односило и на властелу. За период о коме говоримо, ми, међутим, немамо чак ни податке о различитим категоријама зависног становништва. По свој прилици на том пољу је дошло до извесног уједначавања међу подложницима и нестајања посебних категорија. Одиграло се

⁹⁷¹ M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 181–183.

⁹⁷² Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 34–36.

⁹⁷³ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 34.

⁹⁷⁴ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 84.

⁹⁷⁵ Види 41. страницу овог рада.

⁹⁷⁶ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 192–193; М. Шуица, *Немирно доба*, 117–118.

⁹⁷⁷ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 88–89.

то и пре XV века, јер је та тенденција примећена још за време владавине цара Душана.⁹⁷⁸ Документи јасно сведоче да су дажбине које је властелин имао да прикупи од сељака и преда владару изражаване у новцу. Начелно би се могло претпоставити да су и зависни људи своје обавезе према властели измиривали у новцу, а не више оним што се назива радна рента. Опет подвлачимо да непосредних података о томе немамо, али тенденција је, чини се, била таква. Сви покушаји да прецизније одредимо приходе властеле са њихових добара су зато поприлично спекулативни. Оптерећења за сељаке су несумњиво повећана у овом периоду чак и када се има у виду само оно што су дуговали држави. Опет, све веће анагажовање властеле и бројни ратни сукоби током овог периода такође су их морали притискати. Утврђено је већ то када је реч о XV веку за територију Угарске.⁹⁷⁹

Извесних посредних вести имамо о праву кретања зависног становништва. Приликом обнављања поседа влашких манастира Тисмена и Водица, које им је дао још кнез Лазар, деспот Стефан је 1406. донео и одредбу о некадашњим поданицима ових храмова. Прописао је да сви они који су одраније били манастирски људи, могу да се врате на своја стара имања, било да су били у Угарској или у Србији. Забранио је деспот својој властели да их у томе омета и чини насиље над њима. Иста слобода остављена је и сељацима који су из Деспотовине побегли у Угарску или Бугарску, и боравили тамо од једне до три године. Од ове привилегије изузети су они који су напакостили деспоту, покрали неког његовог властелина или ако је дотични био убица и крадљивац свештених ствари. Важило је то и ако је неко био роб купљен за новац или отмичар девојака. Манастирски економ је о онима који дођу имао да обавести деспота, ради давања потребне *вере*.⁹⁸⁰ Питање одбеглих поданика било је од изузетног значаја, те је, како смо истакли и раније, регулисано прописима. Сељаци су, чини се, још од краја XII века изгубили слободу кретања.⁹⁸¹ Други део *Душановг законика* је, подсетимо, строго забрањивао да било ко без царевог одобрења прими туђег

⁹⁷⁸ В. Тријић, *О сокалницима*, Прилози КЈИФ LXVIII–LXIX, 1–4 (2002–2003) 27–28.

⁹⁷⁹ *Историја Мађара*, 162–163, 174, 178; P. Engel, *The Realm of St. Stephen*, 224–228.

⁹⁸⁰ А. Веселиновић, *Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица*, ССА 8 (2009) 187–188; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 352–353.

⁹⁸¹ С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 116; С. Шаркић, *Правни положај властеле*, 7–8.

човека. Запрећено је да ће свако ко то учини бити сматран *неверником*.⁹⁸² Црквена имања су међутим посебно често угрожавана од стране властеле, како нам то посредно сведочи и ова повеља. Зато је и у доба Немањића било случајева када је владар морао да штити црквене поседе, дозвољавајући да се одбегли сељаци врате на њих.⁹⁸³ Нема пак назнака у повељи влашким манастирима да је властела због својих престапа била кажњавана, већ је деспот само истакао да она не сме да омета успостављање ранијег стања ствари. Донекле то сведочи колико је владар имао проблема у таквим ситуацијама и како се практично није усуђивао да према починиоцима прекршаја примени било какве казнене мере. Извесно је да су се узурпације црквене имовине догађале знатно чешће него што смо ми о томе обавештени. Како се деспот постављао у споровима овим поводом међу самом властелом, немамо сачуваних података. Од изузетног значаја за познавање права зависног становништва је дозвола онима који су најмање годину дана провели ван земље, у Угарској или Бугарској, да могу доћи на поседе манастира Тисмена и Водице. Није сасвим јасно зашто је у повељи за такве особе речено да се враћају на имања поменутих храмова, када се на почетку каже да се то тиче оних који ће убудуће напустити деспота или његову властелу. Занимљиво је да се међу територијама на које могу пребећи уз Угарску наводи и Бугарска, што би значило да се рачунало са неком хришћанском влашћу на том подручју, пошто се не наводи могућност одласка у крајеве под влашћу Османлија. Довољно је дакле било да протекне годину дана па да зависан човек буде у извесном смислу аболиран за чин напуштања господара. Чини нам се да је овде реч о изузетној повољности, које није било у другим случајевима. Читав век пре тога краљ Милутин је дао дозволу игуману Св. Ђорђа код Скопља да може насељавати људе на поседе манастира, који су три године били без господара.⁹⁸⁴ Уобичајен рок у оваквим приликама изгледа је био три године, јер се једино тако логично може објаснити напомена да привилегија важи и за оне који су више од једне године живели ван Деспотовине. Можемо поставити питање да ли је и иначе важило правило да је након три године било који властелин губио право да поврати свог

⁹⁸² Душанов законик, пр. Ђ. Бубало 97, 104, 203; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 230–231.

⁹⁸³ Случај Призренске епископије: С. Мишић, *Хрисувоља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8 (2009) 17–18; С. Шаркић, *Правни положај мeroпаха*, 26.

⁹⁸⁴ В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, бр. 92, 326.

сељака. Одмах се мора рећи да *Душанов законик* не прецизира никакво временско ограничење за враћање одбеглих поданика. Врло је тешко замислити да би се властела могла сложити са постојањем временског рока након кога више није могла потраживати поданике, поготово у времену многих ратних година, када им је и иначе претила опасност да остану без својих људи. Тиме се такође може објаснити да је манастирски економ морао да пријави сваког приспелог човека како би му деспот дао гаранције за њега. Поменуто давање *вере* било је свакако повезано са испитивањем евентуалне раније кривице сељака, која је могла да поништи њихову привилегију да се населе на метохе влашких манастира. Исто тако, потврда је могла имати сврху да обесхрабри властелу да посегне за својим некадашњим поданицима. Познати примери сведоче да за цркве и манастире није постојало ограничење до када су могли враћати своје људе и имовину. Изричито је то наглашено још у повељи краља Милутина из око 1300. Св. Ђорђу код Скопља.⁹⁸⁵ Лавра св. Атанасија је јануара 1407. добила од деспота Стефана право да враћа зависне људе избегле услед напада извесног Хасана на поседе које је тек добила, без обзира да ли то они желе или не.⁹⁸⁶ Као да је деспот овом формулацијом указао да су ратна пустошења иначе могла бити извесно оправдање за зависне људе који су напустили своје поседе. Све, међутим, остаје у сфери претпоставки услед недостатка других извора. Уопштено би се дало закључити да су потчињени људи и у доба Деспотовине чврсто били везани за земљу свог господара, ма ко да је он био. Новонастале околности су им, пак, пружале шансу, доиста некад и принудно, да промене господара. Њихов положај и даље је у начелу био бољи на црквеним имањима него на поседима властеле и владара.

Боље су нам познате обавезе које је властела била дужна да испуњава у корист владара. Основа обавезе властеле, према 42. члану *Душановог законика*, била је давање соћа и вршење војне службе.⁹⁸⁷ Исте дужности је имала властела и под деспотима, само су оне у извесном смислу разрађене и увећане. Започело је то и пре 1402, због ступања обласних господара у вазални положај према Османлијама.⁹⁸⁸ За соће се може констатовати да је плаћано и у доба Деспотовине.

⁹⁸⁵ В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља*, бр. 92, 327.

⁹⁸⁶ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 240.

⁹⁸⁷ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 83; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 38–39.

⁹⁸⁸ Види 75. стр. овог рада.

Сведоче о томе повеље манастирима, у којима се они углавном ослобађају те обавезе.⁹⁸⁹ Такву привилегију властела није могла изборити за себе, те зато ову дажбину не срећемо у документима владара упућених њој. Потребно је нагласити да је чак и за манастире то могло бити условно. У две повеље деспота Стефана Лазаревића за манастир Св. Атанасија срећемо формулацију да се поседи храма ослобађају свих данака, осим у случају када су нужно потребни господару.⁹⁹⁰ Како је опасност од Турака била готово стално присутна, српски владари се нису одрицали дажбина које су уведене крајем XIV века. Реч је, пре свега, о *унчама* (зимским и летњим). С обзиром на то да је у једну унчу ишло двадесет динара, висина ових дажбина износила је 40 динара, што је отприлике одговарало вредности једног млетачког дуката.⁹⁹¹ Истакнута је у науци могућност да су унче уведене по угледу на портални намет, који је од средње XIV века постојао у Угарској, најпре као ванредни данак, а затим као стални порез. Његова сврха била је подмиривање све већих ратних трошкова.⁹⁹² Да је таква сврха била и *унчи*, потврђује и повеља Ђурђа Бранковића манастиру св. Пантелејмона из 1427–1429, где се каже „ **што соу оунче лѣтнк воиштатикъ, онози да се съввраа оу коукю господства ми, да се тѣмзи отпрала вонска**”.⁹⁹³ Колико су за деспоте биле важне ове дажбине најбоље показује чињеница да ни црквена властелинства нису од њих увек ослобађана. Тако је деспот Стефан око 1414/1415. поседе манастира Милешеве ослободио плаћања унчи само за две године, а осталих намета, међу којима и *војнице* (летње унче) за пет година.⁹⁹⁴ Нешто раније, у повељи Хиландару из 1411, деспот Стефан је тада дароване поседе овом манастиру ослободио многих дажбина, али не и *војнице* и *данка господства ми* тј. летњих и зимских унчи.⁹⁹⁵ Неколико месеци пре своје смрти деспот Стефан је даровао нове

⁹⁸⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 32–33; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 193, 239, 253, 260, 362, 372.

⁹⁹⁰ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 239–240, 353.

⁹⁹¹ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 166, 171–172; И. Божић, *Доходак царски*, 58–59; *Историја српског народа II*, 122 (М. Благојевић); О односу динара и дуката види: М. Динић, *За историју рударства II*, 77–80.

⁹⁹² И. Божић, *Доходак царски*, 57–58.

⁹⁹³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 528.

⁹⁹⁴ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеве*, 198; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 362.

⁹⁹⁵ Исто, 193; И. Божић, *Доходак царски*, 56.

поседе Лаври св. Атанасија ослобађајући их свих дажбина, сем летњих унчи.⁹⁹⁶ Примећено је у науци да је чешће било ослобађање поседа од зимских него од летњих унчи, чему разлог треба тражити у чињеници да су друге прикупљане у време сезоне ратних дејстава.⁹⁹⁷ У једној повељи Ђурђа Бранковића из 1419. манастиру св. Павла, поред унчи независно се помиње и данак под називом *турска плата*, кога једино поседи овог храма нису били ослобођени.⁹⁹⁸ Свакако је реч о скупљању новца ради плаћања харача османском владару, што се као *работа великом господару* помиње 1394/1395. у повељи Лазаревића Лаври св. Атанасија.⁹⁹⁹ Пишући о овом намету, историчари су наглашавали да је разрезиван на читаву земљу у годинама када се морао плаћати трибут Турцима.¹⁰⁰⁰ Потребно је додати да ми не налазимо помен ове дажбине у већем броју повеља, иако је сасвим јасно да су и тада постојале вазалне обавезе српских владара према Османлијама. Обзиром да се и у примерима у којима се та дажбина помиње, манастирски поседи не ослобађају од ње, могуће је да се подразумевало њено плаћање. Коначно, у сачуваним документима намењеним властели уопште нема помена како унчи, тако ни *турске плате*. Штавише, у обе повеље које је Ђурађ Бранковић издао челнику Радичу уопште не налазимо имунитетне формуле. Да ли је то значило да властела није добијала пореске олакшице у ово доба? Услед недостатка извора, такво тврђење би било свакако претерано. Извеснијим нам се чини да њихови поседи никако нису било ослобађани од унчи и давања новца за харач. Сам новац давали су њихови поданици, али је готово сигурно да су га они сакупљали. Изгледа нам вероватно да су и за достављање средстава од тих дажбина одговарали као и за соће. Иван Божић је већ претпоставио да се на *унче* односи термин *намет*, а на трибут Османлијама реч *харач* из 198. члана *Душановог законика*, сачуваног само у Раковачком рукопису овог зборника.¹⁰⁰¹ Уколико властелин соће, а свакако по овом тумачењу и *унче* и *харач*, не би предао на време, имао би бити свезан док не плати двоструку суму. Сви ови подаци нам говоре да су дажбине за опремање војске и измиравање трибута према

⁹⁹⁶ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 260.

⁹⁹⁷ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 166.

⁹⁹⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 33.

⁹⁹⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 224.

¹⁰⁰⁰ И. Божић, *Доходак царски*, 57; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 223.

¹⁰⁰¹ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 88, 118; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 146, 265; И. Божић, *Доходак царски*, 57.

Османлијама ушле у ред основних пореза. То не треба да изненађује, јер је управо од постојања јаке војске и редовног измирења обавеза према султану у највећој мери и зависио опстанак Деспотовине.

Задржане су из претходног периода још две обавезе које су оптерећивале зависно становништво, а о чијем испуњавању се свакако морала старати властела. Реч је о дужностима које су познате под називима *градозиданије* и *градобљуденије*. Односиле су се на оправку и зидање утврђења, односно на њихово чување.¹⁰⁰² Обавеза *градозиданија* ушла је и у *Душанов законик*, где се наглашава да је теретила становнике утврђења, као и жупе у његовој околини.¹⁰⁰³ Од времена кнеза Лазара и Вука Бранковића обе поменуте дужности имали су и Дубровчани који су се забаштинили у њиховим градовима.¹⁰⁰⁴ Исти пропис садрже и повеље њихових наследника деспота Стефана и деспота Ђурђа.¹⁰⁰⁵ Ослобађање од ових обавеза у доба Деспотовине, колико је познато, само су добијали метоси манастира и цркава.¹⁰⁰⁶ Некада чак ни то ослобађање није било попуно, као у повељи из 1427. којом је деспот Стефан даровао 20 литара годишње и три села у петрушком крају Лаври св. Атанасија. У имунитетној формули је наглашено да и та села морају дати помоћ утврђивању Београда, када и друга места која припадају истом манастиру.¹⁰⁰⁷ То нам додатно указује колико је обавеза *градозиданија* била важна. Надаље ту видимо да је у извесном смислу проширена одредба из *Душановог законика*, пошто петрушка села свакако нису спадала у околину Београда. Јасно је да су и зависни људи који су припадали властели имали обавезе *градозиданија* и *градобљуденија*. Уколико су морали да их обављају далеко од места где су живели, биле су посебно тешке. Неповољно је то било без сумње и за властелу јер је ометало нормално одржавање њених поседа од којих се издржавала. Манастирска имања су, судећи према расположивим изворима, чешће ослобађана *градозиданија* од *градобљуденија*, што би можда указивало да је прва дужност била тежа.

¹⁰⁰² *Лексикон српског средњег века*, 125–126 (М. Шуица).

¹⁰⁰³ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 100, 196; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 97–98.

¹⁰⁰⁴ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 193; М. Шуица, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља Вука Бранковића Дубровнику*, 101.

¹⁰⁰⁵ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима*, ССА 10 (2011) 157; Љ. Стојановић, *Повеље и писма I*, 152; Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–2*, 16.

¹⁰⁰⁶ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 239, 253, 260, 363, 372; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 32–33.

¹⁰⁰⁷ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 260.

Најважнија дужност властеле према владару, сходно *Душановом закону*, било је вршење војне службе. Трипартитна подела друштва на сељаке, свештенике и војнике, која је забележена и у једном рукопису српске редакције старословенског језика, такође је подвлачила ту обавезу властеле. Војници су по њој имали да бране ратаре и попове.¹⁰⁰⁸ Констатовали смо већ у уводном излагању да нас сачувани извори не обавештавају шта је значило „*војевати војску по закону*“. За период Српске деспотовине извори нам омогућавају да разликујемо различите врсте војне службе, мада поново немамо података о томе колико је трајала. Такође нема прецизних информација колико је ратника било који властелин требало да опреми, али се извесни посредни закључци о томе могу извући. Подаци о различитим врстама војног ангажовања сачувани су пре свега у манастирским исправама, но не треба ни сумњати да се то може слободно применити и када говоримо о властеоским поседима. Први пут то срећемо у повељи деспота Стефана за манастир Ватопед из 1417, где се у имунитетној формули наводи да се нови поседи овог храма ослобађају „*воиске далнк оу државѣ господства ми кромѣ воиске оу Тоурке и ѿндѣ ѿ краициѣ метоха новобрдскога*“.¹⁰⁰⁹ Према овим подацима, можемо разликовати војну службу која се вршила у одређеном крајишту на осталим подручјима државе, и ону која је била везана за слање помоћних одреда Османлијама.¹⁰¹⁰ Судаћи према одредбама овог акта, велика пажња је обраћана на пограничне упаде, пошто ватопедски метох само за гранично подручје није добио ослобађање од војне обавезе. Изнето је мишљење да је реч о некој врсти опште мобилизације, обзиром да ни метохије нису биле поштеђене њеног извршавања.¹⁰¹¹ Заиста, исту обавезу имала су села у петрушкој области дарована Великој лаври св. Атанасија 1427. од стране деспота Стефана.¹⁰¹² Важно је да се у истом акту наводи и обавеза *потечице*, што је подразумевало потеру против разбојника,¹⁰¹³ чега је опет морало бити највише у

¹⁰⁰⁸ С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старог и српско-словенскога*, Београд 1904, 2000 (репринт), 527.

¹⁰⁰⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 372; Упозорили смо већ да је код Ласкариса реч „*далнк*“ прочитана као „*дланк*“: М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 180.

¹⁰¹⁰ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 193–194.

¹⁰¹¹ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 190; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, 40–41.

¹⁰¹² А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 260.

¹⁰¹³ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 165.

пограничним областима. Ваља се присетити да је и у *Душановом законик* посебно била истакнута одговорност крајишке властеле која је, у случају да непријатељ прође њихову територију и врати се преко ње са пленом, имао да седмоструко накнади почињену штету.¹⁰¹⁴ Због тако велике одговорности, они су морали располагати довољним бројем наоружаних људи како би испунили оно што се од њих очекивало. Са продирањем Турака она је додатно добила на значају. Није нам познато да ли је у унутрашњости земље постојао некакав еквивалент обавезама које су постојале у крајишту. Следећа врста ратне дужности била је *даљња војска* у држави. Како се овај термин не среће у другим изворима, није сасвим јасно шта се под њим подразумева. Несумњиво је да се односио на учешће у војним походима ван крајишта, али није јасно о коликој раздаљини је реч. Слање помоћних одреда султану је представљало најтежу обавезу, ако имамо у виду да је то могло значити дуг војни ангажман и на великој удаљености од Србије. Такву врсту војне дужности трудило се да избегне и племство и у другим средњовековним европским државама. Дobar пример за то је Угарска, где је племство одбијало чак да учествује и у одбрани границе, истичући да је краљева дужност била да је обезбеди. Према прописима *Златне буле* племићи су унутар краљевства могли бити ангажовани само на петнаест дана. Доводило је то понекад краљеве у ситуацију да су своје походе морали да прекидају. Логична последица било је све веће ангажовање најамника.¹⁰¹⁵

Већ поменута повеља Лаври св. Атанасија из 1427. наводи још једну околност у којој за манастирске поседе није важио изузетак од војне обавезе. Реч је била о ситуацији када сам владар предводи војску.¹⁰¹⁶ Очито је да су то биле најозбиљније и најзамашније војне акције, када је вероватно претила опасност и самом опстанку државе. Иста врста војне дужности наводи се и у повељи краља Стефана Томашевића и његовог сина из 1458. великом логотету Стефану Ратковићу. Уз бројне друге привилегије, логотет и његова породица били су ослобођени и свих војних дужности, сем онда када је владар предводио ратну акцију. Тада је заједно са својим слугама морао узети учешће. Додаје се у продужетку да „ **када ли е заманична воиска по рѣсагѣ, што иноуѣ рѣсагѣ нашемѣ**

¹⁰¹⁴ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 105, 204; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 110–111.

¹⁰¹⁵ J. Held, *Military reform*, 130; M. C. Rady, *Nobility*, 144–145.

¹⁰¹⁶ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 260.

ТОИ И НЕГОВЕЉЪ СЕЛОМ“.¹⁰¹⁷ Поново, дакле, имамо назнаку да није било изузетка од војне обавезе када би владар предводио поход. Поред тога, овде је поменута и *заманичка војска*, што је термин који би требало разјаснити. Потребно је најпре разликовати ову врсту војне обавезе од оне када владар предводи поход. Обе институције су преузете касније од стране османског освајача. Зато нам за појашњење ових термина може послужити једна законска одредба из 1536, у оквиру канунаме за Смедеревски санџак, која се доиста односила на влахе – сточаре, које су Турци у великој мери ангажовали у свом војном систему. Поменути прописом било је регулисано да у случају султановог похода или какве службе на границама, у поход иде један влах на коњу на сваких пет кућа. Када је, пак, у граничним крајиштима било хитних задатака, одређиван је по један човек из сваке куће као *заманица*, било на коњу или као пешак.¹⁰¹⁸ Сличност коришћених термина нас наводи на закључак да су сличне одредбе постојале у Србији, поготово јер се у османским законима помиње постојање Деспотовог кануна за влахе.¹⁰¹⁹ Претпоставимо ли да су, као и другде у средњовековној Европи, у једној кући живеле четири одрасле особе, значило би то да је, када су деспоти лично предводили походе, било неопходно да се на сваких 20 становника опреми један коњаник.¹⁰²⁰ То се подудара са одлуком угарског сабора одржаног октобра 1397. у Темишвару, којом је предвиђено да се на сваких 20 сељака опреми један лаки коњаник - стрелац у случају опште мобилизације. Био је то део плана краља Жигмунда за јачање војске након пораза код Никопоља 1396, који је подразумевао укључивање сељаштва у војне послове, како би се бар бројчано парирало турској сили.¹⁰²¹ Мора се, међутим, нагласити да се та пропорција током XV века више пута мењала. Реформом из 1435. предвиђено је да се на сваких 100 кметовских парцела опреме три војника са луком, тоболцем, мачем и копљем. Војска која се тако регрутовала названа је *portalis militia*. Сматрало се да ће за

¹⁰¹⁷ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 158.

¹⁰¹⁸ D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast*, Beograd 1974, 47; D. Bojanić-Lukač, *Ko je učestvovao u zamaničkoj vojsci*, VVM 6–7 (1962) 242.

¹⁰¹⁹ D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 32, 140.

¹⁰²⁰ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 168–169.

¹⁰²¹ J. M. Bak, P. Engel, J. R. Sweeney, *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, vol. 2, 22; J. Held, *Military reform*, 131–132; J. Held, *Peasants in arms, 1437–1458 and 1456*, in: *From Hunyadi to Rákóczi. War and society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, eds J. M. Bak, B. K. Király, New York 1982, 81; M. C. Rady, *Nobility*, 149–151; *Историја Мађара*, 128–129 (П. Рокаи).

случај хитних потреба бити могуће регрутовати 9–12.000 наоружаних сељака. Том приликом је измењен и пропис да племићи само 15 дана стоје на располагању краљу приликом опште мобилизације, тако да су морали да остану у војсци све док то захтева потреба одбране земље. На овај начин је одговорност за одбрану земље на изванредан начин пребачена на ситно племство, које је опет требало да око тога упосли своје сељаштво.¹⁰²² Намера деспота да пренесе војне обавезе на сељаке сигурно је имала исти циљ као у Угарској, посебно због тога што су његове територије биле још изложеније нападима Османлија, што је узроковало и веће губитке у редовима властeosког слоја. Са друге стране, у Угарској не видимо нешто што би било еквивалент заманичкој војсци, која је подразумевала обавезу да свака кућа да по једног ратника. Општост те обавезе најбоље се огледа у чињеници да је било свеједно да ли неко долази да се бори на коњу или као пешадинац. Из повеље краља Стефана Томаша сазнајемо да је таква врста војне обавезе постојала и у босанској држави. Има чак индиција да је заманичка војска могла подразумевати дизање на оружје сваког за рат способног мушкарца, како је раније ову службу тумачио Стојан Новаковић.¹⁰²³ На основу једне вести донекле можемо уочити како је функционисала заманичка војска. Дубровчани су јуна 1430. известили краља Жигмунда да је војвода Радослав Павловић у време рата против њих наредио да свако способан за ношење оружја буде спреман да иде куда му се нареди.¹⁰²⁴ Тиме су, чини се, указивали да је централна власт, несумњиво преко властеле, одређивала план акције заманичке војске. Одредбе већ помињаног кануна такође указују да су се заманички одреди имали издржавати о свом трошку, што је сигурно важило и у доба Деспотовине.¹⁰²⁵ Била је то додатна погодност оваквих трупа за владара. За подручје Угарске иначе још увек није разјашњено да ли су при општој мобилизацији сами сељаци бирали ко ће од њих ићи у рат или се од земљопоседника очекивало да их регрутују, следећи пропорције назначене у владаревим наредбама.¹⁰²⁶ Напоменимо да је и у Пољској

¹⁰²² J. M. Bak, P. Engel, J. R. Sweeney, *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, vol. 2, 78; J. Held, *Military reform*, 133; J. Held, *Pesants in arms*, 82; M. C. Rady, *Nobility*, 150; С. Ђирковић, *Цена најамника*, 17.

¹⁰²³ С. Новаковић, *Стара српска војска*, 68–69; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 191.

¹⁰²⁴ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 191.

¹⁰²⁵ D. Војанић-Лукач, *Ко је учествовао и заманичкој војсци*, 242; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 191–192.

¹⁰²⁶ M. C. Rady, *Nobility*, 150–151.

постојала нека врста опште мобилизације коју је краљ у нужди проглашавао.¹⁰²⁷ Поставља се међутим питање колика је била стварна корист од заманичке војске, с обзиром на то да зависно становништво није имало довољно средстава да се опреми за рат. Када је реч о Угарској, констатовано је да су јединице састављене од сељака имале пре свега улогу чаркаша, док је кичму армије и даље представљала тешка коњица. Већи део племства је био без довољно средстава да узме учешћа у ратним подухватима, чак ни путем плаћања пореза или обезбеђивања сељака који ће то за њих учинити. Из тог разлога све више је расла улога најамника, за које су трошена огромна финансијска средства.¹⁰²⁸ По нашем мишљењу, нема места сумњи да је улога свих врста трупа које су захватале шире масе становништва у српској држави могла бити веома ограничена. Отуда не треба да изненађује чињеница да су оне највише коришћене у пограничним областима државе. Ту се таква војска могла најбрже окупити и супротставити првом удару противника.¹⁰²⁹ Поред тога очигледно је да се најбоље могла користити за сузбијање ситнијих разбојничких и пљачкашких упада.

Колики су били војнички потенцијали српске властеле у време Деспотовине немогуће је ни приближно поуздано проценити. Извесну представу можемо стећи на основу угарских одбрамбених планова. У њима је назначавано и са коликим снагама је деспот требало да помогне одбрану краљевства. Према једном нацрту краља Жигмунда из 1433, деспот Ђурађ би био дужан да опреми 8.000 коњаника, чиме би његова бандерија била већа и од краљевске. Треба међутим упозорити да се ту пре свега рачунало са његовим поседима у самој Угарској.¹⁰³⁰ Исти број ратника очекиван је од српског владара ради одбране границе и средином XV века. Треба нагласити да је реч о идеално замишљеном одреду за који је трупе требало да дају вазалне државе и угарски барони, као и да се он вероватно никад није скупио.¹⁰³¹ Важно је приметити да је деспот Ђурађ, према једној процени, управо са 8.000 својих ратника учествовао у „Дугој војни“.¹⁰³² Наравно, ваља рећи да су се сви угарски планови односили на заштиту сопствених граница, док

¹⁰²⁷ H. Samsonowicz, *Złota jesień polskiego średniowiecza*, Warszawa 1971, 86.

¹⁰²⁸ M. C. Rady, *Nobility*, 151–156; J. Held, *Military reform*, 135–136.

¹⁰²⁹ A. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 191.

¹⁰³⁰ J. Held, *Military reform*, 136; M. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 180.

¹⁰³¹ С. Ћирковић, *Цена најамника*, 17.

¹⁰³² N. Iorga, *Notes et extraits* III, 109.

су деспоти морали да мисле на одбрану читаве своје државне територије. Приближну процену бројности српске властеле и њених војних потенцијала за период пре 1389. дао је Сима Ћирковић. Пошао је од претпоставке да је највиши слој сачињавао 1–2% укупног становништва у областима Лазаревића и Бранковића, те да је у време Косовске битке самим тим са њихових територија могло бити ангажовано око 8.000 војника.¹⁰³³ У оквиру уводних разматрања већ смо подвукли велике губитке које је властеоски слој поднео у Косовској бици, али истакли и његов несумњив опоравак у каснијем раздобљу. Сигурно да без релативно јаког војничког слоја деспот Стефан не би могао играти тако важну улогу током грађанских ратова у Османском царству. Овом приликом мора се истаћи и постојање релативно бројног пронијарског слоја у Деспотовини. Посебно је био специфичан случај Зете, где смо већ констатовали велики број ратничких дружина. Не треба сметнути са ума ни да је и у српској држави морало бити много ситних властелина за које се може поставити питање колико су били у стању да извршавају своје војне обавезе, посебно ако се радило о акцијама далеко од њихових баштинских поседа. Најзад, не треба никако сметнути са ума ни све већу улогу најамника у оквиру трупа српских деспота. Изгледа да су деспоти као најамнике најчешће ангажовали Турке и Угре. Први се као саставни део српске војске помињу у вези са походима на Зету војводе Алтомана и Томе Кантакутина из 1452.¹⁰³⁴ Посредно на ангажовање турских најамника указује чињеница да се међу војсковођама деспота Стефана помињу Шахин и Ајасбег.¹⁰³⁵ Добри односи које је Стефан Лазаревић гајио са краљем Жигмундом омогућили су му новачење већег броја најамника из Угарске. Сведочанство о томе оставио је Константин Филозоф рекавши да је угарске витезове веома потресла деспотова смрт. Наводно су говорили: „*Коме ћеш нас сада слати? Што смо величанству твојем сагрешили те нас овако наједанпут одгонити? Где ћемо наћи славе твоје и красоте и многе дарове? Од сада се лишисмо сладости и красоте овога света !*

¹⁰³³ S. Ćirković, *O sastavu i snazi Lazarevog tabora na Kosovu*, VIG 2 (1989) 161, 164, 166.

¹⁰³⁴ S. Ljubić, *Listine IX*, 436, 450, S. Ljubić, *Listine X*, 150; A. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 185.

¹⁰³⁵ S. Ljubić, *Listine VIII*, 248; *Историја Црне Горе II–2*, 145 (И. Божић).

*Од сада смо сиромаси и туђини...*¹⁰³⁶ Један документ краља Жигмунда потврђује да је деспот Стефан давао добре плате најамницима. Наиме, краљ је 1432/1433. настојао да нормира најамничку плату на један флорин за читаво војевање, што је било свакако испод тржишне цене, и забрањује се великашима да плаћају више од те суме, како се догађало код Пипа Спана и покојног српског деспота.¹⁰³⁷ Познато је и да су у време деспота Ђурђа ангажовани најамници из Угарске, иако он није увек био у добрим односима са тамошњим владарима. Зна се да је у војсци војводе Логосита, која је у јесен 1448. ратовала у Зети, било и 1.000 Угара.¹⁰³⁸ Мора се указати коначно и на могућност да су богатији српски властелини могли такође ангажовати најамнике у случају рата, мада за то немамо потврде у изворима. Зато је заиста тешко начинити процену бројности српске властеле у првој половини XV века. Указаћемо зато на бројност племства у неким другим средњовековним државама у овом периоду како бисмо стекли бар приближну представу о властели у Деспотовини. Према неким прорачунима, племство је у суседној Угарској бројало између 20.000 и 30.000 људи у периоду 1500–1550, од чега је две трећине или три четвртине поседовало само једну парцелу земље. Ови сиромашни племићи углавном се нису разликовали од сељака, сем што нису били везани за земљу.¹⁰³⁹ Слична је била ситуација и у Енглеској позног средњег века, где је било неколико стотина богатјих породица, док је око 10.000 породица спадало у ниже племство („gentry“).¹⁰⁴⁰ Самим тим јасним нам се чини да је тај број у Деспотовини, уз све њене особености, могао бити само мањи у односу на поменуте државе. Извесно је такође да је властела скромнијег прихода чинила огромну већину читавог тог горњег слоја друштва. Понављамо још једном на овом месту да за период Деспотовине немамо података о властеличићима, и услед тога не знамо за постојање неке законске поделе унутар властеоског слоја.

Свим овим разматрањима ипак не желимо да умањимо значај властеоских војних обавеза. Желимо такође да поткрепимо тезу да је њена примарна дужност

¹⁰³⁶ К. Филозоф, *Повест о словима / Житије деспота Стефана Лазаревића*, пр. Г Јовановић Београд 1989, 124; *Константин Филозоф*, 319–320; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 185.

¹⁰³⁷ С. Ћирковић, *Цена најамника*, 18.

¹⁰³⁸ N. Iorga, *Notes et extraits* III, 228; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 333–334; *Историја Црне Горе* II–2, 220–221 (И. Божић).

¹⁰³⁹ М. С. Rady, *Nobility*, 156.

¹⁰⁴⁰ С. Given-Wilson, *The English Nobility in the Late Middle Ages*, 29–30, 34, 56–57, 64, 69, 72–73.

још увек било ратовање, иако се на том пољу запажају извесне промене. Истакли смо још у уводном излагању да је у времену након 1389. порасла улога војвода, који добијају значајно место у управном апарату земље.¹⁰⁴¹ То ће доћи до још већег изражаја када око 1410. деспот Стефан буде почео са темељном реорганизацијом државне управе,¹⁰⁴² о чему ћемо детаљније говорити у наредном потпоглављу. Основна улога војвода била је, као и раније, командовање војском. Њихова права су у том смислу била велика, како је то поставио још *Душанов законик*.¹⁰⁴³ Сачувани су и за ово раздобље помени великих војвода који су изгледа могли замењивати деспота, и тако практично били и представници централне власти. Обично су чини се боравили на владаревом двору.¹⁰⁴⁴ Један од њих, Михаило Анђеловић, био је члан намесништва након смрти деспота Лазара 1458, а накратко је успео да преузме и врховну власт, о чему смо већ писали.¹⁰⁴⁵ Пре њега са истим звањем срећемо угледног властелина Радослава Михаљевића.¹⁰⁴⁶ Након његове смрти 1436. немамо једно време информација о великим војводама. Следећи са овом титулом био је Дмитар Крајковић, који је умро 15. јануара 1456. године.¹⁰⁴⁷ Није немогуће да је, након збацивања са власти Михаила Анђеловића, нови велики војвода постао Марко Алтомановић, који је преузео све његове поседе,¹⁰⁴⁸ мада није тако означен у постојећим изворима. Изгледа и да је велики војвода идентичан са *војводом војске*, кога помиње Константин Филозоф у два наврата. Најпре га помиње као особу која се старала о преносу тела деспота Стефана у Ресаву, а затим као личност која је уз патријарха Никона највише настојала да он напише житије посвећено Стефану Лазаревићу.¹⁰⁴⁹ Тако би се могла појаснити чињеница да се личности које летописи помињу као велике војводе, у другим изворима јављају без епитета

¹⁰⁴¹ С. Новаковић, *Стара српска војска*, 62; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 197; М. Благојевић, *Државна управа*, 288–289.

¹⁰⁴² М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, у: исти, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 225

¹⁰⁴³ Види стране 46–47. стр. овог рада.

¹⁰⁴⁴ К. Лиречек, *Историја Срба II*, 360; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 196.

¹⁰⁴⁵ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 242, бр. 725, називају га „ великим војводом у деспота Лазара“.

¹⁰⁴⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 231, бр. 654, у овом извору је означен као велики војвода.

¹⁰⁴⁷ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 239, бр. 702.

¹⁰⁴⁸ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 157.

¹⁰⁴⁹ Константин Филозоф, 319, 325; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 196–197.

велики.¹⁰⁵⁰ Примера да су баш војводе командовале трупама током војних операција има много и споменути су готово сви у претходном одељку. Један од ретких који се истицао у вођењу ратних операција а да није био војвода, био је деспотов шурак Тома Кантакузин.

Учешће у војним походима била је основна обавеза и властеле која није носила војводску титулу, како се то види из повеље краља Томаша великом логотету Стефану Ратковићу.¹⁰⁵¹ Када се у повељама истичу заслуге властеле, обично се истиче њихова верност и служба владару.¹⁰⁵² Концепт верности је, како смо видели, пре свега био везан за обављање војних дужности. Доиста, појам служба се не јавља одвојено од њега, али чини нам се да може имате шире значење. Налазимо га у повељама великом челнику Радичу и великом логотету Стефану Ратковићу, који су сходно својим звањима имали важне дужности на двору које нису биле везане за војне послове. Извесну потврду за овакву тезу, по нашем мишљењу, пружа повеља деспота Лазара његовом ризничару Радославу, којом му је даровао три села у пронију. Карактеристично је да се тамо наводи да ће пронију моћи да задрже и сестрићи Радослављеви, под условом „ **рабоѡтаю и воюю како и њни прониѡртѣ**“.¹⁰⁵³ Разликовало се, дакле, војевање и *работање*. Под овим другим свакако су се подразумевале цивилне службе које је властелин дуговао владару. Без обзира на то што се поменути документ односи на пронију, мислимо да се паралела може повући и када је реч о баштинској властели. Уосталом, као што смо истакли, заслуге великог логотета Стефана Томашевића према краљу Томашу су се односиле на склапање брака његовог сина са ћерком деспотице Јелене.¹⁰⁵⁴ Добро је познато да је у босанској средњовековној држави *верном службом* означавана целина свих обавеза које властелин дугује владоцу, а не само нека одређен, као служење у војсци. Уопште, значило је то бити под влашћу онога коме се служи.¹⁰⁵⁵ Уочавамо, дакле, својеврсну подударност између ових институција у две суседне земље.

¹⁰⁵⁰ На пример: Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 157, Михаило Анђеловић је означен само као војвода, доиста у време када је био у немилости.

¹⁰⁵¹ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 157–158.

¹⁰⁵² Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 4; M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 182; Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 156–157.

¹⁰⁵³ M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 183.

¹⁰⁵⁴ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 156–158.

¹⁰⁵⁵ С. Ћирковић, „*Верна служба*“, 320; С. Рудић, *Босанска властела у XV веку*, 179, 185–186.

Поред већ набројаних дужности, српска властела је имала и друге обавезе према свом владару. Попут племства у другим земљама, имала је и она обавезу саветовања владара,¹⁰⁵⁶ мада се то јасно не истиче у законским текстовима. Током владавине српских деспота ту своју обавезу испуњавала је учешћем на државним саборима и окупљањем у владаревом Дворском савету, који је с временом добијао све већи значај. Како се ближио крај постојања Деспотовине, савет је све више преузимао надлежности сабора.¹⁰⁵⁷ Најпре ћемо ипак размотрити улогу сабора у ово доба. Први сачувани помен неког сабора из времена владавине деспота Стефана налази се у његовој повељи за манастир Хиландар из 1411. године. Том повељом деспот је српском светогорском храму даровао одређене поседе у замену за Лештије и тамошњу цркву које је вратио ктитору Бенедикту Цреповићу, посаветовавши се са патријархом и читавим сабором, међу чијим члановима наводи митрополита и властелу.¹⁰⁵⁸ Сабори су се и у доба Немањића бавили оваквим питањима, али је сасвим јасно да то није био једини разлог сазивања овог скупа.¹⁰⁵⁹ Из документа не дознајемо када је овај сабор тачно одржан. Чини се да је то свакако било после бурних догађаја из 1410. када је, након смрти Вука Лазаревића, деспот Стефан опет под својом влашћу објединио читаву област свога оца. Назначили смо већ да је то било доба крупних промена за властеоски staleж. Наравно, може се само нагађати у којој мери је сабор био у вези са тим збивањима, након којих деспот Стефан више није имао проблема у односу са својом властелом. Занимљиво је приметити да је 19. јула 1411. пећки епископ Марко сачинио својеврсно завештање које има многе елементе повеље, поводом цркве св. Ђорђа коју је подигао са својим рођацима у месту Ждрелнику. Ради тога он се посаветовао са владајућима у земљи, са патријаршијским сабором, калуђерима, властелом и читавим сабором Спасовог дома, што се односило на Жичу.¹⁰⁶⁰ За нас није од пресудног значаја питање да ли се заиста одржао скуп са свим овим члановима или их је епископ Марко појединачно молио за

¹⁰⁵⁶ С. Шаркић, *Правни положај властеле*, 12–14.

¹⁰⁵⁷ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 236.

¹⁰⁵⁸ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 193; Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 172.

¹⁰⁵⁹ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 236.

¹⁰⁶⁰ Љ. Стојановић, *Записи и натписи IV*, 22–23.

сагласност.¹⁰⁶¹ Значајан нам је податак да је и у Области Бранковића тражена сагласност властеле поводом подизања једног храма. Како сазнајемо из самог извора, она је била значајна јер је ктитор забранио да црква и место у коме је подигнута буду дати било којем световном лицу, било женском или из властеоског слоја или неком владајућем.¹⁰⁶² Црквена имања често нису располагала адекватном заштитом и лако су могла постати предмет узурпације. Добро је то познато из европске средњовековне историје. Зато је, као у повељама, забрањено страшном клетвом онеме ко би посегнуо за покретном или непокретном имовином цркве св. Ђорђа.¹⁰⁶³

Следећи сабор у држави деспота Стефан одржан је на празник Духова 1418. поводом освећења његове задужбине манастира Ресаве. Као учеснике сабора Константин Филозоф наводи патријарха Кирила са свим првосвештеницима (епископима), игуманима, те све *часне мужеве*, а уз то и *све благородне*.¹⁰⁶⁴ Састав сабора је доста нејасно означен, али под *часним мужевима* и *благороднима* свакако треба подразумевати властелу. Пишчев опис не омогућава нам да увидимо каква је овом приликом била улога сабора, сем да својим присуством на извештајан начин увеличају чин освештавања деспотове задужбине. Такође није познато да ли је сабор још о нечему одлучивао, а властела је готово узгред поменуто.¹⁰⁶⁵ Далеко нам је зато значајнији Константинов опис сабора из 1425. или 1426. у рудничкој Сребрници, на коме је деспот Стефан прогласио Ђурђа Бранковића за свог наследника. Пошто смо значај тог сабора већ детаљно изложили у претходном поглављу, осврнућемо се овом приликом на учеснике сабора међу којима су наведени патријарх, сабор часних архијереја и „*благородњнихъ вѣсѣхъ властехъ же и вѣсѣхъ избранихъ*“.¹⁰⁶⁶ Чини се да овде Константин Филозоф међу властелом пре свега означава њене најистакнутије представнике. Под *благороднима свих власти* изгледа да се мисли на војводе које су управљале *властима*, административним јединицама установљеним реформом

¹⁰⁶¹ Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 173, можемо се сложити са констатацијом аутора да овде није било речи о државном сабору.

¹⁰⁶² Љ. Стојановић, *Записи и натписи IV*, 23; Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 173.

¹⁰⁶³ Љ. Стојановић, *Записи и натписи IV*, 23–24.

¹⁰⁶⁴ *Константин Филозоф*, 289; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 224, бр. 625; Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 174.

¹⁰⁶⁵ Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 174–175; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 236–237.

¹⁰⁶⁶ *Константин Филозоф*, 316.

државне управе деспота Стефана.¹⁰⁶⁷ Остала истакнута властела вероватно је обухваћена изразом *сви избрани*. Речено је већ како је и овде улога властеле била да се упозна са важном одлуком владара. Податак деспотовог биографа да су након сабора Лазаревићеви поданици били вернији Ђурђу Бранковићу него раније, довољно говори о значају овог окупљања.¹⁰⁶⁸

Постојећи извори нас обавештавају само о једном сабору који је одржан за време владавине Ђурђа Бранковића. Сведочанство о њему оставио је само инок из Далше, везујући га за сам почетак Ђурђевог владавине, када се Деспотовина налазила под притиском Угара и Турака. Сабор је одржан негде у Подунављу, а на властелу се вероватно односи помен *сабора христоименитих људи* који су дошли заједно са новим владаром.¹⁰⁶⁹ Сврху одржавања овог сабора смо већ раније анализирали, те зато само можемо додати да ванредне околности у којима се држава налазила нису ослобађале властелу обавезе да буде уз свог владара. Напротив, чини се да је она њему управо у тим тренуцима била преко потребна. Након непознатог монаха из Далше ниједан извор више не помиње одржавање државног сабора за време Деспотовине. Колико год да је то последица недостатка изворног материјала, ситуација је индикативна. Вероватно је ипак да су српски патријарси и даље бирани на саборима.¹⁰⁷⁰ У једном акту се наводи учешће сабора српске земље у избору патријарха Никодима II, доиста без навођења властеле, а са наглашавањем учешћа читаве породице Бранковића у том чину.¹⁰⁷¹ Улогу ове институције као да су преузимали црквени сабори са једне стране, а још више државни савет. Окупљање црквеног сабора истиче се у повељи патријарха Никодима II, издатој 15. јуна 1450. поводом жалбе хиландарске делегације да Патријаршија не даје Карејској ћелији на Светој гори оно што је још Свети Сава одредио. Посаветовавши се са сабором патријаршијске цркве, калуђерима и властелом, Никодим II је утврдио да „ћаконија“ Карејској ћелији није исплаћивана још од смрти цара Стефана Душана. Зато је донео одлуку да се тај приход даје ћелији, али само ако се придржава типика Светог Саве. У договору са сабором,

¹⁰⁶⁷ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 237–238.

¹⁰⁶⁸ *Константин Филозоф*, 316.

¹⁰⁶⁹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 81–82; Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 179; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 238–239.

¹⁰⁷⁰ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 239.

¹⁰⁷¹ Б. Кораблев, *Actes de Chilandar*, 565.

патријарх је на тражење Хиландараца, ослободио свих дажбина неке поседе њиховог манастира у Пећи.¹⁰⁷² На основу самог документа није могуће рећи која властела је узела учешће у раду овог црквеног сабора. Видимо да је сабор заједно са патријархом утврђивао и чињенице око исплаћивања дохотка Карејској ћелији. Тим поводом свакако су морали бити размотрени неки старији акти, где би можда логотет, као лице надлежно и за цркву, могао имати неку улогу. То, чини се, потврђује чињеница да је исправу саставио и оверио печатом логотет Годор.¹⁰⁷³ Нама се још значајнијом чини одлука о ослобађању хиландарских поседа државних дажбина. Таква одлука је иначе спадала у владареву компетенцију, те није јасно како је патријарх могао донети њу, чак и уз присуство угледне властеле. Из акта патријарха чак се и не види да је деспот потврдио својом повељом ове одлуке, као што би се очекивало. Несумњиво је реч о преседану међу сачуваним документима, чак и ако претпоставимо да је деспот дао одобрење свом логотету Тодору да се сачини један такав акт. Црква је очито полако преузимала државне ингеренције и њене традиције.¹⁰⁷⁴

Деловање Дворског савета осветљено нам је како српским, тако и дубровачким изворима. Треба одмах рећи да није сама по себи реч о некој новој институцији. Постојао је он и у време Немањића, а уочили смо да је имао посебну моћ у време Стефана Душана.¹⁰⁷⁵ Први пут га у периоду Деспотовине срећемо у повељи којом су Лазаревићи 1404/1405. даровали монахињи Јевпраксији једно село да би га она поклонила Хиландару. Ради тога деспот се посаветовао са својом мајком и властелом, како би испунили њену жељу да нешто приложи Хиландару.¹⁰⁷⁶ Село даровано Јевпраксији некада је било пронија, те је свакако због тога било неопходно саветовање са властелом. Пошто се сабори нису састајали само због таквих питања, вероватно је владар одлучивао да та питања решава са члановима своје породице и најближом властелом. Одсуство црквених представника није изгледа био проблем при одлучивању о овим питањима.

¹⁰⁷² Исто, 565–566.

¹⁰⁷³ Исто, 566.

¹⁰⁷⁴ Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 180.

¹⁰⁷⁵ Више о владарском савету у време Немањића код: Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 259–266.

¹⁰⁷⁶ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Евпраксији*, 135; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 176; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 241.

Није сасвим јасно да ли савет помиње и Константин Филозоф у свом делу. Пишући о одлуци кнегиње Милице да се њена ћерка Оливера пошаље у султанов харем, додао је да се посаветовала са патријархом, читавим свештеним сабором и целим *синклитом*.¹⁰⁷⁷ Поставља се питање да ли је овде учени писац добро познати грчки термин *синклит* употребио прецизно или само да би опису дао свечанији тон?¹⁰⁷⁸ Тачан одговор на ову дилему је немогуће дати. Поједини историчари су били мишљења да деспотов биограф на још једном месту помиње савет. Говорећи о новој организацији државне управе под деспотом Стефаном, он истиче да је поставио начелнике над пословима, те „ **ОВЫ ЖЕ ТѢЛОУ СВОКМОУ СЪБЛЮДАТЕЛК ИЖЕ И ВЪНОУТРЪНИШИИ ЧИНЪ БѢШЕ**“.¹⁰⁷⁹ Казивање ученог аутора је доста тешко растумачити на овом месту, поготово ако се има у виду да је желео да потцрта како је деспот управу организовао саобразно Ареопагитовој слици небеске хијерархије.¹⁰⁸⁰ Сходно томе, писац је хтео да каже да деспоту Стефану у земаљској хијерархији припада место које је Христос имао у небеској. Зато он ствара хијерархију државних звања по узору на небеску тријаду. Тиме се стварао узоран поредак државе, где мудрост и врлина имају врховни ауторитет.¹⁰⁸¹ *Спољашњи и унутрашњи чин* се у делу Константина Филозофа спомињу након цитираног само на још два места,¹⁰⁸² која је такође тешко протумачити. Према преводу овог одељка на савремени језик, под унутрашњим чином треба подразумевати владарево телохранитеље.¹⁰⁸³ Са друге стране, по мишљењу Андрије Веселиновића, помен *унутрашњег* тј. најповерљивијег чина треба раздвојити од телохранитеља. Тај *унутрашњи чин* би, по њему, могао представљати Дворски савет.¹⁰⁸⁴ Читав овај одељак треба, по нашем мишљењу, посматрати као једну интерпретативну шему државне управе. Такав начин приказивања појава у друштву био је веома популаран у средњем веку. Новија истраживања подвлаче да интерпретативне шеме не треба посматрати само као

¹⁰⁷⁷ Константин Филозоф, 263.

¹⁰⁷⁸ Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 266.

¹⁰⁷⁹ Константин Филозоф, 283.

¹⁰⁸⁰ Исто, 283; М. Стефановски, *Тема узорног поретка*, 4; Н. Радојчић, *Унутрашњи и спољашњи чиновни*, Прилози КИФ ХХ (1954) 70.

¹⁰⁸¹ М. Стефановски, *Тема узорног поретка*, 5–7, 13.

¹⁰⁸² Константин Филозоф, 310, 320; Н. Радојчић, *Унутрашњи и спољашњи чиновни*, 70.

¹⁰⁸³ К. Филозоф, *Повест о словима / Житије деспота Стефана Лазаревића*, 99.

¹⁰⁸⁴ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 241; Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 266, одбацио је такву могућност, такође мислећи да је реч о телохранитељима.

идеолошку представу која није имала никакве везе са реалношћу, већ као продукт који покушава да је опажа и протумачи. Исто тако, оне саме стварају и креирају стварност.¹⁰⁸⁵ Узмемо ли у обзир блискост Константина и деспота, овде делимично изложена шема се може посматрати као идеал којем је Стефан Лазаревић хтео да саобрази државну управу. Вођење поверљивих разговора са владарем је управо указивало на то да појединац има истакнуту позицију у друштву. Омогућавало му је то и да врши утицај на одлуке свог господара.¹⁰⁸⁶ Зато не изгледа као случајан термин *унутрашњи чин*, који је деспотов биограф употребио. Треба назначити да на почетку дела поменутог писца имамо још један податак који се може повезати са Дворским саветом и најистакнутијом властелом. Уопштено говорећи о деспотовим врлинама, каже да је посађивање за трпезу ишло по чину.¹⁰⁸⁷ Свако је, дакле, за столом имао своје тачно одређено место. Несумњиво да се то односило пре свега на најистакнутију властелу, од које је она која је живела на двору чинила владарев савет. Додајемо да је иначе на средњовековним дворovima била пуно сукоба међу властелом управо око тога ко ће где седети за столом. Расправе тим поводом могле су се претворити и у оружане конфликте.¹⁰⁸⁸

Мноштво помена Дворског савета налази се у записницима одлука дубровачког Малог и Већа умољених, пре свега за време деспота Ђурђа. Последњи његов помен је из 1454, што би указивало да је након тога изгубио значај.¹⁰⁸⁹ Дубровчани су му се виша пута обраћали у вези са суђењем неким њиховим суграђанима, што би говорило да је Дворски савет имао и судску функцију. Таквих парница забележено је девет у записницима Малог већа. Нажалост, из извора се не види о каквим споровима је било речи, али је

¹⁰⁸⁵ O. G. Oexle, *Perceiving Social Reality in the Early and High Middle Ages. A Contribution to a History of Social Knowledge*, in: *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations*, ed. B. Jussen, Philadelphia 2000, 93–95.

¹⁰⁸⁶ G. Althoff, *(Royal) Favor*, 251–253.

¹⁰⁸⁷ *Константин Филозоф*, 249.

¹⁰⁸⁸ G. Althoff, *(Royal) Favor*, 251.

¹⁰⁸⁹ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 241–242, нап. 38 објашњава да се термин „*Curia domini despoti*“ односи на савет, што по аутору доказује и избор судских комисија, пошто оне свакако нису судиле на двору, већ су само могле узети учешће на савету. Такође, када је реч о суђењима у престоници, обично се наводило Смедерево као град и није јасно зашто би се у неким случајевима правио изузетак и помињало да се процес одвијао на двору.

несумњиво да је за њих била заинтересована и српска држава.¹⁰⁹⁰ Поред обављања судске улоге, Дворски савет је дискутовао и предлагао деспоту решења у вези са трговачким пословањем, царинама, реализацијом тестамената Дубровчана умрлих у Србији и слично. Понекад је, чини се, савет расправљао и о политичким питањима која су била испреплетана са овим случајевима. Наиме, Веће умољених некада је одлучивало да о тим стварима пише угарском краљу, деспоту Ђурђу, челнику Паскоју Соркочевићу, иначе Дубровчанину, својим амбасадорима код српског владара, те својој властели која је била део Дворског савета. Значило је то да су поједини Дубровчани били део Дворског савета, што не треба да изненади обзиром да су обављали важне послове за деспота. Вероватно су међу њима били истакнути сарадници Ђурђа Бранковића попут Паскоја Соркочевића, Дамјана Ђурђевића и Алвиза Растића,¹⁰⁹¹ од којих су прва двојица спадали и у ред српске властеле, о чему ћемо доцније говорити. Учешће савета изгледа да је било важно у склапању међудржавних уговора. Закључивању споразума деспота Ђурђа са млетачким изаслаником августа 1435. присуствовали су, према латинском тексту исправе, челник Радич, протовестијар Никола Родоп, велики коњушар Радич Богдашић и Богдан Злокијевић. Сви су означени као деспотови саветници.¹⁰⁹² Овде је заиста реч о властели која је носила угледна звања као што су челник и протовестијар. Била би ово потврда великог значаја институције савета. Разноврсне улоге које је ово тело обављало још једна су потврда обавезе властеле да и саветом пружи помоћ владару. Начелно се може претпоставити да су чланови савета били они властелини који су својом службом били везани за Смедерево. Мишљења смо да је постојање сталне престонице у време Деспотовине, за разлику од доба династије Немањића, помогло јачању институције Дворског савета.

Различита саветовања и сабори су постојали и на нижем нивоу од дворског. Потврду за ту реалну претпоставку налазимо у Уводној речи *Новобрдског*

¹⁰⁹⁰ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997, 43, 304, 308, 311, 373, 412, 417, 426, 482, 565, 569 ; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 242.

¹⁰⁹¹ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 242–243.

¹⁰⁹² „*magnificis viris Radich Chelnik comite palatino, Nicola Rodop prothobistario, Raditch Bogdaschich magistro agazonum, Bogdano Zlokievich consiliariis dicti illustri domini despoti*“: С. Лјубић, *Listine IX*, 84; Сима Ћирковић је оправдно скренуо пажњу да је израз *саветник* употребљен у множини, те се не може само односити на Богдана Злокијевића. Управо зато нема основа за претпоставку да је постојала титула или служба саветника. Види: С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, 66; *Српски биографски речник 1*, 595 (С. Ћирковић).

законика. Деспот Стефан каже да, када је дошао у свој град Ново Брдо, „ **събра сѣь вѣс събор градскы, и поискаше ѿт господства ми да имь оучиню законь ѿ роупахь цю соу имали за прьвѣих господ**“.¹⁰⁹³ *Градски сабор Новог Брда* помиње се само у овом извору, тако да је тешко закључити ко га је сачињавао. Овом приликом та институција обратила се деспоту ради издавања закона о рудницима. Један такав пропис морао је интересовати како раднике у рударству, тако и инвеститоре у ову привредну грану. Проучавајући *Новобрдски законик* и касније рударске прописе, Сима Ћирковић је закључио да је сабор био пре свега место за суђење и решавање спорова. Под руководством градског кнеза окупљали су се сви рудари и рударски стручњаци, а ту су били и *пургари* као орган градске аутономије.¹⁰⁹⁴ Представници градске управе, међу којима су били кнез и пургари, могу се сматрати властелом.¹⁰⁹⁵ Поводом упућене молбе деспот Стефан се саветовао са својом властелом, те је заповедио да се нађу 24 добра човека из других рударских места како би се донео закон какав су имали и раније.¹⁰⁹⁶ Опет се, дакле, наводи саветовање са властелом, што може асоцирати на неки савет. Овде би то била пре свега властела која је била заинтересована за послове у рударству, али без других аргумената такав закључак не можемо донети. Договарање са њима је ипак био само један корак у доношењу *Новобрдског законика*. Текст прописа су по наредби владара сачинила поменути 24 особе, чија се имена и наводе. За поједине од њих је већ по њиховим занимањима јасно да су били стручни рударски радници. Они тешко да су припадали властеоском слоју, док се за остале само може нагађати, пошто их углавном не срећемо у другим изворима.¹⁰⁹⁷ У сваком случају, јасно уочавамо да се ни прописи из једне специфичне области као што је рударство нису могли донети без учешћа властеле.

Однос између владара и властеле није, међутим, био једносмеран. Оно што се очекивало од господара у том односу није, по свој прилици, било формално законски нормирано, не рачунајући гаранцију држања баштина. Имамо ту пре свега у виду, већ у уводу помињану, дужност владара да властели због њене верне

¹⁰⁹³ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 37.

¹⁰⁹⁴ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд-Нови Сад, 2002, 92.

¹⁰⁹⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 751.

¹⁰⁹⁶ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 37.

¹⁰⁹⁷ М. Динић, *Из Дуброваког архива I*, Београд 1957, 29; С. Ћирковић, *Новобрдски законик*, 172.

службе чини *милост*. Тако је господин Ђурађ у повељи којом је потврђивао баштинске поседе челника Радича истицао да је био „ *милосрѣдїемь движимыи*“. ¹⁰⁹⁸ Даље се објашњава да је то учинио услед „ *вѣры ради того и поработанїа и оуsrѣдїа, еже кь госпвдѣство ми вь тогдашнке прилоучившек се на врѣме*“. ¹⁰⁹⁹ Свакако да је ово једно од „ општих места“, мада се чини да је Ђурађ хтео да истакне да му се челник Радич нашао на услузи у право време, због чега је заслужио милост. Слично је и деспот Лазар 1457. објашњавао додељивање нових пронија ризничару Радославу. ¹¹⁰⁰ Милост се могла и затражити. Краљ Стефан Томаш у повељи из октобра 1458. помиње да му је Стефан Ратковић затражио милост да ужива положај великог логотета као у време деспота Лазара, ради службе коју је за њега вршио. ¹¹⁰¹ Не само ову, већ и остале молбе које су се тичале логотетових поседа, краљ Стефан Томаш је испунио, чинећи милост свом верном властелину. ¹¹⁰² Заједно са сином Лазаром, деспот Ђурађ је 1456. учинио милост и митрополиту Венедикту, дајући му цркву у Браћевшници са њеним поседима. ¹¹⁰³ Исти је дакле термин био коришћен и у случају давања имања црквеним лицима, иако је јасно да она нису дуговала службу владару. Суштински, институција *милости* се није променила у односу на период пре 1402. године. Важна је чињеница да су деспоти даривали поседе властели као награду за верну службу, а не као услов за њено вршење. Таква ситуација је констатована и у босанској држави, где је властела остајала потчињена господару и када би јој он одузео поседе. ¹¹⁰⁴ Новија истраживања говоре да није сасвим сигурно ни да је у Западној Европи давање земље од стране владара био превасходни начин осигурања верности племића. ¹¹⁰⁵ Недостатак извора нас ипак онемогућава да донесемо поуздане закључке о природи односа између владара и властеле и месту које је у томе имало додељивање поседа.

На основу читавог претходног излагања да се закључити да се законски положај властеле током прве половине XV века у српској држави није знатно

¹⁰⁹⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3.

¹⁰⁹⁹ Исто, 3.

¹¹⁰⁰ M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 183.

¹¹⁰¹ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 156.

¹¹⁰² Исто, 156–158.

¹¹⁰³ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 5–6.

¹¹⁰⁴ С. Рудић, *Босанска властела у XV веку*, 187–188.

¹¹⁰⁵ S. Reynolds, *Fiefs and Vassals*, 479; M. C. Rady, *Nobility*, 6–7.

променио у односу на XIV век. Најважније промене догодиле су се услед промењених политичких околности, условљених, пре свега, све снажнијим притиском Османског царства. То је изискивало повећавање трошкова за војне потребе, што је делом падало и на терет властеле. Њена улога у држави зато је примарно и даље била учешће у рату, мада јој је све замашнији привредни развој наметао и обављање бројних цивилних послова, о чему ћемо говорити у наредном одељку.

Властела у државној служби

Одлучили смо се да посебан одељак рада посветимо властели која је носила одређене титуле и обављала послове како централне, тако и локалне управе. Сачувани извори највећи број података управо доносе о тој групи највишег друштвеног слоја. Бројне чињенице наводе нас и на закључак да је властела са дворским и војничким звањима била најбогатија и најутицајнија. То не треба да изненађује јер је властела која је обављала најважније службе могла најчешће лично да контактира са владаром и тако утиче на његове одлуке, како смо то већ образложили. Током излагања биће услед тога неопходно да појаснимо које су биле дужности властеле са одређеним звањима.

Најпре ћемо се осврнути на властелу која је била везана за централну власт. Реч је о личностима које су носиле титуле великог војводе, челника, логотета, протовестијара и ризничара. Ова звања су постојала и раније, али су у доба Деспотовине нека од њих изменила свој карактер. Мењао се и њихов ранг у хијерархији, те се мора испитати колико је то зависило од самих носилаца тих звања, а колико од функција које су обављали. Како смо већ напоменули, уопштено је о

организацији државне управе писао и Константин Филозоф. Као *први чин* он наводи „*надъ вѣштѣми начельники*“.¹¹⁰⁶ Обично се у науци тумачи да је писац ту мислио на управнике појединих сектора државне управе.¹¹⁰⁷ Дакле, ако прихватимо такво тумачење, и он је најпре истицао функционере централне власти. Највише звање у управи Лазаревића је, и након Стефановог стицања деспотске титуле, имао логотет. Сведочи нам о томе деспотова повеља Дубровчанима о слободи трговине из 1405, где се логотет Богдан налази на првом месту међу милосницима који су гарантовали спровођење овог акта.¹¹⁰⁸ Из времена Деспотовине забележен је већи број угледних властелина са именом Богдан, али питање је да ли логотета Богдана можемо идентификовати са неким од њих, мада се то не сме сасвим ни искључити. Посебно је привлачна претпоставка да је реч о истом Богдану кога касније срећемо као протовестијара и ктитора Каленића. Поузданог ослонаца за такву тврдњу још увек нема.¹¹⁰⁹ Скоро је скренута пажња да би овај логотет могао бити идентичан са Богданом који је 1402. донео у Дубровник разрешеницу за Мароја Цинцуловића, коју су издали Лазаревићи.¹¹¹⁰ Такође није познато ни када је Богдан ступио на положај логотета. Према повељи кнеза Стефана Св. Пантелејмону из 1400, изгледа да је тада логотет био Лука.¹¹¹¹ Није познато ни до када је Богдан остао логотет, обзиром да се особа са овим звањем следећи пут среће тек 1428. у повељи Ђурђа Бранковића Дубровчанима. У питању је логотет Воихна, о коме немамо других вести.¹¹¹² За разлику од деспотове повеље из 1405, овде се логотет налази наведен као последњи од четири милосника. Исту позицију међу милосницима имао је и логотет Богдан 1445. у повељи деспота Ђурђа Дубровчанима.¹¹¹³ Посматрано из из угла ових података чини се да је звање логотета изгубило свој ранији значај у хијерархији дворских титула. Испред њега су се наша звања великог војводе,

¹¹⁰⁶ Константин Филозоф, 283.

¹¹⁰⁷ М. Благојевић, *Државна управа*, 291; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 244.

¹¹⁰⁸ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима*, 158; *Лексикон српског средњег века*, 406 (М. Благојевић).

¹¹⁰⁹ С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, 61–65.

¹¹¹⁰ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 195; А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима*, 163.

¹¹¹¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 296; P. Lemerle, G. Dargon, S. Ćirković, *Actes de Saint-Pantéléémon*, 187, разјашњено је да је повеља издата 1400, иако се помињу неке личности које тада већ нису биле у животу. Не знамо да ли је и са Луком такав случај.

¹¹¹² Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 21.

¹¹¹³ Исто, 21.

челника и протовестијара. Несумњиво је то био резултат реформе државне управе, коју је око 1410. почео да спроводи деспот Стефан.¹¹¹⁴ По свему судећи, за све то време надлежности логотета се нису мењале. Такав чиновник био је неопходан деспоту Ђурђу и када се налазио у изгнанству. У документу којим је он априла 1441. потврђивао повластице града Будве, као *извршилац* се јавља логотет Манојло, који је свакако и саставио овај акт.¹¹¹⁵ Постоји претпоставка да је био Грк.¹¹¹⁶ То није немогуће, обзиром да су Грци избегли из Византије, заиста стекли велики углед за владавине деспота Ђурђа, о чему ће доцније бити више речи. Додајмо да се ни Манојло више не јавља у изворима. Потребно је ипак нагласити да се 1446. међу сватовима Лазара Бранковића налазио и војвода Манојло. Заједно са војводом Радичем Чуђевићем, он је подигао сребрне посуде из депозита деспота Ђурђа. Тада су они такође преузели и оставу Томе Кантакузина, коју је на чување својевремено предао деспот.¹¹¹⁷ Из овог податка читава се блискост војводе Манојла са деспотом, али наравно да то није потврда да је идентична особа са логотетом истог имена из ранијег периода. Више ћемо се на овог војводу осврнути у одељку о странцима у служби српских деспота. На дужности логотета могао је најдаље остати до 1445, када се већ јавља поменути Богдан. Мало је вероватно да се може поистоветити са неком личношћу истог имена. Како подвлачи Сима Ћирковић у контексту биографије Богдана, ктитора Каленића, није познат случај да је протовестијар постао логотет.¹¹¹⁸ Хронолошки гледано, следећи логотет кога срећемо у изворима је извесни Тодор, који је 1450. саставио и оверио једну исправу патријарха Никодима,¹¹¹⁹ што би значило да се Богдан није дужо задржао на својој функцији из 1445. године. Чињеница да је логотет исписао један патријархов документ не треба да изненађује, мада не знамо за примере да се то раније дешавало. Добро је познато да је, сходно 25. члану *Душановог законика*, једино логотет, уз цара и патријарха, имао надлежности над

¹¹¹⁴ М. Благојевић, *Државна управа*, 242, 289–290.

¹¹¹⁵ S. Ljubić, *Listine IX*, 157; М. Благојевић, *Државна управа*, 138–139, разјаснио је да је *извршилац* (*executor*) исто што и *милошник* у српским повељама.

¹¹¹⁶ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 245–246.

¹¹¹⁷ N. Iorga, *Notes et extraits II*, 416; М. Пуцић, *Споменици српски*, 101–102; В. Ђоровић, *Женидба деспота Лазара*, 151–153; М. Спремић, *Деспот Бурађ Бранковић*, 317–318; А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине у: Социјална структура српских градских насеља: XII до XVIII века*, Смедерево- Београд 1992, ур. Ј. Калић, М. Чоловић, Смедерево-Београд 1992, 127, нап. 8.

¹¹¹⁸ С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, 65.

¹¹¹⁹ Б. Кораблев, *Actes de Chilandar*, 566.

црквама.¹¹²⁰ Када је реч о „ власти“ у овој сфери, она се односила на потчињавање земљопоседа или других добара црквама, као и на њихова имунитетска права, те на случајеве потчињавања једне цркве са имањима неком другом манастиру.¹¹²¹ Изгледа, међутим, да није сваки логотет имао таква овлашћења. Наиме, у повељи краља Стефана Томаша из 1458. стоји да је деспот Лазар Стефану Ратковићу „ **дав логофетство велико и властъ надъ црквами**“.¹¹²² По овом исказу закључује се да је само *велики логотет* имао надлежност над црквама. За Стефана Ратковића је познато да је титулу логотета носио сигурно већ септембра 1456, при крају владавине деспота Ђурђа,¹¹²³ али је, како видимо, *логофетство велико* добио за владе деспота Лазара, што значи, најраније крајем 1456. године. Поставља се стога питање да ли је некада истовремено деловало више логотета или пак није сваком логотету додељивана надлежност над црквама. Одмах треба рећи да је одговор тешко дати. У једној повељи цара Стефана Душана истовремено се заиста помињу особе са оба ова звања који су, судећи и по другим изворима, истовремено били логотети.¹¹²⁴ Невоља за истраживаче је што *Душанов законик* уопште не помиње постојање више врста логотета. Поред тога, документи не наглашавају увек да је неко био велики логотет. Тако је Стефан Ратковић у повељи деспота Лазара из децембра 1457. означен само као логотет.¹¹²⁵ Видели смо пак, да је по акту краља Томаша, управо за владе деспота Лазара уживао *логофетство велико*. Надаље се каже да му је деспот Лазар назначио у повељи да ће му положај бити исти као и „ **логофетъ великомъ свето почившега деспота старога Стефана**“.¹¹²⁶ Овај податак би могао значити да је, у ствари, деспот Стефан Лазаревић установио неке прописе о служби великог логотета. Без других извора се ипак не може поуздано рећи да ли је заиста баш син кнеза Лазара установио неке прописе за великог логотета. Симптоматично свакако мо може бити да деспот Лазар није поменуо свог оца, већ његовог претходника. Међутим,

¹¹²⁰ *Душанов законик*, пр. Ћ. Бубало, 80, 158; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 26.

¹¹²¹ М. Благојевић, *Државна управа*, 183; *Лексикон српског средњег века*, 370 (М. Благојевић).

¹¹²² Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 156.

¹¹²³ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 6.

¹¹²⁴ Треба напоменути да је иначе сама повеља спорне аутентичности, а у дипломатичком смислу свакако фалсификат: С. Мишић, *Хрисовуља цара Душана о поклањању цркве светог Николе*, 139, 141–142.

¹¹²⁵ М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 184.

¹¹²⁶ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 156.

то нам не даје одговор на питање по ком принципу се доносила одлука да неко добије овлашћења великог логотета. Исто тако примећујемо да је краљ Томаш само потврђивао Стефану Ратковићу додатна права која су ишла уз *велико логофетство*, али не и сам положај логотета. Поменути потврду овај логотет је и добио пошто је замолио да му се у том погледу учини *милост*. Говорећи у уводном делу рада о самом термину *милост*, назначили смо да се она заслуживала *правоверним поработанијем*. Босански краљ управо и сведочи да је Стефану Ратковићу учинио милост због његове *вере и праве службе* коју је показао према њему након смрти деспота Лазара. Нешто ниже је додао да га жели задржати у сваком добру наспрам његове службе.¹¹²⁷ Сасвим је извесно да је учинио извесне услуге деспоту. Какве су оне биле, може се само нагађати. Несумњиво да је био на његовој страни у спору који је имао са мајком Ирином, братом Гргуром и сестром Маром. Управо он је и саставио повељу којом је деспот Лазар наградио ризничара Радослава.¹¹²⁸ Када је реч о заслугама које су се односиле на краља Стефана Томаша, оне су се тичале брака који је уговорен између његовог сина и ћерке деспотице Јелене. Преговоре тим поводом управо је водио са краљем логотет Стефан, у име деспотице Јелене.¹¹²⁹ Ратковићева дипломатска улога чини се да је више проистицала из блискости са удовицом покојног деспота, него из титуле коју је носио. Наравно, није искључено да је поводом тог договора сачињен и неки писани уговор између две стране, приликом чега је било важно и логотетово стручно знање. Бројне привилегије и поседи које је добио октобра 1458. од краља, сведоче о његовој значајној улози у закључивању споразума о браку.¹¹³⁰

Захваљујући повељи краља Томаша, може се нешто више рећи о самом Стефану Ратковићу. Најпре сазнајемо да је располагао великим поседима на територији читаве тадашње Деспотовине, али су му сви они били дати у пронију. Сазнајемо и да је те поседе добио од деспота Ђурђа, његовог сина Лазара, док је два села добио и од деспотице Јелене и слепог деспота Стефана.¹¹³¹ Уопште се не наводи његово порекло нити да је имао баштинских поседа, што би значило да се уздигао у ред властеле тек за владавине Ђурђа Бранковића. Опрезно бисмо, као

¹¹²⁷ Isto, 156.

¹¹²⁸ M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 183–184.

¹¹²⁹ С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 9; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 537.

¹¹³⁰ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 156–158.

¹¹³¹ Isto, 156–157; С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 9–10.

претпоставку, могли изрећи да је био из лепеничког краја, пошто знамо да му се у тамошњем селу Драгиновци налазио двор. Три села у лепеничкој власти су изгледа били најстарији његови поседи.¹¹³² Много имања поседовао је у данашњој источној Босни, на подручју теочачке и тишачке власти, као и Усоре. Седам села је такође имао на западу земље, у области Мачве. Свесно је изгледа, посебно након смрти деспота Лазара, настојао да обезбеди поседе у областима на западу земље, које су најмање биле угрожене од Турака.¹¹³³ Са друге стране, то га је и могло препоручити за преговоре са босанским краљем који је претендовао на те области, а зна се да је након смрти деспота Лазара заузео Сребрницу са 11 околних тврђава.¹¹³⁴ Споразумом из октобра 1458. своје циљеве остварили су како босански краљ, тако и Стефан Ратковић. Први се унијом са Деспотовином несумњиво домогао фактичке власти на читавој левој обали Дрине, док је други успео да у тешким приликама задржи своје тамошње поседе. Сви поседи које је дотад држао као пронију, краљ му је претворио у баштину.¹¹³⁵ Сам Стефан Ратковић је по свој прилици био свестан да се не само Деспотовина, већ ни Босна не могу дуже одржати. Поред тога што је обезбедио 100 кућа за своју породицу у босанској краљевини, добио је и сагласност да је може напустити и отићи куда жели са читавом својом породицом, слугама и покретном имовином.¹¹³⁶ Након октобра 1458. немамо више вести о логотету Стефану Ратковићу. Сасвим је извесно да се деспот Стефан Томашевић током своје краткотрајне владавине ослањао на њега. С обзиром да није гајио превелике наде у опстанак Деспотовине, вероватно ју је напустио јуна 1459, заједно са младим деспотом и деспотицом Јеленом Палеолог.¹¹³⁷

Од времена цара Стефана Душана лице са титулом протовестијара било је задужено за управљање владаревим финансијама. Свог протовестијара имао је доцније и кнез Лазар, чији је син после крунисања деспотским венцем, такође задржао ово звање у оквиру своје управе. Први протовестијар из овог периода био је римокатолички свештеник из Новог Брда, дум Иван, који се на тој дужности

¹¹³² Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 156; С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 10–11.

¹¹³³ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 156–157; С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 13–14.

¹¹³⁴ I. Nagy–A. Nyáry, *Magyar diplomatizai* I, 6 ; В. Макушев, *Историјски споменици* II, 204–205; М. Спремић, *Деспот Бурђа Бранковић*, 517; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 148.

¹¹³⁵ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 156.

¹¹³⁶ Isto, 157–158; С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 14.

¹¹³⁷ С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 9.

помиње од 1398. па све до краја 1403. године. Вероватно да већ 1404. није више био протовестијар, а познато је да 1405. више није био ни новобрдски плебан.¹¹³⁸ Мада је био римокатолички свештеник, Дубровчани су га називали српским властелином, што чини се поткрепљује Јиречекову тезу да није био Дубровчанин нити Которанин, већ Баранин или Арбанас.¹¹³⁹ Подаци које о њему имамо сведоче да је био близак сарадник Стефана Лазаревића и његове мајке. Тако су га априла 1400. Дубровчани молили да ублажи љутњу кнеза Стефана према њима, због неког одговора који му од стране Републике није стигао на време.¹¹⁴⁰ Марта 1402. био је милосник на разрешеници коју су Лазаревићи издали Мароју Цинцуловићу поводом држања у закуп неке царине.¹¹⁴¹ Приходи од царина били су врло значајни за владаре финансије,¹¹⁴² те не изненађује да је о њима бринуо и протовестијар. Није немогуће да се у овом случају радило баш о закупу новобрдске царине. Изгледа да је након битке код Ангоре био у вези са деспотом Стефаном. Очекивало се да, поред деспота, и он дође тада у Дубровник. Одређен је 18. септембар и бригантин који је требало из Скадра, где је очито боравио, да га превезе у град под Св. Срђем.¹¹⁴³ Дубровчани су одговорили 27. септембра 1402. на неко питање протовестијара Ивана, кога су означили као кнежевог изасланика, и нудили лађе за превоз Стефана и његовог брата. Као што је познато, Стефан Лазаревић се искрцао на крају у Зети, а не у Дубровнику, те све то није било потребно.¹¹⁴⁴ Месец дана раније он је преко свог изасланика оставио поклад у Дубровнику, коју су примили браћа Матија и Марин Градић. Читав поклад био је сачињен од 623 златна дуката, 3 литре, 6 унчи и 3 аксађе у некованом злату и 297 литара кованог сребра.¹¹⁴⁵ Располагао је, као што се да уочити, вредном уштеђевином. На који начин је стекао то богатство тешко је рећи, обзиром да је био црквено лице. Разумна је претпоставка да му је то омогућио и његов положај протовестијара. Наведен је протовестијар Иван и у тестаменту Живка (Живулина)

¹¹³⁸ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 75, први његов помен; М. Пуцић, *Споменици српски* I, 49; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 365–366; А. Веселиновић, *Држава српских деспота* 209; М. Благојевић, *Државна управа*, 192–193.

¹¹³⁹ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 75; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 365–366.

¹¹⁴⁰ М. Пуцић, *Споменици српски* I, 29–30.

¹¹⁴¹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 194.

¹¹⁴² А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИЧ 1–2 (1984) 15–16.

¹¹⁴³ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 83.

¹¹⁴⁴ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 85; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 366.

¹¹⁴⁵ К. Јиречек, *Историја Срба* II, 366.

Станишића из септембра 1403, као лице коме треба исплатити седам литара сребра.¹¹⁴⁶ Станишић је, по свој прилици, највише пословао у Плани, где је једном био закупник царине и у којој је умро.¹¹⁴⁷ Остаје непознато да ли је за Плану Иван био везан својим приватним пословима или услед тога што је обављао дужност протовестијара. Наравно, то се могло и преплитати. Последњи пут је у изворима поменут 27. децембра 1403, када су се њему и неким својим грађанима обратили Дубровчани поводом имовине преминулих Маринчета и Ратка Милославића. Из документа се не види у ком српском граду су пославали ови Дубровчани. Сигурно је, пак, да је протовестијар Иван имао улогу једног од епитропа тестамена Ратка Милославића.¹¹⁴⁸ Сходно уговорима које су српски владари имали са Републиком св. Влаха, било је забрањено да се домаћи органи власти мешају у питање опорука Дубровчана умрлих у Србији.¹¹⁴⁹ Даља судбина протовестијара Ивана није позната. Нема података да ли је можда преузео неку нову дужност или је пак умро.¹¹⁵⁰ Такође нисмо обавештени шта се збило са покладом који је оставио у Дубровнику.

Наредни протовестијар деспота Стефана није нам познат по имену. На основу дубровачких извора зна се да је 1407. са кнезом Новог Брда установио неки нови намет за трговце. Дубровчани из Новог Брда су се новембра 1408. жалили да протовестијар ради на томе да се „поквари“ повеља коју њихов град има од деспота, посебно у вези са питањем пороте.¹¹⁵¹ Могло би се претпоставити да је у оба случаја реч о истој личности, која, како видимо, није била у добрим односима са Дубровчанима. Када је реч о дажбини коју је са кнезом наметнуо трговцима, не можемо рећи да ли је иза тога можда посредно стајао и сам деспот. Питање пороте се свакако односило на спорове између Срба и Дубровчана. Деспотова повеља из 1405. тим поводом предвиђала је, уосталом као и у ранијем периоду, да свака страна постави по половину судија. Дефинисано је да Дубровчанима порота могу бити они суграђани који живе у месту где се парница водила или најближем месту. Изричито је било забрањено да домаћи људи позивају на неки други суд

¹¹⁴⁶ С. Ћирковић, Р. Ћук, А. Веселиновић, *Србија у дубровачким тестаментима*, 13.

¹¹⁴⁷ С. Ћирковић, Р. Ћук, А. Веселиновић, *Србија у дубровачким тестаментима*, 12–14; М. Пуцић, *Споменици српски I*, 74.

¹¹⁴⁸ М. Пуцић, *Споменици српски I*, 49.

¹¹⁴⁹ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима*, 158.

¹¹⁵⁰ М. Благојевић, *Државна управа*, 193.

¹¹⁵¹ М. Динић, *За историју рударства II*, 45.

Дубровчане.¹¹⁵² Таква врста суђења очигледно није свима одговарала, те су српски органи власти вероватно желели да и ти спорови дођу у њихову надлежност.

Осим наведених података из 1407. и 1408, почев од 1404. дуже време немамо вести о евентуалним деспотовим протовестијарима. Међутим, имамо вести о једној особи чија су се овлашћења такође тичала владаревих финансија. Реч је о ризничару Вукашину. У изворима се први пут јавља као милосник на једној разрешеници рачуна изdatoј Живулину Станишићу за држање планске и шетоњске царине. Датум на том акту је 15. јули 1399, који свакако не одговара времену његовог писања, пошто се Стефан Лазаревић помиње са деспотском титулом. Ова разрешеница регистрована је у Дубровнику тек 10. октобра 1404, што указује да је написана који месец раније. По свој прилици, правна радња је учињена 1399, а записана тек пет година касније.¹¹⁵³ Живулин Станишић је иначе умро крајем 1403, али се спор око његовог наводног дуга деспоту отегао до почетка 1406, те се све мора посматрати из тог контекста.¹¹⁵⁴ За нас је најважније да у 1404. треба поставити први помен ризничара Вукашина. Следеће што треба утврдити је које су биле компетенције ризничара и да ли су се и колико оне поклапале са дужностима протовестијара. Сама титула указује да се он бринуо о ризници где се чувао новац и скупоцене ствари. Поред владара, своје ризничаре могли су имати богатије цркве и манастири и угледна властела.¹¹⁵⁵ Тако у служби Бранковића није било, колико нам је познато, протовестијара, али јесте ризничара.¹¹⁵⁶ Појава ризничара Вукашина као милосника на разрешеници рачуна сведочи да је изгледа имао сличне компетенције као и протовестијар. Међутим, титула му је била несумњиво нижег ранга, пошто је наведен тек као последњи међу милосницима.¹¹⁵⁷ Тешко је утврдити које су биле Вукашинове компетенције, пошто се он у изворима јавља само још једном, 1411. у тестаменту Дубровчанина

¹¹⁵² А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима*, 156.

¹¹⁵³ К. Јиречек, *Споменици српски*, 45–46; М. Благојевић, *Државна управа*, 193.

¹¹⁵⁴ С. Ћирковић, Р. Ћук, А. Веселиновић, *Србија у дубровачким тестаментима*, 12; Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 204–205.

¹¹⁵⁵ *Лексикон српског средњег века*, 621 (М. Благојевић).

¹¹⁵⁶ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 143–147, 157, односи се то на ризничаре Бранислава и Стефана, који се помињу 1401–1402. односно 1409. године.

¹¹⁵⁷ М. Благојевић, *Државна управа*, 202.

Гостише Братосаљића, као његов дужник.¹¹⁵⁸ Између 1404. и 1411. нема помена Вукашина, али је Милош Благојевић узимао да је он у читавом том периоду обављао дужност ризничара. Како се током тог времена помиње и деловање протовестијара, изнео је мишљење да је ризничар деловао уз њега и можда му био подређен. Дужност протовестијара, по његовом мишљењу, била је спровођење фискалне политике са циљем прибављања новчаних средстава владару, док се ризничарева више односила на чување и руковање том врстом иметка.¹¹⁵⁹ Више података имамо о ризничарима који су били у служби Бранковића. Њихов ризничар Бранислав је током 1401. и 1402. био, заједно са дијаком Добровојем, задужен за подизање поклада који је Вук Бранковић депоновао у Дубровнику.¹¹⁶⁰ Нешто касније, 1409. ризничар Степан био је послат од стране Бранковића да наплати један дуг у висини од 260 литара сребра у чему, по свој прилици, стицајем околности није успео.¹¹⁶¹ Ова сведочанства управо говоре о томе да се ризничар старао о имовини владарске породице. Доиста, на двору Бранковића није било протовестијара, те су ризничари вероватно код њих имали надлежности у свим финансијским пословима.¹¹⁶² Мишљења смо такође да послови протовестијара и ризничара нису нужно раздвојени ни код деспота Стефана. Ваља упозорити да је Гостиша Братосаљић, у чијем тестаменту се помиње ризничар Вукашин, пословао у Новом Брду, где су, како смо видели, често боравили протовестијари. Наравно, то нам не казује да је он тамо спроводио одређене владареве мере. Надаље, треба упозорити да није сасвим немогуће да извесно време ни деспот Стефан није именовао протовестијара. Наиме, међу милосницима његове повеље Дубровчанима из 1405. не наводи се протовестијар, док се у каснијим повељама истом дестинатуру обавезно среће лице задужено за финансије.¹¹⁶³ Свега три године касније управо је неименовани протовестијар настојао да „поквари“ управо ту повељу. Тиме не желимо да кажемо да је реч о одлучном доказу да протовестијара није било тада у држави Лазаревића.

¹¹⁵⁸ С. Ћирковић, Р. Ћук, А. Веселиновић, *Србија у дубровачким тестаментима*, 40.

¹¹⁵⁹ М. Благојевић, *Државна управа*, 202.

¹¹⁶⁰ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I-1*, 143–147.

¹¹⁶¹ П. Драгичевић, *Четири документа Дубровачке општине поводом спора око дугова Франка Басиљевића породици Бранковић*, ССА 11 (2012) 138–139, 141–142.

¹¹⁶² М. Благојевић, *Државна управа*, 203.

¹¹⁶³ У повељи из 1428. то је протовестијар, а у оној из 1445. челник ризнички: Љ. Стојановић, *Повеље и писма I-2*, 21.

Добро позната личност био је протовестијар Богдан, који је ту дужност обављао под деспотом Стефаном и његовим наследником Ђурђем Бранковићем. Одакле је Богдан потицао, није сасвим разјашњено. Најизвеснијим се чини да су му баштински поседи лежали у крају где је подигао своју задужбину Каленић, дакле, у области Левча. Пре него што је постао протовестијар, Богдан је носио титулу челника. Као челник први пут је поменут децембра 1418. у тестаменту дубровачког трговца Марина Градића, који му је оставио легат од 173 перпера. Дуг Градића је настао тако што му је Богдан дао одређену количину сребра како би у замену примио дукате. Новац, међутим, није добио.¹¹⁶⁴ Звање протовестијара је добио након 1418, али није познато тачно када. Несумњиво је то било за владе деспота Стефана, пошто је са том титулом означен у једном натпису у својој задужбини Каленићу.¹¹⁶⁵ Време осликовања живописа се различито датира у литератури, те нам то не може бити од помоћи за утврђивање времена када је Богдан постао протовестијар.¹¹⁶⁶ Иван Стевовић је истакао и могућност да Богдан можда чак и није био протовестијар у време изградње храма, јер су се сигнатуре на фрескама могле мењати у складу са хијерархијским напредовањем.¹¹⁶⁷ Потребно је међутим подсетити се да Константин Филозоф, говорећи о походу савезничких снага против Мусе 1413, бележи да су им се на Добрич Пољу прикључили Евренос-бег и хришћански великаш Богдан.¹¹⁶⁸ Деспотов биограф је обично помињао личности које су нешто значиле у време када је састављао своје дело. Стога и претпоставка да се казивање односи на протовестијара Богдана, који је по томе онда пребегао у Србију и добио поседе од деспота. Такав развој догађаја није немогућ, али је невоља у томе што је велики број угледних властелина у ово доба носио име Богдан. Стари поседи тог пребега Богдана су се иначе налазили између Сера и Солуна, прецизније, између Бешичког и

¹¹⁶⁴ С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, 62–64.

¹¹⁶⁵ Сам натпис је из XVII или XVIII века и настао је практично као допуна прилично оштећених натписа уз ликове ктитора. Богдан је забележен као *протодовијар*, али је јасно да је дошло до искривљавања речи протовестијар: Б. Живковић, *Конзерваторски радови на фрескама манастира Каленића*, Саопштења IV (1961) 186; Б. Цветковић, *Герасимов запис и ктитори Каленића*, Саопштења XXIX (1997) 110–113; И. Стевовић, *Каленић: Богородичина црква у архитектури позновизантијског света*, Београд 2006, 142–145; С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, 61.

¹¹⁶⁶ И. Стевовић, *Каленић*, 145, 152; Д. Симић – Лазар, *Каленић: сликарство, историја*, Београд 2011, 51–56; С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, 62.

¹¹⁶⁷ Аутор је то нагласио поводом изречене могућности да је монах Герасим имао прилике да препише титулу са фреске: И. Стевовић, *Каленић*, 151–152.

¹¹⁶⁸ *Константин Филозоф*, 307.

Лагадинског језера.¹¹⁶⁹ Колико је Богдан био значајан властелин сведочи и чињеница да је имао имање у Угарској, на територији Баната, које је стекао можда још за владе деспота Стефана. Повеља која говори о томе је из марта 1438, али из ње се види да Богдан већ тада није држао поменути посед.¹¹⁷⁰

Прва сасвим поуздана потврда да је Богдан носио титулу протовестијара је из 13. децембра 1428, када је наведен као трећи у низу милосника у повељи коју је Ђурађ Бранковић издао Дубровчанима.¹¹⁷¹ За тај положај га је свакако препоручила чињеница да је имао бројне контакте са Дубровчанима који су пословали у Србији. Овде већ помињани Марин Градић пословао је и у Новом Брду.¹¹⁷² Како су ранији протовестијари често боравили или били управо из овог града, постаје јасно зашто је Богдан био погодна личност за новог управника владаревих финансија. До када се тачно задржао на функцији протовестијара, није познато. Записан је 1433. са том титулом међу дужницима трговачке компаније Паскоја и Драгоја Соркочевића и Владислава Гучетића.¹¹⁷³ На функцији је могао остати најдаље до августа 1435, када као протовестијара срећемо Николу Родопу, који је био сведок приликом склапања уговора деспота Ђурђа са Венецијом.¹¹⁷⁴ Даља његова судбина делимично нам је позната из једног османског извора. Све до његовог откривања није се знало да ли је након 1435. Богдан уопште био у животу. Мора се нагласити да нам тај акт не говори шта се са њим збивало након 1433. и у ком својству је дочекао освајање Деспотовине од стране Османлија 1439. године. Није сигурна његова идентификација са Богданом Калођурђевићем или Богданом Злокијевићем, мада се оне не могу ни са сигурношћу одбацити.¹¹⁷⁵ Посебно је интересантан Богдан Злокијевић, који је спадао у ред деспотових саветника, како га бележи латински текст уговора између деспота Ђурђа и Млечана.¹¹⁷⁶

Вратимо се горе поменутом османском документу. Из њега дознајемо да је октобра 1439. протовестијар Богдан добио од султана потврду *тимара* који је

¹¹⁶⁹ С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, 66; С. Ћирковић, *Богдан, Оливер и Вукашин у именима турских нахија*, 3–7.

¹¹⁷⁰ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 126; С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, 64–65.

¹¹⁷¹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 21.

¹¹⁷² С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, 62–64.

¹¹⁷³ Исто, 64.

¹¹⁷⁴ *Listine* IX, 84; С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, 64, 66.

¹¹⁷⁵ С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, 65–66.

¹¹⁷⁶ *Listine* IX, 84.

уживао под деспотом Ђурђем. Како је већ речено, таква привилегија могла му је бити додељана само ако се добровољно предао Турцима. Даље се наглашава да је могао поседе оставити браћи Петру и Божидару, на које би онда прешла обавеза вршења војне службе. Дозвољено је такође Богдану да без ометања може отићи на Свету гору и постати монах, али тимар му нико није смео узети.¹¹⁷⁷ Поред саме титуле, снажан аргумент за понуђену идентификацију личности из турског акта је и спомињање да је имао брата Петра, који је такође насликан као један од ктитора у манастиру Каленићу.¹¹⁷⁸ Навођење Богдана као протовестијара не треба да изненађује, с обзиром на то да је и челник Радич навођен са својим звањем након напуштања службе.¹¹⁷⁹ Сазнајемо из документа да је имао и брата Божидара, али да са женом Милицом, која нам је позната из каленићког храма,¹¹⁸⁰ вероватно није имао деце или су она већ умрла, иначе би, мислимо, и она била поменута у овом документу. Из текста акта уочава се Богданова намера да се повуче на Свету гору и замонаши. Извесним се чини да је ту намеру и остварио, јер тешко да се другачије може објаснити како је документ о коме је реч доспео у манастир Ксиропотам. Када се то догодило, није могуће утврдити. Треба нагласити да Богдан није једини који је одлучио да крај живота проведе далеко од политичких метежа на Балкану.¹¹⁸¹ У том случају тимар и војну обавезу су свакако преузела његова браћа, а не, како би се из текста акта могло закључити, да је тимар и даље уживао сам Богдан.¹¹⁸² Живот је, дакле, највероватније окончао као монах, док је судбина његове браће непозната.

Дужност протовестијара је, како смо образложили, најкасније 1435. преузео Никола Родоп. По презимену је закључено да је био представник истакнуте српске властеоске породице која је своје поседе имала у Области Бранковића.¹¹⁸³ На основу поменика Св. Богородице се закључује да је Никола био брат Родоп,

¹¹⁷⁷ I. Kolovos, *A bitit of 1439*, 296, 298–299, 303.

¹¹⁷⁸ Б. Живковић, *Конзерваторски радови*, 186; Б. Цветковић, *Герасимов запис*, 109–110; I. Kolovos, *A bitit of 1439*, 301–302; В. Ј. Ђурић, *Друштво, држава и владар у уметности у доба династије Лазаревић-Бранковић*, ЗЛУМС 26 (1990) 27.

¹¹⁷⁹ Коловос је уз знак питања претпоставио да је титулу могао задржати као почаст – „*ad honorem*“: I. Kolovos, *A bitit of 1439*, 302. Такво тумачење не сматрамо погодним, јер је титула протовестијара била везана за обављање одређене службе. Склонији смо мишљењу да су особе означаване звањем по ком су биле познате, и након напуштања функције.

¹¹⁸⁰ Б. Живковић, *Конзерваторски радови*, 186; Б. Цветковић, *Герасимов запис*, 110.

¹¹⁸¹ I. Kolovos, *A bitit of 1439*, 303–304.

¹¹⁸² Исто, 303.

¹¹⁸³ В. Петковић, *Родоп из Дренице*, 121–122 ; В. Јовановић, *Родоповићи*, 229, 234, 236.

властелина који је избавио Ђурђа Бранковића из тамнице у Цариграду, где га је затворио деспот Стефан. Из истог извора сазнајемо да му се жена звала Вишесава, док је Оливера била супруга његовог брата. Овде се Никола наводи са титулом челника.¹¹⁸⁴ У тестаменту једног Дубровчанина из 1430. помиње се такође челник Родоп. Одатле је јасно да је Никола Родоп најпре био челник, а потом протовестијар у служби деспота Ђурђа Бранковића.¹¹⁸⁵ Сасвим је извесно да није био велики челник, јер је, како ћемо видети, то звање припадало Радичу. Поузданих података нема, али вероватно да је високе државне службе почео добијати када је Ђурађ Бранковић 1427. преузео власт у читавој земљи.¹¹⁸⁶ Тиме је свакако деспот Ђурађ награђивао оданост ове породице на додатни начин, који му пре смрти Стефана Лазаревића није био на располагању. Николин брат је и даље на неки начин био познатији од њега. Наиме, изасланик деспота Ђурђа који је 1431. у време Конаваоског рата долазио војводи Сандаљу Хранићу наведен је као Родопов брат.¹¹⁸⁷ Занимљиво је да поуздано само Родопа срећемо као ктитора цркве св. Николе у Бањи, где је и сахрањен.¹¹⁸⁸ Доиста, не би било пак ни мало изненађујуће да је реч о породичној задужбини. Живопис нажалост није сачуван, а црква је дуго била и порушена,¹¹⁸⁹ те са закључцима морамо бити опрезни. Заједно са братом свакако је даривао Богородицу Љевишку, чим је уписан у њен поменик. Непознато је, као што смо већ истакли, и када је заменио Богдана на дужности протовестијара. Његове везе са дубровачким пословним људима, изгледа пре свега из Трепче, свакако су му биле препорука за тај посао. До када је остао на положају може се само нагађати, пошто након 1435. немамо више вести о њему. Можемо зато само нагађати да ли је пратио деспота Ђурђа током његовог изгнанства након 1439. и првог пада Деспотвине. Надгробни натпис из цркве св. Николе у селу Бањи сведочи да му је брат преминуо 7. фебруара 1436,¹¹⁹⁰ несумњиво у позним годинама, јер смо видели да се још од 1402. јавља у

¹¹⁸⁴ Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке*, 51.

¹¹⁸⁵ М. Динић, *Трепча у средњем веку*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 403; В. Јовановић, *Родоповићи*, 229, 233, 237; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 203.

¹¹⁸⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 203.

¹¹⁸⁷ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 289; В. Јовановић, *Родоповићи*, 229, 233; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 203.

¹¹⁸⁸ Љ. Стојановић, *Затписи и натписи* I, 84–85, бр. 255–256; В. Петковић, *Родоп из Дренице*, 116, 120–121; В. Јовановић, *Родоповићи*, 229–232.

¹¹⁸⁹ В. Јовановић, *Родоповићи*, 231.

¹¹⁹⁰ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа*, 112, бр. 110; В. Јовановић, *Родоповићи*, 232.

изворима. Иза њега су остали синови Јован и Стефан, који су јуна 1441. у Дубровнику начинили споразум са Будечом Божетићем да он оде у Призренац и Трепчу и узме од њиховог слуге 150 до 200 дуката. Новац је требало да им донесе у Дубровник.¹¹⁹¹ Уколико је Стефан Родоп био још у животу, логично је претпоставити да је и он тада следио деспота Ђурђа. Постојећи извори не бележе да ли је Никола Родоп имао потомства из брака са Вишесавом.

Након обнављања Деспотовине више у служби српских деспота не наилазимо на протовестијаре. Управник финансија Ђурђа Бранковића био је 1445. челник *ризнички* Паскоје Соркочевић, добро познати Дубровчанин.¹¹⁹² Колико нам је познато, ово је први случај да је један Дубровчанин преузео тако важну функцију у управном апарату српске државе.¹¹⁹³ Тиме је Паскоје Соркочевић практично ушао у круг српске властеле, а како ћемо у једном од наредних поглавља видети, располагао је и имањима у Деспотовини. Својом пословном каријером још од 1419. био је везан за српске крајеве. Најпре је живео у Приштини, да би се касније везао за Ново Брдо. У службу деспота Ђурђа ступио је 1439. и обављао од тада многе поверљиве задатке за њега. Био је уз деспота и током читаве „Дуге војне“.¹¹⁹⁴ Оданост деспоту и јаке пословне везе су биле, чини се, кључни чиниоци због којих је постављен за управника финансија. Користи од његовог новог положаја несумњиво су имали и сами Дубровчани. Занимљиво је да је у актима из свог града означаван само као челник, без назнаке да је водио ресор финансија.¹¹⁹⁵ Родни град му је вероватно због тога и дозволио ово ангажовање. Наставио је, треба то рећи, и након 1445. да обавља послове који нису нужно били везани за владаре финансије. Водио је тако 1448. преговоре са Јованом Хуњадијем о евентуланом деспотовом учешћу у губернаторовој експедицији против Турака.¹¹⁹⁶ Србију је напустио крајем 1453., али се са титулом челника помиње и марта 1454. у једном дубровачком акту. Умро је почетком августа 1454.

¹¹⁹¹ М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 403.

¹¹⁹² Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 21, 32.

¹¹⁹³ Мароје Гучетић је практично обављао дужности протовестијара последње године владавине цара Душана, али то је, како се види из повеље упућене њему, било само привремено решење: С. Новаковић, *Законски споменици*, 174–175.

¹¹⁹⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 219, 234, 240–241, 248–249, 257–258, 279, 289, 299, 308–310; М. Динић, *За историју рударства* II, 59; М. Динић, *Трепча*, 407.

¹¹⁹⁵ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 211.

¹¹⁹⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 336–339.

у родном Дубровнику.¹¹⁹⁷ Није нам познато ко је непосредно наследио Паскоја Соркочевиха на месту управника финансија деспота Ђурђа.

Ингеренције на подручју финансија деспота Лазара имао је свакако ризничар Радослав. Неоспорно је спадао у ред одане властеле Ђурђевог најмлађег сина, који му је повељом из децембра 1457. доделио три села у пронију за верну службу. Добијену пронију могли су преузети његови сестрићи Радослав и Радован у случају да се замонаши или да умре. Предвиђено је било и да поменути Радослављеви сестрићи могу уживати у пронију и имања у петрушком крају, ако би деспот Лазар успео да поврати ту област. Уз то је добио и две куће у Смедереву које су до тада припадале судији Теофилу и Ђурку, ризничару Томе Кантакузина, противницима деспота Лазара. Право наслеђа је и ту прелазило на његове сестриће.¹¹⁹⁸ Презентовани документ указује да је ризничар Радослав био на крају своје каријере. Предвиђала се зато могућност и да се замонаши. Како није имао деце, проније су добили право да наследе његови сестрићи. Порекло Радослова нам није познато, као ни да ли је имао неку имовину поред оне коју му је доделио деспот Лазар. Обзиром да се наводе проније овог ризничара у петрушкој области, то би значило да их је добио пре 1453. када је област још увек била под српском влашћу.¹¹⁹⁹ То би значило и да је од деспота Лазара добио поседе још док је овај био очев савладар. Можда је био Лазарев лични ризничар још док је деспот Ђурађ био у животу. Тако нешто није искључено с обзиром на то да је свог ризничара, како видимо, имао и Тома Кантакузин. Да ли је његово ангажовање на послу ризничара било повезано са напуштањем службе Паскоја Соркочевиха, може се само нагађати. Исто тако не можемо рећи да ли је уз њега у време деспота Лазара још неки властелин био задужен за управљање финансијама. Узевши у обзир блискост ризничара Лазара са деспотом Лазаром, то није много вероватно. Судбину Радослава и његових потомака извори не

¹¹⁹⁷ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 115–116; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 211; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 413–414; М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, ИЧ IX–X (1959) 147.

¹¹⁹⁸ М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 172–173, 183–184.

¹¹⁹⁹ Судећи по једном турском дефтеру, област око Петруса није била враћена деспоту Ђурђу након измирења са Османлијама 1444, већ тек 1451. када и области Топлице и Дубочице, као некадашњи Марин мираз. Сходно поменутом извору, сви ти крајеви су се у саставу Деспотовине задржали свега две године. То би значило да је ризничару Радославу пронија је могла у *петрушкој власти* бити додељана само између 1451. и 1453. године. Међутим, све то морамо примити с опрезом, пошто села из повеље ризничару Радославу не налазимо у поменутом дефтеру. О. Зиројевић, И. Ерен, *Попис области*, 378.

осветљавају. Питање је како су се прилагодили бурним догађањима након смрти деспота Лазара. С обзиром да је анализирана повеља сачувана у манастиру Ватопеду, није искључено да је Радослав на Светој гори окончао живот. За нас је ризничар Радослав последње познато лице из доба Деспотовине које се старало о владаревим финансијама.

Највећи успон током владавине српских деспота остварило је звање челника. Посебно се то односи на титулу великог челника. Бројна овлашћења челника се у ово време додатно проширују. Служба челника била је уско везана за владара, те не чуди да их је било истовремено више, како код Лазаревића, тако и код Бранковића. Попут кнеза и деспота Стефана, свог челника је имала и његова мајка монахија Јевгенија. На разрешеници рачуна коју је марта 1402. издао кнез Стефан, један од милосника био је челник Вук, док је на истој врсти акта монахиње Евгеније из 1404. то био челник Витан.¹²⁰⁰ За разлику од челника Витана коме је ово једини помен у изворима, о Вуку имамо нешто више података. Заједно са старинцима, како се наводи у једној недатираној повељи Лазаревића, имао је задатак да „утеше“ међе села Ливоче, које је припадало хиландарском пиргу св. Василија.¹²⁰¹ Према анализи Милоша Благојевића, ова повеља је сигурно издата након 1399, а веома је извесно да се то десило првих месеци 1402. године. Наиме, у повељи се помиње да је приштински кефалија Бранко такође одредио једну међу. Познато је пак да су Лазаревићи марта 1402. у Приштини издали разрешеницу на којој је милосник био челник Вук.¹²⁰² Према једној надгробној плочи из цркве Богородице Пречисте у Ждрелу, Вук је носио и титулу великог челника. Натпис на тој плочи сведочи да је 4. јануара 1398. преминуо Стефан Кувет, син деспотовог великог челника Вука Кувета.¹²⁰³ Година из натписа је под знаком питања, јер је познато да Стефан Лазаревић 1398. још увек није био деспот. Једна је могућност да је Стефан заиста умро 1398, те да му је отац подигао надгробну плочу тек кроз неколико година, док је друга да година са плоче није

¹²⁰⁰ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 194–195. Разрешеница монахиње Јевгеније носи датум 23. маја 1402, но како је регистрована у Дубровнику тек октобра 1404, несумњиво је издата тек пар месеци раније. Види о томе: К. Јиречек, *Споменици српски*, 48–49; М. Благојевић, *Државна управа*, 232–233.

¹²⁰¹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 164.

¹²⁰² М. Благојевић, *Савладарство*, 365–366, нап. 34.

¹²⁰³ Д. Мадас, А. Гајић, *Надгробне плоче и гробови ктитора*, 234.

добро прочитана.¹²⁰⁴ Сам Вук Кувет, који се идентификује са челником о коме говоримо, није сахрањен у овој цркви. Зато нисмо сигурни да ли његово порекло треба везивати за подручје Ждрела. Изнета је претпоставка да епитет или презиме Кувет потиче од турске речи која означава снагу, силу, јачину или моћ.¹²⁰⁵ Наравно, ни то нам нужно не указује из ког краја је челник Вук потицао. Његов син је ту сахрањен можда зато што је био у рођачким односима са породицом Десислалића - Угљешића, чији су чланови ту почивали. Међутим, нејасно је зашто је Вук Угљешић, који је умро 1438, сахрањен у гробу Стефана Кувета, а не великог војводе Угљеше Десислалића, који му је, по свој прилици, био отац. Такође, у гробу Кувета је сахрањен и Стефан, син Вука Угљешића.¹²⁰⁶ Неоспорно је чини се да је челник Вук припадо угледној властеоској породици. Пошто је у цитираном натпису наведен са титулом великог челника, изнета је претпоставка да је то звање добио након што је Стефан Лазаревић крунисан за деспота. По истом тумачењу, на том положају је био током 1403. и почетком наредне године.¹²⁰⁷ Наш став је да се по овом питању мора бити нешто опрезнији. Бројни примери, од којих су неки већ споменути, указују да се није увек пазило да се уз одређену титулу наведе реч велики као њен саставни део. Надаље, претпоставка да је деспот Стефан увео звање великог челника на свом двору да би га издигао изнад челника у служби своје мајке,¹²⁰⁸ не мора бити оправдана. Ми, наиме, не знамо од када је монахиња Евгенија имала челника на свом двору, те није сигурно да је до тог својеврсног дуалитета дошло тек након 1402, већ је он могао постојати и раније. Сигурно је, пак, да након 1404. Вук није био више челник, јер тада у том звању срећемо другу особу. Судбина Вукова након 1402. није нам позната.

Звање великог челника у области Лазаревића несумњиво је припадало властелину Хребелјану. Као челник први пут је забележен 1404, као први по реду милосник на разрешеници за Живулина Станишића који је држао планску и

¹²⁰⁴ С. Мишић, *Поход султана Мусе*, 87; М. Благојевић, *Државна управа*, 236.

¹²⁰⁵ В. Алексић, *Властела Лазаревића са надгробних споменика из Богородице Пречисте у Ждрелу*, у: *Моравска Србија. Историја–Култура–Уметност*, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 148–150.

¹²⁰⁶ Д. Мадас, А. Гајић, *Надгробне плоче и гробови ктитора*, 236–237.

¹²⁰⁷ М. Благојевић, *Државна управа*, 236.

¹²⁰⁸ Исто, 236.

шетоњску царину.¹²⁰⁹ Децембра 1405. наведен је као велики челник одмах иза логотета Богдана, као један од милосника на повељи коју је деспот Стефан издао Дубровчанима.¹²¹⁰ На подручју Левча, изнад села Велике Крушевице, недавно је откривен једнобродни храм посвећен св. Николи у коме је он, по свој прилици, био сахрањен. Приликом истраживања, у његовом гробу нађено је и 199 новчића из времена угарског краља Жигмунда. Нађена је у тој гробници и плакета са натписом, која се налазила на једној његовој чаши која није сачувана.¹²¹¹ Личност истог имена, али са титулом војводе, срећемо 1423, при закључењу српско-млетачког споразума,¹²¹² мада је питање колико је таква идентификација оправдана. Звање челника је, дакле, већ првих година пошто је Стефана Лазаревића добио деспотску титулу, стекло велики углед, како се по листама милосника може уочити. Истакнуто је да се то десило услед појачаног утицаја суседне Угарске, који се осетио и у сфери организације државне управе.¹²¹³ Пораст утицаја челника је заиста приметан, али у правом смислу се проширивање његових компетенција види у време наредног великог челника деспота Стефана. Додајмо да је септембра 1405. као челник забележен и Петар, несумњиво у служби монахиње Евгеније.¹²¹⁴ Обично се узима да је то идентична особа са рудничким кефалијом Петром Бољадиновићем, који је такође био човек удовице кнеза Лазара. Значило би то да је на положају кефалије био од 1399. до 1404. године, да би свакако 1405. постао челник.¹²¹⁵ Како је мајка деспота Стефана убрзо преминула,¹²¹⁶ он је формално остао без службе. Даљи његов животни пут излази ван видокруга извора.

Јачање положаја челника првих година XV века видљиво је и у области Бранковића, где се пак не може говорити о неком јачем утицају Угарске. У повељи породице Бранковић Дубровчанима од 29. децембра 1405. наилазимо на двојицу челника који су били милосници акта. На другом месту међу

¹²⁰⁹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 190, реч је о већ поменутој разрешеници која има датум 15. јул 1399, а у ствари је из 1404. године.

¹²¹⁰ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима*, 158

¹²¹¹ Г. Тошић, *Манастир Манастирак – прилог проучавању*, у: *Манастир Каленић у сусрет шестој стогодишњици*, ур. Ј. Калић, Београд–Крагујевац 2009, 148–149, 151–153; М. Гајић, *Сребрне чаше позног средњег века*, 28; Т. Стародубцев, *Задужбинарство и ктитори*, 52.

¹²¹² S. Ljubić, *Listine VIII*, 248.

¹²¹³ М. Благојевић, *Државна управа*, 234.

¹²¹⁴ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 198.

¹²¹⁵ Исто, 189, 195; М. Благојевић, *Државна управа*, 230–231, 233, 269–270.

¹²¹⁶ Умрла је као великосхимница Јефросина: Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 222, бр.612.

милосницима је поменут Стефан, а на четвртом Миљан.¹²¹⁷ Свакако да су били у служби појединих чланова куће Бранковић. Према редоследу, рекло би се да је Стефан био угледнији, те постоји мишљење да је он био дворанин Гргура или Ђурђа Бранковића.¹²¹⁸ Треба назначити да није искључена могућност да је челник Стефан истоветна особа са ризничарем Степаном, кога 1409. срећемо у изворима.¹²¹⁹ Челник Миљан је вероватно био у служби Маре Бранковић, за коју је познато да је имала интензивне односе са Дубровчанима.¹²²⁰ За разлику од Стефана кога сигурно срећемо само у поменутом документу, о Миљану имамо нешто више података. Органи Републике св. Влаха су му одговорили фебруара 1406. на неко његово писмо у коме је потраживао кућу коју је његов отац, челник Миљан, оставио дубровачким грађанима Палку и Лукши Витановићу. Обавештен је том приликом да у књизи Палка и Лукше нису нађени подаци о тој кући, већ само о неким дуговима његовог оца, које је делимично измирио сребром, бисером и златом.¹²²¹ Из документа, дакле, дознајемо да је челник Миљан био угледног порекла и да му је отац носио исто име и титулу. Када је старији челник Миљан умро, не може се закључити из документа, али чини се да то није било непосредно пре овог писма, јер уочавамо да више у животу нису били ни Дубровчани којима је оставио кућу. Највероватније је био челник који је служио Вука Бранковића. Имао је, како се види, разгранате пословне везе. Податак да је своје дугове намиривао златом, сребром и бисерима, јасно сведочи о његовом богатству. Можда то чак упућује и на чињеницу да је пословао у рударству. Међутим, о млађем Миљану након 1406. немамо више података, те не знамо колико је и сам, поред дворске, градио и пословну каријеру. Поуздано знамо да је био ктитор Богородице Љевишке, што је остало забележено у поменику овог храма. Уз Миљана, у поменику су забележени његова супруга Вукосава и син Ђурађ, о којима иначе немамо других података.¹²²² Сви наведени подаци стварају слику о

¹²¹⁷ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 154.

¹²¹⁸ М. Благојевић, *Државна управа*, 235.

¹²¹⁹ П. Драгичевић, *Четири документа*, 138–139, 141–142; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 359, нап. 10.

¹²²⁰ О Мариним односима са Дубровчанима сведоче бројни акти: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 146–162, 165–166; М. Благојевић, *Државна управа*, 235, такође је истоветно сматрао, мада је остављао могућност да је Миљан био и у служби најмлађег Вуковог сина Лазара.

¹²²¹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 253–254.

¹²²² Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке*, 55; С. Новаковић, *Српски поменици XV–XVIII века*, Гласник СУД 42 (1875) 81.

челнику Миљану као изузетно утицајној личности у области Бранковића. Сачуван је из јула 1410. у тестаменту Дубровчанина Петроја Милатковића, помен извесног челника Бранислава који је био његов дужник. Узимајући у обзир да је Петроје пословао у Новом Брду и Трепчи,¹²²³ није могуће рећи да ли је Бранислав био челник код Лазаревића или Бранковића.

Без икакве дилеме, најзнаменитија личност из доба Деспотовине која је носила титулу великог челника био је властелин Радич. Са тим звањем бележи га Константин Филозоф, истичући да је он предводио деспотове одреде у одлучујућој бици против Мусе јула 1413. код села Чамурлу. Уз њега су биле војводе Шаин и Михаило.¹²²⁴ Када је доспео на положај челника, не може се дознати. Треба упозорити да можда по преузимању службе није уживао титулу великог челника. Наиме, како смо видели, челник је 1418. био и Богдан, будући протовестијар.¹²²⁵ Порекло челника Радича такође није могуће осветлити. Извори не наводе ниједног његовог претка, нити је то чинио Ђурађ Бранковић у повељама упућеним њему. Зато није без основа мишљење да није био високог рода, те да је припадао кругу властеле коју је деспот Стефан уздигао следећи добро познат Бајазитов савет.¹²²⁶ Презиме му се једино наводи у повељи за манастир Браћевшницу, која је делимично очувана на зиду тог храма. Чита се само „...повікъ“.¹²²⁷ Обзиром да је 1413. добио дужност заповедања свим деспотовим одредима, Вера Тошић је изнела мишљење да тада Радич није био тако млад, те да је рођен 70-их или 80-их година XIV века.¹²²⁸ Наше је мишљење да је пре у питању девета деценија поменутог века, уколико се зна да је био жив почетком пете деценије XV века.¹²²⁹ Појава Радича као заповедника трупа најбоље сведочи о томе колико су се прошириле компетенције челника. Практично, он је у овој

¹²²³ С. Ђирковић, Р. Ђук, А. Веселиновић, *Србија у дубровачким тестаментима*, 35. Имајући у виду да су све до јула 1410. јужни делови области Лазаревића, у шта је свакако спадало и Ново Брдо, припадали деспотовом брату Вуку, није искључено да је Бранислав био баш његов челник. Зато смо Лазаревиће и поменули у множини. Уколико је пак био служби Бранковића, могао је бити идентична личност са ризничарем Браниславом, такође већ споменути у овом раду.

¹²²⁴ *Константин Филозоф*, 308.

¹²²⁵ С. Ђирковић, *О ктитору Каленића*, 62–64.

¹²²⁶ В. С. Тошић, *Велики челник Радич*, Зборник за историју МС 13 (1976) 8–9.

¹²²⁷ М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД XXI (1867) 31; В. С. Тошић, *Велики челник Радич*, 8; Поступовић је презиме које је Радичу дала народна традиција. Види: С. Ђирковић, *Допуне и објашњења*, у: С. Новаковић, *Историја и традиција*, Београд 1982, 441.

¹²²⁸ В. С. Тошић, *Велики челник Радич*, 7.

¹²²⁹ Е. Zachariadou, *Worrisome wealth of the čelnik Radić*, 394–395.

ситуацији мењао владара а не велики војвода, како би се очекивало. Доиста, извесно је да то није увек био случај. Чини се да је Стефан Лазаревић команду препустио баш челнику Радичу јер је у њега имао највише поверења. Деспотов биограф бележи да је челник био „ муж најхрабрији и најмудрији, који са мало речи много свршаваше“.¹²³⁰ По речима истог писца, улога српских одреда у коначном сукобу са Мусом била је од изузетног значаја. Када се војска вратила, по Константиновим речима, деспот је одликовао Ђурађа и „изврании вьси“.¹²³¹ Међу тим „ изабранима“ морао се наћи и челник Радич. Какве су почести биле у питању, аутор не прецизира. Нама се чини да је тада као награду Радич могао добити и неке поседе.

Након 1413. извесно време немамо података о челнику Радичу. Поново се за нас појављује на историјској позорници новембра 1421, када је са војводом Радославом Михаљевићем био укључен у деспотове преговоре са Дубровчанима поводом заплене велике количине сребра.¹²³² Током прве половине 1427. њему су се Дубровчани обраћали и због трговаца који су били заточени од стране деспота након побуне у Сребрници.¹²³³ Увиђамо, дакле, да је челник Радич крајем владавине деспота Стефана постао једна од најутицајнијих особа на српском двору. Такав статус задржаће и под Ђурђем Бранковићем, о чему имамо већи број података.

Када се ситуација у Деспотовини стабилизовала након измирења са Османлијама у пролеће 1428, Радич је од новог владара затражио потврду својих баштинских поседа. Ту молбу је Ђурађ 1428/1429. Прихватио, потврдивши му у вечну баштину не само поседе које је добио од њега и деспота Стефана, већ и оне које му је подарио угарски краљ Жигмунд. Последње се односило на град Купиник и околна сремска села.¹²³⁴ Из једне угарске повеље сазнајемо да је имао имања и у Банату, али не можемо бити сигурни када их је добио, мада није искључено да је то било још у време деспота Стефана.¹²³⁵ Поменута повеља српског владара сведочи о огромном властелинству којим је располагао челник

¹²³⁰ К. Филозоф, *Повест о словима / Житије деспота Стефана Лазаревића*, 117; *Константин Филозоф*, 308.

¹²³¹ *Константин Филозоф*, 309.

¹²³² М. Пуцић, *Споменици српски*, Примедбе, XXVII; М. Динић, *За историју рударства II*, 54.

¹²³³ В. С. Тошић, *Велики челник Радич*, 10.

¹²³⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3.

¹²³⁵ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 125–126; С. Ђирковић, *О ктитору Каленића*, 64–65.

Радич, које је било раштркано дуж северног и централног дела Деспотовине. Она нам сведочи да је поседе имао само у области Лазаревића, а такође и да је од Ђурђа Бранковића био дариван тек кад је он наследио деспота Стефана. Нагласили смо већ у првом поглављу да се само за неколико места може рећи од кога их је тачно добио. Укупно је у само у овој повељи забележено 50 села, један трг и седам селишта које је поседовао. Највише поседа имао је у Мачви, чак деветанаест. Тамо се налазио и његов трг Дебрц. Велика имања имао је и у Браничеву, где је поседовао једанаест села.¹²³⁶ Међутим, то не значи да је прве баштине челник Радич добио у неком од тих крајева. Изгледа да њих треба тражити тамо где је подизао своје задужбине. Посебном повељом деспот Ђурађ му је потврдио хрисовуљу деспота Стефана о подизању цркве благовештења Богородице Пречисте на реци Грабовничци, којој је подарио пет села у области Расине и Крушевца. Све му је то било записано у баштину. Како су, међутим, Турци држали крушевачки крај, документ је могао имати фактички значај тек ако деспот поврати поменућу област.¹²³⁷ Нови поседи које је Ђурађ Бранковић подарио челнику Радичу били су вероватно и замена за оно што је изгубио услед турских освајања.

Поред важних вести о имовини Радича, две горње повеље су значајне и за одређивање положаја овог властелина у државној управи. Наиме, он се у њима први пут означава као велики челник.¹²³⁸ Како ту титулу није носио у време издавања повеље Дубровчанима децембра 1428,¹²³⁹ закључује се да је достојанство великог челника стекао током прве половине 1429. године, у време када му је издата и прва потврда о баштинским поседима.¹²⁴⁰ Примећено је доиста да се у повељи из 1429. не означава увек као велики челник, што указује да није било суштинских разлика између носилаца једне и друге титуле,¹²⁴¹ или да се ова

¹²³⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3–4; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, 125–126; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 85; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, ИГ 1–2 (1987) 45–46

¹²³⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 4; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника*, 134; М. Благојевић, *Манастирски поседи*, 46–47; М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 75; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 117.

¹²³⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3–4; М. Благојевић, *Државна управа*, 241.

¹²³⁹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 21.

¹²⁴⁰ М. Благојевић, *Државна управа*, 241; М. Živojinović, *Le grand čelnik Radič*, in: *Κλητόριον in memory of Nikos Oikonomides*, ed. dop, Athens–Thessaloniki 2005, 389–390.

¹²⁴¹ М. Благојевић, *Државна управа*, 241.

виша једноставно није усталила, јер му је скоро била додељена.¹²⁴² Разлог за увођење Радича у ново звање могао је бити и постојање још једног челника. Како је већ речено, као челник је 1430. поменут и Никола Родоп, који свакако није био у рангу Радича.¹²⁴³ За ову констатацију доказ се може наћи у чињеници да је челник Радич поменут као други по редоследу милосник у повељи Дубровчанима са краја 1428, одмах након војводе Радослава. Нашао се пак испред протовестијара и логотета.¹²⁴⁴ Подсетимо се да је велики челник Хребелјан 1405. био поменут иза логотета Богдана.¹²⁴⁵ Раст утицаја челника је несумњиво резултат већ више пута помињане реформе државне управе коју је извршио деспот Стефан, којом су представници војних власти стекли првенство.¹²⁴⁶ Видели смо на примеру из 1413. да је челник чак могао имати војне компетенције и практично мењати владара. Тако су његове надлежности умногоме наликвале на оне угарских палатина, који су управљали двором својих владара. Њихове компетенције биле су бројне у извршној сфери власти, а посебно у судству. Обично је тај положај припадао неком од најмоћнијих племића у земљи, што им је омогућавало да увећају своју снагу.¹²⁴⁷ Заиста, ми смо уочили да је челник у српској држави имао одређена судска и извршна овлашћења, попут „ тесања“ међа ради разграничавања суседних властелинстава. Надаље, уочили смо да су се и Дубровчани често обраћали челнику Радичу, знајући свакако да он има надлежности које се и на њих могу односити. Коначно, судећи по поседима којима је располагао, Радич је био један од најмоћнијих властелина у Деспотовини. Више задужбина које је подигао и бројни манастири које је обдарио најбоље то потврђују. Све речено нам потврђује и латински текст уговора из августа 1435. између деспота Ђурђа и Млечанима. Као први међу сведоцима овог чина са српске стране наведен је челник Радич, чији положај је означен са „ *comite palatino*“. Иза њега су поменути протовестијар Никола Родоп, велики коњушар Радич Богдашић и Богдан Злокијевић. Сви они су имали улогу деспотових

¹²⁴² М. Живојиновић, *Le grand čelnik Radič*, 390.

¹²⁴³ Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке*, 51; М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 403; М. Благојевић, *Државна управа*, 242; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 203.

¹²⁴⁴ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–2*, 21.

¹²⁴⁵ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима*, 158.

¹²⁴⁶ М. Благојевић, *Државна управа*, 241.

¹²⁴⁷ М. С. Rady, *Nobility*, 17, 20, 40–42, 49–50, 54, 135, 166–167, 172.

саветника.¹²⁴⁸ У том тренутку Радич је, без сумње, прва личност на српском двору.¹²⁴⁹ Његово присуство је, дакле, било важно и у преговорима са посланицима суседних држава. Мора се доиста нагласити да није извесно да је челник по рангу био и изнад великог војводе, кога не срећемо у уговору са Венецијом.¹²⁵⁰

По свој прилици, након губитка поседа у области Расине и Крушевца, централно место међу челниковим имањима добила су она у рудничком крају. Тамо је подигао једну од својих задужбина, цркву св. Ђорђа у Враћевшници код данашњег Горњег Милановца, којој је по акту из 1428/1429. припадало пет села.¹²⁵¹ Оснивачка повеља за ову задужбину из 1430/1431. сачувала се само у виду натписа с десне стране врата цркве св. Георгија. Треба нагласити да натпис није у потпуности очуван и да његов текст, онако како га је донео Милан Ђ. Милићевић, потиче из 1737, те се његови подаци морају узети са дозом опреза. Неки други извори у извесној мери ипак потврђују његове наводе. Из повеље дознајемо да је властелинство заокружио и заменом поседа са властелином Бранком Миладиновићем. Својој новој задужбини завештао је још неке поседе који су јој имали припасти након његове смрти, а које је иначе добио од деспота Ђурђа. Међу њима било је и село Белућа, које се налазило југоисточно од Рудника, са тамошњим двором и виноградом.¹²⁵² Пошто је у том селу подигао двор, логично је претпоставити да је ту најчешће боравио, када није био у Смедереву. Постојање винограда уз двор сведочи о настојању да свој дом обезбеди вином. Крај живота ипак није ту дочекао.

Након 1435. Радич се као челник само још једном помиње у изворима, али тако да се не може закључити да ли је тада још обављао ту дужност. Реч је о повељи угарског краља Албрехта II Хабзбуршког од 31. марта 1438, у којој стоји да његове и поседе протовестијара Богдана у Тамишкој жупанији и жупанији Кеве

¹²⁴⁸ S. Ljubić, *Listine IX*, 84.

¹²⁴⁹ В. С. Тошић, *Велики челник Радич*, 11; М. Живојиновић, *Le grand čelnik Radič*, 391.

¹²⁵⁰ М. Благојевић, *Државна управа*, 243, аутор се децидирано изјаснио да је великом војводи и 1445. још увек припадало првенство у државној управи.

¹²⁵¹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3; М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 62–63; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника*, 131, 134.

¹²⁵² М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, 32; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника*, 130–131, 135.

већ држе браћа Матко, Франко, Петар и Јован Таловац.¹²⁵³ Како је дошло до тога да они више не држе те поседе, може се само нагађати. Обојица су имали намеру да крај живота проведу на Светој гори, те не треба искључити могућност да су их једноставно продали. За протовестијара Богдана смо то већ образложили. На пољу ктиторске делатности знаменити челник био је јако активан и ван Србије. Ктитор светогорског манастира Кастамонита постао је 1430/1431. подаривши му 20 литара сребра годишње за куповину жита, док је након његове смрти наместо тога требало да ужива приходе од седам његових села. Поред тога, имало је овом манастиру да припадну и делови рударских јама које је поседовао у Руднику и пола прихода од топионице у селу Каменици.¹²⁵⁴ Око 1430. Радич је постао ктитор и светогорског манастира св. Павла, подаривши му село Горњу Пешчаницу у Браничеву.¹²⁵⁵ Ради добијања келија и аделфата челник Радич је повељом од 28. марта 1432. даровао Ватопеду 100 дуката, једно село и осам мати винограда. Са друге стране, поред давања келија и аделфата, Ватопед је дао дозволу да у његовој луци може пристајати брод Кастамонита и истоваривати ту своју робу.¹²⁵⁶ Поклањање села и винограда потврдио му је 1432. својом повељом и деспот Ђурађ.¹²⁵⁷ У извесној мери чуди да није прецизно у челниковој повељи наведено колико му је келија и аделфата требало да припадне у Ватопеду. Можда је то последица чињенице да он и није озбиљно размишљао да нађе уточиште у том манастиру. Сам документ сведочи да је дар учинио и како би обезбедио право на коришћење пристаништа за манастир Кастамонит, о коме је, чини се, примарно наставио да се брине. Убрзо након тога је, како се види из његове повеље издате 22. маја 1433, обновио манастир Кастамонит, који је, по његовим речима, био разрушен и запуштен.¹²⁵⁸ Из других извора је познато да је манастир у другој половини треће деценије XV века пострадао од пожара.¹²⁵⁹ Предузете активности дале су му за право да као нови ктитор пропише и манастирски типик.¹²⁶⁰ Тим поводом саветовао се са ариљским митрополитом Марком. Прописавши

¹²⁵³ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 125–126.

¹²⁵⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 34.

¹²⁵⁵ Исто, 5; Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, 195–196.

¹²⁵⁶ M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 182.

¹²⁵⁷ Исто, 183–184.

¹²⁵⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 34.

¹²⁵⁹ М. Живојиновић, *Света Гора у светлости аката великог челника Радича*, 58, нап 7.

¹²⁶⁰ В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, Прилози КЈИФ V (1925) 103, 111.

општежиће у манастиру, челник је предвидео и могућност да сам дође на Свету гору. У том случају он би лично био старешина свог манастира. Предвиђао је и могућност да се ту једног дана закалуђере и његови братанци и сестрићи.¹²⁶¹ Из акта се јасно осећа намера Радича да се замонаши у Кастамониту.

Намеру да се замонаши на Светој гори челник Радич је и остварио. Прецизно се не може утврдити када се то догодило, али свакако након 1435. и вероватно пре 1439. године, после смрти своје жене Ане. Када се закалуђерио, добио је име Роман. Уз њега је био и дотадашњи ариљски митрополит Марко.¹²⁶² Мада монах, остао је познат под својим световним именом и титулом, те је тако у два турска акта из 1440. и 1441. означаван као челник Радич или само као челник.¹²⁶³ Поменути документи јасно сведоче да је Радич био у добрим односима са турским властима након првог пада Деспотовине, како на подручју Сера, тако и са онима у српским местима. Први акт из фебруара 1440. говори о спору који је имао са Јаковом и Димитријем, синовима извесног Јеремије, око велике суме новца који су му они поверили на чување. Није познат мотив због којег су то учинили, али Радич се пожалио да је у вези са тим оштећен за 1.000 флорина. Пред кадијиним судом ипак је пристао на задовољење у износу од 400 флорина.¹²⁶⁴ Наредне године, јула 1441, под власт Османлија пало је и Ново Брдо. Услед тога челник Радич се потрудио да обезбеди код нових власти приходе које је тамо имао. Беглербег Шехабедин је одобрио, вероватно по заповести султана, да Радич задржи своје делове рударских јама у Новом Брду. Када је реч о кући у истом граду, паша је записао да ће обавестити султана који ће о томе донети одлуку, али да до тада може и ту имовину да ужива без потешкоћа.¹²⁶⁵ Занимљиво је да се Радич још старао о својој имовини, иако као монах на то није имао право. Мислимо ту, пре свега, на кућу у Новом Брду, пошто је приход од рудника коришћен вероватно за манастир Кастамонит.¹²⁶⁶ До када је некадашњи велики челник живео, није познато. Према повељи Кастамониту из 1433. у којој је

¹²⁶¹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 34–36.

¹²⁶² N. Oikonomides, *Actes de Kastamonitou*, Paris 1978, 6–7; М. Спремић, *Деспот Бураж Бранковић*, 204; М. Živojinović, *Le grand čelnik Radič*, 391–392.

¹²⁶³ E. Zachariadou, *Worrisome wealth of the čelnik Radič*, 388–389, 394–395.

¹²⁶⁴ Isto, 384–389, ауторка доноси текстове ових османских докумената преведене на енглески језик.

¹²⁶⁵ Isto, 393–395.

¹²⁶⁶ N. Oikonomides, *Actes de Kastamonitou*, 7; С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, 443.

помињао само братанце и сестриће, могло би се претпоставити да није имао деце у браку са Аном.¹²⁶⁷ Међутим, у ранијој повељи Ђурђа Бранковића из 1428/1429. уопштено се као могући наследници наводе и његова деца. На другом месту се чак помиње само дете, у једнини.¹²⁶⁸ Стицајем околности, сачуван је турски документ из 1459. који говори о једном судском спору у коме је монах „*Мисаил, син Радича*“ сведочио у корист манастира Кастамонита.¹²⁶⁹ Попут оца, и он се дакле замонашио. Узевши у обзир да се у повељи из 1433. не наводи могућност да се прикључи оцу, изгледа да се замонашио пре тог времена.¹²⁷⁰ Ваља истаћи да му се деца као могући наследници не појављују ни у повељи којом му је деспот Ђурађ потврдио у баштину Богородичину цркву на реци Грабовничници и кућу у Новом Брду. Само се уопштено наводе сродници или неко други кога челник одреди за наследнике.¹²⁷¹ На основу тога опрезно бисмо смели закључити да му се син, чије нам световно име није познато, замонашио најкасније до јесени 1430. године. Шта је условило такву одлуку сина једног од најмоћнијих српских властелина, није могуће рећи. Изгледа да се са Радичем угасила једна моћна породица, готово брже него што се уздигла. Стојан Новаковић је покушао да личност великог челника Радича повеже са Радетом Облачићем, јунаком већег броја епских народних песама.¹²⁷² Таква идентификација је несигурна, пошто се само у неким песмама тај херој и они сличног имена смештају у време деспота Ђурђа¹²⁷³. Непознати песници описују сукобљавање Радета са деспотицом Јерином, његове ратне подвиге против Турака, те његово такмичење са Мађарима у одређеним играма.¹²⁷⁴ У ширем смислу, из тих песама се сагледава историјски контекст у коме се налазила Деспотовина. Знамо такође да је Радич једном приликом и предводио војску деспота Стефана, али је због постојања више српских властелина попут Радослава Михаљевића, питање да ли треба и за коју историјску личност везати легендарне податке из народне традиције.

¹²⁶⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 35; С. Ђирковић, *Допуне и објашњења*, 443.

¹²⁶⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3; М. Џивојиновић, *Le grand čelnik Radič*, 394.

¹²⁶⁹ N. Oikonomides, *Actes de Kastamonitou*, 8; М. Џивојиновић, *Le grand čelnik Radič*, 394.

¹²⁷⁰ М. Џивојиновић, *Le grand čelnik Radič*, 394.

¹²⁷¹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 4.

¹²⁷² С. Новаковић, *Велики челник Радич или Облачић Раде, 1413–1435, Једна слика из традиционалне народне историје*, у: исти, *Историја и традиција*, Београд 1982, 79–111.

¹²⁷³ С. Ђирковић, *Допуне и објашњења*, 441.

¹²⁷⁴ С. Новаковић, *Велики челник Радич*, 85–86, 91–96, 106–109.

Задужбина челника Радича Враћевшница је са читавим властелинством септембра 1456. додељена грачаничком митрополиту Венедикту Цреповићу.¹²⁷⁵ Зато је изнета претпоставка да је поменути митрополит можда био у рођачким односима са великим челником.¹²⁷⁶ Чини нам се то, ипак, као сувише смела хипотеза. Мотив за додељивање ове метохије митрополиту Венедикту био је, поред његове примораности да напусти своју епархију, и чињеница да је услед турских освајања остао и без баштинске цркве у Лешју, коју је подигао још његов деда.¹²⁷⁷ Опет, како смо видели, Радич није оставио наследнике иза себе, те је његовом имовином располагао владар који ју је могао доделити коме је желео.

Као што не знамо када се челник Радич повукао из службе, није нам познато ни ко га је непосредно наследио на позицији великог челника. Особу са овим звањем срећемо поново септембра 1445. у две повеље које је деспот Ђурађ издао Дубровчанима. У оба акта сусрећемо исте милоснике, а први међу њима био је велики челник Михал.¹²⁷⁸ Истраживачи су сагласни да је реч о Михаилу Анђеловићу.¹²⁷⁹ Треба напоменути да се не може искључити могућност да је он био војвода Михаило који се помиње 1439. као држалац једног поседа у Угарској.¹²⁸⁰ Мора се указати да остали извори не бележе његово име у овој варијанти, мада је претпоставка сасвим логична. Наиме, како смо већ у једном од претходних поглавља саопштили, Михаило је по оцу потицао из угледне породице Филантропина, који су били последњи хришћански господари Тесалије. Отац му се обрео у Србији и изгледа оженио Српкињом из Новог Брда, са којом је добио два сина. Михаило је градио каријеру у Србији, а његов брат Махмуд у Османском царству, где је изгледа доспео 1427. када су га са мајком заробили Турци.¹²⁸¹ Навођење великог челника као првог на листи милосника значи да је ово звање задржало високо место на деспотском двору, какав је имало и кад је припадало Радичу. До када је Михаило Анђеловић био велики челник, прецизно се не да утврдити јер су документи из 1445. једини у којима се јавља са том

¹²⁷⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 5–6.

¹²⁷⁶ В. С. Тошић, *Велики челник Радич*, 16.

¹²⁷⁷ Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених представника у XIV и XV веку*, ГСНД 13 (1934) 50–51, 57–58.

¹²⁷⁸ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 21, 32.

¹²⁷⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 515–516; М. Благојевић, *Државна управа*, 242–243.

¹²⁸⁰ Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне Јужне Угарске*, Зборник МС за историју 37 (1988) 32.

¹²⁸¹ L. Chalcocondil, *Expuneri Istorice*, 251, 263; Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 207–209.

титулом. Познато је да се попео још степеник више у хијерархији, те га по једном мишљењу налазимо у звању великог војводе од јануара 1457. године.¹²⁸² То, наравно, не значи да је све до тада обављао дужност великог челника. Средином XV века изгледа да је челник био и извесни Војин, забележен у поменику Св. Богородице Љевишке. Несигурно је, по нама, његово идентификовање са војводом Војином Југом, што је било мишљење Ђорђа Радојичића.¹²⁸³

Са титулом челника јавља се почетком 1453. Ђурађ Големовић, кога је деспот упутио султану Мехмеду II.¹²⁸⁴ У изворима се он јавља од 1448, када је забележен као деспотов достојанственик у Приштини.¹²⁸⁵ Из тога, као и чињенице да му је брат Олко био кефалија у Приштини,¹²⁸⁶ може се извести закључак да је припадао породици која је своје баштинске поседе имала у области Бранковића. Пример Големовића је донекле сличан Родоповићима, пошто је Никола такође са старих поседа Бранковића доспео службом на смедеревски двор. Поставља се одмах питање да ли је Ђурађ Големовић можда био и велики челник. Одговор је, чини се, потврдан јер је забележен 1454. као „*судија господина деспота*“.¹²⁸⁷ Две године доцније опет је титулисан као челник, када је послат од стране деспота Ђурђа на Порту ради склапања мира са султаном.¹²⁸⁸ Мало је вероватно да је између 1453. и 1456. носио неко друго звање, а добро је познато да су челници имали судске надлежности.¹²⁸⁹ Управо 1454. наилазимо на помен још једног челника, али тај помен се односи на ранији период. Један поротни суд је, наиме, јануара 1454. требало да одреди међу хиландарског поседа Хоче и места Јанчишта. „Стариници“ су закључили да међа иде управо онуда куда је то „растесао“ челник Никола, што је било записано и у хрисовуљи.¹²⁹⁰ Могло би се то односити

¹²⁸² У самом извору који говори о њему означен је као брат Махмуд-паше. Спремић је вероватно подразумевао да је већ тада био велики војвода, јер га у том звању затичемо по смрти деспота Лазара. F. Rački, *Iz djela E. L. Srijevića*, 194; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 516.

¹²⁸³ Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке*, 50–51.

¹²⁸⁴ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 488; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 402; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 362.

¹²⁸⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 328.

¹²⁸⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 354.

¹²⁸⁷ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 722; С. Ђирковић, *Смедерево – престоница српске Деспотовине*, у: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867*, ур. В. Чубриловић, Београд 1970, 63.

¹²⁸⁸ В. Макушев, *Историјски споменици* II, 87–88; L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 219–220; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 487.

¹²⁸⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 722.

¹²⁹⁰ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 214.

на Николу Родопа који је једно време био челник, или на неку другу особу непознату из других извора. Вратимо се ипак Ђурђу Големовићу. Није извесно да је идентична личност са челником Ђурђем из поменика Св. Богородице Љевишке. Изражена је сумња у тако нешто обзиром да му је као отац наведен Никола, а не Голем, како би се по презимену очекивало.¹²⁹¹ С обзиром на место и време настанка поменика, та могућност се ипак не би смела сасвим одбацити. Додајмо да је у поменику наведено да је том Ђурђу мајка била монахиња Матрона. Имена његове браће нису записана, већ су само збирно поменути.¹²⁹² Експлицитно за Ђурђа Големовића није забележено до када је вршио дужност челника, али мислимо да се то може одгонетнути. Напустивши Деспотовину 1457, Мара Бранковић је после кратког боравка у Једрену добила од султана простране поседе у долини реке Стримона, чији је центар било Жежево код Сера. Тамо је образовала свој двор на којем се нашао и један број угледних српских властелина. Међу њима су били и браћа Ђурађ и Оливер Големовић, који се тамо помињу након 1459. године.¹²⁹³ Како видимо, челник Ђурађ је припадао кругу особа блиских Мари Бранковић, те је основана претпоставка да је, као и неке друге личности, маја 1457. напустио Србију заједно са њом и њеним братом Гргуром. Ко је обављао дужност челника након њега, током последње две године постојања српске средњовековне државе, остаје непознато.

Највиши положај на двору је, и поред успона звања челника, припадао великим војводама, услед све већег значаја војних послова и реформе државне управе. Кроз личност Радослава Михаљевића најбоље се огледа значај овог звања. Он се у изворима од маја 1418. среће са титулом војводе. Тада је био посредник деспота Стефана у преговорима са тројицом Дубровчана који су закупили сребрничку царину. У једном тренутку они су чак затражили од њега да им изради аудијенцију код деспота.¹²⁹⁴ Вероватно је већ тада био велики војвода, јер се јасно оучава да је био близак сарадник Стефана Лазаревића. Само зато су поменути закупци могли да се надају да ће им он уговорити састанак са деспотом. Нешто касније, новембра 1421, заједно са челником Радичем био је укључен у

¹²⁹¹ Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке*, 53.

¹²⁹² Исто, 53.

¹²⁹³ Р. Ђук, *Царица Мара*, ИЧ XXV–XXVI (1978–1979) 81; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 547.

¹²⁹⁴ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 168; М. Динић, *За историју рударства* I, 65.

переговоре Дубровчана са деспотом поводом заплене велике количине сребра 1419. у месту Видини.¹²⁹⁵ Ранг великог војводе Радослава у тадашњој државној управи јасно се види и из чињенице да је децембра 1428. био први на листи милосника у повељи коју је Ђурађ издао Дубровчанима. Иза њега били су челник Радич, протовестијар Богдан и логотет Воихна.¹²⁹⁶ Колико је интензивно био укључен у новчане послове са Дубровчанима, говори чињеница да је са још тројицом војвода, Ковачом Диничићем, Шаином и Вукашином, 1428. остао дужан преко 1.100 литара сребра једном ликвидираним трговачком друштву.¹²⁹⁷ То нам је и посредно сведочанство о његовом великом богатству, јер се само неко имућан могао до те мере задуживати. Порекло војводе Радослава историчари су покушавали да одреде с обзиром на његово презиме. Миодраг Пурковић сматра да је он син војводе Михаила који је помогао кнезу Стефану да 1398. угуши заверу властеле, а 1413. био је један од заповедника српских одреда у борби против принца Мусе.¹²⁹⁸ По облику имена још извеснијим се чини идентификација Радослављевог оца са војводом Михалом који је Св. Пантелејмону, према повељи из 1400, приложио Хлапову Пољану, данашње Лапово, са свим засеоцима, метохом и међама тог села, као и половину прихода од брода тј. прелаза на Морави.¹²⁹⁹ Поред тога, Хлапова Пољана налази се релативно близу Радешине код данашњег Свилајнца, где је Радослав Михаљевић за време владавине деспота Стефана подигао своју задужбину манастир Богородице Пречисте. Своју задужбину војвода се потрудио да снабде и неопходним богослужбеним књигама.¹³⁰⁰ Остаје и даље питање да ли Михаила треба изједначити са Михаилом из дела Константина Филозофа.¹³⁰¹ Не може се прецизно утврдити до када је велики војвода Радослав Михаљевић остао у служби деспота Ђурђа. Сасвим је могуће да ту био све до своје смрти 4. јануара 1436, коју бележи српски

¹²⁹⁵ М. Пуцић, *Споменици српски*, Примедбе, XXVII; М. Динић, *За историју рударства* II, 54.

¹²⁹⁶ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 21.

¹²⁹⁷ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 681.

¹²⁹⁸ М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 48.

¹²⁹⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 296, 311; Р. Lemerle, G. Dargon, S. Ćirković, *Actes de Saint-Pantéléémon*, 186–187.

¹³⁰⁰ Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 77, бр. 244; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, 145–146.

¹³⁰¹ М. Шуица, *Немирно доба*, 99–100.

летопис.¹³⁰² Постоји, међутим, могућност да се повукао на Свету гору,¹³⁰³ због чињенице да је 1432, заједно са својим братом Михаилом, приложио Ватопеду 600 перпера и 30 литара сребра, а заузврат добио право на шест аделфата и приг Колеци у коме су могли провести остатак живота. Предвиђено је било да у случају смрти једног од браће, онај други наследи његов део и право на поменути пирг.¹³⁰⁴ Такву залеђину војвода је свакако правио и из бојазни да ће Турци запосести Деспотовину. У прилог претпоставци да се повукао на Свету гору иде чињеница да се након 1432. не јавља у изворима. Уочава се његово одсуство међу деспотовим дворанима приликом закључивања уговора са Млечанима из августа 1435. године. Летописац, међутим, уопште не помиње да је имао икакво монашко име. На њега се вероватно односи и помен војводе Радослава у поменику Св. Богородице Љевишке.¹³⁰⁵ Исто тако, за разлику од случаја челника Радича, у Ватопеду, колико да сада знамо, сем поменутог нису сачувани акти који се односе на њега. Коначан закључак о томе где је велики војвода Радослав Михаљевић провео крај живота, без евентуалних нових извора не можемо дати.

Извесно време након 1436. немамо забележену особу која је носила звање великог војводе. Из тога се не сме извући закључак да дуже време нико није обављао ту функцију, мада је интригантно зашто међу милосницима на повељама деспота Ђурђа Дубровчанима из 1445. нема великог војводе. Упадљиво је да међу њима налазимо практично лица са истим звањима као у повељи из 1428. истом дестинатару, са изузетком великог војводе. Као сигурно остаје да је наредни са тим звањем био Дмитар Крајковић, кога су тако означили српски летописи, бележећи под 15. јануаром 1456. његову смрт.¹³⁰⁶ Када је преузео ту функцију, нешто је теже рећи. Једну информацију о њему оставио је у свом делу и Константин Михаиловић, који пише да га је 1444. деспот упутио краљу Владиславу који се спремао за рат са Турцима, иако је претходно са њима закључио примирје. Задатак Дмитра Крајковића, како писац каже знаменитог великаша, био је да поручи краљу да деспот није спреман за рат и да зато и сам

¹³⁰² Љ. Стојановић, *Родослов и летописи*, 230, бр. 654, само сеченички летопис даје датум Радослављеве смрти.

¹³⁰³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 204.

¹³⁰⁴ М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 184–185; М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, ЗРВИ 11 (1968) 261, 263; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 171.

¹³⁰⁵ Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке*, 64.

¹³⁰⁶ Љ. Стојановић, *Родослов и летописи*, 239, бр. 702.

одустане од похода. Савети Ђурђа Бранковића били су узалудни.¹³⁰⁷ Наш извор га, како видимо, наводи без титуле, мада то не значи да тада није имао неко звање, пошто сам Михаиловић бележи да је Крајковић био знаменит. Хронолошки посматрано, следећи пут срећемо Дмитра у изворима 1446, поводом свадбе Лазара Бранковића са Јеленом Палеолог. Овога пута је био означен као војвода. Заједно са још пет војвода он је октобра 1446. стигао у Дубровник као део младожењиних сватова. Управо Дмитар Крајковић је, уз војводу Радоја Твртковића, званично упутио позив Републици св. Влаха да пошаље поклицаре на свадбу.¹³⁰⁸ Поново је био ангажован у једној дипломатској мисији, али поуздано се не може рећи да ли је већ тада био велики војвода. Након 1446. све до 1456. када летописи бележе његову смрт, нема више вести о војводи Дмитру Крајковићу.

Следећи велики војвода познат из извора је Михаило Анђеловић, о коме смо већ писали. Када је он 31. марта 1458. збачен са власти, није искључено да је то звање преузео војвода Марко Алтомановић, пошто је преузео и све Анђеловићеве поседе.¹³⁰⁹ Очигледно је био у добрим односима и са последњим деспотом, Стефаном Томашевићем, и није искључено да је пад Деспотовине дочекао у Смедереву. Претпоставља се да је био син војводе Алтомана, који је дуго службовао у Зети.¹³¹⁰ Његову судбину након 1459. описаћемо у завршном поглављу.

Чини се да је на двору постојала још једна врста службеника о којој не знамо много. Наиме, као сведок при склапању уговора са Млечанима из 1435. помиње се и извесни Радич Богдашић као велики коњушар.¹³¹¹ Пошто нема других помена овог звања немогуће је рећи да ли је оно пре или касније постојало на двору српских деспота. Такође ни о само Радичу нема више података. Једино се по презимену препоставља да је потицао из околине Котора.¹³¹²

По свој прилици, службом на дворовима је био везан и један број личности за које немамо податке да су носиле одређена звања. Првенствено имамо у виду личности које су достављале писма српских владара Дубровчанима. За

¹³⁰⁷ К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 110–111.

¹³⁰⁸ N. Iorga, *Notes et extraits II*, 416; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 317–318, 321; В. Ђоровић, *Женидба деспота Лазара*, 151–152.

¹³⁰⁹ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 157.

¹³¹⁰ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 386; *Српски биографски речник 1*, 133 (С. Ђирковић).

¹³¹¹ S. Ljubić, *Listine IX*, 84.

¹³¹² И. Божић, „*Катуни Црне Горе*“, 154.

Лазаревиће је ту дужност више пута обављао Ивчин Ходановић. Први пут је то учинио 1399. када је у Дубровник носио разрешеницу рачуна Марина Лебровића. Сасвим сигурно да је до априла исте године стигао у Дубровник.¹³¹³ Изгледа да је он био из Рудника, пошто је као Ивчин Рудничанин ословљен у разрешеници монахиње Евгеније за Мароја Лебровића, која је састављена 23. маја 1402. у Новом Брду.¹³¹⁴ Како је међутим познато да је она регистрована у Републици св. Влаха тек 8. октобра 1404, јасно је да је документ написан у лето 1404. када је Ивчин и кренуо на пут.¹³¹⁵ За нас је од великог значаја податак да је Ивчин од стране Дубровчана забележен као „*homo et nuncius domine Heugenie*“.¹³¹⁶ То нас нимало не изненађује обзиром да је већ запажено да је мајка деспота Стефана имала двор и своје службенике. Држала је баш подручје Рудника и самостално располагала приходима од тамошње царине.¹³¹⁷ Само два дана након поменуте, у граду под Св. Срђем регистрована је још једна разрешеница коју је, очито, истом приликом донео Ивчин. Овога пута он је означен као човек и посланик госпође Евгеније, деспота Стефана и господина Вука.¹³¹⁸ Суштински то ништа не мења, а вероватно је тако ословљен пошто су ту разрешеницу заједнички издали Евгенија и њени синови. Чини се да је Ивчин, обзиром да је био из Рудника, био пре свега поверљива особа монахиње Јевгеније. Посредно се Ивчин помиње само још 1406, када су Дубровчани управо помињали помињани акт који су 10. октобра 1404. завели у својој канцеларији.¹³¹⁹ Стога нам остаје непознато да ли је и након 1404. вршио неку службу за Лазаревиће. Последњи познати акт госпође Јевгеније из септембра 1405, заједно са једним писмом деспота Стефана, однео је у Дубровник извесни Драгац Тепша.¹³²⁰

Поред Ивчина, још један број личности познат нам је само на основу тога што је односио писма својих господара у Дубровник. Деспот Стефан је разрешеницу за Мароја Цинцуловића 1406. послао по свом човеку Богашину.¹³²¹ Са друге стране, разрешеницу Бранковића за Андру Менчетића донео је априла 1406. у

¹³¹³ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 189; К. Жиречек, *Споменици српски*, 103.

¹³¹⁴ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 195.

¹³¹⁵ К. Жиречек, *Споменици српски*, 49; М. Благојевић, *Државна управа*, 232–233.

¹³¹⁶ К. Жиречек, *Споменици српски*, 49.

¹³¹⁷ М. Благојевић, *Државна управа*, 235.

¹³¹⁸ К. Жиречек, *Споменици српски*, 45–46.

¹³¹⁹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 205.

¹³²⁰ К. Жиречек, *Споменици српски*, 50.

¹³²¹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 205; К. Жиречек, *Споменици српски*, 51.

Дубровник њихов властелин Богосав Крушка, који је иначе тада путовао у Венецију.¹³²² Нема сумње да је Богосав тада ишао да у име Бранковића посредује код Млечана за Балшу III, што је тада чинио и деспот Стефан. Рат је, и поред свега, био настављен.¹³²³ Доцније се Богосав Крушка не среће у изворима, мада мисија коју је обављао 1406. показује да је био личност од поверења породице Бранковић. Није потребно да се на овом месту враћамо на Ђурђа Мазараћа и ризничара Степана, који су такође обављали послове у Дубровнику за своје господаре.¹³²⁴ Разрешеницу рачуна деспота Стефана за држање новобрдске царине од стране Бартола Маринчетића и Симка Станишића однео је у Дубровник његов човек Вукосав,¹³²⁵ о коме иначе немамо других података. Новембра исте године по извесном јунаку Иванцу, Бранковићи су упутили у Дубровник разрешеницу за Богишу, који је држао у закуп царине у Трепчи и Приштини.¹³²⁶ Како о овом Иванцу немамо других података, не знамо шта је уз његово име означавао епитет јунак и зашто га је носио. Извесни Радоман Трепчанин је почетком 1413. донео у Дубровник разрешеницу Бранковића за Мароја Наљешковића, који је држао у закуп ковницу у Трепчи.¹³²⁷ С обзиром на то да је био баш из Трепче, није искључено да је Радоман био локални властелин. Ништа се више не може рећи ни о Николици Фрунзовићу који је у лето 1413. однео разрешеницу за Бенка Гундулића, закупника новобрдске царине.¹³²⁸ Септембра месеца наредне године сличан посао је обавио дворанин Ђурђа Бранковића, Радоје Јездровић.¹³²⁹ Код овог примера нисмо у дилеми да ли је властелин био службом везан за двор јер је сам господин Ђурађ то нагласио, што је редак случај. Остаје питање да ли се из тога може извући неки шири закључак, поред оног да лица са двора нису морала имати неко конкретно задужење. Дворска служба, пак, није наглашена за Михаља Николичића и Новака Павловића, који су 1415. односно 1417. однели разрешенице Ђурђа Бранковића у Дубровник.¹³³⁰ Разрешеницу рачуна Ђурђа

¹³²² К. Јиречек, *Споменици српски*, 52.

¹³²³ *Историја Црне Горе II–2*, 93 (И. Божић).

¹³²⁴ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 207; П. Драгичевић, *Четири документа*, 138–139, 141–142.

¹³²⁵ К. Јиречек, *Споменици српски*, 59.

¹³²⁶ Исто, 60.

¹³²⁷ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 161–162.

¹³²⁸ К. Јиречек, *Споменици српски*, 64–65.

¹³²⁹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 163.

¹³³⁰ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 164–165.

Бранковића за браћу Миљеновиће однео је Гоисав Добромировић из Приштине.¹³³¹ Поново се овде наглашава место из кога је био доносилац акта. Из других извора непозната је и личност Радоја Чепрнића, који је носио деспотову разрешеницу из октобра 1422. године.¹³³² Његово презиме забележили су само Дубровчани, али на основу њега се не може видети ко је био Радојев отац. Познат је каснији војвода Дмитар Радојевић, али тешко да он води порекло од овог Радоја. Ближе није познат ни Марко који је 1423. донео у Дубровник један акт Маре и Ђурђа Бранковића, који се опет тицао закупа царина.¹³³³ Писмо деспота Стефана из септембра 1423. које се се односило на заоставштину Мароја Цинцуловића, донео је органима Републике св. Влаха Хваљен Радосаљих.¹³³⁴ Коначно, последњи податак ове врсте односи се на разрешеницу деспота Стефана коју је крајем 1425. Дубровчанима предао извесни Вукашин.¹³³⁵ Како је име релативно често, сваки покушај идентификације са другим личностима истог имена је чисто спекулативан. Као ни за многе друге, ни за њега није сигурно да ли је био везан службом за двор, мада се та могућност не сме искључити.

Темељне промене у доба Деспотовине доживео је систем локалне управе. Кључна улога је у доба царства и у периоду обласних господара на том пољу припадала кефалијама. Реформу је, како смо већ више пута нагласили, спровео деспот Стефан, пре свега како би локалне органе власти прилагодио актуелној политичкој ситуацији, која се огледала у све већем турском притиску. Претежно је зато била војног карактера.¹³³⁶ Кефалије су постепено замењиване војводама, који су на повереном им подручју имали војну и цивилну власт. Примарни су им ипак били војни послови.¹³³⁷ У науци је разматрано и питање када је ова промена извршена. Одмах треба рећи да се сасвим поуздан одговор не може дати. Наше је мишљење се деспотова реформа не може посматрати као чин који је изведен у једном тачно одређеном тренутку. Неспорно је, наравно, да се то одвијало у времену након Ангорске битке. У то време је чини се смешта и Константин Филозоф говорећи о организацији државне управе, пошто је описао битку код

¹³³¹ Исто, 165–166.

¹³³² Исто, 230.

¹³³³ Исто, 166–167.

¹³³⁴ Исто, 231–232.

¹³³⁵ Исто, 232–233.

¹³³⁶ М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, 221.

¹³³⁷ М. Благојевић, *Државна управа*, 293–294.

Трипоља. Обично се сматра да се на локалну власт односи трећи, *спољашњи чин*, који је по ученом аутору у заједници са другим, а други са првим.¹³³⁸ Треба нагласити да у читавом одељку деспотов биограф говори о унутрашњем уређењу земље и двора, на шта се касније не враћа, те се то нужно не мора сместити у тачно одређено време. Први пут се војвода у једном граду помиње 1411. у Новом Брду.¹³³⁹ Свакако да то није доказ да је реформа начињена тих година. Према Милошу Благојевићу, погодно време за корените промене у управи је наступило 1410. после смрти Вука Лазаревића, када се деспот Стефан обрачунао са неверном властелом. Смрћу млађег сина кнеза Лазара била је превазиђена и краткотрајна подела територије, која је припадала Лазаревићима. Од тада је деспот могао да на све положаје у државној управи поставља људе по свом нахођењу.¹³⁴⁰ Михаило Динић који је први писао о овој реорганизацији управе, осврћући се на казивање Константина Филозофа, сматра да овај процес треба сместити у време после престанка непосредне турске опасности, када се деспот почео приближавати Угарској.¹³⁴¹ Пре тога је пак истакао да у повељи Лазаревића Дубровчанима из 1405. и даље постоје одредбе у којима се наводи кефалија.¹³⁴² Те прописе не би требало узимати као ослонац за тврдњу да промена у управи није било, јер се они дословно преузимају и у каснијим повељама Ђурђа Бранковића Дубровчанима из 1428. и 1445. године.¹³⁴³ Како ћемо видети, кефалије су и у то време постојале у области Бранковића, али да су документи пратили реалност, у њима би се сигурно морало наћи места за помен војвода. Снажнији аргумент би могао бити да је војвода Милтош на повељи из 1405. наведен као последњи у низу милосника, док је 1428. војводи Радославу припало прво место међу јемцима практично истоветног акта.¹³⁴⁴ Питање је опет колико се и то може узети као важна чињеница, обзиром да су се разликовале војводе које су службовале у унутрашњости земље од великог војводе који је боравио на двору. На то се мора

¹³³⁸ Константин Филозоф, 283.

¹³³⁹ Конкретно се наводи слуга неименованог новобрдског војводе у тестаменту Дубровчанина Гостише Братосаљића: С. Ђирковић, Р. Ђук, А. Веселиновић, *Србија у дубровачким тестаментима*, 39; М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 28; М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, 225; М. Динић, *За историју рударства* II, 72.

¹³⁴⁰ М. Благојевић, *Државна управа*, 292–293.

¹³⁴¹ М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, 225.

¹³⁴² Исто, 224–225.

¹³⁴³ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 14, 17–18.

¹³⁴⁴ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима*, 158; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 21.

обратити пажња када се истиче прво место војводе Радослава Михаљевића међу милосницима из 1428. године.¹³⁴⁵ Посебно је занимљиво упоређивање милосника из повеље кнеза Лазара Дубровчанима из 1387. и оне деспота Стефана из 1405. истом дестинатару. На првом месту у оба акта су логотети. Надаље у обе имамо и челнике, с тим што је у кнежевој присутан и један жупан. Коначно, у кнежевој повељи на последњем месту је новобрдски кефалија Гојислав, док је у оној његовог сина то војвода Милтош.¹³⁴⁶ Са прављењем паралела мора се бити опрезан, али због свега реченог би се могло помислити да је Милтош, кога иначе не срећемо у другим изворима, био војвода у Новом Брду. Тако би се потврдило мишљење да је реформа државне управе извршена почетком XV века.¹³⁴⁷

Подручја која су се налазила под контролом војвода називана су *властима* и имала су обично центар у утврђеним градовима.¹³⁴⁸ Потребно је нагласити да се израз *власт* као термин за обележавање подручја под влашћу војводе не јавља истовремено са самим заповедницима, колико се може утврдити. Дубровчани су говорили о *комитату* или *дистрикту* Новог Брда.¹³⁴⁹ Нама се чини да се на подручје под влашћу војводе мисли када се у деспотовој повељи Ватопеду истиче да су манастирски поседи ослобођени свих војних обавеза, осим „ **воиске оу Тоурке и ѿндѣ в краициѣ метоха Новобрдскога**”.¹³⁵⁰ Потврђују то практично и подаци о петрушком подручју. У повељи деспота Стефана из 1427. манастиру Лаври св. Атанасија помиње се петрушко крајиште, где је главни заповедник био *војвода господски крајишки*.¹³⁵¹ Знатно касније, у повељи деспота Лазара из 1457. помињу се поседи које је некада у петрушкој власти имао ризничар Радослав.¹³⁵² Поводом тога примећено је да је у организационом погледу дошло до

¹³⁴⁵ М. Благојевић, *Државна управа*, 290, истицао је то као чињеницу преваге војних над цивилним пословима, што је свакако тачно. Међутим, питање је какав би био ранг међу милосницима да је споменут неки „локални“ војвода.

¹³⁴⁶ Уп: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 193–194; А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима*, 158.

¹³⁴⁷ А. Веселиновић, *Владарско и комунално*, 126; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 197, 255.

¹³⁴⁸ Највећи број власти поменут је у повељи Стефану Рагковићу из 1458. године: Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 156–157; М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, 221–222; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 255; М. Благојевић, *Државна управа*, 294.

¹³⁴⁹ М. Динић, *За историју рударства II*, 72.

¹³⁵⁰ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 372.

¹³⁵¹ Исто, 293.

¹³⁵² М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 184.

изједначавања *крајишта* и *власти*.¹³⁵³ Могло би се отићи корак даље и рећи да је суштински организација која је одраније постојала у крајиштима, уз неке измене, пренета и на остале крајеве државе. Важна промена је била у томе што је крајишки властелин био најмоћнији властелин на том подручју, чија је баштина ту лежала. Са друге стране, војводе су постављане од деспота, који их је могао и сменити и послати на други крај државе. Тако се војвода Мазарек помиње 1414. као заповедник у Руднику, док се од 1421. налазио на положају зетског војводе.¹³⁵⁴ Термин *власт* први пут срећемо у повељи Ђурђа Бранковића челнику Радичу из 1428/1429, где се за село Халае у Церовцу каже да се налазило у некудимској власти.¹³⁵⁵ Наредне године у деспотовом акту истој особи, наилазимо на помен крушевачке власти.¹³⁵⁶ Уочава се како је појам *власти* полако продирао у правне акте.

Податке о томе шта је све спадало у делокруг војводиних послова и који су били његови приходи, доноси *Новобрдски законик* из 1412, прецизније, део о градском праву, који неки истраживачи називају *Статутом Новог Брда*.¹³⁵⁷ За нас је посебно важно што у оригиналу тај одељак носи наслов *Закон о баштинама и војводама и о кнезу и псуњу*.¹³⁵⁸ Наслов, дакле, истиче војводу и кнеза као службенике у граду. Морамо подвући да су кнезови, колико знамо, постојали само у рударским градовима, који су располагали одређеном самоуправом.¹³⁵⁹ Из тог разлога сасвим је очито да није био исти положај војводе у Новом Брду или Сребрници и, на пример, оног у Голупцу. Поменути *Статутом* биле су дефинисане судске надлежности војводе. Заједно са кнезом могао је судити спорове који су били вредни до једне литре, док су у осталим случајевима који се тичу баштина, судили саборно заједно са протопопом, пургарима и *добрим људима* који се нађу у граду.¹³⁶⁰ Није појашњено у самој одредби да ли се мислило

¹³⁵³ М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, 42.

¹³⁵⁴ М. Динић, *За историју рударства* I, 22; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 178; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, 40.

¹³⁵⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3.

¹³⁵⁶ Исто, 4.

¹³⁵⁷ М. Благојевић, *Државна управа*, 295; С. Ћирковић, *Новобрдски законик деспота Стефана*, 174–176.

¹³⁵⁸ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 51.

¹³⁵⁹ М. Динић, *За историју рударства* II, 73; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 727–728.

¹³⁶⁰ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 52.

на литар сребра,¹³⁶¹ или можда на „ литар новца“? Важно је увидети да су практично сви важнији случајеви означени као они који се тичу баштина и да је у због њих формирано једно широко судско тело, у коме се губио пресудни значај војводе. Из његове надлежности били су изузети сви црквени и рударски спорови.¹³⁶² Војвода је заједно са кнезом и пургарима прописивао мере и цене у граду. Старање о споровођењу прописа на том пољу падало је надлежност четворице људи, које су они за то бирали.¹³⁶³ Уочавамо, дакле, да се војвода бринуо и о уређењу градског тржишта, што је био чисто цивилни посао. Вероватно је војвода имао да се стара и о поштовању неких других прописа који су наведени, као што је, на пример, забрана изношења кожа или лоја, а свакако и о спречавању покатоличавања домаћег живља.¹³⁶⁴

Приходи војводе, како произлази из овог закона, углавном су пристизали од разних такса и глоба. Најпре су му припадале све казне за прекршаје као што су *крађа*, *вражда* (убиство), *најезда*, *провод* и *поклад*, за које се пресуда доносила без суда. Добро је познато да су ти преступи иначе спадали у владареве резервате.¹³⁶⁵ Савим је логично што су глобе од ових казни припадале војводи, који је био директни опуномоћеник владара за одређену *власт*. Када је пак реч о *полувраждију* тј. Рањавању, припадала му је свега 1/4 од казне, док је половина ишла кнезу, а остатак пургарима.¹³⁶⁶ Надаље, добијао је за прекршај у вези са ковањем новца 1/3 казне, те исто толико за *прекуп* хлеба и вина, те од грађана који би продавали вино или од оних који би лој и коже износили ван Новог Брда. Из друге одредбе сазнајемо да те казне нису биле занемарљиве, те се тако за изношење кожа и лоја плаћала глоба од 50 перпера. Иста је висина казне била и за кривотворење новца и погрешно мерење.¹³⁶⁷ Назначили смо већ да се војвода са осталим органима власти у граду старао за одржавање свих цена на прописаном нивоу, те се може претпоставити да су изрицане казне и за оне који то нису поштовали. Имамо податак да је онај ко се није држао прописаних цена за разне врсте коже, плаћао казну од 20 динара. Када би се нашао грађанин, који је

¹³⁶¹ Тако мисли: М. Благојевић, *Државна управа*, 295.

¹³⁶² Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 52.

¹³⁶³ Исто, 52–53.

¹³⁶⁴ Исто, 55–56.

¹³⁶⁵ Исто, 51; М. Благојевић, *Државна управа*, 295.

¹³⁶⁶ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 51; М. Благојевић, *Државна управа*, 296.

¹³⁶⁷ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 52, 55; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 21, 23.

продавао вино на пазару, плаћао би за то чак 50 перпера.¹³⁶⁸ Није назначено како се тај новац распоређивао, али један део свакако је ишао војводи. Значајни су били приходи војводе и од *псуња*, који је био дажбина слична данашој трошарини, плаћаног на месту где се роба продавала. Спадао је и *псуњ* у систем убирања царина. Ова такса износила је обично 5% од вредности робе.¹³⁶⁹ За две продате овце плаћао се један динар, од говеда и од црног брва исто толико. По *Статуту Новог Брда*, када је *жупљанин* био продавац, од 100 брва имао се узети један најбољи, а од 50 једног, без назнаке карактеристика. Када је било мање од 50 брва, наплаћивао се по један динар. Половину суме од свих ових намета узимао је војвода, а половину *кулски војвода*. Све је то раније припадало цариницама, што значи владару, али је овим законом уступљено војводама.¹³⁷⁰ Поред одредаба о приходима, из овог члана сазнајемо да је у Новом Брду постојао и посебан *кулски војвода*, чија је превасходна дужност свакако била да се брине о утврђењу, посебно главној кули као његовом најважнијем делу. Иста функција постојала је и у Београду, а како је тачно примећено, проистекла је свакако из звања *кулског кефалије* које је 1377. постојало у Скопљу.¹³⁷¹ Ова чињеница је још један у низу доказа да су војводе заузеле ранија места кефалија. Време је да се након краћег екскурса вратимо опису војводиних прихода. Узиман је *псуњ* само за вино произведено изван градског метоха, тако што је војводи припадала трећина, као и кнезу и пургарима.¹³⁷² Уз све наведено, војвода је имао право и на један део производа занатлија који су радили у граду. Од кројача имао је бесплатно да добије о Божићу једну *свиту* (свечани огртач постављен крзном), а другу о Ускрсу.¹³⁷³ Од шустера је добијао пар ципела о Божићу.¹³⁷⁴ Кожухари су му морали да му поклањају јагњеће рукавице, док је сваки ковач имао да му преда о Божићу и Ускрсу по пар потковица.¹³⁷⁵ Приходи војводе у Новом Брду су, као што се види, били бројни и разноврсни. Услед недостатака извора немогуће их је проценити, али су свакако били велики, јер су службовали, за ондашње прилике, у

¹³⁶⁸ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 53, 55.

¹³⁶⁹ А. Веселиновић, *Царински систем*, 23; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 229.

¹³⁷⁰ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 51; А. Веселиновић, *Владарско и комунално*, 134.

¹³⁷¹ М. Благојевић, *Државна управа*, 272; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 197.

¹³⁷² Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 51.

¹³⁷³ Исто, 54; А. Веселиновић, *Владарско и комунално*, 135.

¹³⁷⁴ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 54, реч војвода је испуштена, али по контексту сличних чланова јасно је да су обућари њему предавали ципеле о Божићу.

¹³⁷⁵ Исто, 54.

многољудном граду. Посебно су, чини се, морали бити богати приходи од *псуња*. Тиме се војводама обезбеђивало материјално благостање, што је било важно с обзиром на чињеницу да су постављани од стране владара и да њихове баштине нису лежале у том крају. Током службовања свакако се о својим поседима нису могли старати као кад су живели на њима. Начелно се може претпоставити да су се и остале војводе издржавале на сличан начин. Они који су службовали ван рударских места нису приходе морали да деле са кнезом или пургарима, али су они вероватно укупно били мањи, услед слабијег промета и мањег броја становника.

Како су приходи могли бити велики, а и због чињенице да су се војводе смењивале након неколико година службе, изречена је претпоставка да се положај војводе куповао новцем.¹³⁷⁶ По Милошу Благојевићу, пример који то доказује је случај војводе Јеремије, који је примио град Голубац од деспота Стефана у залог за 12.000 дуката. Пошто је краљ Жигмунд крајем 1427. одбио да му за преузимање града исплати ту суму, Јеремија је, споразумевши се са султаном, Голубац предао Турцима.¹³⁷⁷ Питање је како треба протумачити ову вест. Она потиче од пољског хроничара Јована Длугоша који је начелно добро обавештен, али је питање колико су му сви детаљи могли бити познати. Није, такође, небитна чињеница да ли је Јеремија позајмио новац деспоту, те заузврат добио град, или је са 12.000 дуката практично закупио војводски положај. Давање градова у залог зарад дугова иначе није била непозната пракса у суседној Угарској. Тамо су често краљеви додељивали држање тврђаве својим властелинима као почести.¹³⁷⁸ Можда су за нас још инструктивнији пример чињеница да се у Византији звање кефалије куповало, што је била широко раширена пракса. Тамо су звања с временом постајала и наследна.¹³⁷⁹ Поузданих података каква је пракса била у Србији нема, сем поменутог о Јеремији. Евентуални одговор могао би се дати посредним путем. Слој властеле који се уздигао у време деспота Стефана, тешко да је имао такву позицију у односу на владара да је могао куповати положаје. То би онда значило да деспот није ојачао према властели у оној мери у којој смо то раније

¹³⁷⁶ М. Благојевић, *Државна управа*, 296.

¹³⁷⁷ С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, 13–14; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 99; М. Благојевић, *Државна управа*, 296.

¹³⁷⁸ М. С. Rady, *Nobility*, 93, 135–137, 148.

¹³⁷⁹ Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа*, 75–78.

истакли. Утврдили смо већ да су војводе имале велику одговорност, попут властелина крајишника некада. Наравно, није познато да ли су прописи из *Душановог законика* који су се односили на крајишнике важили и за војводе,¹³⁸⁰ али то не би било изненађује обзиром на употребу његових прописа и у доцнијем периоду. Стиче се, међутим, утисак да је деспот Стефан мењао војводе ако није био задовољан њиховим деловањем. Тако знамо да је први деспотов војвода у Зети био Мазарек. На том положају је био од 1421. свакако до 1423, али не знамо тачно до када. Добро је познато да је крајем 1422. доживео тежак пораз под Скадром и да није учествовао у преговорима о миру из 1423. године. Касније, засигурно од 1427, на том положају налазимо војводу Алтомана.¹³⁸¹ По нашем мишљењу, није искључено да је положај војводе изгубио због лошег командовања војском код Скадра. Сва разматрања на тему како се стицао и губио положај војводе услед недостатка извора ипак остају у сфери претпоставки.

За разлику од Зете где су, како смо видели, деловале војводе, било је подручја Деспотовине где немамо вести о њима, те је сасвим јасно да *власти* тамо нису успостављене. Када је о томе реч, на првом месту се мора споменути Област Бранковића. Тамо су за све време постојања српске државе градовима попут Приштине и Трепче управљале кефалије. Сасвим је извесно да је то била последица посебних уговорних обавеза које су Бранковићи за своју област имали према Османлијама, што се није изменили ни након 1444. када је Деспотовина обновљена. Турци су задржали Звечан и Јелеч када су 1402. Бранковићи обновили своју власт, а њихово присуство и утицај били су веома видљиви у читавом подручју.¹³⁸² Из извора се такође уочава да *власти* није било ни у Мачви. У повељи краља Стефана Томаша из 1458. великом логотету Стефану Ратковићу, где се за све његове поседе изричито наводи у којој су се власти налазиле, Мачва се јавља само под тим именом, без ознаке било какве посебне управне организације.¹³⁸³ Објашњење можда лежи у чињеници да је Мачва била област коју је деспот Стефан добио у посед од краља Жигмунда, а чије је враћање

¹³⁸⁰ Мислимо ту, пре свега, на одговорност у случајевима када би противничка војска или пљачкаши упали у земљу преко њиховог крајишта: *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 85, 105

¹³⁸¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 225–226, бр. 635; И. Божић, *Зетске војводе*, 178–179; М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, 225–226; *Историја Црне Горе II–2*, 157 (И. Божић).

¹³⁸² М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, 226–227; М. Динић, *Област Бранковића*, 173–176; *Историја Срба II*, 330–335; М. Благојевић, *Државна управа*, 274–277.

¹³⁸³ F. Rački, *Prilozi za sbirku*, 156; С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 12–13.

Угарској предвиђао уговор сачињен у Тати. Недвосмислено је међутим утврђено да су је у читавом обиму држали и деспоти Ђурађ и Лазар Бранковић. Угри су, међутим, наставили да именују мачванске бановине, изражавајући претензије на ту територију.¹³⁸⁴ Да ли је било можда још подручја где до краја постојања Деспотовине нису уведене *власти*, према данас расположивим изворима се не може одговорити. Имамо, пак, јасних доказа да се и након 1410. у неким местима деспота Стефана јављају кефалије, што потврђује раније изнету тезу да је реформа државне управе спровођена постепено. Тако се у Руднику 1422. наводи неименовани кефалија, иако је, како смо већ поменули, 1414. забележен војвода у оближњој Островици. Тај кефалија је заједно са кнезом једном Дубровчанину предао неке дужнике.¹³⁸⁵ Почетком 1423. поново се помиње кефалија у Руднику, у тужби једног сплитског трговца против тројице Дубровчана. Истицао је да су они настојали да убеди кефалију да га ухапси и конфискује му имовину.¹³⁸⁶ Занимљиво је да се и у повељи челнику Радичу из 1428/1429. за нека села каже да су у метоху Рудника, али се не помиње да припадају некој власти.¹³⁸⁷ Константовали смо да се у том документу јавља само некудимска власт, али рудничка изгледа није постојала ни касније. Близу самог Рудника постојала је *власт* у Островици,¹³⁸⁸ где је боравио војвода још 1414. године. Тешко је поверовати да се кефалија задржао у Руднику и у време деспота Ђурђа. Вероватније је да је ово место припојено островичкој власти. Поред Рудника кефалија је маја 1426. забележен и у Беласици, копаоничком рударском месту. Неколико дубровачких трговаца тада се између осталог жалило да је један њихов земљак навео тамошњег кефалију да им чини зло.¹³⁸⁹ Компетенције ових кефалија су били сличне, а Дубровчани су, наравно, били против њиховог арбитража српских власти у њиховим међусобним споровима. Такође у оба случаја кефалије су присутне у рударским местима. Каква је била управа у Беласици након 1426, може се само нагађати.

¹³⁸⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, у исти, *Прекинут успон*, Београд 2005, 98–105; М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 54.

¹³⁸⁵ К. Жиречек, *Споменици српски*, 72.

¹³⁸⁶ М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, 226; М. Благојевић, *Државна управа*, 273.

¹³⁸⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3.

¹³⁸⁸ Исто, 5.

¹³⁸⁹ К. Жиречек, *Споменици српски*, 76–77.

Наредне странице нашег рада посветићемо подацима о војводама из периода Деспотовине. Често је реч о личностима о којима имамо мало вести, те за већину њих није могуће сачинити ни кратке биографије. Почећемо од новобрдских војвода, од којих је укупно шест оставило трага у изворима. Први који нам је по имену познат од тамошњих војвода звао се Петар. Помиње се у два писма која су јуна и августа 1417. Дубровчани упутили деспоту Стефану. У оба су се жалили на његово „безакоње“, које се састојало у томе што је свезао два њихова трговца и одузео им њихову имовину. Због тога они су престали да шаљу своје трговце у Ново Брдо и тражили су да им се одузето врати, те да им се не одузима имовина ако су починили неки прекршај. Војвода Петар је поступао, чини се, у складу са наредбама свог владара, јер је деспот поручивао Дубровчанима да по овом питању неће попустити макар царина вредела свега 10 литара. Услед тога Република је попустила, али су заплети стицајем околности настављени.¹³⁹⁰ Спор се протегао и у наредну годину,¹³⁹¹ али о војводи Петру више немамо вести, те не знамо до када је остао на положају у Новом Брду. Извесно је да се није дуго задржао на овој функцији, пошто је већ марта 1421. као новобрдски војвода забележен Иван Боројевић. Тада су се Дубровчани јавили деспоту Стефану и самом Ивану поводом 17 литара, три унче и две аксаће сребра које је војвода положио на чување код Мароја Тамарића преко Петра Трошановића. Напомињали су да војвода може преузети поменуто сребро кад год жели, под условом да они и деспоту пошаљу акт којим потврђују да је поклад преузет и да разрешавају обавеза Петра Трошановића и Мароја Тамарића и његову браћу.¹³⁹² Из наредне године потиче нова информација о односима војводе Ивана са члановима породице Тамарић. Деспот Стефан је обавестио фебруара 1422. Републику да је свој дуг према Никши Тамарићу од 32 литара сребра измирио тако што је за њега 20 литара платио Иван, колико је трговац њему био дужан, а да се остатак од 12 литара треба да намири од царине.¹³⁹³ Несумњиво је да се 20 литара које је Иван платио односе на поменути поклад који је имао код Мароја Тамарића, мада је према подацима из 1421. он износио нешто више од 17 литара. Значајнија од тога

¹³⁹⁰ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 219–222; А. Веселиновић, *Царински систем*, 25; М. Динић, *За историју рударства* II, 53.

¹³⁹¹ Види о томе: М. Динић, *За историју рударства* II, 53–54.

¹³⁹² Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 224; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-2, 1–2.

¹³⁹³ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-1, 227.

је за нас чињеница да се Иван Бeroјевић у деспотовом писму не означава као војвода. Важно је то истаћи јер су досадашњи истраживачи истицали да је он био војвода током 1421. и 1422. године.¹³⁹⁴ Сматрамо да се то не може прихватити, те да није случајно што деспот у писму Ивана Бeroјевића не означава титулом војводе. Вероватноћа да је начинио такав превид је минимална, поготово што су и сами Дубровчани веома пазили како ословљавају српску властелу. Попут још неких примера, то нам сведочи да се војводска титула уживала само док се обављала функција везана за њу. Без обзира на престанак службе, Иван Бeroјевић је остао утицајна личност у Новом Брду. Наиме, јула 1427. Дубровчанин Љубиша Милованић се у тужби жалио да га је Живко Безнатић свезао уз помоћ новобрског војводе и Ивана Бeroјевића.¹³⁹⁵ Уједно то је и последња вест о некадашњем војводи. Сада је чини јасно да је Иван својевремено постао новобрдски војвода јер је вероватно потицао из тог града, где је имао, чини се, и бројне пословне везе, што је свакако користило деспоту Стефану.

Изгледа да је у периоду од 1426. до 1428. војвода у Новом Брду био Комнен.¹³⁹⁶ То не значи да није раније ступио на ту дужност, на којој је најдаље остао до 1433, како ћемо видети. Претпоставља се да је идентична особа са Комнином који је од јесени 1438. постао зетски војвода са седиштем у Бару, заменивши војводу Алтомана.¹³⁹⁷ Претпоставља се са разлогом да је Комнин био Грк.¹³⁹⁸ Сасвим је извесно да је његово име било Тома, док му је Комнин било презиме.¹³⁹⁹ Није познато да ли је био у сродству са деспотовом супругом Ирином Кантакузин. Такође не би требало да изненађује што га најпре налазимо у Новом Брду, пошто је добро познато да је управо за тај град било везао више знаменитих Византинаца који су се доселили у Србију.¹⁴⁰⁰ Комнин се нашао у Зети у осетљивом моменту, када се Деспотовина борила за опстанак пред налетима Османлија. То је компликовало његов положај, иако сама Зета није

¹³⁹⁴ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 256; М. Благојевић, *Државна управа*, 294.

¹³⁹⁵ М. Динић, *За историју рударства II*, 73.

¹³⁹⁶ Исто, 73.

¹³⁹⁷ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 183–185; М. Динић, *За историју рударства II*, 73; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 386.

¹³⁹⁸ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 186; М. Спремић, *Деспот Бурађ Бранковић*, 238, 662.

¹³⁹⁹ А. Соловјев, *Зетска пресуда из 1445. године*, Архив за правне и друштвене науке 1–2 XXXIII (XL) (1931) 43, 45; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 188.

¹⁴⁰⁰ Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 201–204.

одмах била непосредно угрожена. Дубровчани су му јуна 1439. нудили балисте, прах за топове и друго оружје за продају.¹⁴⁰¹ Марта наредне године допустили су му да се снабде житом. Исто тако, они су га јуна 1440. известили да је пристигао Стефан Балшић Марамонте, који је вероватно боравио на поседима Стефана Вукчића., који је планирао да заузме деспотове поседе у Зети.¹⁴⁰² Како је деспот Ђурађ био у лошим односима са новим угарским краљем Владиславом I, убрзо се и сам крајем јула 1440. појавио у Зети, сместивши се у Бару.¹⁴⁰³ Тада је практично Комнинове надлежности преузео сам Ђурађ Бранковић. Међутим, након мање од годину дана, априла 1441, и сам деспот је био принуђен да напусти Зету. Да ли је и Комнин тада напустио Зету, како се претпоставља,¹⁴⁰⁴ поуздано се не може рећи. Бар се пред налетима војводе Стефана Вукчића одржао све до марта 1442, али тешко да је Комнин све до тада боравио у том граду. Када је 1444. деспот Ђурађ обновио своју државу споразумом са султаном, настојао је да поврати и своје поседе у Зети. За разлику од Млечана који су одбили да му било шта врате, споразумом са Стефаном Вукчићем из октобра–новембра 1444. повратио је део Горње Зете који је војвода још увек држао, заједно са тврђавама Медуном и Соколом.¹⁴⁰⁵ Зетски војвода је поново био Тома Комнин, који је 8. септембра 1445. Донео, на основу изјава сведока, пресуду о граници између племена Хота и Матагужа. Издао је о томе и повељу, коју је саставио дијак Стојан у Горичанима. Како је то био практично спор око баштина, војвода је пресуду донео у име деспота и једну њену копију послао за његову ризницу.¹⁴⁰⁶ Овлашћења која је војвода Комнин имао била су, дакле, велика, али не необична за зетске војводе, како ћемо ниже и показати. Седиште зетског војводе се након 1444. налазило у Подгорици.¹⁴⁰⁷ Због свог угледа, можда и грчког порекла, војвода Комнин је био један од шесторице војвода који су октобра 1446. приспели у Дубровник као

¹⁴⁰¹ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 363; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 186.

¹⁴⁰² N. Iorga, *Notes et extraits* II, 370; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 186; *Историја Црне Горе* II–2, 193 (И. Божић).

¹⁴⁰³ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 232, бр. 663; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 239–241.

¹⁴⁰⁴ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 186.

¹⁴⁰⁵ S. Ljubić, *Listine* IX, 215; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић*, 79–80.

¹⁴⁰⁶ А. Соловјев, *Зетска пресуда*, 42–43.

¹⁴⁰⁷ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 189.

сватови деспота Лазара.¹⁴⁰⁸ На позицији зетског војводе Комнин је остао отприлике до краја 1447, када га је заменио такође искусни Алтоман.¹⁴⁰⁹ До промене је свакако дошло услед тога што је деспот Ђурађ планирао да покрене офанзивне акције у Зети. Каква је била даља судбина Томе Комнина, извори не говоре. Представљао је несумњиво оданог властелина, који је пуне две деценије служио деспота Ђурђа.

Хронолошки гледано, следећи познати новобрдски војвода био је Хрњко. Први пут се на том положају среће 1433, мада то наравно не значи да је тада на њега и ступио. У то време настале су компликације за Дубровчане по питању наплате дугова. Наиме, деспот Ђурађ је наредио да се дужници не могу затварати, да се њихови поседи не могу продавати пре истека године дана, као и да им се могла узимати само трећина зараде. Оспорено је и право Дубровчана да само својом заклетвом доказују потраживања и решено да се за те случајеве уведе мешовита порота. После упорних захтева Дубровчана да се све врати на старо, деспот је попустио. Тада су, међутим, војвода Хрњко, новобрдски кнез и Калојан одбили да поступе по захтеву Ђурђа Бранковића да као и раније помажу Дубровчанима у наплаћивању дугова домаћег живља према њима. Чини се да су они много боље познавалаи праву ситуацију на терену.¹⁴¹⁰ Овакви примери показују да су локалне власти имале специфичан утицај и да ни сам владар није увек ишао противно њиховим поступцима. Доиста, деспот је у јесен 1435. попустио, укинувши мешовиту пороту у Новом Брду и дозволивши наплату дугова од покретног и непокретног имања.¹⁴¹¹ Уз протопопа Цагрича и кнеза Степана војвода Хрњко је био је сведок на исправи из септембра 1434. којом је монах Саватије усинио попа Богдана, дарујући му половину баштинске цркве и половину куће у подграђу. Одредио је да после његове смрти и остатак баштине припадне Богдану.¹⁴¹² Очигледно да је монаху Саватију, пошто је била реч о баштини, требало да сведоци буду и најугледнији градски службеници. Кореспондира то у извесном смислу са прописом из *Новобрдског законика* да се о

¹⁴⁰⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 317–318; В. Ћоровић, *Женидба деспота Лазара*, 151 – 152.

¹⁴⁰⁹ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 189.

¹⁴¹⁰ М. Динић, *За историју рударства II*, 66, 73; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 685; К. Лиречек, *Историја Срба II*, 360.

¹⁴¹¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 687.

¹⁴¹² Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 51.

питањима баштине имало судити саборно.¹⁴¹³ Колико дуго је још након септембра 1434. Хрњко остао на позицији новобрског војводе не можемо знати, а немамо вести ни о његовом даљем животном путу.

Пре првог пада Деспотовине, као војвода у Новом Брду се августа 1438. помиње Пријезда. Тада су се дубровачки конзули обратили њему и градском кнезу Стефану, поводом једног спора између својих суграђана.¹⁴¹⁴ Начелно се може претпоставити да је он могао остати новобрдски војвода све до јуна 1441. када је град потпао под власт Османлија, мада о томе немамо евиденцију. Од времена обнове Деспотовине па све до коначног пада Новог Брда под турску власт познат нам је само један тамошњи војвода. Реч је о Љешу Спану, кога 1454. срећемо на тој функцији. Осећајући, изгледа да се ближи османско освајање, послао је децембра 1454. у Дубровник депозит од 390 дуката, који је подигао већ јануара наредне године.¹⁴¹⁵ Међутим, ово није први помен Љеша Спана као војводе. Био је и он 1446. у Дубровнику међу шесторицом војвода који су били сватови младог Лазара Бранковића.¹⁴¹⁶ Ту прилику он је искористио да подигне поклад у сребру свог оца Петра Спана, депонован јула 1441. у Дубровнику.¹⁴¹⁷ Отац Љеша Спана, Петар, очито је био верни сарадник деспота Ђурђа, пошто видимо да је заједно са њим боравио 1441. у Дубровнику. Документ о предаји поклада га назива Арбанасом, што је и по презимену извесно. Константин Јиречек је чини се јасно утврдио да породица Спан потиче из околине Дриваста.¹⁴¹⁸ Тај податак одговара чињеници да је Дриваст био у саставу Деспотовине све до августа 1442, када се предао Млечанима.¹⁴¹⁹ Петар Спан се очито није везао за судбину града и готов извесно је и пре 1441. био у служби деспота Ђурђа. Његов син је, како видимо, најкасније већ октобра 1446. носио војводско звање. Како је 1446. Ђурађ Бранковић у Дубровник послао свакако своје најистакнутије војводе, није искључено да је и тада Љеш Спан службу обављао у Новом Брду. По свој

¹⁴¹³ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 52.

¹⁴¹⁴ М. Динић, *За историју рударства* II, 97–99; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 360.

¹⁴¹⁵ М. Динић, *За историју рударства* II, 64; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 390, аутор, пак, казује да је поклад подигнут тек јуна 1474. године.

¹⁴¹⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 317; В. Ћоровић, *Женидба деспота Лазара*, 151.

¹⁴¹⁷ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 384; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 318.

¹⁴¹⁸ К. Јиречек, *Историја Срба* II, 390.

¹⁴¹⁹ S. Ljubić, *Listine* IX, 157–159; *Историја Црне Горе* II–2, 203 (И. Божић).

прилици, Љеш је преживео пад Новог Брда, али његова даља каријера није осветљена изворима. Имао је браћу Божидара и Хрвоја.¹⁴²⁰

Укупно нам је, како смо видели, познато шест новобрдских војвода. По бројности података о локалним војводама следи Сребрница. Као што је познато, деспот Стефан је највероватније добио 1411. овај град од краља Жигмунда, а први војвода забележен је у њему 1415. године. Тада су војводи Богдану, деспоту, митрополиту и својим трговцима писали Дубровчани због неких новости уведених у Сребрници.¹⁴²¹ Заједно са властелином Радином, Богдан је августа 1417. саопштио дубровачким трговцима у Сребрници деспотово наређење да се царина има наплаћивати као у Новом Брду, на тканине, намернице и другу робу, од чега су раније били ослобођени. Поред тога, саопштили су да грађани не смеју исплаћивати дугове Дубровчанима, иначе ће бити сматрани неверним деспоту. Отворена је тада и нова ковница у којој се једино смело мењати сребро за новац. Касније су Дубровчани, којима ове мере нису нимало одговарале, истицали пре свега Радинову улогу у спровођењу нових прописа. Изазвао је читав случај поприличне компликације у односима Деспотовине и Републике св. Влаха.¹⁴²² Доласком Радина, као да су у извесном смислу биле сужене Богданове компетенције. Да ли је деспот слао посебног изасланика у Сребрницу како би био сигуран да ће се донете мере спроводити или из неког другог разлога, тешко је докучити. Наредни помен војводе Богдана је из 1423. и односи се на продају куће једног Дубровчанина. Уговор о томе је сачињен пред војводом, кнезом и пургарима, и на њега је стављен градски печат.¹⁴²³ Овај документ умногome подсећа на уговор о завештању монаха Саватија из Новог Брда. Када је реч о преношењу права на баштину, слични прописи су очито важили и у Сребрници. Дубровачки трговац Јован Сарача се маја 1424. жалио да га је његов суграђанин оптужио пред „ *ad jus Sclavorum videlicet coram Radossauo Micagleuich et Bogdan Stanicich voivodis domini despoti*“.¹⁴²⁴ Претпоставља се да је поново реч о сребрничком војводи, који се према овом акту презивао Станичић. Занимљиво је

¹⁴²⁰ Непознанице о Љешовом животу, између осталог, тиче се и поменутог питања када је подигао поклад депонован 1454. у Дубровнику. К. Лиречек, *Историја Срба II*, 390–391.

¹⁴²¹ М. Динић, *За историју рударства I*, 63; К. Лиречек, *Историја Срба II*, 361.

¹⁴²² М. Динић, *За историју рударства I*, 65–69; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 25–27.

¹⁴²³ М. Динић, *За историју рударства I*, 16, нап. 64.

¹⁴²⁴ С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, 65, нап. 30.

да је уз њега изгледа био Радослав Михаљевић као други судија. Поставља се питање где је ово суђење одржано, али се на то не може дати одговор. Вратимо се војводи Богдану, чије презиме потврђује један поменик који бележи да су му родитељи били Станац и Ана, док му се супруга звала Теодора.¹⁴²⁵ На Богдановог оца се, по свој прилици, не односи помен извесног Николе Станихнића из једног другог поменика.¹⁴²⁶ Један списак дужника преминулог Луке Соркочевића из 1442. такође сведочи да се Богданова супруга звала Теодора.¹⁴²⁷ Сходно презимену, примамљива је претпоставка да је Богдан био повезан са породицом Станчића, чије деловање видимо у каснијем периоду на подручју Сребрнице. Потврде за тако нешто ипак за сада нема.¹⁴²⁸ Звање сребрничког војводе Богдан је задржао и након доласка Ђурђа Бранковића на власт. Заједно са царником Радославом Занчићем исковао је 1431. новац лошег квалитета, који је садржавао трећину бакра у себи. Захваљујући томе су, уз тројицу Дубровчана од којих су купили сребро, стекли велику добит. Сенат Републике св. Влаха се тим поводом жалио самом деспоту, тражећи да се забрани ковање лоше монете.¹⁴²⁹ Каква год да је била реакција деспота Ђурђа, Богдан је и даље остао сребрнички војвода. Кварење новца је иначе био озбиљан прекршај, како то показује и *Новобрдски законик*.¹⁴³⁰ Последњи пут се као сребрнички војвода јавља 1433, након чега му се губи траг у изворима.¹⁴³¹ Његово помињање у попису дужника из 1442. не значи да је тада још увек био жив. Споменут је тада са звањем војводе, које свакако у то време није уживао, те је вероватно механички преписано неко његово раније дуговање. Навођење, пак, Богдана у једном поменику, значи да је и он имао одређену ктиторску активност, што само потврђује чињеницу да је био изузетно утицајна и важна личност. Нема за сада познатих примера да је неки појединац готово пуних двадесет година обављао дужност управника једне власти. Видели смо да су се војводе у Новом Брду релативно брзо смењивале.

¹⁴²⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 178.

¹⁴²⁶ Љ. Штавланин-Ђорђевић, *О једном недовољно познатом поменику*, 334, 338; Да је овај поменик различит од претходног, разјаснио је Сима Ђирковић: С. Ђирковић, *О ктитору Каленића*, 65.

¹⁴²⁷ С. Ђирковић, *О ктитору Каленића*, 65, нап. 27.

¹⁴²⁸ Исто, 65.

¹⁴²⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 668.

¹⁴³⁰ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 52, 55.

¹⁴³¹ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 361; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 724.

Три године након последњег помена Богдана Станчића као војводе, сребрничком влашћу је управљао извесни Радич.¹⁴³² На том положају га затичемо и 1439. када је Дубровчанину Влахушу Латиници као и тамошњи пургари, уступио једног пристава. Пристави су наредили Николи Бурешићу да одмах напусти кућу и остави све своје ствари у њој.¹⁴³³ Поново је овде имамо случај да су Дубровчани у својим споровима ангажовали домаће власти и њене органе. Треба истаћи да је Сребрница највероватније током 1439. пала под турску власт.¹⁴³⁴ Како се Радич прилагодио новонасталој ситуацији, није познато. Са њим би могао бити идентичан војвода Радич Кужевић (или Чуђевић), који је као један од сватова Лазара Бранковића октобра и почетком новембра 1446. у Дубровнику. Том приликом, заједно са војводом Манојлом, подигао је сребрне посуде из депозита деспота Ђурђа. Заједно су преузели и оставу Томе Кантакузина, коју је на чување својевремено предао деспот.¹⁴³⁵ Уколико је то заиста раније помињани војвода Радич, није искључено да је он поново био сребрнички војвода након обнове Деспотовине. Управо током јесени 1446. када се и помиње војвода Радич, у граду је била успостављена двојна, српско-босанска управа.¹⁴³⁶ Нестабилне политичке прилике су и потом владале у Сребрници, која је била предмет сталног гложења деспота Ђурђа и краља Стефана Томаша. То је можда још један од разлога зашто немамо већи број вести о сребрничким војводама. Следећа је из октобра 1454. када је деспот писменим путем обавестио војводу Брајана о великој победи Јована Хуњадија над Турцима код Крушевца.¹⁴³⁷ Непознато нам је да ли је деспот и друге своје службенике известио о овом догађају или је из неког разлога то посебно јављао војводи Брајану. Током исте године Брајан је секвестрирао неке ствари умрлог Паока Стипашиновића, закупца сребрничке царине. Намеравао је да их прода како би новац предао деспоту Ђурђу, коме је остао дужан за закуп царине.¹⁴³⁸

¹⁴³² М. Динић, *За историју рударства* I, 93.

¹⁴³³ Исто, 16, нап. 66.

¹⁴³⁴ Исто, 74.

¹⁴³⁵ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 416; М. Пуцић, *Споменици српски*, 101–102; В. Ђоровић, *Женидба деспота Лазара*, 151–153; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 317–318; А. Веселиновић, *Владарско и комунално*, 127, нап. 8.

¹⁴³⁶ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 280–281; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 307, 315.

¹⁴³⁷ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 187–188; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 422.

¹⁴³⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 621.

Новог војводу у Сребрници срећемо 1457. године, што значи да је Брајан био замењен, али не знамо шта се са њим даље догађало. Заједно са сребрничким кнезом, пургарима и тамошњом властелом, војвода Милош је чинио деспотов суд који је разрешавао спор између неколико Дубровчана и људи херцега Стефана Вукчића. Важна је чињеница да је херцег одбио да суди у овом спору, истакавши да процес треба да се води тамо где су наводно његови људи покрали поменуте Дубровчане. Одобрење је дала и Република св. Влаха да се суђење обави у Сребрници. Испоставило се, међутим, да херцегов поданик Радоје са својим момком није дошао када ја требало, чак ни када му је рок за то продужен. Војвода и кнез су одлучили да штету опљачканих Марина Радосалића и Добрушка Браноевића плате сви који су се на конаку затекли са њима, пошто су се оштећени заклели са дванаест својих поротника. Како херцегови људи нису дошли на суђење, то је њему на вољу препуштено шта ће са њима учинити. Двојица окривљених, Степан и Иваниш, могли су избећи казну ако би се такође заклели да нису починили крађу.¹⁴³⁹ Како је и у којој мери спроведена судска одлука, остаје нам непознато. Од посебног значаја је чињеница да се овај сребрнички суд који по саставу подсећа на *саборни суд* у Новом Брду, означава као деспотов суд. То вероватно значи да су пресуде доношене у име владара, те да је у извесном смислу један локални орган прерастао у неку врсту државног суда. Специфичност овог случаја лежи у томе да се судило припадницима две различите државе. Овај акт је уједно и последњи помен неког сребрничког војводе. Убрзо након смрти деспота Лазара, као што смо већ истакли, Сребрницу је заузео босански краљ,¹⁴⁴⁰ тако да је Милош по свој прилици и последњи српски војвода овог града. Пред нама стоји и питање да ли је овог војводу могуће изједначити са неком другом личношћу познатом из извора. Узимајући у обзир до сада познате податке о Милошу Белмужевићу, могло би се помислити да је он те 1457. био сребрнички војвода.¹⁴⁴¹ Као што је добро познато, након пораза које су током 1452. претрпели војвода Алтоман и Тома Кантакузин од стране Стефанице Црнојевића, изгледа да је медунски кастелан војвода Милош остао једини представник деспотове власти

¹⁴³⁹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 431–433.

¹⁴⁴⁰ I. Nagy, A. Nyágy, *Magyar diplomáciai I*, 6 ; В. Макушев, *Историјски споменици* II, 204–205; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 517.

¹⁴⁴¹ Претпоставили су то и други аутори: К. Лиречек, *Историја Срба* II, 390; Н. Лемајић, *Породица Белмужевић*, *Истраживања* 13 (1990) 76; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 724.

у Зети.¹⁴⁴² Претпоставља се да је припадао породици Белмужевића, чији су представници и пре тога играли важну улогу на подручју Зете.¹⁴⁴³ Вероватно у јесен 1453. он је по наредби деспота Ђурђа предузео један поход како би повратио оно што је изгубљено претходних година, али је доживео неуспех, мада је наводно располагао појачањима из Србије. Стефаница Црнојевић је потом заузео Подгорицу и, вероватно Жабљак, док се Милош морао повући и затворити у медунској тврђави.¹⁴⁴⁴ Тамо је провео нешто више од две године, када је почетком 1456. Медун предао Турцима у име свог владара, пошто није на време добио одговор од Млечана којима је тврђаву понудио за суму од 200 дуката, колико је вредело оружје у њој.¹⁴⁴⁵ Читава породица Белмужевића је иначе 1. августа 1454. стекла дубровачко грађанско право.¹⁴⁴⁶ Теоретски, већ 1456. је могао преузети управу у Сребрници, мада се то не може доказати. У прилог томе да је баш он постао војвода богатог рударског места, могла би ићи чињеница да су изгледа баштински поседи Белмужевића лежали на западу Деспотовине.¹⁴⁴⁷ Судаћи по повељи краља Стефана Томаша великом логотету Стефану Ратковићу, Милош Белмужевић је изгледа спадао у ред присталица војводе Михаила Анђеловића. Наиме, у поменутом документу из октобра 1458. стоји да су село Пакларе у Усори које је он држао, доделили Стефану Ратковићу деспотица Јелена и слепи деспот Стефан.¹⁴⁴⁸ Овај податак сведочи да је крајем марта 1458, с падом Михаила Анђеловића и сам доспео у немилост. Положај му се није поправио свакако ни доласком Стефана Томашевића на власт. Остаје наравно запитаност колико се у немирним политичким околностима и практично, у предвечерје пропасти Деспотовине, таква донација могла реализовати.¹⁴⁴⁹ Под Османлијама Милош ће уживати статус спахије, да би доцније пребегао у Угарску, о чему ћемо писати у последњем поглављу овог рада.

¹⁴⁴² И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 191.

¹⁴⁴³ Н. Лемајић, *Породица Белмужевић*, 74; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 352, 724; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 191

¹⁴⁴⁴ S. Ljubić, *Listine X*, 21–23, 151; *Историја Црне Горе II–2*, 229 (И. Божић).

¹⁴⁴⁵ S. Ljubić, *Listine X*, 151; *Историја Црне Горе II–2*, 231 (И. Божић).

¹⁴⁴⁶ К. Жиречек, *Историја Срба II*, 390–391; Н. Лемајић, *Породица Белмужевић*, 75.

¹⁴⁴⁷ Постоји и данас у ваљевској Подгорини село Белмужевић: А. Лома, *Загорје Стефана Белмужевића*, 20–21.

¹⁴⁴⁸ F. Rački, *Prilozi za sbirku*, 157.

¹⁴⁴⁹ Н. Лемајић, *Породица Белмужевић*, 76

Нагласили смо већ да је, од када је ушла у састав Деспотовине, и Зета стављена под управу војводе. Читавим њеним простором управљао је војвода који је најпре имао седиште у Бару, а од 1444. у Подгорици.¹⁴⁵⁰ То је била једна од специфичности, пошто су *власти* иначе биле знатно мањег обима. Треба тим поводом упозорити да се не среће термин *зетска власт*, што наравно не значи да он није постојао. По надлежностима зетске војводе су се несумњиво одвајале од осталих заповедника *власти*. Доиста, деспоти нису дирани у аутономију приморских градова, те је то у извесном смислу сужавало војводине компетенције. Пошто је тек стигао у заузети Бар 1421, војвода Мазарек је сазвао градску властелу у цркву св. Ђорђа. Најугледнији грађани су ту званично признали деспотову власт, а војвода им је признао право да управљају градом и суде по својим статутима.¹⁴⁵¹ Са друге стране, свакако и због удаљености Зете од централних делова српске државе, тамошње војводе имале су врло широка овлашћења. Имале су улогу владаревог намесника у тој области.¹⁴⁵² Отуда су се Которани једном приликом обратили Алтоману следећим речима: „ *magnifico viro domino Altomano vaivoda in Genta pro illustrissimo domino despoto Rassie*“.¹⁴⁵³ Дакле, ни мање ни више, Алтоман се назива господарем. Као што смо видели из писама Дубровчана, друге војводе нису тако ословљаване. Подсећа у извесном смислу то на положај самог Ђурђа Бранковића у Зети у време деспота Стефана. Исти војвода је, према млетачком хроничару Стефану Мању, издао 1432. повељу граду Будви у којој се титулисао као „ *vaivoda Altoman per la gratia del signor dispoti vaivoda in Zenta*“.¹⁴⁵⁴ Да је такво титулисање заиста важило, потврђује и једна пресуда из 1445. коју је донео „ **по милости Божиши и господина ми Гјурги деспота и војевода Тома**“.¹⁴⁵⁵ Ови примери јасно сведоче да су издавали повеље попут владара, али да им је то право даровао деспот. Предмети поводом којих су издавани поменути акти били су веома значајни. У првом случају Алтоман је

¹⁴⁵⁰ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 178–189, први је утврдио да је власт у Зети увек била поверена самом једном војводи, док је Динић сматрао да их је било двојица: М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, 226.

¹⁴⁵¹ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 178.

¹⁴⁵² Исто, 192.

¹⁴⁵³ И. Стјепчевић, Р. Ковијанић, *Неки подаци о зетском војводи Алтоману*, Историјски записи IX–1 (1953) 270; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 180.

¹⁴⁵⁴ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 180.

¹⁴⁵⁵ А. Соловјев, *Зетска пресуда из 1445. године*, 42.

потврђивао аутономна права Будве, док је Тома Комнин пресуђивао спор око граница два племена, што се у суштини односило на њихове баштине.¹⁴⁵⁶ Имамо и податак да је војвода Алтоман у једном тренутку увео нову царину у Подгорици.¹⁴⁵⁷ Такве мере, опште је познато, доносио је иначе искључиво владар у српској држави, јер су приходи од ње спадали у његова легална права.¹⁴⁵⁸ Посебност Зете огледала се и у односу војводе на моћну локалну породицу Црнојевића. Браћа Љеш и Ђурађ су 1421. ступивши у службу деспота Стефана постали његове војводе.¹⁴⁵⁹ Међутим, они су се још пре смрти деспота Стефана одметнули заједно са својим синовима, у време турских напада на Деспотовину. Захваљујући помоћи турских одреда 1430. деспот је успео да их поново потчини, али тада је по свој прилици био редефинисан њихов положај према централној власти. Наиме, Млечани су се жалили једном приликом да Црнојевићи заједно са Његушима силазе са брда и наносе штете которском подручју. Војвода Алтоман им је том приликом одговорио да он нема надлежности над њима, те су се 1435. приликом преговора у Смедереву они тим поводом обратили директно деспоту.¹⁴⁶⁰ Остављало је то несумњиво велику самосталност Црнојевићима, јер деспот Ђурађ није имао ни времена ни могућности да се током своје владавине озбиљније позабави свим детаљима зетских прилика. Коначно, начелно би се смело претпоставити да су и ратничке дружине које су биле под српском влашћу, попут оних под млетачком, уживале извесну самосталност, мада о томе нема непосредних података.

Како је већ поменуто, први зетски војвода био је Мазарек који је већ 1421. стигао у Бар. Такође је истакнуто да је одмах барској властели признао право да управља градом и суди по својим статутима. Кад је о праву апелације реч, Барани су могли да се обраћају дубровачком Малом већу.¹⁴⁶¹ Кривични спорови су пак били у надлежности Мазарека, који је имао и извршну власт. Тиме се објашњава

¹⁴⁵⁶ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 180, 192; А. Соловјев, *Зетска пресуда из 1445. године*, 42–43.

¹⁴⁵⁷ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 182.

¹⁴⁵⁸ А. Веселиновић, *Царински систем*, 11.

¹⁴⁵⁹ *Историја Црне Горе II–2*, 135–136 (И. Божић); *Историја српског народа II*, 198 (М. Спремић).

¹⁴⁶⁰ „*et ipse semper responderit non esse superiorem dicti Jurasevich, adeo quod ius nunquam potuerit haberi*“ : S. Ljubić, *Listine IX*, 86.

¹⁴⁶¹ *Историја Црне Горе II–2*, 261 (И. Божић).

податак да је октобра 1423. држао једног лопова пет дана у барској тврђави.¹⁴⁶² Ово нам је и сведочанство да је уживао положај војводе и након пораза који је крајем 1422. доживео под Скадром. Наводно, после тога ниједан од заповедника није смео изаћи деспоту пред очи у страху да не изгуби главу.¹⁴⁶³ До када је остао зетски војвода није познато, као ни његова даља каријера.

Прве вести о његовом наследнику Алтоману потичу из 1427, када се у Зети због несређеног стања налазио и Ђурађ Бранковић. Одбијали су тада Дубровчани да удовоље неком војводином захтеву.¹⁴⁶⁴ Ово је и први помен Алтомана у изворима. Његово порекло се не може утврдити, мада је Јиречек због имена претпостављао да је рођак великог жупана Николе Алтомановића.¹⁴⁶⁵ Извора који би тако нешто поткрепили за сада нема.¹⁴⁶⁶ Очигледно да је уживао велико поверење Ђурђа Бранковића, пошто знамо да је на месту зетског војводе остао до јесени 1438. када га је заменио Комнин, како смо већ писали. Дубровчани су 1429. одлучили да помогну војводи Алтоману, када су открили тајне везе Које Закарије и Стефана Балшића Марамонтеа. Такође зетски заповедник је набављао жито и оружје у Дубровнику. Опасност коју је Марамонте представљао убрзо је отклоњена, захваљујући помоћи турских трупа.¹⁴⁶⁷ Каква је била улога војводе Алтомана у тим борбама, извори не говоре. Као зетски војвода Алтоман је 1431. решавао проблем који је искрсао са Которанима због продаје соли у Будви. Становници два града су једни другима у то време преотимали со предвиђену за продају. Тим поводом постигнут је споразум чије извршење су гарантовали Которани Драгоје Лукин и Лика Паутин, и Барани Тујко Зауловић и Стјепко Сиковић, несумњиво Алтоманови изасланици.¹⁴⁶⁸ Почетком априла наредне године Алтоман је, као што је већ назначено, издао повељу Будви, којом је граду потврђивао старе привилегије.¹⁴⁶⁹ Имамо вести о томе да је Алтоман регулисао и трговачке односе са Дубровчанима. У лето 1433. Дубровчани су истицали да неће

¹⁴⁶² И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 178–179.

¹⁴⁶³ S. Ljubić, *Listine VIII*, 209–210 ; N. Iorga, *Notes et extraits I*, 329, нап. 4; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Балшино*, 44–45; *Историја Црне Горе II–2*, 142 (И. Божић).

¹⁴⁶⁴ N. Iorga, *Notes et extraits II*, 236, 238; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 179.

¹⁴⁶⁵ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 385.

¹⁴⁶⁶ *Српски биографски речник I*, 133 (С. Ћирковић).

¹⁴⁶⁷ *Историја Црне Горе II–2*, 157–158. (И. Божић).

¹⁴⁶⁸ И. Стјепчевић, Р. Ковијанић, *Неки подаци*, 270; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 180.

¹⁴⁶⁹ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 180.

наплатити царину на олово које им је он послао.¹⁴⁷⁰ Новембра исте године, уз Николу Витомировића и Николу де Архилуписа, био је деспотов изасланик на преговорима са Млечанима у Котору о решавању спорних питања у Зети. Постигнут је договор само о неким темама, мада ни то није поштовано.¹⁴⁷¹ Имамо податак да је 1435. војвода Алтоман сачинио писмо за брачни пар из Подгорице, који је покренуо у Котору спор против тамошњег грађанина кога је служио њихов син и након тога убрзо преминуо. Своје наводе тужиоци нису успели да докажу.¹⁴⁷² Писмо војводе је свакако било у вези са парницом, те се може претпоставити да је садржало информације од интереса за процес. Уједно оно нам показује начин сарадње српских и млетачких власти у оваквим случајевима. Већи број података о деловању војводе Алтомана садржи представка млетачког посланика Николе Мема, поднета деспоту Ђурђу 14. августа 1435, одмах након закључивања мировног уговора о Зети. Документ је износио жалбе Венеције на штете које су деспотови поданици начинили њиховим људима у Зети. Када је Алтоман у питању, најпре се истиче да је држао у Бару Милашина Стефанија, који се затекао на деспотовој територији са фландријским тканинама вредним 600 дуката, које су иначе припадале једном млетачком властелину. Тражено је, такође, од Ђурђа Бранковића да им надокнади 600 перпера за две лађе заплењене у будванској луци, пошто Алтоман то није учинио. Одбио је и да изврши деспотово писмено наређење да Алвизу Стефанију врати брод који су отели Будвани. Ништа није предузео ни да се скадарском кнезу врате два коња које су отели његови људи. Нагласили смо већ да је скидао са себе одговорност када су поступци Црнојевића били у питању. Због ових жалби деспот је обећао Мему да ће послати два своја властелина у Зету да испитају све спорне случајеве.¹⁴⁷³ Нажалост, нисмо обавештени о резултатима мисије те двојице властелина. Сви поменути примери показују да је војвода Алтоман заузимао чврст став према Млечанима, иступајући врло самостално. Которанин Марко Симиков је упутио свог изасланика 1436. код Алтомана, како би уредио неке ствари које су се тичале њега самог. Уз то је војводи ишла и порука да ће му которски кнез одаслати свог специјалног

¹⁴⁷⁰ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 282–283.

¹⁴⁷¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 164; *Историја Црне Горе II–2*, 168 (И. Божић).

¹⁴⁷² И. Стјепчевић, Р. Ковијанић, *Неки подаци*, 270.

¹⁴⁷³ S. Ljubić, *Listine IX*, 85–87.

изасланика, ако то буде захтевао.¹⁴⁷⁴ По одобрењу бившег которског кнеза Лауренција Виктурија, септембра 1437. војводи Алтоману имали су да се обрате Лука Паутинов и Иван, главни пословођа поменутог службеника. Одлучио се на тај корак пошто је војвода Алтоман заробио па пустио једног Словена или Арбанаса, који је у Скадру опљачкао поменутог Ивана.¹⁴⁷⁵ Почетком 1438. Сенат Републике св. Марка је решио да пише војводи и деспоту поводом напада становника Бара на једно село из улцињског дистрикта, када су спаљене две куће, при чему су у ватри изгорели сви који су у њима живели.¹⁴⁷⁶ Из докумената о једном спору покренутом фебруара 1438. сазнаје се да је војвода Алтоман помогао Дубровчанину Вуку Белојевићу, закупнику неких деспотових царина, да баци у затвор двоје својих сународника. Судски процес вођен у Дубровнику против Белојевића отегао се до јесени 1438, када се у Зети већ појавио нови војвода Комнин, који је сведочио у корист окривљеног.¹⁴⁷⁷ Може се претпоставити да је деспот Ђурађ повукао Алтомана из Зете јер му је био потребан способан сарадник у време када се очекивао велики турски напад.¹⁴⁷⁸ Какву је улогу имао након 1438. код деспота, ми не видимо, пошто нестаје из извора за готово десет година. Сасвим је извесно да је верно следио Ђурђа Бранковића, чим му је он и касније поверавао важне задатке.

Након обнављања Деспотовине 1444, као што је већ казано, зетски војвода је поново био Тома Комнин, само сада са седиштем у Подгорици. Потврђује то и исправа коју је он издао о разграничењу Хота и Матагужа, где се међу сведоцима из редова српске властеле среће и Алтоман, наведен без икакве титуле.¹⁴⁷⁹ Податак је свакако сведочанство да је Алтоман тада боравио у Зети.¹⁴⁸⁰ Обзиром да је уз Вука и Ђурђа Белмужевића наведен међу српском властелом, то указује, по нашем мишљењу, где је имао своје баштинске поседе. Наиме одмах након њих посебно се набраја зетска властела, за коју се каже из којих места долази.¹⁴⁸¹ Међутим, није случајно што су управо Алтоман и Белмужевић били представници

¹⁴⁷⁴ И. Стјепчевић, Р. Ковијанић, *Неки подаци*, 270.

¹⁴⁷⁵ Исто, 270–271.

¹⁴⁷⁶ N. Iorga, *Notes et extraits* III, 27, нап. 1; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 186.

¹⁴⁷⁷ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 183–185.

¹⁴⁷⁸ Исто, 185.

¹⁴⁷⁹ А. Соловјев, *Зетска пресуда*, 43.

¹⁴⁸⁰ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 187.

¹⁴⁸¹ А. Соловјев, *Зетска пресуда*, 43.

српске властеле. Сви они су, како је познато, бар једним делом своје каријере службом били везани за Зету.¹⁴⁸² Можда су чак овом приликом у извесном смислу били и репрезенти централне власти, јер смо видели да је повељу издао војвода Тома Комнин у име деспота Ђурђа. Убрзо је Алтоман поново почео да обавља дужност зетског војводе. Навели смо већ да је највероватније крајем 1447. на том положају заменио Комнина. Сасвим сигурно да је промена уследила зарад припреме напада на млетачке поседе у Доњој Зети. Изгледа да је марта 1448. војвода Алтоман слао свог поверљивог човека Гојсава да се састане са представником Грбљана или Паштровића, како би обезбедио пријатељски пријем деспотове војске током напада који је имао да уследи.¹⁴⁸³ Сами Которани су касније, 1454. описивали Алтомана као врло лукавог заповедника који је добро познавао зетске прилике.¹⁴⁸⁴ Напад Алтомана са 7.000 војника на млетачку територију отпочео је 4. јуна 1448. и, како смо већ истакли, завршио се неуспешно, иако је зетски војвода имао подршку Стефанице Црнојевића, а на његову страну су пришли и Грбљани, који су се опет побунили против својих господара. Которског кнеза Ђакома Морозинија Алтоман је известио да ће заузети само оно што је некада припадало деспоту. Српске трупе попалиле су околину Котора и запоселе Луштицу, Богдашиће и Лешевиће са свим соланама. Пристао је Алтоман на примирје које је имало да важи само за которску околину, док не добије нова упутства од деспота. Нашавши се у тешкој позицији, Млечани су настојали да одвоје Стефаницу Црнојевића од деспота.¹⁴⁸⁵ Међутим, средином јула 1448. под Баром војвода Алтоман је доживео тежак пораз од Млечана. Том приликом је према неким вестима и сам заробљен и одведен доцније у Падову.¹⁴⁸⁶ У прилог чињеници да је Алтоман заробљен иде податак да је у јесен 1448. приликом новог похода против венецијанских поседа, деспотову војску предводио извесни војвода Логосит. Војска под његовим вођством жестоко

¹⁴⁸² Н. Лемајић, *Породица Белмужевих*, 74–75.

¹⁴⁸³ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 189–190.

¹⁴⁸⁴ G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, GZM XXXIII–XXXIV (1921–1922) 166.

¹⁴⁸⁵ Isto, 159–160, 166; *Историја Црне Горе* II–2, 215–216 (И. Божић).

¹⁴⁸⁶ N. Iorga, *Notes et extraits* III, 227–228; *Историја Црне Горе* II–2, 217–218 (И. Божић); И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, истиче да се не може знати да ли је тачан податак о заробљавању Алтомана.

је опустошила околину Котора, али већи успеси су ипак изостали.¹⁴⁸⁷ Извесним се чини да је Логосит био нови зетски војвода. Како једини подаци о њему потичу из 1448, није познато његово порекло и ранија каријера. Непознато нам је и до када је остао на функцији зетског војводе. Извесно је да 1452. на том положају још једном срећемо Алтомана. Када је Стефаница Црнојевић фебруара 1452. коначно угушио грбальску буну за рачун Млечана, војвода Алтоман је стигао са 12.000 војника, међу којима је било и Турака. Наводно је спалио 570 од 590 кућа које су припадале Стефаници Црнојевићу, који је ипак успео да га порази на прилазима Доњој Зети. Многи од Алтоманових бораца су убијени или заробљени том приликом. Једини успех који је постигао било је преузимање Жабљака.¹⁴⁸⁸ Ова акција је и последњи помен војводе Алтомана. Узвешти у обзир да њега можемо пратити у изворима од 1427, није искључено да је убрзо након 1452. и умро. Претпоставља се, како је већ речено, да је његов син био војвода Марко Алтомановић.¹⁴⁸⁹ Последњи зетски војвода био је Милош Белмужевић, о чијој смо личности на неким од претходних страница говорили. Управо тако су га означавали и сами Млечани.¹⁴⁹⁰

Много је мање података о војводама у осталим местима, не рачунајући Ново Брдо и Сребрницу који су били центри власти. Најпре се међу њима тим војводама јавља Мазарек, кога са тим звањем 1414. налазимо у Руднику. Са разлогом се претпоставља да је управљао островичком влашћу,¹⁴⁹¹ чије нам је постојање посведочено у више аката.¹⁴⁹² Сматра се да је он идентична личност са Ђурђем Мазареком, по коме је 1408. деспот Стефан послао једну разрешеницу у Дубровник.¹⁴⁹³ Доцније је, како смо видели, био зетски војвода. Управник Голупца је 1427. био војвода Јеремија, о чијем је чину предаје града Турцима већ било речи. Има индиција да се након тога населио у Османском царству у области реке Струме, а да су му синови били Јаков и Димитрије, који се помињу у једном

¹⁴⁸⁷ S. Ljubić, *Listine IX*, 302–305, пр; N. Iorga, *Notes et extraits III*, 228; M. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 333–334; *Историја Црне Горе II–2*, 220–221 (И. Божић).

¹⁴⁸⁸ S. Ljubić, *Listine IX*, 422, 436–437; S. Ljubić, *Listine X*, 21–22, 150; N. Iorga, *Notes et extraits III*, 273; *Историја Црне Горе II–2*, 227 (И. Божић); M. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 380–381.

¹⁴⁸⁹ *Српски биографски речник 1*, 133 (С. Тирковић).

¹⁴⁹⁰ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 191.

¹⁴⁹¹ М. Динић, *За историју рударства II*, 21–22; А. Веселиновић, *Владарско и комунално*, 127, нап. 9.

¹⁴⁹² Први пут се помиње у повељи грачаничком митрополиту Венедикту из 1456. године: Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 5.

¹⁴⁹³ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 207; А. Веселиновић, *Владарско и комунално*, 127, нап. 9.

османском документу из 1440. који сведочи да су имали извесне пословне везе са некадашњим челником Радичем.¹⁴⁹⁴

За војводу Вукослава поуздано знамо да је почетком 1452. управљао смедеревском влашћу. Тада је заједно са угарским послаником Томом радио за интересе Дубровчана, који су тада били у сукобу са херцегом Стефаном Вукчићем. Вукослав је чак нудио, свакако уз деспотово одобрење, да се откупи херцегова територија, али је то султан одбио.¹⁴⁹⁵ Логично је претпоставити да се на том положају налазио још 1451, али нам није познато од када. По свему судећи, на Порту је ишао и нешто раније, новембра 1451, заједно са челником Паскојем Соркочевећем. У њиховом присуству султан се заклео над текстом угарско-турског примирја, склопљеног на три године. Споразумом је гарантован и положај деспота Ђурђа Бранковића.¹⁴⁹⁶ Дубровчанин Петар Гојковић је 1453. обавестио власти родног града да га је Радоња Богосалић позвао пред суд војводе Вукослава у Смедереву.¹⁴⁹⁷ Попут других војвода и он је имао судска овлашћења, а Дубровчанима, наравно, није одговарало када су српске власти судиле њиховим грађанима. Поново је био у мисији на порти 1454. када је покушавао да издејствује продужење угарско-турског примирја склопљеног три године раније. Тешком муком у томе је и успео. Султан је тражио да му угарска страна што пре јави на које време жели закључење примирја. Деспот је одмах о посланству војводе Вукослава обавестио Јована Хуњадија и Ладислава Горјанског, али све то није помогло. Питање је, наравно, колико су обе стране искрено ушле у преговоре.¹⁴⁹⁸ Очигледно је да је војвода Вукослав био човек од великог поверења деспота Ђурђа, за кога је обављао важне дипломатске задатке. Поред тога, означио га је у акту из 1452. као свог *фамилијара*,¹⁴⁹⁹ што је несумњиво доказ њихове посебне блискости. Посредно о тој блискости може говорити и чињеница да се у једном поменику војвода Вукослав наводи одмах после чланова породице

¹⁴⁹⁴ E. Zachariadou, *Worrisome wealth*, 384–389.

¹⁴⁹⁵ Означио га је као смедеревског војводу сам деспот Ђурађ: „*hiis hominibus et familiaribus nostris egregio Wkozaw wayvode nostro de Zedrew*”: L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 166; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 374.

¹⁴⁹⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 367; С. Ђирковић, *Деспот Ђурађ Бранковић и угарско-турски преговори 1454. године*, Глас САНУ 280, Одељење друштвених наука 15 (1971) 104–108.

¹⁴⁹⁷ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 709.

¹⁴⁹⁸ С. Ђирковић, *Деспот Ђурађ Бранковић и угарско-турски преговори*, 108–111; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 418.

¹⁴⁹⁹ Више о институцији „фамилијара“ видети код: М. С. Rady, *Nobility*, 110–131.

Бранковић, заједно са својом супругом Јелом. Стављен је чак и испред Томе Кантакузина, који је био близак деспотов рођак.¹⁵⁰⁰ Сеченички летопис бележи да је 1456. преминуо војвода Вукослав Говединић, који је, по свој прилици, истоветна личност са овде помињаним смедеревском војводом.¹⁵⁰¹ Није искључено да је презиме Говединић имао већ неко од његових предака, али о њима, као и евентуалним потомцима смедеревског војводе немамо вести. Са њим се и окончава списак војвода за које релативно поуздано можемо рећи којом су *влашћу* управљали. О осталим бројним војводама, од којих су неки били изузетно важне личности, може се само нагађати где су вршили своју дужност.

Вреди назначити да се овде нећемо враћати на личности о којима смо већ говорили у нашем раду, а о којима је остао по само један помен у изворима. Један од најзначајнијих војвода у време деспота Стефана био је Витко, који се истицао у дипломатским мисијама на разним странама. Према писању Константина Филозофа, деспот Стефан је војводу Витка упутио на преговоре са принцем Мусом о закључењу међусобног савеза, што се, по свој прилици, догађало почетком 1410. године. Главни циљ војводе био је да од Мусе добије заклетву на оно што је османски принц у писму обећао деспоту. Поуздано не знамо о каквој је понуди била реч. Муса је избегавао да се јавно закуне и на уговор писан на турском. После упорног Витковог инсистирања, османски принц је ипак пристао да учини тражено. Тек након тога је деспот Стефан пристао да му пошаље војску.¹⁵⁰² Успех преговора је тако у доброј мери био заслуга војводе Витка, за кога деспотов биограф каже да је био „**благоразуџмљива острою свѣстию о вѣсѣхъ**“.¹⁵⁰³ Писање Константина Филозофа неоспорно потврђује да је Витко спадао у круг најповерљивијих деспотових сарадника. Читавих дванаест година касније исту личност поново срећемо као посланика Стефана Лазаревића. Деспот је овога пута војводу Витка упутио у Венецију, са којом се већ налазио у сукобу поводом наслеђа поседа Балше III. Претпоставља се да је војвода на пут кренуо почетком марта 1422, пошто се зна да је 12. марта већ био у Дубровнику. Тамо су

¹⁵⁰⁰ Љ. Штавланин-Ђорђевић, *Један недовољно познат поменик*, 334, 337; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 134.

¹⁵⁰¹ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 338.

¹⁵⁰² *Константин Филозоф*, 294; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 92; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 57.

¹⁵⁰³ *Константин Филозоф*, 294.

војводи и његовој пратњи уступили две барке које ће их одвести до Венеције и потом вратити.¹⁵⁰⁴ Извори не говоре ко је све био у Витковој пратњи, али може се претпоставити да је ту било тумача за латински језик и особа које су се добро разумеле у зетске прилике. Пристигавши у Венецију Витко се владао строго по инструкцијама које је добио од деспота. Одмах је поднео ноту у којој је уверавао Републику да је деспот њен пријатељ. Тражио је истовремено да се његовом господару уступе Скадар и остала места у Зети која су се заузели, а припадају српском владару. Запретио је да ће деспот морати другачије да поступа према Венецији ако се на захтеве не одговори повољно. На ту представку добио је одговор од Сената 4. априла у коме је изражено чуђење због таквих захтева и образложено на који су начин дошли у посед зетских градова. Штавише, очекивали су да њима деспот врати оно што је заузео.¹⁵⁰⁵ Сходно Витковом држању, Млечани нису веровали у могућност договора, те су се припремали за наставак рата. Преговори су ипак настављени, али Витко није био спреман на велика попуштања. Једино је понудио да у замену за Скадар и остале територије деспот Венецији плаћа 2.000 дуката годишње провизије. Такву могућност, поготово предају Скадара, Млечани нису били спремни да прихвате.¹⁵⁰⁶ Како међутим и надаље није било попуштања са Виткове стране, Република је 17. априла показала извесну спремност на компромис. Нудила је да деспот задржи Бар, али да им врати Дриваст. Уз то би му, као и Балши, давали 1.000 дуката годишње провизије.¹⁵⁰⁷ То је навело Витка да, вероватно по деспотовим упутствима, прихвати да Скадар остане Млечанима, а да Дриваст Србији. Венеција је уз то требало да даје 1.000 дуката годишње провизије деспоту. Поводом тог предлога Сенат се 21. априла састао и одлучио да се могу оставити Стефану Лазаревићу Бар и Дриваст, под условом да им он плаћа 1.000 дуката годишње провизије. Улцињ, Будва и Скадар би, пак, остали Венецији. У крајњој инстанци могло се одустати и од тражења поменуте суме. То је уједно имала бити и последња млетачка мировна понуда, те би Витко, у случају да је не прихвати, могао је да јави свом господару да ће Република предузети мере за одбрану својих

¹⁵⁰⁴ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 201–202; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 228; *Константин Филозоф*, 313; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Балшино*, 25.

¹⁵⁰⁵ S. Ljubić, *Listine* VIII, 152; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Балшино*, 26–27.

¹⁵⁰⁶ S. Ljubić, *Listine* VIII, 156–157; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Балшино*, 27–28.

¹⁵⁰⁷ S. Ljubić, *Listine* VIII, 157–158.

места.¹⁵⁰⁸ Разматрао је Сенат истог дана и предлог да се од Витка затражи да докаже да има пуномоћје за закључење мира. Од тога су ипак одустали, како се не би помислило да су сада вољни да изађу у сусрет његовим захтевима.¹⁵⁰⁹ Поменута понуда није била одговарајућа и Витко је планирао да напусти Венецију и извести деспота о немогућности договора, како би се овај што пре припремио за наставак рата јер је примирје истицало. Пред одбором изасланим од стране Сената, 22. априла Витко је изјавио да деспот жели да задржи Бар и Дриваст, да добије Улцињ или Будву, територију око Скадра и 1.000 дуката годишње провизије. Како је та понуда одбијена, Витко је 23. априла затражио дозволу да оде из Венеције. Млечани су ипак решили да се преговори не заврше потпуним несагласјем, те да позову српског посланика да пред Сенатом изнесе шта жели, а што ће га лично дужд упитати. Уколико би се покренула расправа, допуштено је да се деспоту поред Бара и Дриваста обећа и 1.000 дуката провизије. У супротном, српском поклицару је требало дати дозволу да напусти град.¹⁵¹⁰ Након тога је бивши которски провизор Марко Барбадиго затражио дозволу да он покуша да придобије Витка за склапање мира, што му је Сенат и одобрио. Наводно се њему Витко поверио да је и његова жеља да се између две стране постигне споразум, како би се живело у миру. Наговарао их је да сами пошаљу поклицара деспоту. Примирје би се онда продужило док се млетачки посланик не врати. Поводом тога Млечани су одлучили да му одговоре да се и они залажу за живот у миру са свима. Њихово је мишљење било да примирје треба закључити тако да свака страна задржи и округ оне тврђаве коју поседује. Допуштали су и могућност да се примирје продужи под раније уговореним условима.¹⁵¹¹ Колико је тачан податак Барбадига да је и сам Витко био наклоњен Млечанима, није могуће проценити. Прихватимо ли ту тврдњу, може се само нагађати какви су интереси навели Витка да заузме благонаклон став према Млечанима. Са друге стране, читав ток преговора показује да се Витко строго држао деспотових упутстава. Како год да је било, Витку је 27. априла саопштена жеља Републике да се примирје продужи и као и да ће она упутити посланика деспоту ако се то догоди.

¹⁵⁰⁸ Isto, 159–160; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Балишино*, 29–30.

¹⁵⁰⁹ S. Ljubić, *Listine VIII*, 160; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Балишино*, 30.

¹⁵¹⁰ S. Ljubić, *Listine VIII*, 161; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Балишино*, 31–32.

¹⁵¹¹ S. Ljubić, *Listine VIII*, 162–163; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Балишино*, 32–33.

Војвода Витко је, пак, истакао да он може продужити примирје само под оним условима под којима је раније уговорено. Такав предлог Млечани нису прихватили, већ су решили да упуте поклицара деспоту и упитали Витка да ли му може издати *salvum conductum*. Тај документ требало је изасланику Републике да гарантује безбедност до повратка, без обзира да ли је примирје истекло.¹⁵¹² Поводом ове одлуке Витко им је напоменуо да посланика треба одмах да упуте како би се закључило примирје или мир пре него што поновно отпочне рат. Додао је да поклицар мора бити неко ко се добро разуме у зетске прилике.¹⁵¹³ Поново је, дакле, војвода Млечанима упутио корисне савете у вези са њиховом жељом да склопе мир са његовим господарем. Фактички овим је Виткова мисија у Венецији окончана и он се могао запутити назад у Србију. Деспотово посланство се тако већ 6. маја поново нашло у Дубровнику. Сутрадан је Република св. Влаха одлучила да војводу Витка дарује поклоном вредним 150 перпера.¹⁵¹⁴ Вредност поклона још једном нам показује колики је углед уживао. Сигурно је да су били свесни да им једног дана његова блискост са деспотом Стефаном може бити од користи. Након 1422. немамо више вести о војводи Витку. Важна је чињеница да га не срећемо августа 1423. међу војводама које су биле присутне кад је Ђурађ Бранковић закључио под Св. Срђем мировни споразум са Венецијом.¹⁵¹⁵ Када је о њему реч, може се поставити и питање да ли је своју службу вршио на деспотовом двору или је био управник неке од власти. Поверење које је код деспота уживао пре би говорило у прилог првој претпоставци, мада нема података да је, као Радослав Михаљевић, био велики војвода. Зато би се могло помислити да је, попут Вукослава Говединића, био војвода престоничког града, само што би то у Витковом случају био Београд.

Мноштво војвода било је присутно када је 12. августа 1423. код Св. Срђа Ђурађ Бранковић постигао споразум са Млечанима о Зети. Биле су то војводе Војин Југа, Шаин, Алијас-бег, Новак и Хребелјан.¹⁵¹⁶ Први међу њима се јавља са војводском титулом само у овом акту, а питање је да ли га можемо поистоветити са неком другом личношћу. Свакако би могао бити у вези са Југом који је наведен

¹⁵¹² S. Ljubić, *Listine VIII*, 163–164; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Балшино*, 33.

¹⁵¹³ S. Ljubić, *Listine VIII*, 166; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Балшино*, 34.

¹⁵¹⁴ N. Iorga, *Notes et extraits II*, 202.

¹⁵¹⁵ S. Ljubić, *Listine VIII*, 248.

¹⁵¹⁶ Isto, 248.

1400. у повељи Лазаревића као дародавац два села у Дубочици манастиру св. Пантелејмона.¹⁵¹⁷ Као приложници манастира у овој повељи се јавља заиста угледна властела, те то не чини препреку овој идентификацији. Међутим, с обзиром на временски размак од 23 године, можда је нешто логичније претпоставити да је реч о оцу Војина Југе. Баштински поседи Југе су се налазили на подручју Дубочице, мада није искључено да их је имао у још неким крајевима земље, поготово зато што се овде Југа јавља само као име, а не презиме као код Војина. Истој породици могао је припадати и Богдан Југа, наведен међу 24 личности које су по наређењу деспота Стефана саставиле закон за Ново Брдо.¹⁵¹⁸ Остаје дилема да ли поменуте личности треба сместити у 1390. или 1412. годину,¹⁵¹⁹ мада то за наше разматрање није од већег значаја. Опрезно би се могло претпоставити да би Богдан и Војин Југа могли бити браћа. Помишљало се и да је овај војвода идентичан са властелином Војином који је у другој половини јуна 1440. са још двојицом дворана ишао преко Дубровника у Венецију, као посланик деспота Ђурђа.¹⁵²⁰ Све што се, међутим, тиче личности Војина Југе, остаје у сфери домишљања услед недостатка други података о њему. Не знамо чак ни где је вршио службу војводе.

Нешто више би се могло рећи о личности војводе Шаина. По имену се обично закључивало да је био турског порекла.¹⁵²¹ Поставља се питање да ли га треба изједначити са личностима сличног имена које се јављају у изворима од почетка XV века. Тако се извесни Шаинац јавља као други по реду милосник на разрешеници Лазаревића за Живулина Станишића, која је издата 1404. године.¹⁵²² Такву идентификацију прихватио је Миодраг Пурковић,¹⁵²³ док ју је Милош Благојевић одбацио.¹⁵²⁴ Поуздан одговор, чини се, није могуће дати управо због начина бележења имена, са чим смо се већ сусретали. Имајући у виду значај који Шаинац има у овом документу из 1404, поистовећивање њега и Шаина могло би

¹⁵¹⁷ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 296.

¹⁵¹⁸ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 38; С. Ћирковић, *Латинички препис Рударског законика деспота Стефана Лазаревића. Увод, текст, превод и коментари*, Београд 2005, 20.

¹⁵¹⁹ С. Ћирковић, *Латинички препис Рударског законика*, 10.

¹⁵²⁰ N. Iorga, *Notes et extraits II*, 370, нап. 1; К. Жиречек, *Историја Срба II*, 385.

¹⁵²¹ *Историја Црне Горе II-2*, 145; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 66.

¹⁵²² Љ. Стојановић, *Повеље и писма I-1*, 190, већ смо истицали да она иначе носи датум 1399, али је, у ствари, издата пет година касније: М. Благојевић, *Државна управа*, 230–231, 234.

¹⁵²³ М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 125, нап. 468.

¹⁵²⁴ М. Благојевић, *Државна управа*, 270, нап. 103.

се оправдати. Две године доцније браћа Градићи су оптужили трговце у Новом Брду да су отели нека њихова писма упућена деспоту Стефану и Шаину.¹⁵²⁵ Такође у једном недатираном запису наводи се кефалија Шаин.¹⁵²⁶ Повезујући то са претходним подацима, Милош Благојевић је закључио да је Шаин обављао већ 1404. службу сличну кефалијиој у Плани или тргу Шетоње, јер се поменута разрешеница односи на закуп царине та два трга.¹⁵²⁷ Јавља се извесни Шаин (Sain) и 1410. у тестаменту Дубровчанина Петроја Милтановића, који је иначе пословао у Трепчи и Новом Брду.¹⁵²⁸ Сличност са Шаинцем је у томе што се и овај Шаин јавља у вези са пословањем угледних Дубровчана у Србији. Сасвим би се то уклапало и у претходна разматрања о личности Шаина (Шајина). Константин Филозоф доноси вест да су 1413. српске снаге у сукобу са Мусом предводили, поред Ђурђа Бранковића, и властелини челник Радич, те војводе Шаин и Михаило.¹⁵²⁹ Нама се чини да то мора бити идентична особа са војводом који је 1423. присуствовао склапању српско-млетачког споразума.¹⁵³⁰ Забуну ствара што истраживачи понекад наводе његово име као Шахин.¹⁵³¹ Извесне тешкоће његовог имена ствара и то што су га Млечани забележили као „*vayvoda Scian*“.¹⁵³² Код њих је, пак, забуна могла настати услед необичности његовог имена. Турска варијанта свакако би била Шахин. Међутим, сви домаћи и дубровачки извори бележе га као Шаина и зато ми то усвајамо као његово име. Управо је тако последњи пут и поменут 1428, заједно са војводама Ковачом Диничићем, Радославом Михаљевићем и Вукашином. Сви заједно дуговали су чак 1.100 литара сребра једном трговачком друштву.¹⁵³³ Дуг је могао потицати и из ранијег периода, те је питање да ли је ово и најкаснији помен Шаина на положају војводе. Како год и ова вест више него јасно сведочи да је спадао у ред моћне и утицајне властеле. Све ове информације ипак нам не дају одговор на питање где је вршио

¹⁵²⁵ Исто, 270.

¹⁵²⁶ Љ. Стојановић, *Записи и натписи II*, 464, бр. 4594.

¹⁵²⁷ М. Благојевић, *Државна управа*, 270.

¹⁵²⁸ С. Ћирковић, Р. Ћук, А. Веселиновић, *Србија у дубровачким тестаментима*, 35.

¹⁵²⁹ *Константин Филозоф*, 308.

¹⁵³⁰ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 184, тако је чинио и аутор, сматрајући да се и остали помени Шаина и Шаинца односе на њега.

¹⁵³¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 66; М. Благојевић, *Државна управа*, 239, зато је Благојевић и одбио идентификацију са Шаином.

¹⁵³² S. Ljubić, *Listine VIII*, 248.

¹⁵³³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 680–681.

службу војводе, те се само може нагађати да је то било у неком значајнијем граду. Исто тако не знамо до када је живео и да ли је оставио потомке иза себе.

Турског порекла је очито био и Алијас-бег, такође један од сведока споразума између Ђурђа Бранковића и Франческа Бемба о зетским питањима. Како је он забележен само у поменутом документу, о њему се ништа више не може рећи. Када је реч о војводи Новаку, постоји више личности са којима би се могао изједначити, али треба одмах потцртати ни за једну од тих идентификација нема доказа. Имамо податак да је 1410. повељу Бранковића манастиру св. Павла саставио дијак Новак.¹⁵³⁴ Поистовећивање ових личности не делује вероватно, јер није познат пример да је неки дијак или логотет с временом постао војвода. Друга могућност је да се војвода Новак из 1423. препозна у двордржици истог имена кога срећемо у поменику Св. Богородице Љевишке, како је то већ чињено.¹⁵³⁵ Помишљало се чак да је идентичан и са Новаком Павловићем који је 1417. донео у Дубровник једну разрешеницу рачуна коју су издали Бранковићи.¹⁵³⁶ Најпре поводом свега тога треба рећи да је Богородица Љевишка лежала на територији Бранковића. Проблем лежи у чињеници да у области Бранковића нису биле уведене власти. Доиста није искључено да је деспот након 1412. могао узимати за своје војводе, и властелу потчињену његовом сестрићу Ђурђу. Већи је проблем што се Новак најпре 1423. јавља са титулом војводе, а касније са звањем двордржице. Наиме, поменик о коме је реч настао је између 1436. и 1455. године.¹⁵³⁷ Коначано, помишљало се да војвода о коме говоримо може бити идентичан са одметником Новаком Караљуком, кога помиње Константин Филозоф.¹⁵³⁸ Тешко да се то може прихватити, те се, по свој прилици, војвода Новак само 1423. среће у изворима.

Најзад, треба размотрити и личност војводе Хребелјана. Обично се сматра да је он идентичан са великим челником Хребелјаном који се 1404. и 1405. помиње у

¹⁵³⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 32.

¹⁵³⁵ Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке*, 62–63; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Балишино*, 62, нап 134.

¹⁵³⁶ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–1*, 165; Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке*, 64; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Балишино*, 62, нап 134.

¹⁵³⁷ Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке*, 69.

¹⁵³⁸ Константин Филозоф, 292; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 125, нап. 469.

документима Лазаревића.¹⁵³⁹ По имену би се то смело закључити, али мора се бити опрезан због временског размака од осамнаест година између помена Хребељана као челника и као војводе.

Из времена владавине деспота Стефана знамо за још један број војвода. Двојица се наводе као сведоци да је Ђурађ Бранковића 22. априла 1426. у Вучитрну закључио са млетачким изаслаником Франческом Квирином уговор о разграничењу српских и млетачких посета у Зети. Биле су то војводе Лукач и Мркша.¹⁵⁴⁰ Лукач се са титулом војводе јавља још децембра 1405. као трећи по реду милосник на повељи коју су Бранковићи издали Дубровчанима.¹⁵⁴¹ Као дијак Вука Бранковића, 1392. јавља се такође један Лукач.¹⁵⁴² Изнета је већ претпоставка да је реч о истој особи са војводом Лукачем,¹⁵⁴³ мада због велике дистанце између 1392. и 1426. треба задржати опрезност. Видели смо на примеру челника Миљана да се дешавало да отац и син носе исто име, те због тога треба бити додатно опрезан. Након 1426. нема више вести о војводи Лукачу.

Нешто боље нам је осветљена личност војводе Мркше, мада се за живота засигурно помиње само 1426. у поменутом акту из Вучитрна. Питање је да ли је он иста особа са Мркшом из поменика Св. Богородице Љевишке, који се тамо наводи без титуле, заједно са женом Тодором и синовима Оливером и Михаилом.¹⁵⁴⁴ Поново сасвим сигурно војводу Мркша се појављује у изворима постхумно, 1447. у једном писму Дубровчана деспоту Ђурђу. Из поменутог документа дознајемо да је имао епитет Сићевски, те да он и његова супруга нису били у животу већ 1444, у време обнове Српске деспотовине. Сазнајемо такође да је имао ћерку Степаниду, која је била жива још 1462. и удата за извесног Жигоља. Тада је она потраживала сребрни појас и једну чашу коју је њена мајка оставила у поклад код Дубровчанина Аловиза Жуњевића. Добила је информацију да је њена мајка те драгоцености завештала манастирима Дечани и Бањска. Након 1444. деспот Ђурађ је испунио завештање и предао поменуте предмете тим

¹⁵³⁹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 190; А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима*, 158; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Балшино*, 62, нап. 135; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 125, нап. 470.

¹⁵⁴⁰ S. Ljubić, *Listine* IX, 7.

¹⁵⁴¹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 154.

¹⁵⁴² С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића којом ослобађа манастир Хиландар*, 151.

¹⁵⁴³ М. Благојевић, *Државна управа*, 172, нап. 18.

¹⁵⁴⁴ Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке*, 55.

храмовима.¹⁵⁴⁵ Епитет Сићевски најпре нам може указати на Мркшино порекло. С обзиром на то да је Мркшина жена обдарила Дечане и Бањску, логично је било да се место Сићево потражи у области Бранковића. Оно је и идентификовано са савременим Сићевом које се налази северно од Приштине, на једној притоци реке Лаб.¹⁵⁴⁶ То би значило да је, попут Лукача, и он био потчињен непосредно Ђурђу Бранковићу, мада нам остаје нејасно како је стекао војводску титулу и да ли је она била везана за обављање неке конкретне дужности. Може се само нагађати да је службом био везан за двор Бранковића, који се налазио баш у Вучитрну. Народна традиција му приписује ктиторство над црквом св. Мине у Штави, сазиданом наводно 37 година након Косовске битке. Село Штава се иначе данас налази југозападно од данашње Куршумлије.¹⁵⁴⁷ То би значило да су и на том подручју били баштински поседи, али се то не може проверити другим изворима. Како се зна да је завештање Мркшине жене испуњено тек након обнављања Деспотовине, могло би се помислити да је она умрла током турске владавине над Србијом, те зато није сама стигла да реализује завештање.

Са Мркшом се не завршава списак војвода које су биле у служби господина Ђурђа Бранковића, још док је деспот Стефан био у животу. Сачуван је податак да је маја 1425. војвода Никола путовао у Венецију као посланик Ђурђа Бранковића. Дубровчани су му понудили барку за тај пут.¹⁵⁴⁸ Како је тада Ђурађ у име деспота Стефана водио преговоре о закључењу коначног мира у Зети, то је и мисија војводе Николе била усмерена у том правцу. Посланство под вођством војводе Дубровчани су јула 1425. пребацили у Венецију. Преговори су вођени о више спорних питања. Српски поклицари, који се сада помињу у множини, тражили су да Млечани плаћају 1.000 дуката годишње за држање Котора и Балшиних солана. Надаље, захтевали су да деспот добије власт над Паштровићима, те да се казни Ника Херман. Млечани су се жалили да нису добили обећаних 100 кућа Андрије Хумоје, да им још није предат онај део которског округа који је заузела српска војска и коначно, да нису ослобођени заробљени Паштровићи. Образлагали су такође да пошто деспот није испунио своје обавезе из уговора, они њему нису

¹⁵⁴⁵ М. Пуцић, *Споменици српски* II, 117–118; К. Јиречек, *Споменици српски*, 104.

¹⁵⁴⁶ Ђ. Сп. Радојичић, *Мркшина црква и „Штавско господство“ (Историска основа једног народног предања)*, *Старинар* XII (1937) 41–42.

¹⁵⁴⁷ Исто, 36–43.

¹⁵⁴⁸ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 225, нап. 3.

предали Будву са соланама нити исплаћивали 1.000 дуката годишње провизије. Ишчуђавали су се на тражење 1.000 дуката за которски дистрикт, јер тога није било у уговору склопљеном под Св. Срђем. За Паштровиће су истицали да није раније договорено ништа одређено, док је против Нике Хермана поступљено како су мислили да треба. После расправе, српски изасланици су пристали да се тврђава Ђурђевац сруши. Тражили су Ђурђеви људи и Св. Марију Ратачку која је припадала Бару. Попустили су, пак, захтеву за 100 кућа Андрије Хумоје које је требало да добију Млечани. Много се дискутовало и о провизији од 1.000 дуката годишње за которски округ. Коначни захтеви војводе Николе били су да Млечани плаћају 1.000 дуката за околину Скадра, да се деспоту дају Паштровићи и да се казни Ника Херман. Венеција је поводом тога предлагала арбитражу треће, независне стране, али посланици нису на то пристали, немајући овлашћења да прихвате такав предлог. Одлучили су да крену назад, а Сенату поручили да упути Ђурђу поклисара ради решења спорова. По том питању нису попустили ни нешто доцније, те је тако крајем августа 1425. њихова мисија завршена.¹⁵⁴⁹ Попут војводе Витка, и Никола се чврсто држао датих упутстава, те је Млечанима преостало да спорна питања реше лично са Ђурђем Бранковићем, што су и учинили. Константин Јиречек је сматрао да је војвода Никола идентичана особа са Николом Витомировићем који је новембра 1433. у Котору, заједно са Николом Арилуписем, деспотовим латинским канцеларом, и војводом Алтоманом, водио преговоре о решавању спорних питања у Зети. Додао је још да би његов отац могао бити онај Витомир који је 1380/1381. са Црепом потукао Турке на Дубравници.¹⁵⁵⁰ Није искључено да је деспот 1433. за преговоре са Венецијом ангажовао неког властелина који је добро познавао зетске прилике. Међутим, како је име Никола често, ова хипотеза не мора бити тачна.

Извори знају за још једног војводу Николу, који је заједно са Гргуром Влахом и челником Радославом, 1453. био представник деспота Ђурђа приликом замене поседа између београдских калуђера и Јована Хуњадија. Монаси су, наиме, угледном великашу уступили рудник Рудишта, добивши у замену друге поседе као компензацију. Хуњади је одмах на лицу места и уведен у посед. Као сусед

¹⁵⁴⁹ N. Iorga, *Notes et extraits* I, 405–407; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Балшино*, 66–68; *Историја Црне Горе* II–2, 148–149 (И. Божић).

¹⁵⁵⁰ S. Ljubić, *Listine* IX, 80; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 386–387.

овим новим поседима Хуњадија наведен је војвода Никола.¹⁵⁵¹ Како је овај Никола поменут 1453, велико је питање да ли би се смео изједначити са предводником делегације Ђурђа Бранковића у Венецији. Логичнија би била претпоставка да је војвода Никола из 1453. вршио службу у неком месту близу Рудишта, док би се то за оног из 1425. тешко могло рећи. У вези са Рудиштима је и помен војводе Иваниша. Његово име је забележено на једној врсти динара са натписом – Рудишта, што указује на место где је кован тај новац.¹⁵⁵² Готово са сигурношћу се може рећи да је Иваниш обављао службу војводе у Рудиштима. Мора се назначити да је ово једини пример из доба Деспотовине где срећемо властелина који кује новац. Чини се да то најбоље сведочи о значају војводе Иваниша међу тадашњом српском властелом. Са закључцима ваља бити опрезан због фрагментарне очуваности нумизматичког материјала.

Угледним властелинима несумњиво је припадао и војвода Вукашин, који је 1426. забележен са војводама Ковачом Диничичем, Радославаом Михаљевићем и Шаином, као дужник једног угашеног трговачког друштва. Укупно њихово задужење износило је 1.100 литара сребра.¹⁵⁵³ Мала је вероватноћа да је био идентичан са ризничаром Вукашином кога последњи пут срећемо у актима 1411,¹⁵⁵⁴ мада се управо због пословних веза обојице са Дубровчанима то не сме одбацити. Био би то изузетан случај да ризничар постане војвода. Када је реч о идентификацији овог војводе, могло би се помишљати и на истоименог ктитора манастира Руденице, чија се супруга звала Вукосава. Тај Вукашин се доиста помиње без икакве титуле, али треба рећи да је његова задужбина осликана, по свој прилици, током прве деценије XV века.¹⁵⁵⁵ Без других података можемо се задржати само на претпоставкама.

Попут војводе Вукашина, и војвода Владислав нам је познат само на основу једног податка. Њему је октобра 1429. писао краљ Жигмунд, захтевајући да се на поседу *Seel* који се налазио на подручју Ковина, поштују привилегије које су дате

¹⁵⁵¹ J. Teleki, *Hunjadiak kora magyarországon* X, Pesten 1853, 413–416; Б. Храбак, *Средњовековни Рудник и трг Рудишта под Авалом*, Годишњак Музеја града Београда 3 (1956) 100; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 466.

¹⁵⁵² В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, 194, 300.

¹⁵⁵³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 681.

¹⁵⁵⁴ С. Ћирковић, Р. Ћук, А. Веселиновић, *Србија у дубровачким тестаментима*, 40.

¹⁵⁵⁵ Љ. Стојановић, *Записи и натписи* III, 81, 228 бр. 5129, 5968–5969; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* VI, Београд 1926, 81, бр. 9902; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора*, 148.

том граду, пошто се налази у оквиру угарске краљевине. Спадао је, дакле, у ред српске властеле која је имала поседе и на подручју Угарске. Важан је податак да је краљ Владислава означио као „*regni Rascie baronis*“.¹⁵⁵⁶ Очито да је војвода Владислав био угледна личност чим га је угарски краљ означио као *рашког барона*. Како нам није познат из других извора, није могуће ништа више рећи о њему. Познато је још само да се његов посед код Ковина десет година касније налазио у рукама једног другог српског властелина, војводе Михаила.¹⁵⁵⁷ Могао би овај податак указати да војвода Владислав више није био у животу, мада свакако није сигурна потврда за такво мишљење. Тешко је такође рећи и да ли се војвода Михаило може поистоветити са неком другом личношћу познатом из извора. Најпре би се могло помислити на војводу Михаила Анђеловића, мада је он 1445. изгледа већ носио титулу великог челника, како смо споменули.

На подручју жупаније Спољни Солнок на Тиси тамошњи Срби су, како је забележено новембра 1442, имали своје заповеднике. То су били војвода Јакша и „*капетани или судије*“ Ђорђе, Павле и Радислав.¹⁵⁵⁸ За њих се основано претпоставља да су се населили у Угарској након пада Деспотовине 1439., прешавши Дунав заједно са Ђурђем Бранковићем. Међутим, они деспота нису следили када се разишао са новим угарским краљем Владиславом I Јагелонцем. Остали су да живе у Угарској ступивши у краљеву службу. Отуда је краљ 1442. и могао тражити да жупан Спољњег Солнока и гроф краљевских Сикулаца натерају поменуте српске заповеднике да надокнаде штету једној опатији, за шта су годину дана раније дали јемце.¹⁵⁵⁹ На основу ових вести изнета је претпоставка да је Јакша још пре 1439. био војвода,¹⁵⁶⁰ што се не може непосредно потврдити, али није сасвим без основа. Наиме, логична је претпоставка да је Јакша звање војводе добио од деспота, пошто нам није познато да су га додељивали угарски владари. Невоља код овако понуђеног решења је што имплицира да је и краљ потврдио Јакши титулу коју је уживао у Србији. Надаље, запазили смо да се након престанка службе везане за положај војводе титула није задржавала. Услед тога измиче нам поуздан одговор на питање порекла Јакшиног звања. Поменути Срби

¹⁵⁵⁶ Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима*, 27, 32.

¹⁵⁵⁷ Исто, 32.

¹⁵⁵⁸ С. Ћирковић, *Rasciani regales*, 79, 82.

¹⁵⁵⁹ Исто, 79, 81–82.

¹⁵⁶⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 375.

су новембра 1443. у извесном смислу поново доспели у надлежност деспота Ђурђа, пошто му је краљ Владислав препустио право да из редова својих угарских вазала поставља жупана Спољносолночке жупаније. Тамо су иначе и раније лежали деспотови поседи Тур и Варшањ.¹⁵⁶¹ Након што је 1444. деспот Ђурађ обновио своју државу, изгледа да се Јакша поново нашао у његовој служби. Сматра се да је идентичан са војводом Јакшом који је јула 1452, заједно са Алвизом Растићем, био деспотов посланик у Дубровнику. Њима је предат сандук са документима и привилегијама које је својевремено деспот Ђурађ ту депоновао. Такође, Јакши је дозвољено да без царине извезе тканине за деспотову властелу, а обојица посланика добила су лепе поклоне.¹⁵⁶² Наредне године војвода Јакша је, према сведочењу Константина Михаиловића, предводио српски помоћни одред од 1.500 коњаника приликом османлијске опсаде Цариграда. Према истом аутору, учеснику самог похода, они наводно нису знали за намеру султана да нападне престоницу Византије, јер је Мехмед рекао деспоту да спрема поход против владара Караманије. Зато су војници под Јакшином командом хтели да се врате када су дознали за прави султанов план. На то се ипак нису одлучили, упозорени да ће бити уништени ако то учине. Михаиловић доиста наглашава да њихова улога у заузимању Цариграда није била значајна.¹⁵⁶³ Наш извор не прецизира каква је била улога војводе Јакше у читавом догађају, тј. да ли је и он био међу онима који су хтели да напусте султанов табор. За период након маја 1453. немамо више вести о Јакши. Михаиловић је у свом делу нагласио да је Јакша Брежичић „*праоц оних Јакшића који су у Угарској били*“, ¹⁵⁶⁴ али нам то не говори каква је била судбина самог Јакше и да ли је можда већ након пада Деспотовине пребегао у Угарску. Податаке о његовим синовима Стефану и Дмитру имамо само за период када су били у служби краља Матије Корвина, о чему ће бити речи у завршном поглављу.

Већи број војвода био је на једном месту октобра 1446. у Дубровнику, где су дошли као сватови младог Лазара Бранковића. Биле су то војводе Манојло, Комнин, Дмитар Крајковић, Радич Кужевић (или Чуђевић), Алекса Спан и Радоје

¹⁵⁶¹ С. Ђирковић, *Rasciani regales*, 79–80, нап. 2.

¹⁵⁶² Исто, 80–81; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 375, 645.

¹⁵⁶³ К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 117–118.

¹⁵⁶⁴ Исто, 118.

Твртковић.¹⁵⁶⁵ Осврнућемо се само на војводу Радоја Твртковића, пошто смо о осталима већ писали. Он се јавља у изворима само у овој мисији у Дубровнику, када је заједно са Дмитрим Крајковићем упутио званичан позив Републици да пошаље поклицаре на деспотову свадбу. Приликом боравка у Дубровнику, он је од Бартола Гучетића и његове браће подигао оставу своје породице. Назван је том приликом и дворанином деспота Ђурђа.¹⁵⁶⁶ Да ли то значи да је заиста службу вршио на двору, остаје под знаком питања. Смело би се, међутим, претпоставити да је његов син био војвода Дмитар Радојевић, који је 5. маја 1455. под Сребрницом поразио Петра Ковачевића, који је и погинуо у тој бици.¹⁵⁶⁷ То би значило да је и син имао успешну каријеру као отац. За Дмитра Радојевића знамо да је преминуо 8. јануара 1457. године,¹⁵⁶⁸ док нам време смрти Радоја Твртковића није познато. Такође би се могло претпоставити да је Дмитар Радојевић управљао неком влашћу на западу Деспотовине, пошто видимо да је водио једну битку у околини Сребрнице. То нам ипак не говори где су он или његов отац Радоје Твртковић могли имати поседе.

Поред управника власти и званичника на двору, право на војводску титулу су у Деспотовини имале и поједине породице. Реч је била о угледној властели из Зете и са подручја које је некада припадало босанској краљевини. Право на ту титулу се код њих преносило са колена на колена или се стицало посебним путем. Када је реч о подручју данашње источне Босне, једно време је у служби деспота Ђурђа, већ смо видели, био војвода Петар Ковачевић, чији је отац Ковач Дињичић такође носио звање војводе.¹⁵⁶⁹ Први пут војводу Петра Ковачевића срећемо као сарадника деспота Ђурђа крајем 1443, када се са 600 до 700 коњаника прикључио крсташкој војсци када је отпочела Дуга војна.¹⁵⁷⁰ Поставља се питање да ли је тада први пут војвода Петар стао уз деспота или је поменути његов потез резултат ранијих веза. Поуздан одговор се не може дати, али не треба искључити могућност да су Дињичићи - Ковачевићи променили страну након што је деспот у

¹⁵⁶⁵ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 416; М. Пуцић, *Споменици српски*, 101–102; В. Ћоровић, *Женидба деспота Лазара*, 151–153; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 317–318.

¹⁵⁶⁶ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 416; В. Ћоровић, *Женидба деспота Лазара*, 151–153; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 321.

¹⁵⁶⁷ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 238, бр. 699.

¹⁵⁶⁸ Исто, 240, бр. 713.

¹⁵⁶⁹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 556; М. Динић, *За историју рударства* I, 42.

¹⁵⁷⁰ N. Iorga, *Notes et extraits* III, 109; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 278. М. Динић, *За историју рударства* I, 42.

пролеће 1433. преотео краљу делове Усоре, заједно са тврђавама Теочаком и Зворником.¹⁵⁷¹ Захваљујући Ковачевићевим снагама деспот је успео да поврати власт над Сребрницом, али је то трајало само док се он фебруара 1444. није повукао у Угарску.¹⁵⁷² Како се војвода Петар Ковачевић држао током наредних година, када су вођене огорчене борбе за Сребрницу, није познато. Исто тако не можемо рећи какво је било његово место у управном апарату државе. Могуће да је због свог значаја имао нешто другачији статус од остале властеле. У сваком случају, у једном тренутку он се поново нашао на страни краља Стефана Томаша (1443–1461). Знамо да је маја 1455. напао Сребрницу, али је у бици доживео пораз од Дмитра Радојевића и изгубио живот.¹⁵⁷³ Касније су и остали Ковачевићи стајали насупрот српских деспота, те су 1458. награђени од краља Стефана Томаша са четири тврђаве када је он запосео Сребрницу и 11 околних места.¹⁵⁷⁴

Боље нам је позната делатност породице Ђурашевић – Црнојевић, чији су представници такође носили војводске титуле. Синови Радича Црнојевића, Ђурађ и Алекса (Љеш) Ђурашевић, стекли су војводске титуле када су прешли на страну деспота Стефана августа 1421. пошто је он дошао са војском у Зету.¹⁵⁷⁵ Вероватно су рачунали да ће им деспот оставити више простора за самосталније деловање него његов сестрић Балша III коме су раније били потчињени.¹⁵⁷⁶ Додељивањем војводских звања деспот Стефан их је несумњиво издигао изнад ранга остале властеле. То су им признавали и Млечани који су их називали *баронима Зете* у актима у којима су говорили о потреби њиховог придобијања.¹⁵⁷⁷ Занимљиво је, међутим, да се у млетачким актима након 1421. уз имена Ђурђа и Љеша Ђурашевића не помиње било каква титула.¹⁵⁷⁸ Без обзира на то, Венеција је током 1422. и почетком 1423. и даље настојала да придобије Ђурђа Ђурашевића, нудећи му чак у једном моменту читаву Горњу Зету и Бар. Доиста након победе код

¹⁵⁷¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 160–161; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 265; *Историја српског народа* II, 236 (С. Ћирковић).

¹⁵⁷² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 283–284.

¹⁵⁷³ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 238, бр. 699.

¹⁵⁷⁴ I. Nagy, A. Nyáry, *Magyar diplomatácziai* I, 6; В. Макушев, *Историјски споменици* II, 204–205; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 517.

¹⁵⁷⁵ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 199; *Историја Црне Горе* II–2, 135–138 (И.Божић); *Историја српског народа* II, 197–198 (М. Спремић).

¹⁵⁷⁶ *Историја српског народа* II, 197 (М. Спремић).

¹⁵⁷⁷ S. Ljubić, *Listine* VIII, 14, 21.

¹⁵⁷⁸ S. Ljubić, *Listine* VIII, 194–195, 208, 214; S. Ljubić, *Listine* IX, 83, 85–87.

Скадра крајем 1422. такву могућност нису допуштали.¹⁵⁷⁹ Тада су Ђурашевићи ипак остали верни деспоту Стефану. Према споразуму из 1426. требало је да се поруши њихова тврђава Ђурђевац изнад Грбља.¹⁵⁸⁰ Међутим, када су почели турски напади на Деспотовину, Ђурашевићи су се одметнули од српске власти, а по доласку Ђурђа Бранковића на престо настојали су да дођу под окриље Венеције. Почели су и да носе старо презиме Црнојевић. Моћна поморска Република је то одбијала, како не би кршила раније постигнут мировни споразум са Српском деспотовином.¹⁵⁸¹ Са Ђурашевићима је Ђурађ имао великих проблема, те је замолио которског кнеза да прими под своју заштиту Луштицу, Светомихољску и његове Паштровиће.¹⁵⁸² Коначно ће успети да их потчини тек 1430, када су му турски одреди помогли да поврати контролу над Зетом. То, међутим, није значило повратак на пређашње стање. По свој прилици, тада је установљено да ће за њих бити надлежан једино сам деспот, док зетски војвода над њима неће имати овлашћења, о чему смо већ говорили.¹⁵⁸³ Управо зато они су деловали прилично самостално, те је приликом преговора у Смедереву 1435. млетачки изасланик упутио деспоту бројне приговоре на њихове поступке. Жалио се да Ђурашевићи већ девет година држе посед Јариште и убирају приходе са њега и захтевао да се Венецији та штета надокнади.¹⁵⁸⁴ У посебној представци додато је да држе у Машинама поседе неких млетачких поданика.¹⁵⁸⁵ Њихови поданици Његуши су такође заузели неку територију која је припадала Венецији.¹⁵⁸⁶ Уочавамо, дакле, да су и људи под њиховом заштитом деловали у великој мери на своју руку. Најзад, спомињали су Млечани неке новине које су Ђурашевићи завели на которском подручју, поводом чега није могао интервенисати зетски војвода Алтоман већ само деспот.¹⁵⁸⁷ Како и у којој су мери решени проблеми које су они направили, засад нам је непознато. Значајније је

¹⁵⁷⁹ S. Ljubić, *Listine VIII*, 208, 214, 218–219 ; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Балшино*, 45–46, 48–49.

¹⁵⁸⁰ S. Ljubić, *Listine IX*, 10.

¹⁵⁸¹ *Историја Црне Горе II–2*, 154 (И. Божић); И. Божић, *Паштровићи*, 116; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 112–113..

¹⁵⁸² И. Божић, *Паштровићи*, 116.

¹⁵⁸³ S. Ljubić, *Listine IX*, 86; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 144.

¹⁵⁸⁴ S. Ljubić, *Listine IX*, 83.

¹⁵⁸⁵ Isto, 85.

¹⁵⁸⁶ Isto, 85–86.

¹⁵⁸⁷ Isto, 86.

истаћи да се након 1435. Ђурађ и Љеш Ђурашевић више не јављају у изворима.¹⁵⁸⁸ Сачувана је надгробна плоча Љеша Црнојевића у цркви св. Богородице која се налазила између Жабљака и Враћине. Натпис на њој није датиран, те се само уопштено може датovati у време након 1435. године. На њему је Љеш означен као војвода деспота Стефана,¹⁵⁸⁹ што је интересантно, обзиром да је умро у време владавине деспота Ђурађа. Чини се да ни он ни његов брат Ђурађ свакако нису били у животу већ почетком пете деценије XV века.

Нову генерацију Црнојевића чинила су четворица синова Ђурђа Црнојевића, међу којима ће с временом кључно место припасти Стефаници.¹⁵⁹⁰ Њихова улога постаје видљива након пада Деспотовине 1439., када се јавило више претендената на поседе Ђурђа Бранковића у Зети. Сазнавши за намеру босанског војводе Стефана Вукчића да заузме деспотове територије, Црнојевићи су се обратили которском кнезу за помоћ, који је, не обавестивши више власти, склопио споразум са њима. Сенат га је због тога прекорио и настојао да избегне акције које би ишле против султанових вазала. Зато су Црнојевићи, оставши препуштени сами себи, морали да се вежу за Стефана Вукчића.¹⁵⁹¹ Ситуацију је закомпликовао долазак деспота Ђурђа у Зету крајем јула 1440. године. Црнојевићи, треба то нагласити, нису наступали против деспота, али он никако није успевао да се споразуме са њима. Вероватно је неразумевање проистицало из чињенице да деспот није био навикао да његови поданици иступају прилично самостално, како су то чинили Црнојевићи.¹⁵⁹² Када је деспот априла 1441. напустио Зету и стационирао се у Дубровнику, наставио је преговоре са Црнојевићима. Посредничку улогу у њима имала је Република св. Влаха. Стефаница, који је до тада већ постао кључна личност у породици Црнојевића, предлагао је да се измирење обави писменим путем, али је деспот инсистирао да се то лично учини. Нико од Црнојевића се, међутим, није појавио, пошто су вероватно страховали да би их деспот могао бацити у тамницу као неке друге своје поданике. Таква судбина задесила је чак и зетског митрополита.¹⁵⁹³ Када је у другој половини септембра 1441. Стефан

¹⁵⁸⁸ *Историја Црне Горе* II–2, 190 (И. Божић).

¹⁵⁸⁹ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа*, 111, бр. 109.

¹⁵⁹⁰ *Историја Црне Горе* II–2, 190 (И. Божић).

¹⁵⁹¹ Исто, 191; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 243.

¹⁵⁹² *Историја Црне Горе* II–2, 194 (И. Божић).

¹⁵⁹³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 253–254; *Историја Црне Горе* II–2, 195 (И. Божић).

Вукчић упао са војском у Горњу Зету, пришли су му и Црнојевићи. Као награду добили су од њега пет катуна, од чега су два припала Стефаници, а осталој браћи по један. Са друге стране, Стефаница је вероватно тада босанском војводи предао свог сина Ивана као залог споразума.¹⁵⁹⁴ Није нам познато да ли је већ тада неко од Црнојевића стекао и звање војводе. Убрзо су реаговали и Млечани којима није одговарало нагло јачање босанског војводе на подручју Зете. Они су добили и подршку од деспота да преузму његове поседе. Свим силама су, и поред тога, током 1442. радили на придобијању Црнојевића. После заузимања Будве августа 1442, у њихову службу су званично ступила три Ђурашинова сина предвођена Којчином, који је именован за зетског војводу. Одређена им је заједно са синовима и плата од 900 перпера годишње, што је било мање од онога што су им раније обећавали. Разлог томе је био што је Стефаница остао уз војводу Вукчића.¹⁵⁹⁵ Додељивање титуле војводе Којчину показује да се она није аутоматски наслеђивала у породици Црнојевића, већ су је добијали од својих врховних господара. Чини се да је то потврда да је нико од Ђурашинових синова није стекао раније. Прелазак на страну Венеције коштао је тројицу Ђурашевића поседа које су добили од босанског војводе.¹⁵⁹⁶ Углед Стефанице је и поред свега био већи од осталих Црнојевића, те су Млечани и даље настојали да га придобију нудећи му у периоду од септембра 1442. до јануара 1443. део Зете на управу, као и 200 дуката годишње провизије. Све те понуде он је одбијао, страхујући изгледа за судбину свог сина који је био талац код Стефана Вукчића.¹⁵⁹⁷ Како је, међутим, Стефан Вукчић настављао да губи своја упоришта у Зети, то је натерало и Стефаницу Црнојевића да га напусти. Задовољивши се гаранцијама личне безбедности и правом да врши судску власт над својим поданицима, он се марта 1444. потчинио Републици св. Марка. Сињорија се исто тако обавезала да га приликом склапања мира не преда Турцима или војводи Стефану. Са последњим је могла склопити мир тек ако Стефаници врати сина Ивана. Ни овом приликом најмоћнији Црнојевић није добио војводску част, коју је иначе уживао његов брат

¹⁵⁹⁴ *Историја Црне Горе* II–2, 196–197 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 266.

¹⁵⁹⁵ N. Iorga, *Notes et extraits* III, 90–91, 99; *Историја Црне Горе* II–2, 201 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 269.

¹⁵⁹⁶ *Историја Црне Горе* II–2, 200 (И. Божић).

¹⁵⁹⁷ S. Ljubić, *Listine* IX, 164–165, 168; *Историја Црне Горе* II–2, 204, 206 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 269.

Којчин. Уколико би био протеран, могао се склонити на млетачку територију.¹⁵⁹⁸ Рачунао је, изгледа, и Стефаница да још може доћи под власт деспота, чим се српски владар не помиње у овом споразуму. Заиста, он се заједно са својом браћом 1448. прикључио снагама војводе Алтомана, иако су сви били под уговором са Венецијом. Са закашњењем су Млечани донели одлуку да и Стефаници доделе годишњу провизију.¹⁵⁹⁹ Остаје непознато какав је био однос међу браћом у то време и да ли је Којчин признат за војводу и са српске стране. Услед пораза који су доживеле деспотове снаге,¹⁶⁰⁰ ситуација се поново изменила. Требало је, међутим, да прођу пуне три године па да Стефаница коначно пређе на млетачку страну. Споразумом из јула 1451. он је постављен за врховног војводу Горње Зете, са годишњом платом од 500 дуката, док су његова браћа имала да задрже своје старе привилегије. Са своје стране, признао је врховну власт Венеције и обавезао се да два месеца годишње ратује за њу о свом трошку.¹⁶⁰¹ Убрзо након тога се разрачунао и са браћом Ђурашином и Којчином, који нису били задовољни оваквим развојем догађаја. Након тога они се више и не срећу у историјским изворима.¹⁶⁰² Тиме је и дефинитивно изашао из круга деспотове властеле и наредних година, како смо већ описали, потпуно потиснуо снаге Ђурђа Бранковића из Зете. За нас је важно да приметимо да је војводска титула практично постала симбол за означавање фактичког господара Горње Зете.

Зетски град Дриваст имао је управу на чијем је челу стајао војвода који није истовремено био заповедник неке од *власти*. Његова овлашћења су просторно била веома ограничена.¹⁶⁰³ Претпостављамо да је војвода именован лично од стране деспота, пошто имамо вести потврду да је он 1442. директно комуницирао са Ђурђем Бранковићем. Тада се консултовао са деспотом шта да чини у новонасталим околностима, када је граду претила војска војводе Стефана Вукчића.¹⁶⁰⁴ Изнад њега стајао је зетски војвода, коме је 1437. писао папа поводом

¹⁵⁹⁸ S. Ljubić, *Listine IX*, 188–189; *Историја Црне Горе II–2*, 209 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 300–301.

¹⁵⁹⁹ S. Ljubić, *Listine IX*, 269; *Историја Црне Горе II–2*, 215 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 330.

¹⁶⁰⁰ Детаљније о томе на 139–140. страни овог рада.

¹⁶⁰¹ N. Iorga, *Notes et extraits III*, 268–269; *Историја Црне Горе II–2*, 224 (И. Божић).

¹⁶⁰² *Историја Црне Горе II–2*, 224–225 (И. Божић).

¹⁶⁰³ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 181.

¹⁶⁰⁴ N. Iorga, *Notes et extraits II*, 389; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 267; *Историја Црне Горе II–2*, 199 (И. Божић).

тога што је крфском архиепископу Марину поверио манастир св. Јована у Столу, у дистрикту Дриваста. Војводу Алтомана папа је ословио са „ *vicedomino et capitaneo in civitatinus Antibarensi et Drivasçensi*“.¹⁶⁰⁵ На основу тога ипак не треба помислити да је Алтоман истовремено обављао и дужност градског војводе Дриваста. Сигурно да је и тада постојао посебан војвода у граду, потчињен Алтоману.¹⁶⁰⁶ Та чињеница јасно показује да тај положај није био елемент градске самоуправе. Први познати деспотов дривастински војвода био је Радосав, кога срећемо у уговору о миру из августа 1423. између Млечана и Ђурђа Бранковића. Том приликом је предвиђено да 100 кућа Андрије Хумоје у околини Скадра буде под привременом управом војводе Радосава. Накнадно су се Млечани имали да изјасне да ли у замену за поменуте куће примају друге поседе Андрије Хумоје на подручју Дриваста.¹⁶⁰⁷ Сасвим је основано претпоставити да је војвода Радосав био уопште први српски војвода Дриваста, који је, да подсетимо, деспот заузео на почетку рата 1421. године. Порекло овог властелина није нам познато, те не можемо рећи да ли је потицао из околине Дриваста или са неког другог подручја. Податак из 1423. је уједно и једини о Радославу, те не можемо рећи колико се дуго задржао на положају војводе. Наредни, уједно и последњи, српски војвода Дриваста који нам је познат био је Тујко (Дивко) Зауловић. Потребно је назначити да се он још 1431. помиње међу људима војводе Алтомана из Бара, који су гарантовали извршење споразума постигнутог са Котором, о продаји соли у Будви.¹⁶⁰⁸ Дознајемо, дакле, да је будући дривастински војвода био Баранин, који је свакако већ 1431. био у српској служби, мада се не види која су му тада била конкретна задужења. Када је тачно ступио на нову дужност у Дривасту, није познато. Реч је о већ поменутом војводи који је помишљао 1442. да град преда војводи Стефану Вукчићу, али је на наговор Млечана од тога одустао и ступио у контакт са деспотом Ђурђем. Из извора се не види шта му је деспот поручио, али се може наслутити да је добио одобрење да град преда Венецији, што се и

¹⁶⁰⁵ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 342; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 181–182.

¹⁶⁰⁶ И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 182.

¹⁶⁰⁷ S. Ljubić, *Listine* VIII, 250; Ст. Станојевић, *Борба о наследство Балшино*, 62; *Историја Црне Горе* II–2, 145–146 (И. Божић).

¹⁶⁰⁸ И. Стјепчевић, Р. Ковијанић, *Неки подаци*, 270; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 180.

догодило 5. августа 1442, о чему је сачуван и уговор.¹⁶⁰⁹ Међу заслужнима за тај чин налазио се и војвода Дивко Зауловић. Најпре је добио потврду својих баштинских поседа које су чинила села Свети Теодор и Пулка.¹⁶¹⁰ Као награду добио је маја 1443. град Свач у пронију. Док не уђе у посед имао је да добија 25 дуката, што показује колико је била вредна та пронија.¹⁶¹¹ При предаји града обећано му је и војводско звање у Забојани, неколико села око Бара и Улциња и све проније које је уживао у деспотово време.¹⁶¹² Даљу каријеру је тако везао је млетачку власт у Зети.

Нагласили смо да се локална управа није у читавој Деспотовини заснивала на властима. Поред војвода, дужности локалних органа власти обављале су и кефалије. Истакли смо већ примере кефалија непознатих по имену из Рудника и Беласице током 20-их година XV века. Поуздано знамо да се на њима заснивала локална власт у области Бранковића, све док је нису запоселе Османлије. Познате су нам и поједине личности које су обављале ту дужност. Изворни материјал нам сведочи да су Приштина и Трепча биле под управом кефалија. Дубровчани су 14. августа 1407. неименованом кефалији Трепче и тамошњим цариницима послали извештај поводом једног спора између двојице њихових грађана. Сазнајемо да се спор повео и пред поменутиим српским властима, које су допунске информације о односу парничара затражиле од Републике.¹⁶¹³ Овде практично видимо да су кефалије са цариницима обављали судску дужност попут војвода. Примећује се да овом приликом Република није протестовала што су се српске власти уплеле у спор њихових грађана. Можда је то било последица да је, како писмо сведочи, спор поводом тога завршен већ годину дана раније у Дубровнику.¹⁶¹⁴ Две године касније поново имамо податак о кефалији у Трепчи. Уочавамо да је за обављање својих послова имао *слуге*.¹⁶¹⁵ Неколико пута се трепчански кефалија помиње и поводом једног спора из октобра 1409. између дубровачких трговаца у том месту.

¹⁶⁰⁹ S. Ljubić, *Listine IX*, 157–159; *Историја Црне Горе II–2*, 203 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 268.

¹⁶¹⁰ И. Божић, *Земљишни систем*, 289.

¹⁶¹¹ М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском Приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003, 50, 223.

¹⁶¹² *Историја Црне Горе II–2*, 202 (И. Божић);

¹⁶¹³ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–2*, 435–436.

¹⁶¹⁴ Исто, 436.

¹⁶¹⁵ М. Благојевић, *Државна управа*, 274.

Више пута је наведен као обласни кефалија– *zaffalia contrate*.¹⁶¹⁶ Подсетимо се да је и раније у српској држави постојала институција *onimeg кефалије*, те овај податак не представља изненађење. Војводе су у том смислу наликовале овим кефалијама. Помиње се кефалија уопштено и крајем 1410, поводом исправе којом су двојица Дубровчана изравнали своје рачуне. Уколико би неко прекршио оно што је речено у документу који је саставио српски номик Стојан, имао је да плати казну од 50 перпера господару или кефалији.¹⁶¹⁷ Имао је очито кефалија право и на новац од казни, што је свакако чинило део средстава којима се издржавао. Једини по имену познати трепчански кефалија из периода Деспотовине био је извесни Вукосав Добројевић. Јуна 1450. Дубровчани су се жалили да је он престао да поштује старе обичаје који су се односили на трговце.¹⁶¹⁸ Поступци кефалије Вукосава су, чини се, били део ширих акција које је деспот Ђурађ предузео пошто су Дубровчани забранили својим поданицима да буду у саставу његових дипломатских мисија.¹⁶¹⁹ Ово је и последњи помен кефалије из Трепче, те се ни о личности Вукосава не може ништа више рећи.

Дужност приштинског кефалије обављао је једно време Оливер Големовић који је припадао угледној породици. Услед недостатка извора не може се рећи од када је обављао ту дужност. Неименовани кефалија је 1434. у Приштини ухапсио неког кривца и наредио да га окују у гвожђе.¹⁶²⁰ Није искључено да је то тада већ био Оливер Големовић, који је у једној тужби поднетој марта 1436. у Дубровнику означен као приштински кефалија. Предмет процеса била је жалба Ратка Остојића да га је Тасовац Радмиловић пред *великим судијом господина деспота* и кефалијом Приштине оптужио да није Дубровчанин, већ поданик Ђурђа Бранковића.¹⁶²¹ Тиме би Ратко Остојић могао да потпадне под надлежност српских судских органа, чега су се Дубровчани клонили. Оливер је био рођени брат Ђурђа Големовића, такође истакнутог деспотовог властелина, који је једно време био и његов челник. Како смо већ указали, јасно је да су Големовићи имали своје баштинске поседе у области Бранковића. Наредни помен Оливера је из 1448,

¹⁶¹⁶ М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, 226–227.

¹⁶¹⁷ Ђ. Бубало, *Српски номници*, Београд 2004, 255–257; Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–I*, 526.

¹⁶¹⁸ М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 403.

¹⁶¹⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 353–354.

¹⁶²⁰ М. Благојевић, *Државна управа*, 275.

¹⁶²¹ М. Благојевић, *Државна управа*, 275; Д. Ковачевић, *Приштина у средњем вијеку*, ИЧ XXII (1975) 69.

када га поново налазимо у Приштини. Тада је дубровачки Сенат тражио да он уместо свог брата, који није више био на дужности у Приштини, преда новац Турчину Скендеру и накнади штету коју му је нанео један Дубровчанин. Документи из ове године означавају Ђурђа Големовића као *службеника* деспота, а Оливера називају „ *valioso del Signor despoto in quelle parte*“.¹⁶²² Разлика у ословљавању је очита, само је питање како је треба протумачити. Према једном мишљењу, такво ословљавање је истицало да је први обављао службу на деспотовом двору, а други далеко од њега, у провинцији.¹⁶²³ Примећује се и да се Оливер не назива кефалијом као раније, већ вазалом у једном делу земље. То можда значи да је Оливер био деспотов опуномоћеник на одређеном подручју државе. Такво тумачење би имало потврду у чињеници да су се Дубровчани 1450. обратили по свој прилици Оливеру Големовићу због поступака трепчанског кефалије Вукосава Добријевића.¹⁶²⁴ Указује то да је Оливер имао одређене ингеренције над њим. Такву слику употпуњују два акта из 1454. у којима се такође помиње Оливер Големовић. Први сведочи да је по његовој наредби јануара 1454. формиран поротни суд који је имао да одреди међу између хиландарског поседа Хоче и места Јанчишта. Ради обављања тог посла он није излазио на терен, већ је послао свог *отрока* Николу Владовића, који је са 24 стариника утврдио међе.¹⁶²⁵ Сличан је био и други акт у коме се говори о разграничењу Хиландара и манастира св. Арханђела код Призрена, на подручју села Момуше и Нистре. Учиниле су то поново 24 особе заједно са Радославом Ђурашиновићем, отроком Оливера Големовића.¹⁶²⁶ Обе пресуде су иначе донесене *по суду господина деспота* Ђурђа,¹⁶²⁷ што нас не изненађује јер је овде била реч о поседима значајних манастира. Зато ове пресуде умногоме подсећају на ону из 1445. зетског војводе Томе Комнина. Услед тога могло би се закључити да је Оливер Големовић имао положај готово раван положају зетског војводе, мада се коначан суд о томе не може изрећи услед недостатка извора. Увиђамо да је деспот Ђурађ областима које су имале одређене специфичности управљао преко посебних, свакако

¹⁶²² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 328, нап. 94 и 95; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 331.

¹⁶²³ М. Благојевић, *Државна управа*, 276.

¹⁶²⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 354.

¹⁶²⁵ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 214–215.

¹⁶²⁶ Исто, 215–216.

¹⁶²⁷ Исто, 214–215.

поверљивих личности. Своју функцију Оливер је изгубио са освајањем области Бранковића од стране Турака 1455, али није познато да ли је потом обављао неку другу службу. Попут свог брата, изгледа да је био део протурске струје међу српском властелом. Закључујемо то на основу чињенице да су обојица доцније били у служби Маре Бранковић, о чему ћемо говорити у завршном поглављу нашег рада.

У редове властеле свакако можемо убројати и личности које су вршиле дужности кнезова по градским насељима. Њих је, по свој прилици, постављала централна власт или су, ако су и бирани од грађана, морали бити потврђени од стране деспота.¹⁶²⁸ Често су то били Дубровчани, о којима нећемо говорити, али је било и домаћих људи на тој позицији као у Новом Брду. Тамо није познат ниједан пример да је неки Дубровчанин обављао ту дужност. Вероватно је то проистичало из чињенице да је Ново Брдо било исувише важан град да би се та функција поверавала странцу.¹⁶²⁹ Компетенције кнеза биле су одређене *Новобрдским законом*. На овом месту није потребно детаљно се враћати на текст свих тих прописа, јер смо их наводили говорећи о надлежностима војводе. Судили су заједно са војводом спорове вредне до једног литра, док су за баштине и остале важније послове са њима саборно заседали пургари, протопоп и добри људи.¹⁶³⁰ Кнез је прописивао, такође заједно са војводом и пургарима, мере и цене у граду и бирао четворицу људи који су се морали о томе старати.¹⁶³¹ Попут војводе, и кнез је имао сличне изворе прихода, само у знатно мањем износу. Припадала му је 1/3 винског псуна, 2/3 глобе од *заушнице* и *крвопуштенија из носа*, 2/4 за *полувраждије* (рањавање), те 1/3 за преступе везане за ковницу и прекуп вина и кожа.¹⁶³² Стога је сигурно и положај кнеза био примамљив, те би се могло помишљати да је он узиман у закуп,¹⁶³³ мада за то немамо потврде у изворима.

Из извора су нам позната имена неких новобрдских кнезова. Новобрдски кнез, војвода Хрњко и Калојан, одбили су 1433. да поступе по захтеву деспота Ђурђа да као и раније помажу Дубровчанима у наплати дугова од домаћег

¹⁶²⁸ А. Веселиновић, *Владарско и комунално*, 128; М. Динић, *За историју рударства* I, 18, 92; М. Динић, *За историју рударства* II, 73.

¹⁶²⁹ М. Динић, *За историју рударства* II, 73; А. Веселиновић, *Владарско и комунално*, 128.

¹⁶³⁰ Н. Радојичић, *Закон о рудницима*, 52.

¹⁶³¹ Исто, 52–53.

¹⁶³² Исто, 51, 52, 55.

¹⁶³³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 727–728.

живља.¹⁶³⁴ По захтеву дубровачког поклисара, деспот им је упутио оштро писмо да све мора остати по старом. Ускоро је међутим са двора стигао кнез Манојло са поруком да се има поступати како је било одређено и за Смедерево. То је значило да се за дугове узима мешовита порота, да се од оних који живе од зараде може узимати само трећина прихода и да они који имају посед не могу бити везивани, нити њихова добра продавана пре истека године дана од настанка дуга.¹⁶³⁵ Основано можемо претпоставити да је поменути Манојло био управо новобрдски кнез, који је, изгледа поводом овог случаја отишао на двор деспота Ђурђа, ради договора у вези са новонасталом ситуацијом. По имену би се смело закључити да је био Грк.¹⁶³⁶ Добро је познато да је управо у Новом Брду живело мноштво угледних Грка, те не изненађује да је једном од њих поверена дужност кнеза. С обзиром на место где је обављао службу, није немогуће да је реч о сину угледног Калојана Русоте,¹⁶³⁷ мада за то нема потврде у изворима. Није сасвим искључено ни да је он подударна особа са каснијим логотетом или војводом Манојлом о којима смо већ писали, али и то се не да проверити. Јасно је да Манојло није дуго након 1433. остао новобрдски кнез, пошто већ наредне године на том месту налазимо другу особу.

Као новобрдског кнеза септембра 1434. срећемо извесног Степана, који је уз војводу Хрњака и протопопа Цагреча, био сведок на исправи којом је монах Саватије усинио попа Богдана, дарујући му половину баштинске цркве и половину куће коју је имао у подграђу. Предвидео је такође да и остатак баштине припадне Богдану након његове смрти.¹⁶³⁸ Изгледа да се он на положају кнеза задржао нешто дуже, можда чак све до првог пада Новог Брда под турску власт. Наиме, из једног дубровачког документа сазнајемо да је и августа 1438. још обављао ту функцију. Тада су се конзули обратили њему и војводи Пријезди за помоћ у вези са спором између неких Дубровчана, од којих је један имао и њихово писмо.¹⁶³⁹ Степан је, како видимо, више година обављао функцију кнеза и притом блиско сарађивао са новобрдским војводама. Не сме се искључити

¹⁶³⁴ М. Динић, *За историју рударства* II, 66, 73; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 685.

¹⁶³⁵ М. Динић, *За историју рударства* II, 66, 73, нап. 13.

¹⁶³⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 661–662.

¹⁶³⁷ М. Динић, *За историју рударства* II, 88–89; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 660–662.

¹⁶³⁸ Ђ. Бубало, *Српски номици*, 258; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 51.

¹⁶³⁹ М. Динић, *За историју рударства* II, Прилог II, 97–98.

могућност да је управо он био кнез Стефан који је 1445. био деспотов посланик у Венецији. Истакли смо већ да је тада нудио Републици да пред деспотом заступа њене ставове, поручујући да ће остати њен верни слуга.¹⁶⁴⁰ Након тога не само да засигурно више немамо вести о њему, већ нам није познат по имену ниједан новобрдски кнез.

Поред кнезова у значајанијим рударским местима каква су била Ново Брдо и Сребрница, постојало је веће од 12 пургара, које је представљало самоуправни елемент градског уређења наслеђен од Саса. Изнета је чак претпоставка да је веће пургара постојало и у Београду под деспотом Стефаном.¹⁶⁴¹ Првобитно су пургари свакако били из редова Саса, да би касније, ту било и припадника других народа, пре свега Срба. Непознато је да ли су бирани од стране грађана или постављани од централне власти. Исто тако се не зна ни колико су остајали на дужности. Попут војвода, кнезова и цариника, имали су своје момке и приставе. Понекад су означавани као градска властела, те ми зато на овом месту и говоримо о њима. Чешћи су помени пургара у Сребрници него у Новом Брду, вероватно због веће владареве контроле над последње поменутиим градом.¹⁶⁴² Једини по имену познати новобрдски пургар био је Антоније из Сплита, који је на том положају био 30-их година XV века.¹⁶⁴³ Најбоље о њиховим овлашћењима говори *Статут Новог Брда*, мада има и других података о том питању. Када је реч о споровима везаним за баштине и друге *големе работе*, решавали су их као чланови судског већа заједно са војводом, кнезом, протопопом и добрим људима.¹⁶⁴⁴ Бирали су са војводом и кнезом, како је поменуто, и четири особе чије је задужење било да надгледају да ли се продаја и куповина у граду врше по њиховим „мерама“.¹⁶⁴⁵ Одредбе *Статута Новог Брда* доносе и податке о приходима пургара. Припадала им је 1/3 винског псуња, исто толико од заушница и крвопролића из носа и 1/4 за прекршај рањавања, те 1/3 за преступе везане за ковање новца и препродају вина и

¹⁶⁴⁰ S. Ljubić, *Listine IX*, 213–214, 217, 219–220.

¹⁶⁴¹ J. Калић, *Београд у средњем веку*, 90.

¹⁶⁴² М. Динић, *За историју рударства I*, 14–17, 94; М. Динић, *За историју рударства II*, 74–75; А. Веселиновић, *Владарско и комунално*, 129–130; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 728, 730, 751; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница XIV–XV вијек*, Београд 2010, 123–124.

¹⁶⁴³ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 67; М. Динић, *За историју рударства II*, 74.

¹⁶⁴⁴ Н. Радојичић, *Закон о рудницима*, 52.

¹⁶⁴⁵ Исто, 52–53.

кожа.¹⁶⁴⁶ Предвиђала се и казна до 10 литара, по свој прилици сребра, за оне који би ударили, потиснули или за косу ухватили момке који су били у служби кнеза, војводе или 12 пургара.¹⁶⁴⁷ Приход од казне, каже се, ишао је власницима тих људи, али није сасвим јасно да ли су то биле баш оне особе код којих су били у служби. Сходно *Статуту*, пургари су имали како уочавамо судске и извесне извршне надлежности, које су свакако остваривали преко својих *момака*.

Сачувани подаци о њиховом деловању то сасвим потврђују и указују на још неке сфере у којима су били активни. Тако је 1423. један Дубровчанин продао своју кућу у Сребрници пред војводом Богданом, кнезом Добрушком Латиницом и пургарима Вукосавом, Радивојем, Дивојем и Никутом. На уговор о томе је стављен и градски печат.¹⁶⁴⁸ Треба нагласити да су нам ово једини по имену познати сребрнички пургари. Према имену, последњи, чини се, није био из редова домаћег живља, али прва двојица вероватно јесу. Ова вест нам показује да приликом закључења послова у којима су учествовали пургари није било нужно да учешће узме читаво њихово веће. Тако су овом приликом ангажована само четворица. Понекад се, изгледа, срећу и под називом *судије*. Поменути Добрушко Латиница је априла 1423, бранећи се од оптужби једног Дубровчанина да му није исплатио обећану своту и шаљући га из Сребрнице деспоту, изјавио да то није чинио у своје име, већ као кнез заједно са својим судијама.¹⁶⁴⁹ Дословни превод саског термина *пургари* био би грађани, те није чудо што их и под тим називом налазимо у Сребрници. Фебруара 1438. Дубровчани су писали тамошњем кнезу и судијама. Обавештавали су да се Пирко Болесалић, суграђанин, жалио на друга два Дубровчана који су дошли са грађанима и приставима и бацили га у окове у којима је био и у време слања писма. Навео је Пирко и сведоке који потврђују све што се догодило. Посебно је занимљиво што се у једном тренутку пожалио: „**кѡю имате са мнѡме правдѡ али кривинѡ, да ме вежете Сербли безакѡно**”.¹⁶⁵⁰ Овакво обраћање од стране једног Дубровчанина, изгледа да показује да су пургари и пристави били из редова Срба.¹⁶⁵¹ Наредне године Влахуш Латиница испословао

¹⁶⁴⁶ Исто, 51–52, 55.

¹⁶⁴⁷ Исто, 55.

¹⁶⁴⁸ М. Динић, *За историју рударства* I, 15–16, нап. 64.

¹⁶⁴⁹ М. Динић, *За историју рударства* I, 15, нап. 61.

¹⁶⁵⁰ К. Жиречек, *Споменици српски*, 80; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовјековна Сребреница*, 124.

¹⁶⁵¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 730.

је по једног пристава од војводе Радича и пургара, са којима је дошао у кућу Николе Бурешића. Пристави су наредили Николи да одмах, под претњом казне, напусти кућу и остави у њој све своје ствари.¹⁶⁵² Пример сведочи да је и пристав пургара наступао као извршни орган и чак изгледа могао изрицати мандатне казне. Активност пургара у Сребрници пратимо и након обнављања Деспотовине 1444. године. Први документ о пургарима након тога је из децембра 1447. када су приходе од града делили заједно деспот и босански краљ и свако имао своје чиновнике у њему.¹⁶⁵³ Из поменутог акта се види да су градски кнезови заједно са свим пургарима писали Дубровчанима да су пред њих дошли неки њихови суграђани који су потврђивали да је кнез Мароје Никулиновић намирио дуг свога стрица Бенка Гундулића према Тврдисаву Ликордићу, то јест, његовој деци, пошто он више није био у животу.¹⁶⁵⁴ На њих се односи помен 12 *boni homini* 1452. у тестаменту Влаха Латинице.¹⁶⁵⁵ Коначно, пред сребрничким војводом Милошем, кнезом Николом Радулиновићем, пургарима и сребрничком властелом одвијало се 1457. суђење које је имало да разреши спор између неколико Дубровчана и људи херцега Стефана Вукчића. Ток процеса смо описали пишући о војводи Милошу, тако да није потребно да то поново чинимо.¹⁶⁵⁶ Било је то једно од саборних суђења у коме су улогу имали и пургари. Пошто другачије није наглашено, смело би се претпоставити да је можда свих 12 пургара учествовало у овом процесу.

Поводом извора из 1457. дебатовано је у науци да ли појам властела треба изједначити са термином пургари. Наиме, како је то приметио Михаило Динић, на два места у документу се уз војводу и кнеза помиње само властела, без навођења пургара. По његовом мишљењу, то је доказ да се под властелом подразумевају само пургари.¹⁶⁵⁷ Другачијег мишљења био је Момчило Спремић по коме би се пре могло рећи да је властела шири појам и да пургари спадају у

¹⁶⁵² М. Динић, *За историју рударства* I, 16, нап. 66.

¹⁶⁵³ М. Динић, *За историју рударства* I, 77–78, 92; М. Спремић, *Деспот Бураж Бранковић*, 315.

¹⁶⁵⁴ К. Јиречек, *Споменици српски*, 86–87; М. Динић, *Три ћириловска писма из 1447. године*, Прилози КЈИФ XV, 1–2 (1935) 166, 168–169.

¹⁶⁵⁵ М. Динић, *За историју рударства* I, 16–17, нап. 67.

¹⁶⁵⁶ К. Јиречек, *Споменици српски*, 87–88; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 431–433; Види и 244. страну овог рада.

¹⁶⁵⁷ К. Јиречек, *Споменици српски*, 87; М. Динић, *За историју рударства* I, 15.

њу.¹⁶⁵⁸ Када се дебатује о томе, ваља се подсетити да је *Статут Новог Брда* прецизирао да се саборно суђење одвија пред војводом, кнезом, пургарима и добрим људима.¹⁶⁵⁹ Како смо видели, за пургаре у Сребрници је коришћен управо израз *дорби људи*. Такође је *Статут Новог Брда* предвиђао да се баштина не може продати, потчинити цркви, дати у мираз или залог, без номичке књиге и сведочења протпопа и *добрих људи*.¹⁶⁶⁰ Када је 1434. монах Саватије усинио попа Богдана и завештао му део баштине, при сачињавању номичке исправе сведоци су били протопоп, новобрдски војвода и кнез, те већи број других људи, углавном попова.¹⁶⁶¹ Очито је да управо ти попови могу представљати поменуте *добре људе*, који, пак, свакако нису били пургари. Чини се зато да није увек могуће добре људе изједначити са пургарима. Коначан став о овом питању је тешко заузети, јер повлачи за собом питање да ли се виши слој у српским градовима развио у неку врсту патрицијата, слично насељима у Западној Европи. Поводом тога Михаило Динић је заузео категоричан став да се највиши друштвени слој није затворио у неку врсту патрицијата. Из њега су узимани пургари, цариници и други локални чиновници. Тај слој се, по њему, издвајао само својим богатством, али не и посебним правима. Уколико Дубровчани помињу властелу која управља градом, мисле на војводу, кнеза и остале органе, а не на неки слој становништва.¹⁶⁶² Са друге стране, Спремић се сложио да није било наследног племства као у приморју, а поготово не као у Италији. Додао је, међутим, да када Дубровчани помињу „*zentilhomini de Smederevo*“ , „*zentilhomini de Novamonte*“ , „*zentilhomini de Rudnich*“, сигурно мисле на властелу, јер они никада не би назвали племићем некога ко то није био. Грешке, по њему, ту није могло бити.¹⁶⁶³ Постојећи извори не дозвољавају да се питање боље разјасни. Вреди само још истаћи да у периоду Деспотовине и баштинска властела поседује куће у градовима. Запазили смо да је кућу у Новом Брду имао челник Радич, док су се угледни Грци попут Томе Кантакузина, такође настањивали у градовима.¹⁶⁶⁴

¹⁶⁵⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 752.

¹⁶⁵⁹ Н. Радојичић, *Закон о рудницима*, 52.

¹⁶⁶⁰ Исто, 56; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 23.

¹⁶⁶¹ Љ. Стојановић, *Стари српских хрисовуљи*, 51.

¹⁶⁶² М. Динић, *За историју рударства II*, 81.

¹⁶⁶³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 752–753.

¹⁶⁶⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 4; М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 184, сведочи да је куће његовог ризничара Ђурка, преузео Радослав, ризничар деспота Лазара.

Наравно, то никако не значи да су људи попут челника Радича стално боравили у градовима и почели да се сматрају некаквом градском властелом, али нам показује извесне тенденције које су долазиле до изражаја услед све већег развоја рударства и трговине. Поред тога, моћне градске зидине пружале су бољу заштиту, поготово у престоницама какве су биле Београд и Смедерево.¹⁶⁶⁵ Управо се у догађајима из 1458–1459. деловање смедеревске властеле осећа као посебан фактор, о чему смо горе писали. Но и то је чини се пре свега била властела окупљена око двора. Мало података које су извори оставили о домаћим људима онемогућава да се евентуално уочи ширина властеоског слоја по градовима.

Коначно, када је реч о носиоцима власти у градовима, треба забележити и институцију кмета. На њихов помен налази се у одлукама дубровачког Малог већа. Јављају се у раздобљу од 1428. и 1440. у Сребрници и Новом Брду. Сви се појављују у судским парницама на страни оних који су тужени.¹⁶⁶⁶ Први по хронолошком реду је Радосав, кмет из Новог Брда, који је био оптужен јануара 1428. заједно са још тројицом Дубровчана од стране Влатка Богдановића и извесног Цветка његовог партнера.¹⁶⁶⁷ Месец дана касније вероватно исти кмет Радосав је оптужен од стране Николе Соркочевића и Павла Мартиновића.¹⁶⁶⁸ Реч је о јединим поменима кмета у Новом Брду. Према лицима са којима је био у спору, рекло би се да је Радосав био угледна личност, мада треба казати да се из поменутих информација не би нужно морало закључити да је припадао властеоском сталежу. Иста опаска се може односити и на кмета Радосава из Сребрнице кога је маја 1434. оптужио Радосав Милутинић, а кога су заступала двојица прокуратора.¹⁶⁶⁹ Сасвим је извесно да је он иста особа са кметом Радосавом Будисалићем из Сребрнице, који се нашао међу оптуженима у процесу покренутом августа исте године.¹⁶⁷⁰ У Сребрници се 1440. у једном спору помиње Радоња, брат неког кмета чије име није наведено.¹⁶⁷¹ Сами извори нас не обавештавају о функцији кметова. Сигурно је, међутим, да њихово деловање није било везано за сеоску средину, већ за највеће градове у оквиру Деспотовине.

¹⁶⁶⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 752.

¹⁶⁶⁶ А. Веселиновић, *Владарско и комунално*, 131.

¹⁶⁶⁷ А. Веселиновић, *Одлуке Малог Већа*, 207.

¹⁶⁶⁸ Исто, 209.

¹⁶⁶⁹ Исто, 300.

¹⁶⁷⁰ Исто, 309.

¹⁶⁷¹ Исто, 443.

Андрија Веселиновић, који је први упозорио на звање кмета, опрезно претпоставља да би они могли бити старешине кваратова или подграђа већих градова. Припадност тим нижим слојевима управе је, по њему, чињеница која је омогућила да се термин очува, за разлику од назива скоро свих осталих носилаца српске централне и локалне управе.¹⁶⁷² Постоји још један извор где се среће термин кмет, који би могао да нас упути на његово значење. На почетку већ помињане исправе која говори о утврђивању међе између поседа манастира Хиландара, Хотче и Јачништа судски колегијум сачињен од стариника себе назива „*Ми, кметіе и раби и послүшници господина деспота*“.¹⁶⁷³ Овде су, дакле, као кметови означени чланови поротног суда. Претпостављено је да су ти *стариници* припадали властeosком сталежу или локалним државним чиновницима.¹⁶⁷⁴ Стариници су несумњиво спадали међу угледне старије становнике неког краја или насеља, мада их је било и међу зависним људима.¹⁶⁷⁵ Када је реч о кметовима из поменуте повеље, заиста је немогуће закључити ком су сталежу припадали. Напоменуто је да су у XIX веку кметови били не само старешине села и општина, већ председници њихових мировних судова, што подсећа на њихову улогу забележену у цитираном акту.¹⁶⁷⁶ Када утврђујемо функцију кметова, ваља истаћи још један детаљ који може за ово питање имати значај. Судија цара Стефана Душана, Парапко, добио је задатак да са дванаест старца, *добрих људи* из Ораховца *утеше* међу Хиландара тамо куда је прописивала хиросуља краља Милутина, како један манастирски забел не би користио ниједан властелин, нити Влах или Арбанас.¹⁶⁷⁷ Овде се, дакле, као синоним за старинике јавља термин *добри људи*, за које смо видели да су имали бити део саборног суђења по *Статуту Новог Брда*. Да ли су онда кметови, у ствари, ти *добри људи*? Таква могућност се мора узети у обзир, мада сматрамо да коначан одговор и по овом питању за сада изостаје услед недовољно извора. Надаље, уочили смо да се и за пургаре користи термин *добри људи*, што је само по

¹⁶⁷² А. Веселиновић, *Владарско и комунално*, 132.

¹⁶⁷³ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 214; Први је, колико је познато, на овај податак скренуо пажњу Веселиновић: А. Веселиновић, *Владарско и комунално*, 133.

¹⁶⁷⁴ А. Веселиновић, *Владарско и комунално*, 133.

¹⁶⁷⁵ *Лексикон српског средњег века*, 701 (С. Мишић).

¹⁶⁷⁶ А. Веселиновић, *Владарско и комунално*, 132–133.

¹⁶⁷⁷ С. Новаковић, *Законски споменици*, 430.

себи занимљива паралела. Међутим, мора се водити рачуна да су сви овде наведени извори из различитих периода, што додатно компликује читаво питање.

Вреди обратити пажњу и на личности за које знамо да су обављале неку службу за владара, али су забележене без икаквог звања. Тако је забележено да је у Сребрници деспотов властелин Радин, заједно са војводом Богданом и цариницима, 15. августа 1417. позвао све Дубровчане да дођу у град како би им саопштили извесна деспотова наређења. Када су они послали своје представнике, војвода и Радин су им саопштили да ће се царина на тканине, другу робу и намирнице наплаћивати као у Новом Брду. Нагласили су им такође да ће се рећи валтурцима и осталима у граду да не смеју исплаћивати дугове Дубровчанима, јер ће тако запасти у неверу према деспоту. Уведене су тада извесне новине и у погледу ковнице новца. Такве одлуке изазвале су велико узбуђење у дубровачкој колонији. Даљи ток спора око царина у Сребрници указује да је на спровођење нових мера велики утицај имао управо Радин, са којим се Дубровчани никако нису могли изборити. Изаваљало је то и обустављање пословања Дубровчана у Сребрници. Приходе од новоуведене царине је иначе прикупљао Радинов нећак Добрашин, са својим слугама. Такође, Радин је узео и некакве залогне од трговаца. Како је читава ствар окончана није познато, мада се зна да деспот није попустио ни у директним преговорима са посланицима Републике св. Влаха.¹⁶⁷⁸ Као што можемо уочити, не помиње се коју је дужност Радин конкретно обављао. На основу Из свега реченог проистацало би да је био нека врста посебног изасланика деспота Стефана који је требало да помогне да се спроведу у живот нови прописи о царинама. Зато и није изненађујуће што је управо Радинов нећак убирао ту нову царину. Других вести о Радину немамо, те се не може рећи да ли је од деспота био ангажован само у поменутом случају. Исто тако остаје нејасно да ли је службом можда био везан за двор Стефана Лазаревића.

Управо за Сребрницу је везан помен још једног властелина деспота Стефана који није носио одређено звање, али је имао знатну улогу у одређеним дешавањима у том граду. Реч је о Владиславу чије се име везује за бурне догађаје из 1427. у поменутом рударском граду. Константин Филозоф је записао да је Владислав био младић који је послат да надгледа рударске послове у Сребрници.

¹⁶⁷⁸ М. Динић, *За историју рударства* I, 65–69.

У једном моменту је настала побуна током које је Владислав убијен, тако што је бачен са „палате“. Сазнавши за тај догађај, деспот је дошао у Сребрницу, где је због убиства младића похватио и многе невине, и одсекао им руке и ноге. Касније се наводно горко кајао због својих поступака.¹⁶⁷⁹ Описана дешавања слично приказује и Мавро Орбин, само што он, чини се, усваја дубровачку визуру догађаја. По његовом писању, Владислав је био 1419. послат од стране деспота Стефана да управља Сребрницом. Пошто тамошњи народ после одређеног времена није више могао да подноси његово тлачење, побунио се и убио га. Због тога је деспот 1420. дошао са великом војском у Сребрницу и најпре мучио, а потом и побио Владислављеве убице. Многим Дубровчанима тада је одузео сву имовину и бацио их у тамницу. Појединима је ископао око или одсекао руку, сматрајући да су умешани у убиство његовог службеника. Како би ослободили заточене, Дубровчани су деспоту упутили као поклисара Паскоја Растића. Међутим, он ни уз залагање Ђурђа Бранковића није успео да издејствује пуштање затворених на слободу.¹⁶⁸⁰ Орбиново датирање је неусмњиво погрешно, пошто он сасвим нетачно и деспотову смрт смешта у 1421. годину. Читаво питање је разрешио, колико је то било могуће на основу дубровачких извора, Михаило Динић. Они потврђују да је заиста било бурних збивања у Сребрници и да су неки Дубровчани тада затворени. Република је, како би поправила ситуацију, 16. априла 1427. одлучила да деспоту упути посланство на челу са Паскојем Растићем и Јунијем Градићем. Истицали да је он доста грубо поступио према трговцима, одузевши некима сву имовину, уцењујући их и одсецајући им руке и ноге. Требало је да посланици правдају своје трговце чињеницом да су они сачекали деспота, јер да су били криви, побегли би далеко од њега. Уколико би и били криви, ваљало би да им опрости. Молили су да их пусти на слободу и да им врати имовину. Деспот је био веома огорчен, те је одбио и да прими посланике. Узалуд је било не само посредовање Ђурђа Бранковића већ и посланика Сандаља Хранића, те су се Дубровчани одлучили на неке противмере.¹⁶⁸¹ Судаћи по изворима, саму побуну нису непосредно изазвали грађани Републике, већ они који

¹⁶⁷⁹ *Константин Филозоф*, 317–318. Потребно је нагласити да аутор не помиње име овог надзорника у Сребрници, већ да је оно записано на маргини једног рукописа. М. Динић, *За историју рударства* I, 59.

¹⁶⁸⁰ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 107–108.

¹⁶⁸¹ М. Динић, *За историју рударства* I, 60–61.

су били запослени у рударству, „**сребродѣљци**”, како пише Константин Филозоф. Потребно је ипак нагласити да су од босанског напада на Сребрницу 1425. односи деспота и Дубровчана били поремећени. Тада је већ појединим грађанима Републике деспот одузео имовину. Спор око тога протегаво се до 1427, те је могао утицати на држање неких Дубровчана током побуне.¹⁶⁸² Када је реч о Владиславу, тешко је закључити коју је тачно дужност он у Сребрници обављао. Уколико следимо Орбиново писање, он је био послат директно од стране деспота Стефана. У свим изворима наведен је без икакве титуле. То нам сведочи о извесној сличности његове и Радинове улоге. Према Константину Филозофу, он је пре свега нагледао рударске послове, док Орбин уопштено пише да је управљао градом. Чини нам се да је ближи истини исказ деспотовог биографа, пошто је самим градом несумњиво морао управљати војвода. Није искључено да је Владислав, попут Радиана, послат да заведе неке нове прописе. Отуда не треба искључити могућност да је иначе службовао на деспотовом двору. Незадовољство према њему се управо и могло јавити из тог разлога, мада нема прецизних података чиме је изазвано. Реакција деспота Стефана на убиство Владислава најбоље сведочи колико је српски владар био погођен дешавањима у Сребрници. Посао који је обављао, Владиславу је могао бити један од првих, пошто га Константин Филозоф означава као „*јуносу*“, а нема трага о неким његовим ранијим активностима.

Поред свих набројаних личности, није искључено да се још један број људи налазио у државној служби. Нама је углавном сигуран доказ да је одређена особа обављала неку функцију њена титула. То нужно није морао бити случај. Довољно је само поменути Богдана Злокијевића, који је био један од сведока са српске стране када је деспот Ђурађ августа 1435. склопио споразум са Млечанима. Попут осталих присутних, означен је као саветник, што није, како је већ разјашњено, била посебна служба.¹⁶⁸³ Како није извесно да би се могао идентификовати са неком другом личношћу, ово је уједно једини податак о њему. Због тога не знамо да ли је имао неку сталну службу на двору или је у конкретном случају позван на преговоре од стране деспота Ђурђа из неког разлога. Приликом тих преговора он

¹⁶⁸² Исто, 61–62.

¹⁶⁸³ S. Ljubić, *Listine IX*, 84; *Српски биографски речник 1*, 595 (С. Ђирковића).

је фактички био у државној служби, али није јасно да ли је стално био везан за обављање неке конкретне дужности. Питање је зато колико се уопште може направити стриктна подела између властеле у државној и ван државне службе у средњовековној Србији, а и уопште у Европи током читавог тог периода. Опет, није сувишно споменути да је једна од кључних обавеза властеле према владару да му и саветом пружа помоћ. Само по себи, у дужност смедеревског војводе Вукосава није спадало обављање дипломатских мисија, али је он то наравно чинио. Обавезе властеле и њихову функцију зато треба схватити у ширем смислу. Коначно, за одређене особе за које знамо да су вршиле тачно одређену службу какве су били номици,¹⁶⁸⁴ не знамо који су статус имале. Вреди већ на овом месту нагласити, а о чему ћемо још писати, да није увек могуће јасно одредити којој друштвеној групи неки појединац или чак читава заједница припада.

Посебно место међу властелом која је носила титуле припада кесару Угљешу Влатковићу. Титулу је готово извесно добио још од цара Уроша.¹⁶⁸⁵ Након очеве смрти у потпуности су га потисли Драгаши,¹⁶⁸⁶ те нам није познато како је успео поново да се издигне, те да се у бици код Трипоља нађе у оквиру трупа које је принц Сулејман послао као подршку Бранковићима. Према речима Константина Филозофа, он је у току битке пружио важна обавештења деспоту Стефану, да би касније и прешао на његову страну, добивши на управу области Врања, Иногошта и Прешева.¹⁶⁸⁷ Из исказа деспотовог биографа није сасвим јасно да ли се Угљеша прикључио Лазаревићима током саме битке, како су мислили неки историчари,¹⁶⁸⁸ или након ње, по мишљењу других.¹⁶⁸⁹ Суштина збивања, међутим, у оба тумачења остаје иста. Ваља нагласити да је назначену област кесар Угљеша вероватно уживао и раније, јер се само тако може објаснити чињеница да је био део трупа које је послао Сулејман. Није искључено да је и он, попут Бранковића, добио очеве земље нешто пре Ангорске битке, како би се прикључио султану Бајазиту у важном походу на Исток. Вероватно да га је 1402. сам деспот потврдио у управљању поменутих областима, мада се не може искључити да му је можда и

¹⁶⁸⁴ Ђ. Бубало, *Српски номици*. Реч је о детаљној студији о номицима коју смо већ цитирали.

¹⁶⁸⁵ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 237.

¹⁶⁸⁶ Исто, 174.

¹⁶⁸⁷ *Константин Филозоф*, 282.

¹⁶⁸⁸ *Историја српског народа II*, 68 (Ј. Калић).

¹⁶⁸⁹ М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 70; Д. Синдик, *Повеља ћесара Угљеше*, 389; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, 33.

помогао да прошири свој утицај. Повеља којом је манастиру Хиландару поклонили цркве посвећене св. Николи у Врању и Лучанима са свим њиховим поседима, као и село Трновац, сведочи да је практично самостално управљао својом облашћу. Текст акта не указује да је деспот потврдио његов чин.¹⁶⁹⁰ Постоји доиста мишљење да је поменути документ издат крајем XIV или почетком XV века, када Угљеша још није био потчињен деспоту Стефану.¹⁶⁹¹ Треба рећи да је поменути цркву у Врању најкасније још 1345. жупан Маљушат приложио Хиландару.¹⁶⁹² Отуда је нејасно шта се догодило са овом црквом да би морала бити поново даривана. Могуће је да је услед несређених политичких прилика дошло до промене њеног статуса, те је била потребна нова одлука да би она постала опет метох Хиландара.¹⁶⁹³ Напомена Константина Филозофа да је Угљеша након пристајања уз деспота постао „*такоже нѣкок крыло християномъ*”,¹⁶⁹⁴ тумачена је као истицање да је Угљешина област имала статус осамостаљеног крајишта.¹⁶⁹⁵ Гранични положај кесарове области је неоспоран, како се то види и из каснијих догађаја, мада нема формалне потврде да је она уживала статус крајишта. Мало је иначе података о Угљешиној активности након 1402. године. Забележено је да се 1410. након битке код Космидиона, у којој је очито и сам учествовао, враћао у српске крајеве преко Влашке, заједно са деспотом Стефаном.¹⁶⁹⁶ Две године доцније једва је успео да се склони пред налетом принца Мусе, који је заузео његово седиште Врање.¹⁶⁹⁷ Истовремено то је и последња сигурно хронолошки датована вест о кесару Угљешу. Наиме, препис повеље из које сазнајемо да је обдарио манастир Хиландар носи датум 10. јул 1423, али обзиром да је то додаток монаха Никандра из XIX века, том податку се не сме поклонити безрезервно

¹⁶⁹⁰ Д. Синдик, *Повеља ћесара Угљеше*, 392–394.

¹⁶⁹¹ Г. Томовић, *Врање и околина у средњем веку*, *Врањски гласник* 26–27(1993–1994) 52; И. Ђорђевић, *О средњовековној цркви св. Николе у Врању*, *Врањски гласник* 26–27 (1993–1994) 40.

¹⁶⁹² С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе*, 70–75.

¹⁶⁹³ И. Ђорђевић, *О средњовековној цркви св. Николе у Врању*, 41–43.

¹⁶⁹⁴ *Константин Филозоф*, 282.

¹⁶⁹⁵ М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, 33; Д. Синдик, *Повеља ћесара Угљеше*, 389.

¹⁶⁹⁶ *Константин Филозоф*, 296; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 94.

¹⁶⁹⁷ *Константин Филозоф*, 305; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 103; *Историја српског народа II*, 86 (Ј. Калић).

поверење.¹⁶⁹⁸ Надгробни натпис из Љубостиње сведочи да је кесар Угљеша имао сина Стефана, који је преминуо још за очевог живота.¹⁶⁹⁹ Остаје непознато да ли је имао наследника и какав је био њихов евентуални статус. Жупе Врање, Иногоште и Прешево су до 1428. потпале под турску власт.¹⁷⁰⁰ У историографији је изнето и мишљење да је Константин Филозоф након смрти деспота Стефана живео на територији кесара Угљеше.¹⁷⁰¹ Са правом је, чини се, Душан Синдик приметио да не постоје докази за такво тврђење.¹⁷⁰²

Властела без титула

Одлучили смо се да посебан одељак посветимо властели која је поменута без икаквих титула и за коју не знамо да ли је вршила неку посебну службу за владара. С обзиром на то да нису били везани за обављање одређених послова у централној или локалној управи, они су могли готово у потпуности да се посвете само управљању својим поседима. Услед карактера изворног материјала којим располажемо, о тој властели нам је остало мање података, мада је она несумњиво била далеко бројнија од оне која је носила одређена звања. Информације о њој потичу превасходно на основу узгредног помињања у повељама, натписима и записима. Међу њима је било изузетно утицајних личности, али свакако далеко више оних који су располагали тек скромним поседима. Њихово порекло и

¹⁶⁹⁸ Д. Синдик, *Повеља ћесара Угљеше*, 388. Приређивач ове повеље ниже доиста наглашава да датум није сасвим нереалан, те да је погодно време за чињење оваквог завештања наступило након 1413. када је Мехмед I дошао на власт: Исто, 390.

¹⁶⁹⁹ Г. Томовић, *Морфологија*, 93–94, бр. 86; Г. Томовић, *Врање и околина у средњем веку*, 54.

¹⁷⁰⁰ М. Благојевић, *Источна граница Деспотовине*, 34–35.

¹⁷⁰¹ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, 395; *Историја српског народа II*, 331 (Д. Богдановић).

¹⁷⁰² Д. Синдик, *Повеља ћесара Угљеше*, 386, нап. 4.

животни путеви углавном су нам потпуно непознати. То је кључни разлог што је слика о овом делу властеле фрагментарна. Тешко је зато правити поређења између ње и оне у државној служби. За људе какви су били *стариници* углавном је немогуће проценити да ли су спадали у категорију властеле или слободних људи. Постојеће податке о овој властели потрудићемо се да излажемо хронолошким редом, како смо их пронашли у изворима. Излагање о личностима о којима имамо више од једне вести сабраћемо на једном месту.

Осврнућемо се најпре на повељу Лазаревића Св. Пантелејмону из 1400, пошто је сасвим могуће да је властела поменута у њој била у животу и након што је Стефан Лазаревић стекао деспотску титулу. Сви властелини поменути у овој повељи и сами су приложили руском манастиру део својих поседа, што су без сумње могли учинити само они најугледнији. Нашу тезу да је властела са титулама имала првенство, чини се да потврђује чињеница да је она прва наведена међу дародавцима. Изузетак ту није чини се ни војвода Новак, наведен после властеле без звања, јер се по формулацији – „*и још приложи војвода Новак*“, ¹⁷⁰³ да закључити да је његов поклон записан накнадно. Од приложника без титула први је наведен властелин Дука, који је манастиру приложио село Винарци са свим метосима, међама и правима тог села. ¹⁷⁰⁴ Утврђено је да се то село налазило северозападно од Лесковца. ¹⁷⁰⁵ Према имену би се рекло да је властелин Дука морао бити грчког порекла. Баштина му се изгледа налазила у лесковачком крају, али сем тога ништа се више не може казати о њему. После њега као приложник је записан Југа, који је подарио села Горино и Седларци, смештена такође у Дубочици. ¹⁷⁰⁶ Горино се налазило југозападно од Лесковца, док положај Седлараца није утврђен. ¹⁷⁰⁷ Напоменули смо већ да је Југа можда идентичан са Богданом Југом из *Новобрдског законика* или војводом Војином Југом који се помиње 1423. године. Не треба искључити ни могућност да је он био отац Богдана и Војина Југе. Последњи у низу ове властеле је Богдан Радујевић, који је Св.

¹⁷⁰³ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 296.

¹⁷⁰⁴ Исто, 296.

¹⁷⁰⁵ Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, ИЧ V (1955) 66, 74.

¹⁷⁰⁶ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 296.

¹⁷⁰⁷ Р. Грујић, *Руска властелинства*, 66, 74.

Пантелејмону доделио село Дубово, југоисточно од Прокупља.¹⁷⁰⁸ Име Богдан било је често у овом периоду, те није могуће утврдити да ли је Радујевић идентичан са неким другим познатим властелином. Нижи ранг ове тројице властелина видљив је и по њиховим прилозима. Наиме, војводе Никола и Новак, те логотет Лука, Св. Пантелејмону су приложили своје задужбине са свим њиховим поседима. Са друге стране, војвода Михал је уз своје село приложио и половину брода на Морави.¹⁷⁰⁹ Сва тројица су, изгледа, своје баштинске поседе имала, шире гледано, на југоистоку области Лазаревића, што је још једна спона која их повезује.

Породица Родоп о којој смо већ писали, спадала је у ред најугаченијих са територије Бранковића. Од представника ове породице најпре у изворима срећемо Родопа, који је почетком септембра 1402. помогао Ђурђу Бранковићу да се ослободи из тамнице у Цариграду, у коју га је бацио деспот Стефан.¹⁷¹⁰ Вероватно је и сам Родоп био учесник Битке код Ангоре, као и његов господар. На који начин је успео да га избави из заточеништва, остаје непознато. Тај чин је свакако донео велики углед Родоповој породици међу Бранковићима, а није искључено ни да су због тога добили нове поседе. Прецизније се о томе не може говорити, јер о Родопу након 1402. имамо свега неколико података који потичу из последњих година његовог живота. Разлог томе, поред недовољне очуваности извора, лежи у томе што он, изгледа, није градио дворску каријеру, већ је био везан за своје баштинске поседе. Његов брат Никола Родоп, о коме смо такође већ писали, носио је звања челника и протовестијара. Након бурних догађаја са почетка XV века, Родоп се изгледа посредно помиње 1431, када је деспот Ђурађ упутио Сандаљу Хранићу као изасланика „*Родоповог брата*“.¹⁷¹¹ Наредне године Родопово име је забележено 2. и 11. августа на два звона. На првом је лик Богородице Одигитрије са натписом који говори да га је поклонио Родоп.¹⁷¹² Дар је био намењен манастиру Богородице Хвостанске.¹⁷¹³ Друго, веће, било је

¹⁷⁰⁸ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 296, 311; Р. Грујић, *Руска властелинства*, 66, 75.

¹⁷⁰⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 296.

¹⁷¹⁰ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 221, бр. 606.

¹⁷¹¹ N. Iorga, *Notes et extraits II*, 289; М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 403.

¹⁷¹² Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 84, бр. 255; П. Поповић, *Неколико звона из XV века*, *Старинар IV* (1926–1927) 108–109; В. Петковић, *Родоп из Дренице*, 119–120.

¹⁷¹³ В. Јовановић, *Родоповићи*, 229.

намењено његовој задужбини, цркви св. Николе у селу Бањи, које лежи око 30 километара источно до Пећи.¹⁷¹⁴ Задужбинарска активност најбоље сведочи о богатству и утицају Родопа. Ктиторску активност исказао је и према Богородици Љевишкој, у чијем поменику је забележен заједно са супругом Оливером, док се његови родитељи помињу без навођења имена.¹⁷¹⁵ Чињеница да су се и Родопови родитељи нашли у овом поменику сведочи да је он припадао старој и угледној породици. Непуне четири године након што је својој задужбини Св. Николе у Бањи поклатио вредно звоно Родоп је 7. фебруара 1436. преминуо. Ту вест доноси његова лепо украшена надробна плоча, нађена управо у поменутој цркви, што сведочи да је ту и сахрањен.¹⁷¹⁶ Иза себе је Родоп оставио сасвим сигурно два сина, Јована и Стефана, за које се зна да су 16. јуна 1441. у Дубровнику склопили уговор са Будичем Божетићем, по коме он треба да оде у Призренац и Тречу и преузме од њихових слугу 150–200 дуката. Новац је имао да им донесе у Дубровник, за шта је би био награђен са 30 перпера. Уколико би му Турци одузели новац, не би сносио одговорност, али ако би то учинили разбојници, обавезао се да ће надокнадити штету.¹⁷¹⁷ Родопови синови су се, попут свог оца, показали верним према деспоту Ђурђу, следећи га и у време када су Деспотовином загосподарили Турци. Ови подаци, чини се, указују да су Родоповићи, попут неке друге властеле из овог времена, имали извесне приходе од рударске производње. Попут оца, изгледа да Јован и Стефан нису обављали службу на двору, пошто су забележени без титула. Пошто је уговор из 1441. једини податак о њима двојици за живота, то се ипак не може сасвим искључити. Потребно је напоменути да је један Стефан Родоп забележен у поменику Св. Богородице Љевишке, али се обично сматра да је у питању брат Родопа и Николе. Узимало се да то не може бити Родопов син Стефан, који је у време настанка поменика још био у животу.¹⁷¹⁸ Судбина Јована Родоповића нам није позната, док се за његовог брата Стефана зна да је умро 1462. и да је сахрањен у цркви св. Богородице у Пишкопеји. Надгробну плочу је тим поводом седам година касније

¹⁷¹⁴ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 84–85, бр. 256; *Записи и натписи IV*, 26, бр. 6126; П. Поповић, *Неколико звона из XV века*, 105–108; В. Петковић, *Родоп из Дренице*, 11.

¹⁷¹⁵ Ђ. Сп. Радојчић, *О поменику Богородице Љевишке*, 51.

¹⁷¹⁶ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких споменика*, 112, бр. 110.

¹⁷¹⁷ В. Јовановић, *Родоповићи*, 233; М. Динић, *Тречу у средњем веку*, 403.

¹⁷¹⁸ Ђ. Сп. Радојчић, *О поменику Богородице Љевишке*, 51–52; В. Јовановић, *Родоповићи*, 233, 235, 237.

поставио његов син Хадрбал, односно Хадар Бали по једном тумачењу.¹⁷¹⁹ На основу ових података могло би се закључити да је Стефан Родоповић наставио да живи на подручју некадашње Деспотовине и након њеног пада под турску власт. Син му је, судећи по имену, био потурчењак,¹⁷²⁰ који је тако градио своју каријеру у Османском царству. Пример Родоповића је редак случај где имамо податке о више од две генерације неке породице. Уочавамо на овом примеру и како су функционисале властеоске породице. Притом мислимо на чињеницу да је један од браће био у државној служби, док би други остајао да се брине о баштинским поседима.

Када је реч о властели Лазаревића са почетка XV века, свакако треба издвојити Вукашина. Са супругом Вукосавом је између 1402. и 1405. подигао цркву Руденицу, јужно од данашњег Трестеника. Кома или чему је храм посвећен, за сада је непознато. Деспот Стефан је насликан како држи модел храма у својим рукама. Живописан је такође и његов брат Вук.¹⁷²¹ Уз онај у Каленићу, ово је једини приказ где је деспот Стефан представљен као посредник између ктитора и овоземаљског заштитника коме је храм посвећен. Тиме се још више истицао сизеренски однос између владара и властелина.¹⁷²² Задужбину је свакако Вукашин подигао на својој баштини. Други детаљи живота овог властелина зависе од евентуалне његове идентификације са личностима истог имена које су деловале у овом периоду, о чему смо већ писали. Остаје међутим неспорно да је задужбину подигао док још није носио никакву титулу, што указује да је завидним богатством располагао и један број властелина који није био везан за двор или неку управну службу.

Властеоском роду је несумњиво припадао и пећки епископ Марко, који је са својом браћом и рођацима до 1411. подигао цркву св. Георгија у месту Ждрелник. Из Марковог завештања за ову цркву сазнаје се да му је брат био поп Теоктист, који је имао сина дијака Богдана. Остала епископова браћа се не помињу по

¹⁷¹⁹ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких споменика*, 117, бр. 119; В. Јовановић, *Родоповићи*, 233–234.

¹⁷²⁰ В. Јовановић, *Родоповићи*, 234, 237.

¹⁷²¹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи* III, 81, бр. 5129, 228, бр. 5968–5969; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* VI, 80–81, бр. 9901–9902; Л. Мирковић, *Руденица*, Прилози КИФ I (1921) 83–91; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора*, 148.

¹⁷²² Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора*, 148; В. Ј. Ђурић, *Друштво, држава и владар у уметности*, 24–25, 27–29.

имену. Пишући о имањима која је подарио цркви, Марко каже да је једну пештеру купио за готов новац од попа Драгана и Ђурђа Мирадовића. Винограде је пак купио за шест литара сребра од Радослава Барановића и извесног Ратка.¹⁷²³ Може се претпоставити да су Ђурађ Мирадовић, Радослав Барановић и Ратко припадали локалној власти, која је поседе имала у околини Пећи. Услед тога што се наводе само у овом извору, њихове, као и личности Маркове браће нису нам ближе познате.

Без титуле је наведен и Богдан који је 15. новембра 1419. у Вучитрну саставио повељу Ђурђа Бранковића и његове супруге Ирине, којом су манастиру св. Павла даривали одређене поседе.¹⁷²⁴ Одлучили смо се да Богдана ипак поменемо на овом месту, мада би се смело претпоставити да је службом био везан за двор Ђурђа Бранковића и да је обављао дужности сличне дијаковим. Име Богдан се, како смо констатовали, често јавља међу властелом у ово доба, па се зато не може рећи да ли је личност о којој говоримо идентична са неком другом истог имена.

Уз горе већ поменуте, за владе Стефана Лазаревића срећемо још једног ктитора манастира св. Пантелејмона из властеоског слоја. Реч је о извесном Веселку, властелину деспота Стефана, који је руском храму приложио 16 литара сребра, за шта је заузврат добио два аделфата за себе и два своја брата, чија се имена не наводе. Уколико се населе у манастиру, добили би келије старца Матеја, врт, повртњак и место за манастирском трпезаријом. Све је то важило, било да један или сва тројица дођу у Св. Пантелејмон. Аделфате су имали право да уживају краја живота. Додаје се да им је припадала свака почаст као и осталим аделфаторима.¹⁷²⁵ Под тим се, поред издржавања, што се односило на храну и одећу, свакако подразумевало и давање помена држаоцима аделфата.¹⁷²⁶ Како други извори не говоре о Веселку и његовој браћи, о њима ништа више не можемо додати. Споразум који је склопио са игуманом и братством манастира није датирани, мада се обично узима да је настао око 1420. године.¹⁷²⁷ Самим тиме што је откупио аделфате у Св. Пантелејмону, Веселко и његова породица нам се

¹⁷²³ Љ. Стојановић, *Записи и натписи IV*, 23–24.

¹⁷²⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 32–33.

¹⁷²⁵ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 330.

¹⁷²⁶ М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, 251–259.

¹⁷²⁷ М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, 266; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 329, је акт датирао у ширем распону, између 1402. и 1420. године.

показују као угледне личности. Важно је приметити да се предвиђала могућност да се сви настане у манастиру, мада не знамо да ли су тако и учинили. Исто тако не знамо ни да ли су Веселко и браћа оставили потомке.

У ред властеле која се у време деспота Стефана истицала ктиторском делатношћу спадао је и Никола Дорјеновић. За њега знамо да је 1424/1425. подигао цркву св. Николе у Шаторњи. Нагласио је у ктиторском натпису да је цркву подигао својим трудом и откупом.¹⁷²⁸ Могло би то да значи да је део имања за црквено властелинство откупио од других поседника. Основана је претпоставка да је Никола задужбину подигао на својој баштини. Село Доња Шаторња се иначе налази дванаест километара југоисточно од данашње Тополе, под планином Рудником.¹⁷²⁹ Други детаљи из живота овог властелина нису нам познати.

Једино на основу ктиторске делатности је познат и властелин Томаш, син хумског кнеза Ђурђа. Његова задужбина био је храм Богородичиног благовештења у селу Мачинци код Ораховца, који је подигао 1426/1427. године.¹⁷³⁰ Поуздано се не може утврдити да ли је Томашев отац нека од личности познатих из других извора. Исто тако није јасно како се и зашто Томаш настанио у Метохији. Само се као хипотеза може поновити већ изнето мишљење да је његов долазак могао имати везе са удајом Јелене, сестре деспота Стефана 1411. за војводу Сандаља Хранића. Такође је могао бити део трупа које је Сандаљ послао 1413. као члан коалиције у борби против султана Мусе.¹⁷³¹ У сваком случају, његов пример нам указује на многострукост веза међу властеоским слојем на једном ширем подручју.

Властеоском слоју врло вероватно је припадао и Ђурађ Зубровић, који је подигао споменик на месту на коме је 19. јула 1427. преминуо деспот Стефана. Рече је о Црквинама код данашњег Крагујевца. У натпису на споменику Ђурађ је истакао да је деспот Стефан био добар господар, кога је он видео у самртном часу.

¹⁷²⁸ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких споменика*, 104, бр. 101; П. Поповић, С. Смирнов, *Два српска натписа на камену из прве половине XV века*, ГСНД XII (1933) 259–261.

¹⁷²⁹ Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора*, 148; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких споменика*, 104.

¹⁷³⁰ Г. Томовић, *Томашев натпис о оснивању цркве Благовештења Господњег 1427. године код Ораховца у Метохији*, Косовско-метохијски зборник 1 (1990) 63–65, 71.

¹⁷³¹ Исто, 69.

На истом споменику је и кратки натпис попа Вукше.¹⁷³² Баштина Ђурађа Зубровића се морала налазити у близини места где је деспот преминуо. По томе што је носио презиме, чини се да му је и отац био личност од угледа, мада се о томе може нагађати. Тачна је, међутим, примедба да се на лично име Зубр не наилази, док је познато да је то био назив за европског бизона.¹⁷³³ Лов је спадао у је био једна од омиљених забава властеле,¹⁷³⁴ те нам и то може бити сведочанство да је Ђурађ припадао властелском слоју. Покушај изједначавања овог властелина са челником Ђурађем из поменика Св. Богородице Љевишке¹⁷³⁵ је хипотеза без много основа, с обзиром на крај у коме је Зубровић деловао. Више података о њему нема. Међутим, у изворима је забележен извесни Вукашин Зупровић, који је, према летописима, 1437. попалио султанове лађе у Крушевцу и разбио потом Али-бега на Годоминском пољу.¹⁷³⁶ Презиме је практично идентично, мада није јасно одакле појединим летописима да је баш та личност командовала војском. Добро је познато да је то био угарски поход који је предводио Јован Марцали, у коме деспот Ђурађ није узео учешћа.¹⁷³⁷ Угарски извори који доносе доста вести о овом походу, такође не знају за Вукашина Зупровића.¹⁷³⁸ Због тога не можемо ући у траг Вукашину Зупровићу, те не можемо ићи у нагађања да је био брат Ђурђа Зубровића.¹⁷³⁹

За поједине властелине није некад лако дефинисати прецизније време на које се њихов помен односи. Такав је случај са Вукосавом Владиловићем који је држао село Загреб у области Мачве, а које се 1428/1429. налазило у поседу великог челника Радича, што му је потврдио и Ђурађ Бранковић.¹⁷⁴⁰ Пошто је то једини податак о Вукосаву, немогуће је закључити да ли је у време издавања повеље Радичу још увек био жив. Исто тако непознато је на који начин је његово село

¹⁷³² П. Поповић, С. Смирнов, *Два српска натписа*, 258–260; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких споменика*, 105, 107–108, бр. 102–104.

¹⁷³³ Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке*, 54; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995) 51–52.

¹⁷³⁴ *Лексикон српског средњег века*, 369 (С. Мишић).

¹⁷³⁵ Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке*, 53–54.

¹⁷³⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 230, бр. 653в, уз погрешну годину 1434/1435; Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке*, 54.

¹⁷³⁷ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 206–208.

¹⁷³⁸ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 119–120.

¹⁷³⁹ Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику Св. Богородице Љевишке*, 54.

¹⁷⁴⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3.

доспело у посед великог челника Радича. Опрезно бисмо само смели рећи да је он спадао у ред локалних мачванских властелина.

Повеља челника Радича за манастир Враћевшницу из 1430/1431, која је делимично очувана само на зиду његове задужбине, обавештава нас о још једном властелину непознатом из других извора. Реч је о Бранку Миладиновићу од кога је преузео села Красовац, Коњушу и заселак Осјаци на реци Враћевшници, давши му у замену неки свој посед.¹⁷⁴¹ Како се Осјаци не наводе међу Радичевим имањима у горе поменутој Ђурђевој повељи из 1428/1429, може се закључити да је велики челник замену са Бранком Миладиновићем извршио у међувремену, пре издавања повеље за Враћевшницу. Замена је несумњиво извршена на иницијативу челника Радича, који је имао намеру да заокружи поседе своје задужбине. То је био главни циљ тог чина, те зато не чуди што се не помиње шта је Бранко добио заузврат. Такође можемо само спекулисати са коликим поседима је он укупно располагао. Према презимену је јасно да му се отац звао Миладин, али нам то не помаже да утврдимо његово порекло.

Припадници угледних властеоских породица који нису обављали неку државну службу обично остају у сенци. Потврђује то и пример Михаила, брата великог војводе Радослава Михаљевића, о коме говори само један акт. Браћа су 1432. склопила уговор са манастиром Ватопедом, по коме су за дар од 600 перпера и 30 литара сребра добили шест аделфата и пирг Колеци, где су могли провести остатак живота. После смрти једног од њих, онај други би добио пирг на уживање и свих шест аделфата, а након њихове смрти пирг су могли уживати њихови калуђери, као и четири аделфата, док би остала два била враћена манастиру.¹⁷⁴² Предвиђали су, дакле, да ће се обојица замонашити на Светој гори. Под њиховим калуђерима вероватно су се подразумевали монаси из Богородичиног манастира у Радешини, чији је ктитор био војвода Радослав Михаљевић,¹⁷⁴³ а вероватно и његов брат, неупоредиво мање присутан у постојећим изворима.

¹⁷⁴¹ М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, 32; В. С. Тошић, *Велики челник Радич*, 14.

¹⁷⁴² М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 1814–185; М. Живојиновић, *Аделфати*, 253, 258, 261, 263.

¹⁷⁴³ Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 77, бр. 244; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, 145–146.

Властеоском слоју можда је припадао и Радоња Мираковић, чија је жена Радосава 19. јануара 1438. продала манастиру св. Павла своју кућу у Трепчи. Уговором о продаји било је дефинисано да Радосава са својом сестром има право на коришћење једног дела куће, да би након њихове смрти све припало манастиру. Сведоци приликом склапања овог споразума били су протопоп Никола, Божићко Миленковић, Иван урбарар и Приезда Милмановић.¹⁷⁴⁴ Имовина Радоњине удовице очито је била скромна, чим је наглашавала могућност да настави да живи у кући коју је продала Светом Павлу. Отуда не можемо бити сигурни у властеоски статус Радоње и његове жене, који изгледа нису имали наследнике. Сведоци склапања споразума су несумњиво биле локалне личности о којима немамо других вести, те самим тим не знамо ни ком су слоју припадале. Доиста протопоп Никола и Иван урбарар су свако обављали функције од угледа.

Напоменули смо већ да нам често није познато да ли су сведоци, као и стариници који се појављују у актима, припадали властеоском слоју. Супротно таквим примерима стоји судска одлука из 1445. војводе Томе Комнина, у којој је за сведоке наглашено да припадају српској, односно зетској властели. Међу српском властелом су наведени Алтоман, ранији зетски војвода, као и Вук и Ђурађ Биомужевић.¹⁷⁴⁵ Овде су Ђурађ и Вук забележени са варијантом презимена Биомужевић, али ми ћемо их називати Белмужевићима, како је то већ уобичајено у историографији. Такође, о њима двојици далеко мање знамо него о Милошу Белмужевићу. Вреди претпоставити да су Вук и Ђурађ вероватно били браћа. Обојица су, чини се, бар неко време обављали одређене дужности за деспота, но како то није пратило поседовање одређене титуле, ми смо о њима решили да пишемо у овом одељку. Колико је познато, Ђурађ се први пут појављује у изворима фебруара 1443. када су Дубровчани одлучили да му дају десет перпера из неког нама непознатог разлога.¹⁷⁴⁶ Крајем јуна исте године дубровачко Веће умољених је расправљало о молби Вука Белмужевића у вези са превозом његовог брата. Неколико месеци касније, 5. децембра, Дубровчани су одлучили да Вуку и

¹⁷⁴⁴ Ђ. Бубало, *Српски номици*, 260; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 52; Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, 198.

¹⁷⁴⁵ А. Соловјев, *Зетска пресуда из 1445. године*, 43.

¹⁷⁴⁶ А. Веселиновић, *Одлуке Малог већа*, 476 : „*Captum fuit de donando in rebus comestabilibus spectabili Giuray Biomusovich nobili Sclavoniae ipeperos decem*“: Н. Лемајих, *Белмужевићу*, 75.

Ђурђу Белмужевићу дају барку која ће их одвести до Скадра.¹⁷⁴⁷ Из одлука органа Републике св. Влаха се не види какве су послове обављали Вук и Ђурађ Белмужевић и зашто су ишли у Скадар, баш у време док је деспот Ђурађ био један од предводника Дуге војне. Можда су у питању били некакви разговори са млетачким властима, пошто су и оне гледале да извуку територијалну корист од похода који је уздрмао Османско царство.¹⁷⁴⁸ Јасно је само да су они следили деспота Ђурђа и након 1439. године. Њихови баштински поседи су се, по свој прилици, налазили у Загорју, ваљевској Подгорини, где се као управник 1448. среће свакако њихов рођак Стефан Белмужевић,¹⁷⁴⁹ кога иначе не срећемо у другим изворима. Показали су се, дакле, и по паду Смедерева верним свом господару. Чињеница да Вука и Ђурђа уз Алтомана налазимо као сведоке у акту о пресуди војводе Томе Комнина, указује да је њихова делатност у неку руку била везана за Зету, без обзира што су припадали, како повеља казује, српској властели. Приликом неке од посета Дубровнику, вероватно баш 1443, Вук Белмужевић је тамо оставио и свој депозит, за који знамо да га је јуна 1446. подигао његов посланик Ђурађ Миочић.¹⁷⁵⁰ Ништа више ни о Ђурђу Миочићу не можемо рећи, сем да није искључено да је био властелин у служби Вука Белмужевића. Да је Вук заиста деловао у Зети, сведочи и тужба извесног Радослава Калођурђевића из Бјелопавлића против Радоње Карушевића из Конавла, у вези са два украдена коња која је овај други купио у Луштици. Од оптужби се бранио и изјавом да је спреман да потражи Вука Белмужевића и митрополита, који су управљали у Луштици, након чега би поднео доказе да је коња стварно купио.¹⁷⁵¹ Добри односи Белмужевића са Дубровником резултирали су једногласном одлуком Већа умољених од 1. августа 1454. да им се додели право грађанства у граду под Св. Срђем.¹⁷⁵² Како се у одлуци не прецизира на које се све Белмужевиће мисли, није јасно да ли је Вук још увек био у животу, пошто се он након 1450. у изворима више не помиње директно. Треба рећи да је Константин Јиречек сматрао да је

¹⁷⁴⁷ Н. Лемајић, *Белмужевићи*, 75; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 389.

¹⁷⁴⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 279–280.

¹⁷⁴⁹ К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 115; А. Лома, *Загорје Стефана Белмужевића*, 18–19.

¹⁷⁵⁰ Н. Лемајић, *Белмужевићи*, 75.

¹⁷⁵¹ Исто, 75; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 352.

¹⁷⁵² Н. Лемајић, *Белмужевићи*, 75; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 389–390.

управо Милош Белмужевић његов син.¹⁷⁵³ За разлику од њега, Ђурађ Белмужевић је и током 1455. био активан. Мало веће је 1. марта 1455. одлучило да се војводи Ђурђу Белмужевићу пошаље 30 мачева и балиста.¹⁷⁵⁴ Судаћи по овој одлуци, Ђурађ Белмужевић је постао и војвода, макар на кратко, али није познато где је вршио ту службу. Том титулом није ословљен већ 6. маја 1455, када му се дубровачки Сенат извинио што му није услишио неку молбу, чију садржину не знамо.¹⁷⁵⁵ То је и последњи познати податак о Ђурђу Белмужевићу. Вероватно да након тога није дуго остао у животу, јер од 1455. године, наредних неколико деценија на историјској позорници из те породице срећемо само Милоша Белмужевића.

Међу зетском властелом, у више пута навођеној пресуди из 1445. прво место заузима Димитрашин Илић, за кога није наведено из ког краја је био.¹⁷⁵⁶ По томе је сличан са поменутом тројицом српских властелина за које се не прецизира одакле су били. Зато се може претпоставити да је имао већи углед од осталих сведока који су утврдили међу између Хота и Матагужа, а који представљају само локалну властелу. Наш посредни закључак не можемо потврдити услед недостатка других података о Димитрашину Илићу.

После Димитрашина Илића у пресуди је побројана и остала зетска властела, која је имала улогу *стариника*, јер је по њеном сведочењу повучена међа између Хота и Матагужа. Поред њих петнаест, каже се да су то потврдили и остали Зећани, „**мали и големи кон се при насъ намерише**“.¹⁷⁵⁷ Судаћи по овом документу, у Зети је живело мноштво ситне властеле. Међу поменутих 15 властелина по четворица су била из Грла, Подгорице и Лужана, и по један из Бушата, Берисалића и Малоншића. Изгледа да је међу њима било и браће, попут Николе и Новака Зурковића из Грла, те Степана и Радашина Поповића из Подгорице.¹⁷⁵⁸ Сматрамо да није потребно да све ове властелине наводимо по имену, јер нису оставили траг у актима ван ове пресуде. Без обзира на то што се на крају уопштено спомињу *мали и големи* људи из Зете, мишљења смо да су сви

¹⁷⁵³ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 390.

¹⁷⁵⁴ А. Веселиновић, *Одлуке Малог већа*, 599.

¹⁷⁵⁵ Н. Лемајић, *Белмужевићи*, 75.

¹⁷⁵⁶ А. Соловјев, *Зетска пресуда из 1445. године*, 43, нап 29, по другом рукопису звао се Митрашин.

¹⁷⁵⁷ Исто, 43.

¹⁷⁵⁸ Исто, 43.

побројани вероватно располагали малим парцелама, а да су властеоски статус уживали јер формално, сем владара, у хијерархији нису имали никога изнад.

По свој прилици, и припадници зетских ратничких дружина и племена су се такође рачунали у властелу. Наиме, у пресуди војводе Томе Комнина тако су означени представници Матагуџа – Чепа Куштић и Лазар Николић, као и Хота – браћа Бан и Ђурађ Јуновић.¹⁷⁵⁹ Земљиште су, пак, држали колективно, како сведочи овај акт. Наиме, Матагуџи су, када су Хоти повредили њихову баштину, ударили на њих и убили Влада Хота и три његова брата.¹⁷⁶⁰ Уочавамо да се не помиње да је деловао неки појединац из Матагуџа, већ се напротив наглашава да су заједнички бранили баштину. Статус властеле су свакако онда уживали и друга зетска племена и дружине, као што су Паштровићи, Памалиоти, Тронси, Могулси, Богдашићи, Бушати, Крампси, Битидоси, Тузи, Пјешивици, Лужани, Бјелопавлићи, Малоншићи, Озринићи, Мазнице и многи други.¹⁷⁶¹ Најшири списак тих заједница налазимо у Врађинском уговору који су 6. септембра 1455, са војводом Стефаницом Црнојевићем и „*tuto el convento de Xenta*“ склопили Млечани. Тиме је 51 дружина или *оптишина* (*compagnier over comuni*), које су чиниле тај зетски збор, прихватила млетачку врховну власт.¹⁷⁶² Дружине су се уговором сагласиле да неће чинити ништа против Републике и њених потчињених, те да ће јој плаћати једном годишње онолико колико су некада давали Балши III. Основна њихова обавеза према Венецији била је да ратују за њу на простору до Љеша и Задриме, докле се и простирала њена власт на овом подручју. Дефинисано је било да над њима немају никакве надлежности латински бискуп и архиепископи, већ само православни крајински митрополит. Поданици пронијара нису се могли спорити са својим господарима ни пред ким другим. Изузетак би био ако неко, могао је то бити и војвода, са разлогом позове пронијаровог поданика на судску одговорност.¹⁷⁶³ Уговором су Млечани добили само номиналну власт над Горњом Зетом, док је њен неспорни господар постао Стефаница Црнојевић. Касније је он и сам истицао своје заслуге за придобијање

¹⁷⁵⁹ Исто, 42.

¹⁷⁶⁰ Исто, 42.

¹⁷⁶¹ И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина*, 158–172.

¹⁷⁶² S. Ljubić, *Listine X*, 67–68.

¹⁷⁶³ Исто, 68; *Историја Црне Горе II–2*, 232 (И. Божић).

неких од дружина споменутих у уговору.¹⁷⁶⁴ Како нам није циљ да пратимо судбину ових *општина* под млетачком влашћу, значајније су чињенице које о њима дознајемо из овог акта, а које се свакако односе и на ранији период. Прво, то је обавеза ратовања за Млечане, коју су несумњиво имали и према деспоту када су били његови поданици. Ратовање је, како смо неколико пута истакли, била главна обавеза властеоског слоја. Када је реч о годишњем плаћању Балши III, сигурно се мисли на обавезу која је 1423. по уговору Паштровића са Млечанима износила дванаест сребрних грошева по огњишту.¹⁷⁶⁵ Како је већ приметио Иван Божић, то се практично односило на соће у старој српској држави. Таква одредба била је веома повољна по Паштровиће, јер су у то време и деспот и Млечани већ наплаћивали дукат по огњишту. Соће више није улазило у редован систем намета ни под Венецијом ни код деспота.¹⁷⁶⁶ Истина, оваква одредба не би ишла сасвим у прилог тврдњи да су Паштровићи и сличне заједнице уживале властеоски статус, пошто намет соћа није теретио, колико је познато, властеоске домове.¹⁷⁶⁷

Статус ових групација, у ствари, некад је био између оног слободних сељака и властеле. Окосницу малих дружина ратника чинили су породица или братство ситне властеле. Око ње су се окупљали пријатељи, следбеници и становници који на позив старешине крећу у рат или пљачку. Када је више особа било на челу заједнице, обично су то била рођена браћа. Одлуке о важним питањима доносили су заједнички на збору.¹⁷⁶⁸ Добар пример су Паштровићи, који су 1423. на својој скупштини изабрали 14 племића који су преговарали са Млечанима о условима признавања њихове врховне власти.¹⁷⁶⁹ Заповедник дружине носио је титулу кнеза, војводе или кефалије, који је некада биран, а некада постављан од централне власти. Често је та особа стајала на челу шире заједнице ратничких дружина и заступала њихове интересе. председавао је и судским телима, а налазио се и на чеку *ad hoc* изабраних порота ради утврђивања спорних граница.¹⁷⁷⁰ Потребно је истаћи да су на скупу у Врањини 1455. били и

¹⁷⁶⁴ S. Ljubić, *Listine X*, 151; *Историја Црне Горе II–2*, 232 (И. Божић); И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина*, 157.

¹⁷⁶⁵ S. Ljubić, *Listine VIII*, 226.

¹⁷⁶⁶ И. Божић, *Доходак царски*, 69–70.

¹⁷⁶⁷ Исто, 24–25.

¹⁷⁶⁸ И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина*, 172.

¹⁷⁶⁹ И. Божић, *Паштровићи*, 137.

¹⁷⁷⁰ И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина*, 172–173.

представници мањих заједница, које су иначе своја права остваривале у оквиру ширих групација. Отуда је 1455. забележено присуство чак 51 *општине*.¹⁷⁷¹

Из уговора са Венецијом види се да су Паштровићи имали своје зависне сељаке, који су били везани за њих као своје господаре и њихове наследнике. Извесно је да њих није могло бити много јер није било пуно великих земљишних поседа. Сама властела је обављала већину послова.¹⁷⁷² Дружине нису биле бројне, сачињавало их је обично 20 до 50 бораца пешака или коњаника под једним старешином.¹⁷⁷³ Како јасно сведочи споразум из Врањине, поједина властела међу њима је била у статусу пронијара. Подаци који се тичу Паштровића на први поглед стварају забуну око тога ко се сматрао властелом. Међу њима самима термин је коришћен да означи дванаесторицу оних који се бирају у „*стол од правде*“, врховни судски орган у чију састав су улазила и четворица суђа и двојица војвода.¹⁷⁷⁴ Међутим, чињеница да су припадници заједнице, тачније речено, 12 паштровских племена, могли бити бирани на ове функције, чинила је основу њиховог положаја. Племством их је чинило то што су у такво тело могли слати свог представника.¹⁷⁷⁵ Вероватно су сличну организацију имале и остале дружине. У првом делу нашег излагања већ смо писали колико је држање ових дружина утицало на војну и политичку ситуацију у Зети. Услед тога сматрамо да није потребно на овом месту детаљно образлагати њихову историју у ово доба, поготово што је мало извора попут зетске пресуде Томе Комнина, који говоре о њима као српским поданицима. На крају су сви пре или касније завршили у млетачком табору, доста њих посредством Стефанице Црнојевића. Треба подвући да су многе од ових заједница називане катунима, што указује да је њихово множење у XV веку било под утицајем организације влашких сточара. Није, ипак, могуће одредити колико су баш власи били творци и саставни елемент *дружина*.¹⁷⁷⁶ То не би требало да представља изненађење пошто ће власи и под

¹⁷⁷¹ Исто, 168–169, 172.

¹⁷⁷² У уводу споразума се каже „*nobiles Pastrovichios et eorum homines*“: S. Ljubić, *Listine VIII*, 226; И. Божић, *Паштровићи*, 137–138.

¹⁷⁷³ И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина*, 173.

¹⁷⁷⁴ Подаци о том телу су из каснијег времена, али се верује да је постојало и раније: И. Божић, *Паштровићи*, 137, 140–143.

¹⁷⁷⁵ И. Божић, *Паштровићи*, 137, 140.

¹⁷⁷⁶ И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина*, 157–158.

османском влашћу имати специфичан положај, управо због војне службе коју су обављали.

Пошто смо завршили екскурс о зетским ратничким дружинама, изложићемо податке о српским властелинима који потичу из времена након обнове Деспотовине. Извесни поп Никола је 1449/1450. у Врађином Дољу преписао једно четворојеванђеље, у спомен својим родитељима, јеромонаху Арсенију, мајци Радосави и брату Богдану.¹⁷⁷⁷ Отац попа Николе је као што видимо, био јеромонах, што значи да је као монах могао обављати свештеничку службу. Може то указивати на властеоско порекло његовог оца, мада није нужно. Његов брат Богдан је, пак, био световно лице, али и о њему се не може ништа више рећи. Јасно је да су поменути чланови Николине породице умрли пре 1450. а с обзиром на то где је он био поп, изгледа да су живели у области Бранковића.

У оквиру једног поменика који је настао између 1446. и 1453. забележено је више личности које су свакако биле угледне, али уз које се не наводе титуле. Само по себи то, наравно, не значи да нису обављали неку службу при смедеревском двору. Одлучили смо се да их ипак забележимо на овом месту, јер о већини њих немамо других података. Након војводе Вукосава Говединића и Томе Кантакузина, наводе се Божидар Шетевих, Ђурађ Маченошечих, Степан Владиславић, Јован Божичевић и Никола Станихних.¹⁷⁷⁸ За Степана Владиславића је претпостављено да је истоветан са босанским властелином истог имена, који је наведен међу сведоцима у једној повељи краља Стефана Томаша из 1446. године.¹⁷⁷⁹ Сведочио би то у прилог већ изнетој тези да је поменик настао негде у западним крајевима српске државе.¹⁷⁸⁰ Само тако би се донекле могла објаснити појава једног босанског властелина у овом поменику. Нагласили смо већ могућу, мада не сасвим извесну везу између сребрничког војводе Богдана Станчића и Николе Станихних.¹⁷⁸¹ Све речено, чини се, оповргава тезу приређивача овог поменика да су горе поменуте личности биле везане за двор деспота Ђурђа

¹⁷⁷⁷ Љ. Стојановић, *Записи и натписи* IV, 29, бр. 6143.

¹⁷⁷⁸ Љ. Штављанин-Ђорђевић, *Један недовољно познат поменик*, 334, 344.

¹⁷⁷⁹ Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 440; Љ. Штављанин-Ђорђевић, *Један недовољно познат поменик*, 338.

¹⁷⁸⁰ С. Ђирковић, *О ктитору Каленића*, 65.

¹⁷⁸¹ Исто, 65.

Бранковића.¹⁷⁸² Истовремено, донекле се доводи у питање теза да је он везан за цркву Благовештења Пресвете Богородице у Смедереву и пренос моштију св. Луке у тај храм 1453. Ауторка доиста наглашава да су се за поменути догађај могле у храму наћи личности из свих крајева државе.¹⁷⁸³ Треба, чини се, бити опрезнији по том питању. По свој прилици, најугледнија личност међу овима без звања био је вероватно Божидар Шетевић, наведен одмах иза Томе Кантакузина. Његово презиме нам не може помоћи да се утврди његово порекло. Презиме Ђурађа Маченошечића јасно асоцира на властеоско порекло ове личности и војничку службу његовог оца, о чему немамо ближих података. Потпуније податке не можемо навести ни за Јована Божићевића. Несумњиво је да су сви спадали у угледну властелу, која је даривала неки од храмова у Деспотовини.

Светогорски манастир светог Павла 7. априла 1453. добио је на дар једну кућу. Извесни Новак и Јела подарили су му половину своје куће у неком непознатом тргу, који се, како је извесно, налазио на Косову. Разлика у односу на помињани пример Радосаве, Радоњине удовице, је што је овде у питању био дар, а не продаја. Та половина куће имала требало је да пређе на манастир тек после Новакове смрти, и поводом тога се нису смели бунити његови наследници. Сведоци при записивању овог чина били су протопоп Степан, севаст Рааш, попови Доротеј и Теодосије, Боруј, Богосав Николетић са сином Божидаром из Бнетковаца, Дмитар Радич из Штимља, Радич Пуношевић и Добрашин Хранић.¹⁷⁸⁴ Дар Новаков није био велики, али за разлику од Радосавиног, није представљао, чини се, велики део његове имовине. Међу сведоцима свакако најинтересантнији за нас је севаст Рааш. Поред необичног имена ове особе, заиста је чудно да се неко у ово доба јавља са звањем севаста. Имајући у виду да је неведен одмах иза протопопа, рекло би се да је био угледна личност и да је припадао властеоском сталежу. Остаје, међутим, непознато да ли је имао неку конкретну функцију са својом титулом. Преостали сведоци изгледа нису били високог друштвеног ранга, јер су наведени тек иза попова, мада и то може бити само посредни показатељ њиховог положаја. Као суседи Новака и Јеле, наводе се

¹⁷⁸² Љ. Штавланин-Ђорђевић, *Један недовољно познат поменик*, 338.

¹⁷⁸³ Исто, 344–345.

¹⁷⁸⁴ Ђ. Бубало, *Српски номици*, 261; Д. Синдик, *Српске повеље*, 199.

у овом документу Годор Буичинвић и Степан Остојић.¹⁷⁸⁵ За њих се може само спекулисати ком су друштвеном слоју припадали. Документ је сведочанство да је и мање истакнута српска властела, сходно својим могућностима, даривала светогорске манастире.

Пред сам крај постојања Деспотовине имамо још неколико података о властели која није носила титуле. Повеља деспота Лазара Бранковића ризничару Радославу из децембра 1457. сведочи да његови сестрићи Радослав и Радован у то време нису обављали неку државну службу. Како, изгледа, није имао директних потомака, ризничар их је означио као наследнике својих пронија.¹⁷⁸⁶ Узимајући у обзир да су Османлије потчиниле Деспотовину, непуне две године од издавања овог документа скоро је извесно да Радослав и Радован и нису стекли неко звање у оквиру ње. Даља њихова судбина нам је непозната. Поменути акт деспота Лазара говори да је ризничару Радославу припала и кућа Ђурка, Томиног ризничара.¹⁷⁸⁷ Разјаснили смо већ раније да је највероватније у питању Тома Кантакузин, који је, како видимо, имао свог ризничара. Њега можемо третирати као особу која је била у приватној служби код Томе Кантакузина, мада се ту мора бити опрезан, јер је деспотов шурак, иако без званичне титуле, био јако утицајна личност у држави. Будући да му је одузета имовина, логична је претпоставка да је Ђурко напустио Србију заједно са Томом Кантакузином и појединим члановима породице Бранковић. Немамо информација о његовом даљем деловању.

Пар података о властеоском слоју без титула садржи и повеља из октобра 1458. краља Стефана Томаша великом логотету Стефану Ратковићу. Међу многобројним поседима који су тада Ратковићу дати у баштину било је и осам села у теочачкој власти, која су раније као пронију држали Весковићи.¹⁷⁸⁸ Попут многих других, и Весковићи су нам познати само из једног извора, и то баш из ове повеље. Отуда се само може претпоставити да је реч о породици чији су и баштински поседи, не само проније, лежали на левој обали Дрине. Није јасно да ли је реч о породици која је на том подручју имала имања и пре успостављања српске власти 1433. или тек након тога. Такође, није познато ни зашто их је

¹⁷⁸⁵ Ђ. Бубало, *Српски номици*, 261; Д. Синдик, *Српске повеље*, 199.

¹⁷⁸⁶ М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 183–184.

¹⁷⁸⁷ Isto, 184.

¹⁷⁸⁸ Fr. Rački, *Prlozi za sbirku*, 157.

изгубила или тачније, кад је у њихов посед дошао Стефан Ратковић. Најпре се може помислити да се то догодило у време деспота Лазара, пошто се ови поседи наводе у групи поседа које су му потврдили тај владар и његов отац деспот Ђурађ. Вероватно су Весковићи спадали међу властелу блиску Гргуру и Мари Бранковић, као и Томи Кантакузину.

Велики логотет Стефан Ратковић добио је и поседе које је на подручју Мачве, код Заслона, држао властелин Богдан Чокеша. Укупно се ту радило о четири села, цркви и једном засеоку. Нешто ниже у повељи су збирно поменута и Чокешина Чокешина.¹⁷⁸⁹ Црква се иначе налази у селу Обрамићи, које је, према истраживањима, данашње село Чокешина, јужно од Прњавора, испод церског виса Кумовца. Очигледно је да то село чува успомену на некадашњег властелина Богдана Чокешу.¹⁷⁹⁰ Пред нама је и питање да ли је дотични властелин имао још поседа, сем села која је држао у пронију. Додуше, набрајање Чокешиних поседа датих великом логотету налази се у посебном пододељку акта. Наглашава се да је њих добио у замену за села Мариновац и Гуновце, која су додељена војводи Марку Алтомановићу, који је преузео све поседе војводе Михаила Анђеловића.¹⁷⁹¹ Отуда можда треба помишљати да је могуће да су она била у ствари Чокешина баштина, а не пронија. Приликом утврђивања свих дарова, краљ Стефан Томаш је посебно апострофирао Чокешина села. Када је о цркви реч, није јасно да ли је она била задужбина Богдана Чокеше. Уколико јесте, необично би било што ју је властелин подигао на својој пронији, а не баштини. Истраживачи су, иначе, до сада а наглашавали да је Чокеша држао пронију.¹⁷⁹² Наравно, како читава повеља, кад је реч о поседима у Деспотовини, говори о давању некадашње проније у баштину, према нашем понуђеном решењу се мора задржати резерва. Изгледа нам вероватним да је Богдан Чокеша своје поседе изгубио у превирањима која су уследила након смрти деспота Лазара.¹⁷⁹³ Извесним се чини да га је таква судбина задесила као присталицу великог војводе Михаила Анђеловића. За време након

¹⁷⁸⁹ Isto, 157.

¹⁷⁹⁰ С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 12; М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, у: исти, *Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку*, Београд 2005, 11; *Српски биографски речник* 1, 596 (С. Ћирковић).

¹⁷⁹¹ Fr. Rački, *Prlozi za sbirku*, 157.

¹⁷⁹² С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 12; *Српски биографски речник* 1, 596 (С. Ћирковић).

¹⁷⁹³ *Српски биографски речник* 1, 596 (С. Ћирковић).

1458. немамо податке о Богдану Чокешу, мада видимо да је његово презиме оставило трага у локалној топонимији Јадра.

Са повељом краља Стефана Томаша се исцрпљују наша сазнања о властели без титула у периоду Деспотовине. Несумњиво је да је ње било знатно више него што смо ми успели да наведемо на основу постојећих извора. То није само логична претпоставка, већ нешто на шта указују подаци турских дефтера у којима срећемо велики број ситних спахија. Вероватно је да су они пре доласка Османлија били ситни властелини у служби деспота. На те вести осврнућемо се у завршном поглављу, када будемо писали о повлашћеном слоју хришћана са подручја некадашње Деспотовине.

Странци као властела

Одлучили смо се да посебан одељак посветимо странцима који су у Србији уживали властеоски статус, пошто их је у периоду Деспотовине било необично много. До такве ситуације дошло је услед низа чинилаца. На првом месту су то биле политичке околности, услед којих је најпре мноштво Византинаца нашло уточиште у српским крајевима. Превирања у Османском царству након 1402. довела су такође до тога да један број Турака ступи у службу деспота Стефана Лазаревића. Са друге стране, један број њих је чини се најпре регрутован за најамничку службу, да би после остали да живе у Србији. Није искључено да се на тај начин и један број Угара дужне везао за Деспотовину, мада немамо податке о конкретним примерима. Коначно, један број странаца је долазио из градова са обала Јадрана, пре свега из Дубровника. Све већа везаност привреде Деспотовине за капитал којим су располагали грађани Републике св. Влаха је, уз наклоност Ђурђа Бранковића према њима, била кључна на том пољу.

Хронолошки гледано, прва особа турског порекла која се спомиње у служби Стефана Лазаревића био је извесни Аидин. Управо њега је деспот, након повратка у своју област после битке код Ангоре, упутио монголском владару Тамерлану ради неких уговора, како бележи Константин Филозоф. Добио је такође у задатак и да доведе деспотову сестру Оливеру, која је била 1402. заробљена заједно са Бајазитовим људима.¹⁷⁹⁴ Ова Аидинова изгледа да се одиграла у другој половини 1403. или 1404. години.¹⁷⁹⁵ Деспотов биограф не бележи о каквим је уговорима са монголским владаром Аидин требало да преговора. Могло би се наслутити да је то било у вези са даљим освајачким плановима које је Тамерлан имао у односу на европски континент, које Константин Филозоф врло уопштено и доста нејасно наводи.¹⁷⁹⁶ Није забележено да ли је Аидин направио неки договор са Тамерланом, али се зна да је успео да испослужује Оливерино ослобађање.¹⁷⁹⁷ За нас је од значајна и чињеница да је у два рукописа *Житија деспота Стефана* на маргинама уз Аидиново име додато *Радослав*.¹⁷⁹⁸ Таква забелешка указује да је Аидин имао још једно име. Објашњење може лежати у чињеници да се он у једном тренутку, после дугог боравка у Србији покрстио, мада би онда било необично што је добио народно име. Можда је, пак, само тако прозван у једном тренутку од стране домаће властеле. Због знања турског језика управо је он могао бити погодна личност за мисије на Истоку. Изгледа да је управо Аидина деспот Стефан послао 1411, после Сулејманове погибије, принцу Муси, да га замоли да испуни оно што му је обећао и да му пренесе да је радостан због његовог успеха. Писац деспотовог житија не бележи директно име посланика, већ каже да је то био поменути изасланик кога је слао Тимуру.¹⁷⁹⁹ Да је то био Аидин, сматрао је и Миодраг Пурковић,¹⁸⁰⁰ док по мишљењу Симе Ћирковића то није извесно, јер је претходно споменути посланик код Мусе био војвода Витко.¹⁸⁰¹ Код Тамерлана је колико знамо, ишао само Аидин, што по нама говори у прилог тврдњи да је реч о

¹⁷⁹⁴ Константин Филозоф, 276.

¹⁷⁹⁵ Српски биографски речник 1, 72 (С. Ћирковић).

¹⁷⁹⁶ „Када пођем к вама на запад, нећу ићи источним крајевима, него од северних страна по суку проћи ћу на запад“. Тамерлан је деспотовом посланику наводно овако образложио своје даље освајачке планове. Превод: К. Филозоф, *Повест о словима / Житије деспота Стефана Лазаревића*, 95.

¹⁷⁹⁷ Константин Филозоф, 276.

¹⁷⁹⁸ Исто, 276, нап.*; Српски биографски речник 1, 72 (С. Ћирковић).

¹⁷⁹⁹ Константин Филозоф, 301.

¹⁸⁰⁰ М, Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 98.

¹⁸⁰¹ Српски биографски речник 1, 72 (С. Ћирковић).

Аидину (Радославу). Османски принц је најпре лепо примио деспотовог изасланика, али је затим почео да са њим разговара оштрим тоном. Схвативши сву озбиљност ситуације, посланик је напустио Мусин табор, подозревајући да ће га његов саговорник заробити „ **тако свѣтълѣиша и искрънѣиша тѣзоименитомоу**”.¹⁸⁰² Оваквим исказом Константин Филозоф је подвлачио блискост између Аидина и његовог господара. На повратку из дипломатске мисије посланик је посетио и место где је убијен Вук Лазаревић, чије је кости донео у Србију. По доласку је обавестио деспота да се са Мусом не може живети у миру, већ само ратовати. Поклонивши пуно поверење његовим речима, деспот је одмах окупио сву војску и опљачкао део Мусине територије.¹⁸⁰³ Посланство код принца Мусе је уједно и последњи догађај у коме се помиње Аидиново учешће. Зато не можемо да знамо да ли је, као човек од великог поверења деспота Стефана, вршио неку конкретну службу на његовом двору и коликим поседима је располагао. Можда је и он био један од људи незнатног порекла које је уздигао деспот Стефан, сходно савету који му је још султан Бајазит дао.

Почетком XV века на територији под влашћу Лазаревића био је веома активан још један властелин турског порекла. Реч је о Шаину, чију смо биографију, онолико колико нам је позната, већ изложили. Због тога ћемо овде подсетити само на неке детаље, уз опаску да није сасвим јасно да ли је он заправо иста личност са Шаинцем. Ако прихватимо то изједначавање, значи да Шаина већ од 1404. срећемо у изворима, када се јавља као милосник на једној разрешеници Лазаревића.¹⁸⁰⁴ Војвода је постао најаксније 1413. године, када је био један од команданата деспотових снага у одлучном обрачуна са Мусом.¹⁸⁰⁵ Звање војводе, по свој прилици, уживао је до краја живота. Последњи пут је поменут 1428, мада с обзиром на природу тог акта, није сасвим сигурно да је тада још био у животу.¹⁸⁰⁶ Имао је током каријере интензивне везе и са дубровачким трговцима код којих се задуживао и на велике суме. Све нам то сведочи да је располагао великом имовином и утицајем, те да се као странац потпуно уклопио у функционисање Деспотовине. Нажалост, остаје непознато како се обрео код деспота Стефана и да

¹⁸⁰² Константин Филозоф, 301.

¹⁸⁰³ Исто, 301.

¹⁸⁰⁴ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 190.

¹⁸⁰⁵ Константин Филозоф, 308.

¹⁸⁰⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 680–681; Види и 259. страну нашег рада.

ли је иза себе оставио потомство. Ипак, о њему знатно више знамо него о још једном војводи турског порекла, Алијас-бегу, кога само 1423. проналазимо у изворима.¹⁸⁰⁷

Поред Турака који су се истицали војном и дипломатском службом, било је и оних који су се успешно бавили трговином. Такав је био Јусуп, који је 1435–1436. био закупник сребрничке царине. Дубровчани су, убрзо пошто је он преузео дужност, почели да се жале на њега зато што је царине подигао на ниво оних у Новом Брду. Обрађали су се тим поводом деспотици, Томи Кантакузину, Матку Таловцу, краљу Жигмунду, а напослетку и самом деспоту Ђурђу. Тада, међутим, спор није решен и пренет је у наредну годину. Почетком 1436. Јусуп је завео још неке новине по питању царине. Поводом свих тих перипетија и сам Јусуп је једном писао у Дубровник. Проблема настале око сребрничке царине није успео да реши ни Јаков Сорковчевић као изасланик Републике, директним преговорима са деспотом. Суштина проблема састојала се у деспотовим мерама за повећање царине, које је Јусуп само спроводио. Од 1437. он више није био цариник, али су проблеми остали.¹⁸⁰⁸ Услед тога што након 1436. немамо вести о Јусупу, не можемо ништа више рећи о његовој личности. Одлучили смо се да га поменемо на овом месту пошто је само неко богат могао бити закупник сребрничке царине, што не мора нужно да значи да је припадао властеоском сталежу. Мишљења смо да је свакако дуже време пословао у Србији. Као цариник, на неки начин је био и службеник деспота Ђурђа.

У којој мери су поједини Турци били верни деспоту Ђурђу, најбоље сведочи чињеница да је један од њих остао у његовој служби и након што је 1439. султан Мурат II заузео Деспотовину. Са деспотом је тако 1441. у Дубровнику боравио и његов дворанин Ибрахим.¹⁸⁰⁹ О самом Ибрахиму иначе не располажемо другим вестима. Попут Аидина (Радослова), било је изгледа још Турака који су носили домаћа имена. Тако је почетком 1442. забележен Радоња Турчин, који је сарађивао са кнезом Сребрнице Паоком Стипашиновићем.¹⁸¹⁰ Тада је доиста

¹⁸⁰⁷ S. Ljubić, *Listine VIII*, 248.

¹⁸⁰⁸ М. Динић, *За историју рударства I*, 81–83; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 613–614.

¹⁸⁰⁹ К. Жиречек, *Историја Срба II*, 379–380; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 750.

¹⁸¹⁰ М. Динић, *Из Дубровачког архива III*, Београд 1967, 196; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 749–750.

Сребрница била под влашћу Османлија, али судећи по имену, могуће да је Радоња у њој боравио одраније, мада нам његов друштвени статус није познат.

Турски утицај посебно се осећао у области Бранковића, која је стајала у посебном положају према султану. Питање је зато да ли се тамошњи Турци уопште могу третирати као деспотови поданици. Практично, тамо је постојала двојна српско-турска управа. Када су се једном приликом 1445. Дубровчани пожалили како им турски склав спречава извоз из Приштине, деспот је одговорио да им у том погледу не може помоћи, јер је за очеву област преузео посебне уговорне обавезе према султану. Дакле, у том погледу се ништа није променило ни са обнављањем Деспотовине 1444. године.¹⁸¹¹ Забележено је 1423. и постојање турског суда у Приштини, док су у Трепчи имали сопствено насеље.¹⁸¹² Није потребно наводити зато њихове чиновнике у овим местима, пошто, како се чини, на њих деспот није имао никакав утицај. Са друге стране, они су морали бар у извесном смислу сарађивати и са тамошњим српским властима, али не видимо на који начин се то одвијало.

Значајнији траг од Турака оставили су Византинци у служби српских владара. Њихово настањивање у Србији последица је низа околности. Један број њих дошао је несумњиво зато што су Османлије заузеле крајеве које су они насељавали. Женидба Ђурђа Бранковића са Ирином Кантакузин отворила им је, нарочито њеним рођацима, могућност да заузму важна места на српском двору. Угледни Грци изгледа да су се у почетку најпре насељавали у Новом Брду. Тако је још 1411. у тестаменту Гостише Братосаљића забележен Калојан (Чаоуан) коме је тестатор остао дужан две литре, две унче и три аксађе сребра.¹⁸¹³ Основано се претпоставља да је то Калојан који је свакако 1. јануара 1423, а можда и одраније, са још тројицом Дубровчана био цариник у Новом Брду. Поменутог датума деспот Стефан им је наредио да исплате Бенку 500 литара сребра од царине, што је било преко суме до 4.368 литара, осам унчи и четири аксађе.¹⁸¹⁴ Изгледа да се управо последња поменута цифра односила на висину закупа новобрдске царине.

¹⁸¹¹ М. Динић, *Област Бранковића*, 175; М. Спремић, *Деспот Бурађ Бранковић*, 299.

¹⁸¹² М. Динић, *Област Бранковића*, 174–176; М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 401–402.

¹⁸¹³ М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 30; С. Ђирковић, Р. Ђук, А. Веселиновић, *Србија у дубровачким тестаментима*, 45.

¹⁸¹⁴ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 230–231.

Реч је била о огромној количини сребра, чија је вредност била 42.838 дуката.¹⁸¹⁵ Тај податак јасно нам сведочи да је Калојан био изузетно имућан и да се бавио веома уносним пословима. Непознато је како се он нашао у Новом Брду и како је стекао тако велики иметак. Уско је то повезано са питањем његовог порекла. Наиме, Михаило Динић је сматрао да је он иста личност са Калојаном коме су, августа 1428. писали Дубровчани поводом спора око неких окана са гламским сребром, а са ким је Република често кореспондирала и током 30-их година XV века.¹⁸¹⁶ Другачијег става био је Божидар Ферјанчић, који је покушао да одгонетне порекло Калојана Русоте. Према њему, реч је о Јовану Росотасу, кога је маја 1429. деспот Константин Палеолог послао да откупи Георгија Сфранцеса заробљеног у Кларенци, што је овај и учино. Ту епизоду описује сам Сфрнцес у својој хроници. Такво тумачање је иначе још раније дао Никола Јорга.¹⁸¹⁷ Сходно томе, он је у Србију могао доспети тек након маја 1429, што би значило да се ранији подаци односе на неког другог Калојана. Подаци из каснијег периода би се односили на Русоту.¹⁸¹⁸ Такво раздвајање не прави, међутим, Момчило Спремић.¹⁸¹⁹ По том питању ми заузимамо становиште да се сви подаци односе на исту особу, јер се ни после 1429. Калојан не јавља у изворима увек са презименом Русота,¹⁸²⁰ што значи да није било стриктног правила у записивању његовог имена. Будући да су му Дубровчани често писали и за владе деспота Ђурађа, претпоставља се да је и тада повремено био новобрдски цариник.¹⁸²¹ Четири писма упутили су му током лета 1432. поводом одлуке да се грађанима Новог Брда дозволи да извесно време не морају измиривати своје дугове. Дубровачке трговце су о томе известили управо Калојан и новобрдски војвода. Такве мере биле су изазване грубим поступцима кредитора према дужницима.¹⁸²² Питање решења проблема дугова протегло се и у наредну годину. У једном тренутку деспот је попустио пред захтевима Дубровчана да им се дозволи да се наплаћивање дугова врши без икакавих нових услова, и у том смислу је писао два

¹⁸¹⁵ А. Веселиновић, *Царински систем*, 15.

¹⁸¹⁶ М. Динић, *За историју рударства II*, 73, нап. 12, 88.

¹⁸¹⁷ Г. Сфранцес, *Хроника*, 82–83; N. Jorga, *Notes et extraits II*, 316, нап. 4; Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 202.

¹⁸¹⁸ Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 202–203.

¹⁸¹⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 660.

¹⁸²⁰ М. Динић, *За историју рударства II*, 66; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 684.

¹⁸²¹ М. Динић, *За историју рударства II*, 88.

¹⁸²² Исто, 65–66, нап 41–42; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 684.

пута војводи Хрњку, Калојану и новобрдском кнезу. Међутим, они нису поступили по наређењу, очито боље познајући ситуацију на терену.¹⁸²³ Шаљући јуна 1433. једно посланство, Дубровчани су скренули својим поклисарима пажњу на могућност да на двору сретну Калојана Русоту,¹⁸²⁴ што само говори колико је био утицајан. Читав тај спор око дугова се протегао и на наредне године, али тада не видимо учешће Калојана у њему. Следећа вест о Калојану је из јануара 1436, када су му Дубровчани писали поводом неких новости које су се тичале топионица.¹⁸²⁵ Да је Калојан био важна личност чини се најбоље сведочи чињеница да су датум његове смрти забележили и српски летописи. Догодило се то 16. априла 1438. и наводно је сахрањен у Ресави.¹⁸²⁶ Податак да је сахрањен у задужбини деспота Стефана могао би сведочити да је био један од ктитора тог храма. Сећање на Калојана наставило је да живи и читаву деценију након његове смрти. Тако су Дубровчани једном приликом марта 1447. истакли да је у време цариника Калојана био дозвољен слободан извоз гламског сребра из Новог Брда.¹⁸²⁷

Иза себе је Калојан Русота оставио сина Манојла и ћерку Јелену, који су такође живели у Новом Брду. Забележено је да су они потраживали 1.200 дуката од Дубровчанина Живка Милетића за неко злато које је њихов отац поверио Марину Ратка Менчетића. Доцније је тих 12 литара и седам унчи злата доспело у Живкове руке. Због тога му је Кантакузин, прокуратор Јеленин и Манојлов, одузео 40.000 аспри када је у лето 1442. дошао у Ново Брдо. Жалио се Живко да му се то догодило кривицом неких Дубровчана.¹⁸²⁸ Сам Кантакузин се наводи као један од наследника Русоте, те је могуће да му је постао род женидбом са Јеленом. Познато је такође да је он 1442. био цариник у Новом Брду, захваљујући чему је породица задржала утицај и у време привремене турске власти над градом.¹⁸²⁹ Фебруара 1444. одговарали су Дубровчани на нека тражења Кантакузина и

¹⁸²³ М. Динић, *За историју рударства II*, 66; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 685.

¹⁸²⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 661; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 373–374.

¹⁸²⁵ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 374.

¹⁸²⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 230, бр. 652. Летописи дају датим 16. април 1437, али је Динић на основу белешке Бранковићевог летописа утврдио да је то могло бити тог дана, само наредне године. Види: М. Динић, *За историју рударства II*, 89, нап. 109,

¹⁸²⁷ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 374; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 661.

¹⁸²⁸ М. Динић, *За историју рударства II*, 89, нап. 110; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 374.

¹⁸²⁹ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 372; М. Динић, *За историју рударства II*, 89.

Калојановог сина Манојла.¹⁸³⁰ На положају новобрдског цариника Кантакузин се налазио и марта 1445, када је већ била обновљена српска власт у граду. Чинио је тада сметње дубровачким трговцима при куповини сребра.¹⁸³¹ Занимљиво је да се Кантакузин у изворима јавља увек само презименом, по коме се основанао претпоставља да је био у сродству са Ирином, супругом деспота Ђурђа, те да се у Србији обрео након 1430. када се Солун нашао под турском влашћу.¹⁸³² Њега након 1445. не срећемо у изворима, док о Манојловој личности постоји извесна дилема. Обично се сматра да је он идентичан са војводом Манојлом који је у јесен 1446. боравио у Дубровнику као део сватова младог Лазара Бранковића. Током тог боравка он је, заједно са војводом Радичем, преузео сребрне посуде деспота Ђурђа, као и оставу Томе Кантакузина. Поред поклада депонованих код градских власти, њих двојица су подигли и оставе депоноване код браће Паскоја и Дамјана Соркочевевића, те Бартола Гучетића и његове браће. Уз ствари деспотове породице, било је ту и предмета који су припадали војводи Манојлу и његовој жени.¹⁸³³ Раније се помишљало да је Манојло, у ствари син, Томе Кантакузина,¹⁸³⁴ вероватно због чињенице да је дизао његов депозит. Сасвим поузданих аргумената ни за једно понуђено решење нема, мада нам се вероватнијим чини да је истоветан са Манојлом, сином Калојана Русоте. Многе истакнуте личности из овог периода носиле су име Манојло, те је тешко рашчланити која вест се на коју односи. Нама се чини мало вероватним да је син Калојана Русоте идентичан истовремено са логотетом и војводом Манојлом.¹⁸³⁵ Значило би то да је Манојло 1441. био уз деспота, да би се већ 1442. нашао у Новом Брду које је пало под турску власт. Мишљења смо да је мала вероватноћа да се тако нешто догодило. Података о евентуалним Манојловим потомцима нема, док за Кантакузина знамо да је имао сина Јању, који је живео у Новом Брду под турском влашћу,¹⁸³⁶ на шта ћемо се осврнути у завршном поглављау нашег рада. Следимо ли хипотезу да је

¹⁸³⁰ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 401; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 372.

¹⁸³¹ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 410; М. Динић, *За историју рударства* II, 89; Б. Ферјаничић, *Византинци у Србији*, 204.

¹⁸³² Б. Ферјаничић, *Византинци у Србији*, 204; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 660.

¹⁸³³ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 416; М. Пуцић, *Споменици српски*, 101–102; Б. Ферјаничић, *Византинци у Србији*, 203; В. Ћоровић, *Женидба деспота Лазара*, 151–153; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 317–318; А. Веселиновић, *Владарско и комунално*, 127, нап. 8.

¹⁸³⁴ В. Ћоровић, *Женидба деспота Лазара*, 153; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 372.

¹⁸³⁵ Види код: М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 842 (индекс књиге).

¹⁸³⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 251, бр. 778; М. Динић, *За историју рударства* II, 89–90.

Кантакзуин био ожењен са ћерком Калојана Русоте, то би значило да познајемо три генерације једне угледне грчке породице која је живела у Деспотовини.

Уточиште у Новом Брду нашао је и Михаило, син кесара Алексија или Манојла Анђела Филантропина, последњих хришћанских господара Тесалије пре њеног пада под турску власт 1393. године. Када се тачно Михаило, о коме иначе нема пуно података, нашао у Србији, није познато. Вероватно да је у Ново Брдо дошао као релативно млад, пошто је познато да је био ожењен неком Српкињом. Претпоставља се да су Турци 1427. заробили Михаилову жену, са једним од двојице њихових синова.¹⁸³⁷ До када је Михаило живео и да ли је можда био у служби неког од српских владара, извори не сведоче. Много познатији од њега за нас су његови синови Михаило и потурчењак Махмуд-паша Анђеловић, о којима је већ било речи на страницама овог рада. Тако и у случају Анђеловића, срећемо грчку породицу чији су нам чланови познати у две генерације.

Изузетно велики утицај у Деспотовини успели су да задобију блиски рођаци Ирине Кантакузин, супруге Ђурђа Бранковића. По свој прилици, најпре је у Србију дошао њен брат Георгије, мада поводом тога постоје размимоилажења у науци. Теодор Спандуђин наиме бележи да је он посетио своју сестру у време када је деспот Ђурађ био наводно у рату са Угарском. Дошавши одлучио је да остане у Србији, где је учествовао у подизању Смедерева. Са њим су тада пристигли, по истом извору, и многи великаши, несумњиво Византинци.¹⁸³⁸ Добро је познато да је Смедерево почело да се изграђује највероватније у пролеће 1428, те да је Мали град завршен до 1430, како сведочи и натпис на једној његовој кули.¹⁸³⁹ Како је познато да је све до 1437. Георгије Кантакузин био у служби деспота Константина Палеолога, Божидар Ферјанчић је закључио да пре тог времена овај Иринин брат није могао боравити у Србији, те да је тек након тог времена могао узети учешћа у изградњи Смедерева.¹⁸⁴⁰ Са друге стране, Момчило Спремић је изнео мишљење да је он могао бити ангажован од Ђурђа и Ирине на изградњи смедеревског града, иако је био у служби морејског деспота. Потврду за то би донекле могла пружити и народна традиција, која Ирину окривљује за муке

¹⁸³⁷ L. Chalcocondil, *Expuneri Istorice*, 251, 263; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 375; Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 207–209; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 515.

¹⁸³⁸ Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 197–198.

¹⁸³⁹ Г. Томовић, *Морфологија*, 110; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 124–130.

¹⁸⁴⁰ Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 198, 200.

које је становништво поднело приликом изградње тврђаве.¹⁸⁴¹ Сасвим поуздан суд о овом питању изостаје, мада је извесно да, уколико је Георгије овом приликом био у Србији, то је могло бити само привремено, јер се зна да је фебруара 1431. долазио у Дубровник као посланик деспота Константина.¹⁸⁴² Доцније се он заиста настанио у Деспотовини, мада се не може поуздано рећи када се то догодило. На основу записа од 31. маја 1453. на једном рукопису који је припадао архистратигу Георгију Кантакузину, изведен је закључак да је он тада боравио у Смедереву.¹⁸⁴³ Обзиром да је Георгије био рођак деспота Ђурађа, његова ћерка Ана одиграла је и политичку улогу. Током јесени 1453, поводом измирења деспота Ђурађа са Стефаном Вукчићем, уговорен је брак између поменуте Георгијеве ћерке и херцеговог сина Владислава. Свадба је прослављена, после дужег одлагања, тек септембра 1455. године.¹⁸⁴⁴ Последња вест о овом члану породице Кантакузин потиче из пера Спандуђина, који бележи да је управо Георгије руководио одбраном Смедерева када су га почетком 1456. опседале снаге Михаила Силађија и Јована Хуњадија. Све се то догађало у време када је Ђурађ Бранковић био у заточеништву Силађија, са којим се налазио у жестоком сукобу. Наводно је са њим у ропству био и Георгијев син Теодор, кога су Угри пустили како би сакупио новац за откуп. Пошто то није успео да учини, вратио се у заточеништво. Према истом аутору, током опсаде Смедерева угарски заповедник је претио Георгију да ће му убити сина ако не преда град. Међутим, Ирнин брат није попустио пред овом уценом и на крају је успео да одбрани град.¹⁸⁴⁵ Разумно је претпоставити да је и Теодор пуштен на слободу онда када се деспот Ђурађ ослободио заточеништва. Ово су и последње вести о Георгију и његовом сину Теодору. Изнесена је претпоставка да је Георгије Кантакузин умро између 1456. и 1459. године.¹⁸⁴⁶ Овој грани породице припадао је и Манојло Кантакузин, који је јуна 1457, као Владислављев рођак, са својим друштвом боравио у херцеговој кући у Дубровнику. Позван је тада од стране Републике да отпутује јер је завладала куга у граду под св. Срђем. Децембра исте године у Дубровнику је са децом боравила

¹⁸⁴¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 124, 131.

¹⁸⁴² Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 197.

¹⁸⁴³ Исто, 198–199; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 405.

¹⁸⁴⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 412, 461.

¹⁸⁴⁵ Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 199; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 473–474.

¹⁸⁴⁶ Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 200–201.

његова жена.¹⁸⁴⁷ Сасвим је извесно да је и Манојло најпре живео у Деспотовини, да би се након удаје своје рођаке преселио у херцегову област. Претпоставка да је био син Томе Кантакузина,¹⁸⁴⁸ за сада се не може поткрепити доказима. Изгледа да је имао и људе који су били у његовој служби, јер нам се чини да тако треба схватити информацију да је са својим друштвом боравио у Дубровнику. Каријеру је и након 1457. наставио да гради као човек Владислава Херцеговића. Тако је 1466. био његов заступник приликом отварања тестамена херцега Стефана. Наредних година ишао је као Владислављев посланик у Дубровник и Венецију.¹⁸⁴⁹

Поред Ирине, супруге деспота Ђурађа, најмаркантнија особа из породице Кантакузин која је живела у Србији био је њен брат Тома. Основано се претпоставља да се он у Деспотовину преселио након пада Солуна под турску власт 1430, када су то учинили и многи други Грци. Постоје сведочанства да је деспот Ђурађ откупљивао од Турака заробљене Ромеје. Међутим, Тома вероватно није спадао у ту групу, већ се у Србију запутио користећи своје блиско сродство са деспотом Ђурђем.¹⁸⁵⁰ Поменуто је да су деспотови помоћни одреди под Гргуром Бранковићем учествовали у опсади Солуна, те је и то била чињеница која је могла омогућити бољи третман члановима породице Кантакузин. Први пут се Тома Кантакузин у Србији помиње 1433, када је приграбио куће неких Дубровчана у Сребрници, збиг чега је требало да се посланици Републике пожале самом деспоту.¹⁸⁵¹ Погрешна Јиречекова интерпретација да су се одузете куће налазиле у Новом Брду,¹⁸⁵² довела је до забуне и помисли да се Тома Кантакузин по доласку најпре населио у Новом Брду.¹⁸⁵³ Сама чињеница да је Тома дошао у посед некретнина у Сребрници не значи нужно да се тамо, макар и на кратко, настанио. Вероватнијим нам се чини да је, располажући значајним капиталом, већ пословао у овом рударском месту, услед чега је и имао утицај на дешавања у граду. Уколико се чак и јесте тамо настанио, то није трајало дуго, јер га убрзо срећемо као утицајну личност на смедеревском двору. Пошто је деспот Ђурађ

¹⁸⁴⁷ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 372; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 532, 662.

¹⁸⁴⁸ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 372.

¹⁸⁴⁹ Исто, 372; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 662.

¹⁸⁵⁰ Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 193; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 142.

¹⁸⁵¹ N. Iorga, *Notes et extraits II*, 316; М. Динић, *За историју рударства I*, 81; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 142, 182, 593.

¹⁸⁵² К. Јиречек, *Историја Срба II*, 371.

¹⁸⁵³ Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 193–194.

током прве половине 1435. боравио у Угарској, дубровачки поклицари су од своје владе добили упутство да се поводом новина око царина уведених у Новом Брду и Сребрници обратe Ирини Кантакузин. Имали су да се поводом тога обратe и њеном брату Томи, коме су такође носили посебно веровно писмо Требало је да изразе спремност да за њега учине шта год буде желео, уз молбу да утиче код сестре како би им била издата тражена повластица.¹⁸⁵⁴ Када се деспот јула 1435. и вратио из Угарске, они су наставили да се обраћају Ирини и њеном брату Томи. Поново су за њега донели посебно веровно писмо, молећи га да се заузме за њихове интересе код деспота и његове супруге. Пада у очи, како је већ запажено, да се Дубровчани овом приликом нису обраћали ниједном српском властелину.¹⁸⁵⁵ Посланици Републике су, истицали да Тома није хтео да им помогне пошто није добио никакав поклон. Крајем јула у накнадним упутствима посланицима предочено је да Тома неће добити поклон, јер њему изасланство и није било упућено. Мисија посланика Јована Гундулића и Јакова Ђорђића била је само делимично успешна. Решили су спор око питања намета у Новом Брду, док су нове мере остале на снази у Сребрници.¹⁸⁵⁶ Тада је, очито, већ био једна од најутицајнијих личности на деспотовом двору, иако није носио никакву титулу. Његова моћ је лежала у томе што се налазио у близини владара са којим је несумњиво био често у контакту, а то је, како смо већ објаснили, била изузетна привилегија у средњем веку. Треба доиста рећи да Тому Кантакузина не срећемо као сведока када је августа 1435. деспот Ђурађ склопио уговор са Венецијом. Најпре се његов утицај изгледа огледао у односима са Дубровчанима. То не треба да нас изненади, јер смо већ нагласили да је по свој прилици пословао у Сребрници, за коју је и касније био везан, како ћемо тек видети. Стиче се утисак да у почетку ни сами Дубровчани нису били довољно свесни његовог утицаја, пошто су одбили да му предају поклоне.¹⁸⁵⁷ Такав њихов став можда је био последица и нерасположења према Томи, који је две године раније одузео куће њиховим људима у Сребрници. Описани преговори дубровачког посланства нам га приказују као особу која је спремна да помогне из чистог интереса. Забележено

¹⁸⁵⁴ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 325; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 181–182.

¹⁸⁵⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 182.

¹⁸⁵⁶ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 329, 331; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 371; Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 194; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 613.

¹⁸⁵⁷ Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 194.

је једном приликом да су и Турци истицали да је био подмитљив.¹⁸⁵⁸ По своје прилици и Дубровчани су увидели да је њихов поступак из 1435. био грешка. Зато су, упућујући ново посланство на српски двор почетком 1436, дали право поклицарима да потроше 250 дуката на поклоне за деспотову породицу, у коју се рачунао и Тома. Настојали су тада да се укину новине које је завео сребрнички цариник Турчин Јусуп. Као посланик је отишао по својој жељи Јаков Соркочевић, коме је одређено 200 дуката на име трошкова. Вероватно да то ипак није ништа променило када је реч о предвиђеним поклонима за владарску породицу. Поред тога, смели су нешто новца потрошити и на „*симонију*“, уколико од неког дворанина сазнају да се укидање новина може издејствовати потплаћивањем неке утицајне личности. Када сазнају планове деспота, посланици су морали да извести власти града о томе, али обазриво, да нико на двору не сазна о чему пишу. Сва њихова настојања тим поводом нису ипак дала резултата.¹⁸⁵⁹ Пред нама се отвара питање коју су утицајну особу Дубровчани мислили да привуку подмићивањем, али поуздан одговор се не може дати. Обзиром на раније изнете оцене личности Томе Кантакузина, није сасвим искључено да би то он могао бити. Питање је било од изузетне важности јер се односило на приходе једног од два најважнија деспотова града, тако да се ту попуштање није могло лако издејствовати. Поклони који су овога пута ишли и Томи Кантакузину, нису били довољни за тако нешто.

Запажено је већ у литератури да се стреловит успон Томе Кантакузина поклапа са одласком са сцене моћних властелина какви су били велики челник Радич, војвода Радослав Михаљевић и протовестијар Никола Родоп.¹⁸⁶⁰ Пораст Томиног утицаја огледа се и у чињеници да он почиње да добија и војна задужења. Тако је 1439. заједно са најстаријим деспотовим сином Гргуром предводио одбрану Смедерева, око чему постоји слагање више извора. Није потребно поново на овом месту претресати питање на који начин је српска престоница пала у руке Османлија. Најпоузданијом се чини верзија да се град морао предати због недостатка намирница. То би значило да су у суштини Гргур и Тома добро руководили одбраном, пошто их није чисто војнички фактор

¹⁸⁵⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 182.

¹⁸⁵⁹ Исто, 657–658; М. Динић, *За историју рударства* I, 81–83.

¹⁸⁶⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 205, конкретно је истицао Ирину и Томину моћ током четврте деценије XV века, повезујући то са повлачењем челника Радича.

натерао на предају града.¹⁸⁶¹ Летописи бележе да је султан Мехмед II извео Тому и Гргура из Смедерева.¹⁸⁶² Какав је статус Иринин брат уживао након предаје града, можемо само да нагађамо пошто извора о томе нема. Свакако да је његов положај био релативно повољан услед чињенице да је град предат, а не освојен на јуриш. За Гргура знамо да је једно време управљао облашћу Бранковића, те није искључено да је Тома био уз њега. Поједини летописи чак бележе да је 1441. на Ускрс свезан заједно са Гргуром и Стефаном.¹⁸⁶³

Прва сигурна вест о Томи Кантакузину из периода након пада Смедерева потиче из јула 1441, када је изгледа боравио у Дубровнику. Наиме, деспот Ђурађ је 19. јула депоновао велике количине новца, злата, сребра и драгоценог посуђа код Републике, од чега је један део сребрине припадао Томи Кантакузину. Стога је Веће умољених 21. јула наредило благајницима да среде све око тих поклада са деспотом, Томом и Петром Спаном. Три дана доцније издата је наредба да се састави документ о Томином покладу.¹⁸⁶⁴ Остаје нејасно на који начин се деспотов шурак помогао Дубровника. Прихватимо ли податке летописа да је априла 1441. заточен заједно са Гргуром и Стефаном Бранковићем, то делује готово невероватно, мада и да се то није десило, питање је како би поред турских власти то могао извести. Простор за такав развој догађаја не отвара превише ни писање Константина Михаиловића да је султан под утицајем Маре опозвао своју одлуку о ослепљењу њене браће, но да његов гласник није стигао на време, те да је зато првобитна заповест извршена.¹⁸⁶⁵ Помишљало се да је Тома Кантакузин успео да се откупи својим благом.¹⁸⁶⁶ Доласком у Дубровник, како год да му је то успело, показао је верност према свом господару,¹⁸⁶⁷ чиме је несумњиво само учврстио позиције код њега. Омогућило му је то и да након обнове Деспотовине 1444. задржи велики утицај у држави.

¹⁸⁶¹ Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 177; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 232, бр. 660; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 111; L. Chalcocondil, *Ехринеи Историце*, 151–152; Гл. Елезовић, *Турски извори*, 68–69; К. Михаиловић, *Јаничарева успомена*, 105; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 214–215; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 105–106, 110–112.

¹⁸⁶² Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 232, бр.660.

¹⁸⁶³ Исто, 232, бр. 666.

¹⁸⁶⁴ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–2*, 24–29; К. Лиречек, *Историја Срба II*, 371; Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 195; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 257–258.

¹⁸⁶⁵ К. Михаиловић, *Јаничарева успомена*, 105–106.

¹⁸⁶⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 258.

¹⁸⁶⁷ Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 195.

Сребрнину коју је Тома Кантакузин похранио 1441. у Дубровнику преузели су октобра 1446. у његово име војводе Манојло и Радич, истовремено када су подигли и оставу деспота Ђурђа. Ова властела, како је већ више пута поменуто, боравила је тада у Дубровнику у својству сватова Лазара Бранковића.¹⁸⁶⁸ Исто тако нагласили смо да није извесно да је овај војвода Манојло био син управо Томе Кантакузина. Несумњиво је да је био Грк, те да су већ по тој линији њих двојица могли бити блиски. Очито да је Тома имао у њега поверења када му је поверио да подигне његов депозит. Попут Ђурђа Као и Ђурђу, и његовом шураку су по обнови Деспотовине очито била потребна финансијска средства или је пак само сматрао да није више нужно ради да их ради сигурности чува у Дубровнику.

Као војног заповедника Тому Кантакузина срећемо поново септембра 1448. када је нанео пораз босанском краљу Стефану Томашу, уз помоћ трупа Стефана Вукчића. Последица ове победе био је поновни улазак Сребрнице и читаве области уз Дрину до Вишеграда у састав Деспотовине.¹⁸⁶⁹ На тај начин је Тома потврдио да је вешт војни заповедник, што га је препоручивало код деспота за сличне задатке. Чини се да није без утицаја на то да му се повери команда у овом походу била чињеница да је Тома и иначе био везан пословањем за Сребрницу. Када је поново успостављена српска власт у граду, представници тамошње дубровачке колоније су управо од њега испословали да се по питању царина третирају као у време деспота Стефана. Споразум је, међутим, покварио Жуњ Чељубиновић, те су власти Републике св. Влаха на то послале копију повеље деспота Ђурђа из 1445. која се управо односила на проблем царина. Представницима колоније је поручено да могу затражити од Томе њено поштовање. Како је читава ствар окончана, није познато, пошто је најкасније фебруара 1449. Сребрница била поново у рукама Босанаца.¹⁸⁷⁰ Наведени подаци још једном показују да је Тома Кантакузин имао битну улогу у свему што се тичало Сребрнице. Чини се да је сам одлучивао какви ће царински прописи важити за Дубровчане у овом граду.

¹⁸⁶⁸ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 416; М. Пуцић, *Споменици српски*, 101–102; В. Ђоровић, *Женидба деспота Лазара*, 151–153; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 317–318.

¹⁸⁶⁹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 235–236, бр. 683; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 334; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 289–290; М. Динић, *За историју рударства* I, 78–79.

¹⁸⁷⁰ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 430; М. Динић, *За историју рударства* I, 79; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 371; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 348–349, 621.

Након пораза војводе Алтомана у првој половини 1452. у сукобу са Стефаницом Црнојевићем, деспот Ђурађ није одустао од своје амбиције да поврати своје зетске поседе. Послао је нову војску, овога пута под вођством свог шурака Томе Кантакузина, која је по претераним прорачунима бројала 25.000 људи, међу којима је изгледа било и Турака. Резултат и овога подухвата био је неповољан по српску страну. Затворивши прилазе Доњој Зети, Стефаница Црнојевић је 14. септембра 1452. нанео тежак пораз Томи, који је умало допао заточеништва.¹⁸⁷¹ Као ни многи други пре њега, изгледа да се деспотов шурак није снашао у борбама на специфичном зетском терену. Против Стефанице успеха није имао ни Алтоман, много упућенији у тамошње прилике. Зетски војвода је био незгоднији противник и од босанског краља.

Две године после неуспеха у Зети Томи је поново поверена значајна војна дужност. Према појединим мишљењима, он је 1454. током сулатновог напада на Деспотовину бранио Смедерево. У одбрани престонице учествовало је 6.000 коњаника. Уколико је то заиста био Тома, задатак је овај пут успешно обавио, мада се мора истаћи да је султан тада био заокупљен борбама на југу српске државе.¹⁸⁷² Све чињенице нам указују да је Тома Кантакузин уживао поверење деспота Ђурђа све до краја његовог живота. Месец дана пре смрти Ђурађ Бранковић је известио Дубровчане да је његов шурак заступник и управник имовине преминулог Томе Серанија.¹⁸⁷³

Проблеми су за Тому Кантакузина наступили када је власт у Србији преузео деспот Лазар Бранковић. Нови владар, како смо раније забележили, није био у добрим односима са својом мајком Ирином, која је изгледа имала неког удела у управљању државом након смрти мужа. Несумњиво је да је Тома у сукобу који је избио између мајке и сина, био на страни своје сестре. Када је она умрла 3. маја 1457. у Руднику под неразјашњеним околностима, он је заједно са Гргуром и Маром пребегао султану Мехмеду II.¹⁸⁷⁴ Сукоб је, по свој прилици, како тај њихов

¹⁸⁷¹ S. Ljubić, *Listine IX*, 450–451, S. Ljubić, *Listine X*, 151; N. Iorga, *Notes et extraits III*, 273; M. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 381.

¹⁸⁷² L. Thallóczy, A. Aldasy, *Magyarország*, 186–187; Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 152–155; Doukas, *Decline and Fall of Byzantium*, 243; M. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 420–423.

¹⁸⁷³ Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 196.

¹⁸⁷⁴ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 241, бр. 718–719; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 128; Г. Сфранцес, *Хроника*, 168–169; L. Chalcocondil, *Ехрпнери Историце*, 241; M. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 504–506; Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 188–192.

чин показује, имао и ширу политичку димензију. Деспот Лазар и његов брат Стефан били су представници проугарске струје, док су њихови противници нагињали ка Османлијама.¹⁸⁷⁵ Тако је Тома Кантакузин окончао своју каријеру у оквирима Деспотовине. Наредних неколико година до смрти провео је на турској територији уз Мару Бранковић, о чему ће доцније бити више речи.

Да је Ново Брдо највише привлачило Византинце који су се досељавали у Деспотовину, сведочи и пример још једног члана рода Кантакузин. У питању је Димитрије Кантакузин, веома образован човек, по свему судећи, световњак. Истицао се оригиналним књижевним делима која су настала у време након 1455, те зато о њему нећемо овде детаљније говорити. Могуће је да је припадао већ другој генерацији Грка, пошто је своја дела састављао на српском језику. Отуда се и истиче да је спадао у ред посрбљених Грка.¹⁸⁷⁶ Запажа се, дакле, да су се Грци полако стапали са средином у којој су живели. Сигурно да је у Новом Брду и околини живело још доста Грка који нису били тако високог порекла као до сада поменути, те о њима није остало података. Тако је у трговачкој књизи Михаила Лукларевича остао забележен извесни Лазар Грк, који је живео у једном оближњем селу,¹⁸⁷⁷ за кога не можемо бити сигурни да ли је уопште био племенитог рода.

Већи број Ромеја је, како смо објаснили, пристигао у Србију после пада Цариграда 1453. када их је откупио деспот Ђурађ, али о њима није остало пуно података, можда и услед чињенице да су се поједини јако кратко задржали у Деспотовини. Такав је пример Димитрија Леонтариса, за кога се зна да је маја 1454. боравио у Смедереву. Почетком наредне године био је у Једрену, из чега јасно проистиче да се није дуго задржао у српској престоници. Доцније је, изгледа, живео у Отранту у Италији.¹⁸⁷⁸ Многим Грцима је вероватно било јасно да се ни Деспотовина не може још дуго одржати, те им је она била само успутна станица. Отуда су се одлучивали да иду даље ка западу.

Читаво наше претходно излагање указује да су Грци племенитог порекла оставили дубок траг у српској историји прве половине XV века. Многи су успели

¹⁸⁷⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 506.

¹⁸⁷⁶ Исто, 445–446, 662; *Историја српског народа* II, 336–337 (Д. Богдановић).

¹⁸⁷⁷ М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 81; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 662.

¹⁸⁷⁸ Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 201.

да се попну врло високо на друштвеној лествици. Онима из рода Кантакузин свакако је много помогло сродство са деспотом Ђурђем. Поред тога, њима је, као и другима, помагало њихово богатство, које су очито успели да спасу бежећи пред Османлијама. Најзад, не треба занемарити ни њихове способности, посебно кад је реч о финансијским пословима. Стичући поседе и у самој Србији, о чему иначе није остало пуно вести, потпуно су се уклопили у ред српске властеле. Без обзира на то, суд народне традиције о њима, био је посве негативан.¹⁸⁷⁹

Међу странцима који су живели у Деспотовини несумњиво су најбројнији били Дубровчани. Њихов боравак, иако су многи и умрли у Србији, може се третирати као привремен, јер су ту углавном боравили због својих трговачких послова. Један број њих је ипак значајан за наше проучавање зато што су ступили у службу српских владара. Наш преглед ће се односити на те Дубровчане, мада неће обухватити царинике, чији је посао суштински био везан за трговину. Особена одлика овог периода је и да су поједини међу њима стицали и земљишне поседе, што раније није била пракса. Утицај Дубровчана, као и Грка, посебно је дошао до изражаја за владе деспота Ђурђа Бранковића.

Хронолошки гледано, први од Дубровчана за кога сигурно знамо да је спадао и у ред српских властелина био је Дабижив Добретинић, звани Латиница, који је у родном граду био убрајан у пучане. Активно се бавио трговином у Сребрници од краја XIV века. Први пут је изабран за кнеза када је градом завладао херцег Хрвоје Вукчић. Управо од њега је добио поседе у Сребрници и околини „ *in signum nobilitatis*“, о чему је поседовао и повељу. Доцније су му те поседе потврдили краљ Жигмунд и деспот Ђурађ, у време кад су они држали поменути град. Тачан попис тих добара наведен је 1438, када су их међу собом делила тројица Дабиживових синова. Имање се састојало од две куће у граду, два и по млина, врта испод Чагља и терена у Црвеној Реци на коме се налазила и једна кућа.¹⁸⁸⁰ Занимљиво је да се не помиње да је поседе Дабиживу Латиници потврдио и деспот Стефан. Да ли је то случајност или не, тешко је рећи. Није искључено да је и њему 1427. деспот у гневу одузео имање, а да му га је касније вратио деспот Ђурађ. То, ипак, може остати само на нивоу спекулације. Дабижив

¹⁸⁷⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 662–663.

¹⁸⁸⁰ М. Динић, *За историју рударства* I, 97; М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, ИЧ 9–10 (1960) 145; *Српски биографски речник* 3, Д–З, Нови Сад, 2007, 30.

је умро 1431. оставивши иза себе петорицу синова, мада су, како видимо, у расподели његове имовине у Сребрници и околини учествовала само тројица - Добрушко, Бартол и Влахуша,¹⁸⁸¹ чиме су и они практично постали српски властелини. Своја имања су, изгледа, без проблема уживали током читавог периода српске власти у граду. Постоји податак да су унуци Дабижива Латинице добили од угарског краља Матије Корвина потврду својих поседа 1463, у време кад се очекивало да ће он заузети Сребрницу. Све је то остало мртво слово на папиру, пошто су Турци задржали град. Вреди као куриозитет навести да је два века касније, 1688. године, извесни Паскоје Петра Примовић, вероватно као наследник Латинице, тражио да се у дубровачкој канцеларији региструје повеља краља Матије. Урадио је то када је чуо да је аустријска војска запосела Зворник.¹⁸⁸²

Нама, међутим, када је реч о властeosком статусу Латинице, недостају важније информације. Пишући о законском одређењу положаја властеле, ми смо истакли да је поседовање баштина са собом носило и одређене обавезе, на првом месту, учешће у рату. Питање је како се то спроводило пошто знамо да су се чланови породице Латинице бавили трговином, те стога тешко да су били боље обучени за учешће у борбама и да су за то, у крајњој линији, имали времена. Теоретски, могли су неком платити да то чини уместо њих. Друга је и чини се у овом случају вероватнија могућност, да су они за држање баштина заузврат обављали цивилне службе за владара. Видели смо раније у повељи деспота Лазара ризничару Радославу да се разликује *работање* и *војевање*.¹⁸⁸³ Тај акт заправо говори о пронији, али готово да се не може сумњати да је слично било и са баштинама, поготово у специфичним случајевима какав је био овај Латиница. Извесну војну обавезу они су свакако имали, као и они Дубровчани који су се забаштинили у Сребрници, што су предвиђале повеље српских владара Републици св. Влаха. Када је реч о давању намета какви су били унче и соће, не треба сумњати да су они теретили поменућу породицу. Дубровачко Веће умољених је, наиме, 30. децембра 1418. одобрило својим трговцима у Сребрници да могу плаћати по један дукат годишње, како је од њих захтевао деспот Стефан. Дукат по огњишту је био,

¹⁸⁸¹ М. Динић, *За историју рударства* I, 97.

¹⁸⁸² Исто, 97; М. Динић, *Дубровчани као феудалци*, 145

¹⁸⁸³ М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 183.

како је познато, основна дажбина у Зети.¹⁸⁸⁴ Слично је онда морало важити и за дажбине које су проистицале из држања баштине. Треба, међутим, нагласити да је баштина Латинице била релативно мала, као и да не видимо колико су они под собом имали зависних људи. Њихови издаци стога за српску државу нису имали већег значаја.

Најистакнутији су свакако били они Дубровчани који су службом били везани за двор деспота Ђурађа Бранковића. Одмах треба рећи да за све њих немамо непосредних података да су имали поседе у Деспотовини. Најчешће су обављали разне дипломатске мисије за деспота. Поједини међу њима улазили су у круг најповерљивијих деспотових саветника.¹⁸⁸⁵ Могло би се рећи да прво месту међу њима припада Паскоју Соркочевевићу о коме смо већ писали, те ћемо сада скренути пажњу на оно што није раније поменуто у раду. Своје трговачко пословање у Србији отпочео је најпре у Приштини, док се касније везао за Ново Брдо. 1439. ступио је у службу деспота Ђурађа, мада није познато на који начин је стекао његово поверење. Догодило се то након пада Смедерева, када је деспот боравио у Угарској. Тамо је Паскоје отишао као изасланик чиновника (*valiosi*) Новог Брда, које се још увек држало пред налетима Османлија.¹⁸⁸⁶ Специфичност ситуације у којој се деспот нашао свакако је утицала да баш тада као своје службенике ангажује Дубровчане. Тада је у његову службу ступио и Дамјан Ђурађевић.¹⁸⁸⁷ Имало је то свакако везе са одржавањем међународних контаката, а веома могуће и са чињеницом да су обојица пословали у Новом Брду, које је још било у српским рукама. Добро знамо колико се деспот у наредним годинама трудио да под својом влашћу одржи преостале поседе. Опет, и њима је било у интересу да Ђурађ Бранковић поврати своју државу, јер им је турско освајање свакако прекинуло послове. Паскоје Соркочевевић је, рекло би се, био један од организатора деспотове посете Дубровнику јула 1440, када се он тамо обрео на путу ка Зети. Био је међу пет дубровачких властелина који су код острва Олипе сачекали и поздравили деспота, и званично га позвали да посети град. Током боравка у Дубровнику Ђурађ је издејствовао да му Република уступи на два месеца једну

¹⁸⁸⁴ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 168, нап. 2; И. Божић, *Доходак царски*, 58–59.

¹⁸⁸⁵ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 242–243.

¹⁸⁸⁶ К. Јиречек, *Историја Срба* II, 366; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 219.

¹⁸⁸⁷ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 234.

галеоту за коју је он о свом трошку обезбедио људство и наоружање. За капетана тог брода одређен је управо Паскоје Соркочевећ. Недељу дана након његовог одласка, 6. Августа, она је испловила ка Бару. Задатак галеоте је био да плови између Боке Которске и Бојане, нарочито у близини Бара и Будве, како би била увек спремна да прими деспота са његовом породицом и иметком, уколико се нађе у невољи. Имала је да стражари дању и ноћу, а капетан Соркочевећ није смео бити одсутан са ње дуже од пола дана.¹⁸⁸⁸ Врло брзо Паскоје Соркочевећ је стекао велико поверење деспота. Речито о томе говори чињеница да је он, заједно са смедеревским митрополитом Атанасијем, јануара 1441. донео у Дубровник део поклада деспота Ђурђа.¹⁸⁸⁹ Месец дана касније Дамјан Ђурђевић и он су стигли у родни град као његови изасланици.¹⁸⁹⁰ Приликом боравка у Дубровнику током пролећа и лета 1441, деспот Ђураћ је поново остављао део свог блага у поклад. Тада је скупоцена одела предао на чување управо Паскоју Соркочевећу и његовом брату Дамјану.¹⁸⁹¹

По свој прилици Паскоје Соркочевећ је био уз деспота Ђурђа током читавог трајања Дуге војне.¹⁸⁹² Тиме је несумњиво наново доказао потпуну верност према господару, који је свакако то умео да цени, како ће догађаји убрзо показати. Заједно са Дамјаном Ђурђевићем он је у пролеће 1444. био уз деспота у Будиму, када је српски владар свим силама настојао да склопи мир са Туцима и поврати своју државу. Преко њих су и дубровачке власти контактирале са деспотом јула 1444, желећи да буду укључене у мир са Османлијама или да и саме добију неке поседе ако дође до поделе султанове земље.¹⁸⁹³ После обнове Деспотовине и Паскојев брат Дамјан се настанио у Смедереву.¹⁸⁹⁴ Убрзо је Паскоје добио и звање челника ризничког, са којим се јавља у документима од септембра 1445,¹⁸⁹⁵ што је значило да је преузео бригу о владаревим финансијама. Управо у томе се огледа и

¹⁸⁸⁸ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 453; N. Iorga, *Notes et extraits* II, 369–370; М. Спремић, *Деспот Ђураћ Бранковић*, 240–241; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 366–367.

¹⁸⁸⁹ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–2*, 21–23; М. Спремић, *Деспот Ђураћ Бранковић*, 248.

¹⁸⁹⁰ М. Спремић, *Деспот Ђураћ Бранковић*, 249; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 367.

¹⁸⁹¹ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 459; М. Спремић, *Деспот Ђураћ Бранковић*, 257.

¹⁸⁹² А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 482; N. Iorga, *Notes et extraits* II, 401, нап. 4; М. Спремић, *Деспот Ђураћ Бранковић*, 279; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 367.

¹⁸⁹³ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 482; М. Спремић, *Деспот Ђураћ Бранковић*, 288–289, 291.

¹⁸⁹⁴ М. Спремић, *Деспот Ђураћ Бранковић*, 299.

¹⁸⁹⁵ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–2*, 21, 32.

особеност његовог положаја у односу на остале Дубровчане који су били у служби деспота Ђурђа, јер је само он међу њима носио српску титулу. Из тог разлога догодила се необична ситуација – био је милосник на деспотовим повељама које су гарантовале привилегије његовом родном граду.¹⁸⁹⁶ Стиче се утисак да се Паскоје врло брзо повезао са осталим личностима на српском двору. Тако се као први на листи сведока јавља у тестаменту Николе де Архилуписа из Котора, латинског канцелара деспота Стефана и Ђурђа.¹⁸⁹⁷

То што је постао управник финансија није га ометало да обавља и друге послове за деспота Ђурђа. Почетком 1446. Паскоје је дошао у родни град у вези са настојањима Републике да им деспот испослује повељу о слободи трговине у Османском царству. Када су први покушаји тим поводом пропали, од њега и Дамјана Ђурђевића је Веће умољених тражило да подстакну деспота на слање нове амбасаде султану.¹⁸⁹⁸ Током исте године поменута двојица су допутовали из Смедерева у Дубровник како би организовали долазак, боравак и испраћај Јелене Палеолог, будуће супруге деспотовог сина Лазара. Двострукост њиховог положаја најбоље се огледа у чињеници да, пошто су били у служби деспота, нису могли бити званични изасланици Републике св. Влаха на свадби, те је она упутила посебно изасланство.¹⁸⁹⁹ Заједно су 1447. доста учинили поводом слања новог посланства султану, које је коначно издејствовало добијање повеље за Дубровчане која их је ослобађала обавеза које су прихватили сличним актом пет година раније.¹⁹⁰⁰ Настојећи да извршавају деспотова наређења, а истовремено трудећи се да помогну и матичном граду, Соркочевећ и Ђурђевић су западали и у непријатне ситуације. Босански краљ Томаш се жалио Дубровчанима 1448. да је желео да се измири са деспотом Ђурђем, али да су то два пута спречили управо они. Из тог разлога Сенат их је 19. јуна 1448. прекорио и упозорио да воде рачуна да не нанесу штету свом граду. На њихов одговор да су „*слуге*“ деспота и да морају слушати његове заповести, поручио им је наредног месеца да су они пре свега Дубровчани и додали да зато морају пре свега служити свом граду, а тек онда другим господарима. Напоменуто им је, такође, да се не мешају у преговоре

¹⁸⁹⁶ Исто, 21, 30–32.

¹⁸⁹⁷ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 309–310.

¹⁸⁹⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 313–314.

¹⁸⁹⁹ Исто, 315–316, 322.

¹⁹⁰⁰ Исто, 322.

између деспота и Венеције. Забрањено им је и да по наређењу деспота иду у Зету или Венецију.¹⁹⁰¹ Дубровачке власти су, дакле, гледале да извуку максималну корист од својих грађана у служби деспота, настојећи истовремено да избегну све ризике које њихов положај носи. За нас је посебно значајно да су Соркочевић и Ђурђевић истицали да морају слушати свог господара, чиме су указивали да нема разлике између њих и остале српске властеле. Посебно је то морало важити за Соркочевића који је носио титулу челника, којом су га ословљавали и дубровачки органи власти.¹⁹⁰² Уосталом, само тако су обојица и могла заслужити огромно поверење Ђурђа Бранковића.

Посебност положаја Паскоја Соркочевића уочљива је и у вези са крсташким походом који је 1448. припремао Јован Хуњади. Он је са Ђурђевићем најпре доставио 2.000 дуката угарском губернатуру као помоћ Дубровника, да би потом са њим водио преговоре о евентуалном учешћу деспота у припреманом походу. Разговори вођени почетком септембра 1448. нису довели до договора, пошто се деспот одлучио за мир, налазећи да Хуњадијева експедиција није ваљано припремљена. Наводно је пре тога управо Паскоје однео Мурату II препоруку свог господара како да се обрачуна са хришћанским снагама.¹⁹⁰³ Са једне стране, дакле, Соркочевић је у име Дубровника имао да однесе помоћ Хуњадију, док се у име деспота према њему морао чврсто поставити. По окончању битке на Косову наводно је чак губернатор заробљен на његов наговор. Хуњади је, по хроничару Растићу, писао дубровачким властима да су он и Ђурђевић подстицали злу крв између њега и деспота. Због тога му се Веће умољених извинило, нашавши у истрази да су њихови грађани заиста криви. Истовремено су се правдали да нису обавештени о поступцима својих поданика, те да ће кривци бити кажњени по завршетку истраге. Поводом овог случаја донели су и одлуку да њихови племићи наредне три године не могу одлазити као посланици страних владара у друге земље. Забрањили су својим поданицима у служби деспота да са војском излазе из његове државе. Обавестили су о овим мерама и Ђурђа Бранковића, молећи га да им не замери јер су одлуке донете у интересу Републике.¹⁹⁰⁴ Одлука је била још

¹⁹⁰¹ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 427–428; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 327–328, 332.

¹⁹⁰² А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 514.

¹⁹⁰³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 337–339.

¹⁹⁰⁴ Исто, 345–346.

увек на снази јуна 1450, када је Сенат запретио да ће бити кажњени сви који раде супротно. Уз то су истицали да, ако они тако желе, деспот неће начинити никакав приговор тим поводом.¹⁹⁰⁵ Тиме се на најјаснији начин може илустровати колики је био утицај Дубровчана у служби српског деспота. Зато не изненађује што је хроничар Растића Соркочевећа означио као „*првог министра*“, док је Ђурђевића називао „*главним саветником деспота*“.¹⁹⁰⁶ Код Орбина је, пак, Соркочевећ означен као „*први саветник*“.¹⁹⁰⁷ Поновна одлука Сената о дипломатским мисијама изазвала је велико незадовољство четворице Дубровчана у деспотовој служби. Они су онда, наводно, наговорили деспота да опозове привилегије дубровачким трговцима у Новом Брду, Приштини и Трепчи. Наложено им је зато у јулу 1450. да траже повлачење тих мера, под претњом казне.¹⁹⁰⁸ Све је то довело до толико затегнутих односа, да су Соркочевећ и Ђурђевић морали у лето 1450. да дођу у родни град да би оправдали своје поступке. Посебно је занимљиво да ни у доласку, ни у повратку нису путовали заједно. Дуже се у Дубровнику задржао Соркочевећ, који је тек почетком 1451. кренуо назад за Србију. У Већу умољених обојици је прочитан налог да морају тражити од деспота враћање старих привилегија за горепоменута места. Боравак је Паскоје искористио и да подигне 2.500 литара сребра и нешто аспри из деспотове оставе. Преузео је и писану деспотову архиву, која се такође чувала у граду под Св. Срђем. Истовремено је са братом Дамјаном положио у депозит дукате, аспре и сребро свог господара. Коначно, купио је за деспота шалитру и набавио скупоцене тканине из Венеције.¹⁹⁰⁹

Забране које су дубровачки органи власти донели нису стриктно поштоване. Када је фебруара 1451. на престо ступио султан Мехмед II, деспот Ђурађ је пожурио да обнови мир са Османлијама. Пре краја марта већ је послао у Једрене Паскоја Соркочевећа. Како је султан морао да се обрачуна са владарем Караманије, деспотов изасланик га није нашао у престоници, те се већ пре 10. маја вратио у Србију.¹⁹¹⁰ Пошто се султан убрзо вратио, очекивало се да деспот

¹⁹⁰⁵ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 440; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 353.

¹⁹⁰⁶ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 304.

¹⁹⁰⁷ М, Орбин, *Краљевство Словена*, 115.

¹⁹⁰⁸ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 440; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 354.

¹⁹⁰⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 354–355.

¹⁹¹⁰ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 445–446; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 361.

пошаље ново изасланство. Дубровчани су очекивали да у њему поново буде Паскоје, мада ми немамо потврде да је тако и било. Предвиђали су да деспот треба да затражи од султана потврду привилегија Дубровнику и да буду поништене неке дате херцегу Стефану, са којим је тада Република била у рату. Српско посланство је лепо примљено, а султан је обновио уговор над којим су се заклеле обе стране. Новим споразумом било је предвиђено и враћање Маре Бранковић њеном оцу.¹⁹¹¹ Осим што је водио финансијске послове за деспота, уочавамо да је Паскоје Соркочевећ обављао и најповерљивије дипломатске мисије, чиме се на у извесном смислу потврђују Растићеве речи о положају овог Дубровчанина на деспотовом двору. Изгледа да су војвода Вукосав и Паскоје Соркочевећ новембра 1451. чинили посланство деспота које је радило на закључивању угарско-турског примирја. У присуству деспотових изасланика, Мехмед II се 24. новембра заклео на текст трогодишњег примирја. Уговор је гарантовао и положај деспота, потврђујући му и поседе у Босни. Одређивао је, пак, и његове обавезе према султану.¹⁹¹² Дубровчанима током 1451. није сметало ангажовање њихових грађана у дипломатским мисијама деспота Ђурђа, јер су настојали да он посредује за њих на Порти, поводом сукоба који су у то време имали са херцегом Стефаном. Република је такође тражила од Паскоја да употреби свој утицај како би се босански краљ и деспот измирили, и заједнички напали херцега. Њихов труд давао је резултата, те је деспот послао и Дамјана Ђурђевића на Порту, који је уз Паскоја и Алвиза Растића означен као члан *тајног савета* српског владара.¹⁹¹³ Планирајући марта 1452. да пошаљу своје поклицаре у Једрене, сматарали су да са деспотове стране треба да им се прикључи Паскоје Соркочевећ, за кога су писали да је добро обавештен о приликама на Порти, у Угарској, код херцега и у самом Дубровнику.¹⁹¹⁴ Међутим, крајем лета 1452. султану је отишао деспотов челник ризнички сам, како би радио у интересу херцеговог сина Владислава, који је ушао у сукоб са оцем. Вративши се из Једрена, Паскоје је похитао у Подриње, где је боравио његов господар, да га извести о резултатима своје мисије. Власти свог града је упозорио да, уколико

¹⁹¹¹ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 446; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 361–362, 368.

¹⁹¹² С. Ђирковић, *Деспот Ђурађ Бранковић и угарско-турски преговори*, 104–106; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 366–367.

¹⁹¹³ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 449–456; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 367–371.

¹⁹¹⁴ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 463–464; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 373.

дође до поништења угарско-турског примирја, могу имати много проблема са Турцима и херцегом. Предлагао им је да пошаљу изасланство на Порту, јер ће касније бити много неповољнији моменат за тако нешто.¹⁹¹⁵ Због нестабилне политичке ситуације Дубровчани су планирали да им челник помогне око потврде трговачких повластица, раније добијених од деспота. Могућност издавања нове повеље је, међутим, Ђурађ Бранковић одбацио.¹⁹¹⁶

Убрзо после пада Цариграда, у лето 1453. челник ризнички Паскоје Соркочевић одлучио је да се повуче из деспотове службе, одредивши да ће 4. августа напустити Смедерево. Испоставиће се да ће остати још неколико месеци. На такву одлуку утицало је више разлога. Најпре, умро му је брат Дамјан који је водио све његове послове у Дубровнику и са којим је имао заједничко трговачко друштво. Надаље, као добар познавалац прилика на Порти схватао је да после пада Константинопоља Османлије планирају да заузму Деспотовину. Рачунао је вероватно да је тренутак да се повуче на сигурније место. Султан је, иначе, баш тада потраживао од деспота подручаја где је Паскоје имао поседе у Србији. Несумњиво и да је осећао да неће још дуго поживети, те је желео да умре у родном месту.¹⁹¹⁷

Податке о Паскојевим имањима у Деспотовини садрже само дубровачки извори, али то не значи да се у њих може сумњати. Заиста било би и чудно да за готово петнаест година службе деспот Ђурађ није и на тај начин наградио себи оданог властелина, у кога је имао готово неограничено поверење. Прве вести о томе у писаним изворима оставио је његов унук по мајци, песник Елије Лампредије Цревић, истакавши да је Паскоје од деспота добио имања у Топлици, Дубочици и Госпођином Потоку, од којих је уживао знатне приходе.¹⁹¹⁸ Ти подаци били су познати и Мавру Орбину, који је забележио да је деспот свом челнику даровао Топлицу. Орбин тврди и да је, одлучивши да се врати у Дубровник, те поседе за велику суму продао неком „*рашком барону*“. На то му је приговорио Дамјан Ђурђевић, говорећи да није мудро поступио јер ће Турци ускоро напасти Дубровник. Паскоје му је на то поручио да треба помагати своју

¹⁹¹⁵ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 471–475; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 375–377.

¹⁹¹⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 378.

¹⁹¹⁷ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 413.

¹⁹¹⁸ Fr. Rački, *Iz djela E. L. Srijevića*, 194; М. Динић, *Дубровчани као феудалци*, 146–147; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 414.

отаџбину баш сада када је угрожена, те да је највећа част погинути за родни град. Опростио се затим од деспота и, по сведочењу мљетског опата, са великим благом стигао у град под Св. Срђем.¹⁹¹⁹ Потврду да је Паскоје Соркочевећ имао поседе у Србији налазе се у једном уговору његовог сина Јуније од 19. августа 1454. са свештеником Андријом из Новог Брда, кога је узео да му буде капелан. Треба рећи да Паскоје тада већ више није био у животу. Актом је било предвиђено да Андрија те године добије 30 дуката, те још 100 дуката ако деспот поново заузме области где је његов отац имао поседе и врати их Јунију.¹⁹²⁰ Нетачна је, дакле, Орбинова тврдња да је челник ризнички продао своја имања пре одласка из Србије. Овај податак нам пак потврђује где су се Паскојеви поседе налазили. Наиме, како смо већ писали у овом раду, султан је крајем септембра или почетком октобра 1453. поново дошао у посед Топлице, Дубочице и осталих крајева које је деспоту вратио две године раније.¹⁹²¹ Отвара се, међутим, тиме и питање када је та добра угледни Дубровчанин добио. Узевши у обзир да Мехмед II поменуте крајеве вратио деспоту када и Мару Бранковић, проистиче закључак да их је Соркочевећ могао добити само у времену између 1451. и 1453, када су их Турци опет запосели. Узимајући у обзир општи контекст догађања највероватнијим нам се чини да их је примио непосредно после закључивања српско-турског споразума из маја 1451. Године,¹⁹²² Пошто је посланство султану можда предводио сам Соркочевећ, те је то њему могла бити награда за добро обављен посао. Како нам није познато где се налазио Госпођин Поток, мора се задржати резерва у односу на тај посед, према реченој претпоставци. Тешко је одредити и карактер поседа челника ризничког. Према Михаилу Динићу, реч је о пронији, те из тог разлога Паскоје Соркочевећ није могао продати своја имања.¹⁹²³ Морамо ипак указати да то нужно не проистиче из података којима располажемо. Током кратког периода у коме је челник држао своје поседе, тешко да је био у могућности да их прода, ако их је имао у баштину. Чињеница да су их Турци посели не мора искључиво указивати на то да их он није смео продати. Наравно да се таква тврдња не може

¹⁹¹⁹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 115–116.

¹⁹²⁰ М. Динић, *Дубровчани као феудалци*, 147.

¹⁹²¹ О. Зиројевић, И. Ерен, *Потис области*, 378.

¹⁹²² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 362.

¹⁹²³ М. Динић, *Дубровчани као феудалци*, 147.

ни одбацити, поготово што је у ово време дошло, по свој прилици, до ширења проније у Деспотовини, о чему ћемо говорити у засебном поглављу.

Вративши се у Дубровник, Паскоје је поживео још неколико месеци. Одржавао је и тада везу са деспотом. Преминуо је 4. августа 1454, само три дана пошто је сачинио тестамент.¹⁹²⁴ Својом последњом вољом оставио је 150 до 200 дуката за откуп седам хришћана у рукама Турака, тражећи да буду пре свега из Усоре. То је и учињено касније, мада се зна да је једна особа била из Рудника, а други из осталих крајева.¹⁹²⁵ Оставио је иза себе жену Јелушу, шест кћери и сина Јунија, који је убрзо по очевој смрти отишао у Смедерево, где је пословао наредне три године. Није изградио, попут оца, каријеру на српском двору,¹⁹²⁶ мада постоје непроверени подаци да је у млађим данима ишао на Порту са Михаилом Анђеловићем, те да је једном био поклицар код угарског краља Ладислава V Посмрчета.¹⁹²⁷ Уз Тому Кантакузина, Паскоје Соркочевећ је свакако представљао најистакнутијег странца у служби српских деспота. Често је, како смо видели, био спреман и да се супротстави ставу родног града, поступајући по заповести Ђурђа Бранковића. По Орбину, деспот је чак, наводно, дао да се на смедеревском граду постави грб Соркочевећа, из велике љубави коју је осећао према њему.¹⁹²⁸

Значајан траг у служби деспота Ђурђа оставио је и Дубровчанин Дамјан Ђурђевић, или Жуњевић, чија се каријера на српском двору умногоме подударала са оном Паскоја Соркочевећа. Зато неће бити потребно да поново помињемо све податке извора где се помињу заједно и у истој улози. Попут Соркочевећа, пословање у Србији почео је у Приштини, у области Бранковића, где је од 1426. око 250 пута биран за члана судске комисије, што сведочи да је био један од најугледнијих чланова тамошње дубровачке колоније. Обогативши се, постао је и закупац царине у Новом Брду, те је тим путем ступио у везу са деспотом Ђурђем. Изгледа да је и он, као и Соркочевећ, 1439. ступио у службу деспоту.¹⁹²⁹ Први његови задаци можда су били у вези са жељом деспота Ђурђа да се домогне угарске круне након смрти краља Албрехта II. Владислав Гучетић се, наиме,

¹⁹²⁴ М. Спремић, *Деспот Ђураћ Бранковић*, 414.

¹⁹²⁵ М. Динић, *Из Дубровачког архива* III, 177–178; М. Спремић, *Деспот Ђураћ Бранковић*, 415.

¹⁹²⁶ М. Спремић, *Деспот Ђураћ Бранковић*, 415.

¹⁹²⁷ К. Јиречек, *Историја Срба* II, 367.

¹⁹²⁸ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 115–116.

¹⁹²⁹ М. Спремић, *Деспот Ђураћ Бранковић*, 234; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 366–367.

крајем 1439. обавезао да му исплати 100.000 дуката када Ђурађ Бранковић, или неко од његових синова, постане краљ Угарске.¹⁹³⁰ Првих година након ступања у службу не срећемо га тако често у изворима. Зна се да је са Паскојем фебруара 1441. донео неке деспотове поруке у Дубровник.¹⁹³¹ Приврженост деспоту је исказао тако што га је следио током читаве Дуге војне. Боравио је и током 1444. у Будиму када је деспот живо радио на закључењу мира са Османлијама.¹⁹³² Након обнове Деспотовине настанио се у Смедереву. За разлику од Соркочевића, није носио неко посебно достојанство, мада је и он постао веома утицајна личност на двору. Пишући о овом времену хроничар Растић их означава као „*прве министре на деспотовом двору*“.¹⁹³³ Заједно су, како је већ саопштено, настојали да помогну родном граду да посредовањем деспота добије од султана повељу о слободи трговине у Османском царству. То је и дало резултата пре августа 1447. захваљујући првенствено Марином утицају на Мурата II.¹⁹³⁴ Вреди назначити да је током пете деценије XV века Ђурђевић знатно чешће биран од Соркочевића у судске комисије поводом спорова између Дубровчана, што је можда последица чињенице да је од њега имао нешто нижи положај на деспотовом двору. Биран је и за спорове ван Смедерева,¹⁹³⁵ а када су обојица бирани у исто судско веће, за конзула је постављан Паскоје.¹⁹³⁶

Верно следећи деспота, Дамјан Ђурђевић је на изванредан начин учествовао и у ратним догађањима. Током рата деспота Ђурђа и краља Стефана Томаша из 1448. био је заробљен босански властелин Радоје Бубанић, кога је Ђурђевић откупио за 50 дуката. Учинивши то, тражио је затим четвороструку већу суму како би дотичног ослободио, због чега је маја 1449. критикован од дубровачких власти. Налагано му је да тражи само колико је дао и да се не меша у такве послове, како су му већ препоручили.¹⁹³⁷ Судаћи по овој висти, ово није био први случај у коме је Ђурђевић прекорачивао норму понашања какве је његова матица очекивала од

¹⁹³⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 234

¹⁹³¹ Исто, 249; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 367.

¹⁹³² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 279, 288–289, 291.

¹⁹³³ „*Pasqual Sorgo e Damiano Georgi, patrizij raguzei e ministri principali nella corte d' esso despota*“: *Chronica Ragusina Junii Restii*, 296.

¹⁹³⁴ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 296; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 313–315, 322.

¹⁹³⁵ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 483, 490, 495–496, 511, 514, 517, 520, 522, 534, 540.

¹⁹³⁶ Исто, 520, 522.

¹⁹³⁷ N. Iorga, *Notes et extraits II*, 431; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 334, нап. 17.

њега. Препорука се вероватно односила на то да није требало да се меша у односе деспота са суседима, чиме је посредно могао нанети штету самом Дубровнику. Конкретно се можда мислило на жалбе које је Јован Хуњади упућивао Републици годину дана раније, да су он и Соркочевић потпалили нетрпељивост између њега и деспота. Сенат је иначе зато и забранио својим племићима да наредне три године одлазе као посланици страних владара. Такође им је забранио да са војском излазе из деспотове земље.¹⁹³⁸ Вероватно је Ђурђевић управо урадио ово последње приликом сукоба деспотових снага са одредима босанског краља. Односи између Дубровчана у служби деспота и њиховог родног града су се ипак и даље затезали, о чему је напред већ писано. Главна невоља са таквом одлуком је лежала у чињеници да је Ђурађ Бранковић Дубровчане у својој служби користио претежно за дипломатске мисије.

Трогодишња забрана, међутим, ни у случају Ђурђевића није испоштована. Уредивши августа 1451. смедеревским споразумом своје односе са Јованом Хуњадијем, деспот Ђурађ је као верни вазал одлучио да о томе извести и султана Мехмеда II. Са тим циљем послао је у Једрене још истог месеца управо Дамјана Ђурђевића. Истовремено, он је имао и задатак да на Порти ради против херцега Стефана Вукчића, са којим је тада Дубровник био у рату. Помоћ у том смеру је и сама Република св. Влаха тражила од деспота.¹⁹³⁹ Стога је свакако и занемарила одлуке донете пар година раније. Задатак да помогне родном граду на Порти имао је и када га је деспот у јесен 1452. поново упутио у Једрене.¹⁹⁴⁰ После повлачења Паскоја Соркочевића 1453. из деспотове службе, Дамјан Ђурђевић је постао најутицајнији Дубровчанин на српском двору. Према Орбину, наводно је и корио Соркочевића због продаје његових поседа у Деспотовини.¹⁹⁴¹ Указали смо да се сам чин продаје имања није одиграо. То још не значи да се односи између двојице Дубровчана нису пореметили, мада о томе немамо других вести. У сваком случају, Ђурђевић је остао у служби деспота Ђурђа до краја његовог живота. Током новембра 1455. боравио је у Дубровнику и том приликом је подигао из

¹⁹³⁸ *Chronica Ragusina Junii Restii*, 298, 304; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 345–346.

¹⁹³⁹ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 453–454; *Chronica Ragusina Junii Restii*, 307; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 366, 371.

¹⁹⁴⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 378.

¹⁹⁴¹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 115–116.

деспотовог поклада пет врећа са 509 литара злата.¹⁹⁴² Огромно благо које је Ђурђевић имао да донесе у Смедерево јасно показује да је стари деспот у њега још увек имао огромно поверење. За саме Дубровчане Ђурђевић је био и даље веома значајан, јер им је био извор информација из прве руке о догађањима на подручју српске државе. Тако је послао и детаљна обавештења о турском поразу 1456. под зидинама Београда.¹⁹⁴³

Смрт деспота Ђурђа крајем 1456. није утицала на Дамјана Ђурђевића да промени свој положај. Остао је на српском двору, ступивши у службу деспота Лазара. Знамо да је током 1457. четири месеца боравио у Дубровнику, где је подизао за деспота Лазара и Стефана Бранковића злато из заоставштине њиховог оца. Обојици је припадало право на по 69 литара и 8 унчи тог племенитог метала. Међутим, њихов изасланик им није донео злато, већ сваком по 5.852 дуката, за колико га је продао. Готов новац је, изгледа, био хитно потребан Бранковићима. Поводом те трансакције браћа су Дубровчанима издали и признанице.¹⁹⁴⁴ Боравак у родном месту Ђурђевић је искористио и да сведе рачуне око трговачког друштва које је имао са браћом Николином и Јаковом Цријевићем, који су пословали у Сребрници и Зајачи.¹⁹⁴⁵ Очито да ни Дамјан Ђурђевић није више полагао велике наде да се у Деспотовини може несметано пословати услед притиска Османлија, мада треба узети у обзир и да је тада већ био у познијим годинама. Вративши се крајем 1457. у Смедерево, донео је и неке поруке Републике св. Влаха деспоту Лазару. Реч је изгледа била о неким врло поверљивим питањима, јер је српски владар само у свом акту потврдио да је поруку примио, поручујући им да имају поверења и да ће учинити све што може. Извештавао их је деспот такође да се у Угарској спрема избор новог краља, а да је султан стигао у Пловдив.¹⁹⁴⁶ Чињеница да је преко Ђурђевића ишло слање поверљивих порука показује да је он и под деспотом Лазаром задржао статус једне од најповерљивијих особа на двору.

Веома активну улогу Дамјан Ђурђевић је имао и у политичком животу Деспотовине након смрти деспота Лазара. Када је дошло до разлаза међу

¹⁹⁴² М. Пуцић, *Споменици српски* II, 101.

¹⁹⁴³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 476, 485–486, 488.

¹⁹⁴⁴ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 29, 156–161; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 511.

¹⁹⁴⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 511.

¹⁹⁴⁶ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 160–161.

члановима намесништва, он се сврстао уз Јелену, деспотову удовицу, и њеног девера, слепог Стефана. Наиме, описано је већ да је 31. марта 1458. Михаило Анђеловић збачен са власти, ухваћен и предат на чување Дамјану Ђурђевићу, који га је пребацио у Угарску.¹⁹⁴⁷ Ови догађаји само су још више оснажили намеру султана, коју је исказао већ по смрти деспота Лазара, да заузме остатке српске државе. Зато је око Ускрса смедеревски двор упутио у Једрене управо Ђурђевића да проба преговорима да отклони опасност. Покушај је остао без резултата.¹⁹⁴⁸ Чим је пристигао назад у Србију, одмах је продужио за Будим. Носио је угарској страни вести са Порте, а вероватно да је баш тада повео са собом и заробљеног Михаила Анђеловића. Могуће је да је тада водио и неке разговоре поводом предаје остатка Деспотовине угарској круни. Тада је изгледа већ био у служби деспота Стефана, који је априла или маја 1458. потпуно преузео власт у Смедереву.¹⁹⁴⁹ Како се при тим свим променама сналазио Дамјан Ђурђевић, можемо само нагађати, али се може приметити да су сви имати да га имају у својој служби. Сасвим је разумљиво што је приликом преврата крајем марта 1458. заузео страну деспотице Јелене и слепог Стефана, пошто су они представљали проугарску струју у Деспотовини. Сам је био веома упућен у прилике у Угарској. Њима је, опет, он био значајан због поменутих преговора са Михаилом Силађијем. Остатак живота Ђурђевић је, претпоставља се, провео у Угарској. Дубровачки Сенат му је септембра 1458. писао управо поводом Анђеловића, тражећи да према њему лепо поступа, те да се писмено извини његовом брату Махмуду. Требало је да му објасни да је боље што је Михаило предат њему него Угрима, који би га наводно погубили. Сенат је тражио да и сам замоли заробљеника да обавести брата да се са њим лепо поступа. Све је то Република чинила, пошто јој је Махмуд-паша, као услов за склапање уговора о слободи трговине у Османском царству, тражио ослобађање брата Михаила. Усред преписке са родним градом поводом угледног заробљеника, Дамјан Ђурђевић је преминуо 7. новембра 1458. негде на подручју Угарске. Тестаментом који је саставио 24. новембра 1457. оставио је сто дуката за откуп пет хришћана из

¹⁹⁴⁷ I. Nagy, A.Nyáry, *Magyar diplomáciai I*, 18; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 520.

¹⁹⁴⁸ I. Nagy, A.Nyáry, *Magyar diplomáciai I*, 28; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 521.

¹⁹⁴⁹ I. Nagy, A.Nyáry, *Magyar diplomáciai I*, 28, 30; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 523–524.

османског ропства, као и још 300 за припрему рата против Турака. Уколико до тог рата не би ускоро дошло, новац је требало употребити у друге добротворне сврхе. Деспоту Лазару завештао је своје оружје, оклопе, кућу у Смедереву и стотину дуката. Иза себе је оставио четворицу синова који су живели са њим у Смедереву. Доцније су они ступили у службу краља Матије Корвина.¹⁹⁵⁰ Одредба из тестаментa о завештању одређене имовине деспоту Лазару свакако да није могла бити испуњена, пошто он није био више у животу. У време Ђурђевићеве смрти већ се припремао и долазак на власт Стефана Томашевића, сина босанског краља. За нас је значајније да нам ова вест практично потврђује да је угледни Дубровчанин био потпуно опремљен, као и други властелини, за учешће у ратним операцијама. Занимљиво је да се у једној епској песми он помиње као војвода деспота Ђурђа, а једна кула смедеревског града називана је по њему „ Шаинова кула“.¹⁹⁵¹ Поменута војна обавеза га је несумњиво теретила и услед чињенице да је поседовао имовину у Деспотовини. Поред наведене куће у Смедереву, логично је претпоставити да је имао и друге поседе. Постоји податак да је заједно са својим ортацима Николином и Јаковом Цријевићем за 300 дуката купио баштине у Сребрници. Топоними у јадарском крају који носе имена Дамјанова башча и Шаиновац могу указати да је баш ту имао своје поседе у Деспотовини.¹⁹⁵² Додатни аргумент за такву могућност лежи у чињеници да је он управо на Церу држао један број рударских окана.¹⁹⁵³ То оснажује и вест да је његов пословни партнер Николин Цријевић 1453. поседовао неке проније и очекивао добијање нових. Претпоставља се да је његова пронија била на подручју Зајаче, где је највише пословао.¹⁹⁵⁴ Како је Ђурђевић непосредно служио деспоте, вероватно је и од њих добио неке поседе, мада је тешко рећи да ли у пронију или баштину. Пред крај живота, 1457. расформирао је трговачко друштво са Цријевићима, те има мишљења да је тада и распродавао непокретну имовину у Србији.¹⁹⁵⁵ Остао је до краја веран породици Бранковића и посвећен борби против Османлија, окончавши живот ван родног града.

¹⁹⁵⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 528–529; К. Жиречек, *Историја Срба II*, 368.

¹⁹⁵¹ С. Новаковић, *Велики челник Радич*, 107, нап. 1. Како је у песми наведен као Дамјан Шаиновић, Новаковић је мислио да он може бити идентичан са војводом Шаином.

¹⁹⁵² М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 24–25.

¹⁹⁵³ Исто, 24–25; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 593–594.

¹⁹⁵⁴ Б. Крекић, *Прилог проучавању проније у средњовековној Србији*, ЗРВИ 8–2 (1964) 228–231.

¹⁹⁵⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 511, 529.

Међу Дубровчанима у служби деспота Ђурђа налазио се и дубровачки племић Алвиз Растић. Спадао је у ред угледних трговаца који су пословали у Новом Брду, те је из тог разлога од стране родног града често биран у судска већа у том граду за спорове међу самим Дубровчанима.¹⁹⁵⁶ Вероватно деспоту Ђурђу није промакла чињеница да је 1446, уз Николу Кабуџића и Николу Гундулића, био заповедник галија чији је задатак био да из Кларенце доведу Јелену Палеолог, будућу супругу његовог сина Лазара Бранковића. Тад су са њим путовала и двојица деспотових војвода.¹⁹⁵⁷ Почетком наредне године Растић је са Марином Ђурђевићем био упућен као посланик Републике св. Влаха у Смедерево, поводом венчања Лазара Бранковића и Јелене Палеолог, које је иначе обављено децембра 1446. године. Циљ овог посланства био је да обави и задатке који су се тicali добијања царинских повластица од деспота, те посебних права при наплати штета и дугова. То је био разлог због ког су се поклицари задржали пуна три месеца на српском двору.¹⁹⁵⁸ Тада се деспот Ђурађ несумњиво уверио у способности Алвиза Растића, због којих ће се одлучити да га ангажује. Када се то тачно догодило, не може се рећи. Најкасније од 1448. је био у његовој служби.¹⁹⁵⁹ Као и осталим Дубровчанима на српском двору, Република му је децембра 1449. строго забранила да иде у Венецију као деспотов посланик.¹⁹⁶⁰ Са том одлуком Растић се и лично упознао марта 1450. године, када је дошао у Дубровник да подигне 500 литара сребра из деспотовог поклада.¹⁹⁶¹ Првог дана јуна 1450. Веће умољених запретило је њему и осталим Дубровчанима у служби деспота, да ће бити кажњени ако прекрше одлуку о одласку у дипломатске мисије за деспота. Како је већ речено том приликом су им поручили да они могу утицати на деспота да се таквој одлуци не успротиви.¹⁹⁶² Из ових података јасно проистиче да је и Растића деспот узео у службу пре свега ради дипломатских мисија. Власти Дубровника су очекивале и од њега помоћ на српском двору 1451. поводом сукоба који су имале са херцегом Стефаном, али и у вези са неким новим наметима уведеним

¹⁹⁵⁶ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, прма индексу.

¹⁹⁵⁷ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 419; В. Ђоровић, *Женидба деспота Лазара*, 149; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 316.

¹⁹⁵⁸ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 421; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 321–322.

¹⁹⁵⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 353.

¹⁹⁶⁰ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 557; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 353.

¹⁹⁶¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 353.

¹⁹⁶² N. Iorga, *Notes et extraits* II, 440; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 353.

трговцима. Јуна 1451. за све њих била је скинута забрана путовања у иностранство у име деспота.¹⁹⁶³ Попут осталих Дубровчана на српском двору, и Растић је брзо задобио деспотово поверење. Заједно са Соркочевићем и Ђурђевићем означен је августа 1451. као члан његовог *тајног савета*.¹⁹⁶⁴ Надлежности тог савета су, како смо у посебном одељку описали, биле врло значајне за Дубровчане.¹⁹⁶⁵ Радећи за деспота, Растић је са војводом Јакшом у лето 1452. поново стигао у родни град. Њих двојица су том приликом преузели деспотов сандук са документима, који је он ту својевремено оставио. Република св. Влаха је обојицу даривала и лепим поклонима.¹⁹⁶⁶ Као деспотов поклицар, првих месеци 1453. отишао је босанском краљу Стефану Томашу. Чини се да је и тај његов задатак био у вези са ратом између Дубровника и херцега Стефана.¹⁹⁶⁷ Треба рећи да је и по ступању у деспотову службу Растић и даље биран у судске комисије, и то обично као конзул, али не више у Новом Брду, већ у Смедереву.¹⁹⁶⁸

После повлачења Соркочевића и он је, попут Ђурђевића, остао уз старог деспота. За свог господара 2. октобра 1455. подигао је велике количине злата и гламског сребра из његовог поклада у Дубровнику.¹⁹⁶⁹ Присуство Растића на деспотовом двору било је и даље веома значајно за Републику због добијања информација не само о збивањима у Србији, већ и о плановима султана Мехмеда II.¹⁹⁷⁰ Судаћи на основу Растићевог тестаментa, изгледа да је он пред крај живота прешао у службу босанског краља, мада не можемо рећи када се то тачно догодило. Своју последњу вољу сачинио је септембра 1459. у Зворнику, у присуству дубровачких посланика код краља Томаша, оставивши њоме нешто новца свом смедеревском слози Радоњи, који је у међувремену допао турског заробљеништва. Предвиђао је, за случај да се он не ослободи, да се новац подели сиротињи.¹⁹⁷¹ Можда је, попут друге српске властеле, Растић пришао босанском владару када је постало јасно да ће његов син преузети власт над остацима

¹⁹⁶³ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 449, нап. 2; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 369, 371.

¹⁹⁶⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 371; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 243, нап. 2.

¹⁹⁶⁵ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 242–243.

¹⁹⁶⁶ М. Пуцић, *Споменици српски* II, 101; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 374–375.

¹⁹⁶⁷ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 482–483; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 409.

¹⁹⁶⁸ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 545–548, 550, 557, 565, 597, 605.

¹⁹⁶⁹ М. Пуцић, *Споменици српски* II, 101.

¹⁹⁷⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 477, 488.

¹⁹⁷¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 542; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 369.

Деспотовине. Исто тако, није искључено да се у Босни нашао тек након пада Смедерева под турску власт.¹⁹⁷² Зна се да му је дубровачко Веће умољених почетком јуна 1459. писало да би дознало новости о ратном походу султана из те године.¹⁹⁷³ Лична судбина Алвиза Растића тако је била испреплетена са последњим годинама постојања Деспотовине. Немамо вести о томе да је он евентуално имао неке поседе у Србији, мада се, с обзиром на дужину његове службе, то као могућност не сме искључити.

Најмањи траг међу Дубровчанима који су постали чиновници деспота Ђурђа оставио је Никола Радулиновић. Потписао је из пучке породице и градио трговачку каријеру послујући у Београду, Сребрници, Новом Брду и Приштини. По обнављању Деспотовине 1444. настанио се у Смедереву, где је више пута биран од стране родног града у судске комсије.¹⁹⁷⁴ Попут Растића и он се засигурно од 1448. налазио у служби деспота Ђурђа. Задржао се у њој релативно кратко, можда свега до 1451. године, те се у актима среће само када и други деспотови дубровачки поданици.¹⁹⁷⁵ Отуда не знамо којим поводом је ангажован и да ли је добијао од деспота да обави неке конкретне задатке. Касније га срећемо у судским колегијумима за Смедерево,¹⁹⁷⁶ док је 1457. био кнез у Сребрници.¹⁹⁷⁷ Живео је у Србији све до 1459, када се обрео у Дубровнику као посланик краља Стефана Томаша, у чију је службу ступио. Касније је у родни град ишао као изасланик херцега Стефана Вукчића.¹⁹⁷⁸ Немамо ни за њега података да ли је можда стекао баштине или проније у Деспотовини.

Неку врсту службе за деспота Ђурђа можда је обављао и Дубровчанин Николин Цријевић. Он и брат Јаков су, како смо већ писали, заједно са Дамјаном Ђурђевићем купили за 300 дуката неке баштине у Сребрници.¹⁹⁷⁹ Поред тога, Николин је 1453. поседовао и проније у Србији, вероватно у области Зајаче. Бариша Крекић је био мишљења да у његовом случају треба искључити

¹⁹⁷² К. Јиречек, *Историја Срба II*, 369.

¹⁹⁷³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 544.

¹⁹⁷⁴ N. Iorga, *Notes et extraits II*, 440; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, према индексу; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 353.

¹⁹⁷⁵ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 557; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 353; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 370.

¹⁹⁷⁶ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 600, 604.

¹⁹⁷⁷ К. Јиречек, *Споменици српски*, 87; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 511.

¹⁹⁷⁸ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 370.

¹⁹⁷⁹ М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 24–25.

могућност да је у замену за њихово држање обављао војну службу. Додао је такође, да је његова цивилна служба за рачун деспота могла бити само повремена, пошто није стално боравио у Србији.¹⁹⁸⁰ Из табеле о Николиновом кретању коју даје исти аутор, види се да је у периоду од 1451. до 1453. долазио у Смедерево, те се постоји могућност да је тада обављао неке услуге за деспота. Узевши у обзир да му је ортак у пословима био и Дамјан Ђурђевић, то делује још вероватније. У чему су се оне конкретно састојале, може се само нагађати. Војна служба се, како смо на примеру Ђурђевића видели, не сме сасвим искључити, мада због Цријевићевог привременог боравка то није готово ни најмање извесно.

На крају овог одељка вреди се осврнути и на Јунија Градића који је такође обављао важне дипломатске задатке за деспота Ђурђа. Њега условно можемо рачунати у српске властелине, јер није, колико је познато, боравио на деспотовом двору. Пре него што га је деспот ангажовао, за српске крајеве је био везан својим трговачким пословима, попут многих других Дубровчана.¹⁹⁸¹ Имао је и извесна задужења у родном граду 1446. поводом дочека Јелене Палеолог и смештања српских сватова. Касније је код њега боравила и деспотова ћерка Кантакузина.¹⁹⁸² Од 1451. живео је у Смедереву, где је више пута био биран за конзула у вези спорова између својих суграђана.¹⁹⁸³ Пресељење у Смедерево је свакако утицало да се Ђурађ боље упозна са њим. Добро је познавао прилике у Италији, где је одлазио папи и напуљском краљу као посланик Републике св. Влаха, а дописивао се и са миланским војводом Франћеском Сфорцом. Зато је сасвим логична била одлука деспота Ђурђа да у лето 1453, након пада Цариграда, управо Градића изабере за посланика кога ће упутити у Италију. Пре доласка у Напуљ свратио је у Дубровник, где је подигао део Ђурђевог поклада,¹⁹⁸⁴ вероватно да би подмирио трошкове које ће имати током мисије. На двор краља Алфонса Арагонског стигао је почетком октобра 1453. где је лепо дочекан. Владар јужне Италије одликовао је Градића титулом витеза, коју он није хтео да прими без сагласности деспота.

¹⁹⁸⁰ Б. Крекић, *Прилог проучавању проције*, 229–233.

¹⁹⁸¹ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 52, 80, 161, 191, 194 ; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 628, 641.

¹⁹⁸² В. Ђоровић, *Женидба деспота Лазара*, 151; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 316–317, 407.

¹⁹⁸³ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, 576, 581–584, 587, 592, 605; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 407.

¹⁹⁸⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 407.

Истичући пријатељство према деспоту, краљ му је ипак ту почаст доделио. Ђурђев изасланик упознао је краља са тешком ситуацијом у којој се налазила Деспотовина, али сем начелних обећања, од краља ништа друго није добио.¹⁹⁸⁵ Одбијање Градића да прими поменуту титулу показује да је себе практично рачунао у поданика деспота. Истовремено, српски посланик добио је од краља писмо препоруке за папу Николу V, у коме је истицао како османски владар настоји да привуче деспота, што би, ако би се остварило, нанело велику штету хришћанима.¹⁹⁸⁶ Заиста, папа је љубазно примио Градића и затражио прогласом од 24. октобра 1453. да се помогне деспоту, који се, како је погрешно навео, приклонио Фирентинској унији. Конкретних потеза ипак није било.¹⁹⁸⁷

Поново је Ђурађ Бранковић упослио Јунија Градића када му је крајем 1454. постало јасно да неће успети да склопи мир са султаном. Издао му је 29. децембра у Смедереву препоруку за одлазак миланском војводи Франћеску Сфорци. Деспот је ословио у акту Градића као свог фамилијара,¹⁹⁸⁸ чиме је указивао да је он у његовој служби. Фебруара 1455. српски поклицар се најпре нашао у Венецији. Тамо је заједно са угарским посланицима тражио помоћ за борбу против Турака. Млечани су апел уљудно одбили, пошто нису хтели да крше свој уговор са Мехмедом II.¹⁹⁸⁹ Затим је, по плану, Градић отишао миланском господару, а од њега папи Каликсту III, заједно са угарским амбасадором.¹⁹⁹⁰ Покушавајући да нађе владаре спремне да покрену акцију против Османлија, посећивао је и мање значајне дворове, попут оног маркиза Мантове. Све је то било, међутим, без реалног ефекта.¹⁹⁹¹ Неуморни Градић је почетком 1456. поново био у Риму где је тражио за деспота војну помоћ у виду слања пешадије и коњице.¹⁹⁹² Боравио је у папиној престоници још неколико месеци, да би најкасније августа 1456. поново стигао у Напуљ, где је краљу Алфонсу предао писма деспота Ђурђа. Сигурно је да се и та преписка односила не евентуално организовање похода против Османлија,

¹⁹⁸⁵ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 171–172; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 407–408, 766.

¹⁹⁸⁶ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 171–172; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 408.

¹⁹⁸⁷ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 409.

¹⁹⁸⁸ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 191; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 427.

¹⁹⁸⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 427.

¹⁹⁹⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 457.

¹⁹⁹¹ В. Макушев, *Историјски споменици II*, 86–87; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 457–459.

¹⁹⁹² В. Макушев, *Историјски споменици II*, 197.

но све је било узалуд.¹⁹⁹³ Убрзо се и завршила Градићева мисија у Италији за рачун деспота. Изгледа да се то поклопило са временом смрти деспота Ђурђа. Извесно је да деспот Лазар није имао разлога да ангажује Градића, пошто је јануара 1457. склопио уговор са султаном. Уз то мисија угледног Дубровчанина је показала да се на организовање ширег покрета против Турака не може рачунати. Опет сам Градић је запао у невоље априла 1457. јер је заробљен од стране босанског војводе Твртка Станчића, који га је опљачкао и узео папска писма и буле.¹⁹⁹⁴ Доцније је поново ишао дипломатским послом у Италију, овога пута у служби родног града,¹⁹⁹⁵ али је и даље одржавао добре односе са породицом Бранковића. Тако је Кантакузина, Ђурђева ћерка, боравила у лето 1461. у његовој кући у Дубровнику. Две године доцније присуствовао је венчању између Милице, ћерке деспота Лазара, и Леонарда III Тока, господара Санта Мауре.¹⁹⁹⁶

Странци у служби српских деспота долазили су и из других приморских градова, мада је њих било много мање од Дубровчана, а нису имали ни приближно утицај као они. Пошто смо већ писали о протовестијару дум Ивану, осврнућемо се овде само на Которанина Николу де Архилуписа. Први пут га срећемо 12. августа 1423. када је саставио уговор о миру између деспота Стефана, у чије име је преговарао Ђурађ Бранковић, и Венеције. Назначио је за себе да је јавни нотар и писар деспота Стефана и господина Ђурђа.¹⁹⁹⁷ Због комуникације са Млечанима и својим поданицима у Угарској вероватно да је деспоту Стефану и раније био потребна особа вична латинском језику, те није искључено да је Архилупис и пре 1423. ступио у његову службу. За деспота се могао везати преко Бара, где је некада живео.¹⁹⁹⁸ С обзиром на то да је истицао да је јавни нотар, документи које је он саставио имали су пуну правну вредност, због чега је и био погодна особа за сачињавање поменутог мировног уговора. Следећи пут га срећемо у изворима новембра 1433. године, када је уз Николу Витомировића и војводу Алтомана чинио делегацију деспота Ђурђа на преговорима са представницима Венеције о решењу спорних зетских питања. По питању

¹⁹⁹³ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 217; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 475–476.

¹⁹⁹⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 508.

¹⁹⁹⁵ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 370.

¹⁹⁹⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 549, 551.

¹⁹⁹⁷ S. Ljubić, *Listine VIII*, 253.

¹⁹⁹⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 309–310.

појединих проблема обе стране су се сагласиле, али је целовити споразум изостао.¹⁹⁹⁹ Практично на истом послу Архилупис се нашао и две године касније у Смедереву. Тада је, заједно са млетачким нотаром Јованом де Регвардатисом, саставио мировни уговор који је коначно решавао спор између деспота Ђурђа и Републике св. Марка у Зети.²⁰⁰⁰ Видимо да се увек када је то било потребно налазио уз српског владара, мада није сасвим јасно да ли је стално боравио на двору у Смедереву, као други Ђурђеви службеници. Деспоту Ђурђу био је од користи и након првог пада Деспотовине, када је током маја и јуна 1440. он за њега одржавао комуникацију са Млечанима. Преко њега је најпре затражио дозволу да ступи на тло под влашћу Венеције. Нешто касније Архилупис је за деспота затражио галије које ће га заједно са његовом пратњом пребацити у Зету.²⁰⁰¹ Уочавамо да је и он спадао у ред властеле која је била уз деспота Ђурђа када је остао без државе. Дочекао је и обнову Деспотовине, али је умро неколико месеци након тога. Тестамент је саставио у Смедереву. Као сведоци у опоруци су наведени и Паскоје Соркочевећ и Алвиз Растић, из чега се јасно може извући закључак да је био у блиским везама са Дубровчанима у деспотовој служби. Оставио је иза себе доста готовог новца и скупоцене тканине и накит, што указује да је материјално добро стајао. Судећи по књигама које су остале иза њега, рекло би се да је био под снажним утицајем хуманизма као уметничког правца.²⁰⁰² На основу познатих извора није познато да је имао земљишне поседе у Деспотовини, мада се то не сме искључити. Логичним се чини претпоставка да је деспот по Архилуписовој смрти ангажовао одмах новог латинског канцелара, али о то нема података. Једно време ту дужност је, изгледа, обављао извесни магистар нотар Јован, кога срећемо у изворима само јануара 1452. године.²⁰⁰³

Читаво претходно излагање указује да је велики број странаца стекао властеоски статус у Деспотовини. Неколицина њих имала је и огроман утицај на деспоте, пре свега на Ђурђа Бранковића. То је огромна разлика у односу на ранији период. Само донекле се може упоредити са утицајем појединих византијских

¹⁹⁹⁹ S. Ljubić, *Listine IX*, 80; *Историја Црне Горе II-2*, 168 (И. Божић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 164.

²⁰⁰⁰ S. Ljubić, *Listine IX*, 84–85.

²⁰⁰¹ S. Ljubić, *Listine IX*, 119–120; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 239.

²⁰⁰² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 309–310, 353.

²⁰⁰³ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 165–166; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 498.

пребега на политику цара Стефана Душана. Карактеристично је такође да је први пут имамо податке да су Дубровчани добијали поседе на тлу српске државе. Због тога можемо рећи да је утицај странаца као властеле био много већи у односу на њихов број, пошто је несумњиво да су они и даље били у огромној мањини наспрам домаће властеле. До тога је дошло услед више фактора. Специфичан политички положај у коме се српска држава налазила је један од примарних. Приметили смо да је деспот Ђурађ углавном Дубровчане ангажовао због њихових способности на пољу дипломатије. Грци су, пак, јачали како захваљујући свом богатству, тако и коришћењем породичних веза са Ирином Кантакузин, која је имала велики утицај на свог супруга. Поједини су се пак свакако, попут поменутих Турака, успињали на друштвеној лествици пре свега као способни ратници.

Поседи и приходи властеле

Попут претходног периода, и у време Деспотовине земљишни поседи чинили су главни материјални ослонац моћи властеле. Из претходног излагања је сасвим јасно да нам за већину њих није познато коликим су имањима располагали и где су се она налазила. Наш циљ ће зато бити, пре свега, да сагледамо, колико је могуће, општу структуру властеоских поседа. Карактеристично је за прву половину XV века да се властела укључује у послове везане за ископавање руде, одакле је такође црпила један део својих прихода. У ово време јача и пословна сарадња елитног слоја са дубровачким трговцима.

Како је очуван мали број баштинских повеља, тешко је створити целовиту слику о поседима и приходима властеле. Зато ћемо покушати да скицирамо општу слику на основу приступачних података. Са највише информација располажемо када је реч о имањима великог челника Радича. Стицајем околности сачуване су

повеље којима је господин Ђурађ Бранковић потврдио његове баштинске поседе. На овом месту нећемо се поново враћати на питање када је шта од своје имовине челник стицао, већ нам је намера да увидимо њихову унутрашњу структуру. Истакли смо већ раније да је челник Радич подигао две задужбине на својим имањима и богато их обдарио. Реч је о црквама св. Ђорђа у Враћевшници и благовештења Пресвете Богородице на реци Грабовничници. Првој је најпре даровао шест села на рудничком подручју, једно селиште, пивницу и половину рударске топонице у селу Каменици. Предвидео је да када умре, његова задужбина добије село Балућу са двором и свиме што му припада, те половину обровских села на Западној Морави, којих је било четири, уз три селишта.²⁰⁰⁴ Цркви Благовештења је, пак, подарио пет села у крушевачком подручју, те и половину обровских села.²⁰⁰⁵ Потребно је поново нагласити да поседе у крушевачком крају није држао када му је Ђурађ Бранковић издао повељу, јер су их у то време држали Турци.²⁰⁰⁶ Велики број Радичевих поседа налазио се рудничком крају, где је, поред оних који је доделио Враћевшници, имао још три села.²⁰⁰⁷ Питање је, ипак, да ли му се баш ту налазила и баштина. Балућу у којој је имао и двор, поклонио му је деспот Ђурађ.²⁰⁰⁸ Много више поседа имао је на северу државе. Тако је у Браничеву располагао са чак 11 села, а на подручју Кучева са три села и два селишта.²⁰⁰⁹ Судаћи према новијим истраживањима, област Кучева није била у области Кучајне, већ је обухватала подручје на левој обали Велике Мораве, западно од Браничева.²⁰¹⁰ Највише имања је ипак имао у области Мачве, где је располагао са чак 16 села, тргом Дебрец и два селишта. Тај део његових поседа био је веома раштркан, те су нека места лежала на обали Саве,

²⁰⁰⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3; М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, 32; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника*, 133–135.

²⁰⁰⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3, 4; М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, 32; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника*, 133–134; В. С. Тошић, *Велики челник Радич*, 14.

²⁰⁰⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 4; М. Благојевић, *Источна граница Деспотовине*, 32–33.

²⁰⁰⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3.

²⁰⁰⁸ М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, 32; В. С. Тошић, *Велики челник Радич*, 16.

²⁰⁰⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3; А. Веселиновић, *Североисточна Србија*, 45–46, 56; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника*, 127.

²⁰¹⁰ А. Крстић, *Средње Подунавље и Доња Посавина (1402-1541)*, Београд 2004 (необјављена магистарска теза), 33; А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ XLIX (2002), 142–147, 160, аутор је одредио положај Кучева на основу података турских дефтера о нахији Кучево.

а друга у области данашње Лознице и Обреновца.²⁰¹¹ Преостали, мањи део челникових имања, налазио се у Лепеници, Некудимској власти у области реке Јасенице, као и два села на подручју Беласице, југоисточно од Крушевца.²⁰¹²

Из набројаних података може се закључити да је Радичево властелинство које се састојало од око 60 места, било полицентрично.²⁰¹³ Јужно од Беласице није располагао ниједним селом. Дакле, ни деспот Ђурађ му није давао поседе у области Бранковића. Властелинство великог челника у сваком случају није могло чинити јединствену целину. Тешко је, међутим, проценити да ли је такав распоред поседа био део смишљеног плана српских деспота да не дозволе крупној властели да концентрише своја имања на једном месту. Чињеница да је великим бројем места челник располагао у Мачви можда указује да је тамо било највише имања које је владар могао доделити властели, пошто је она доспела под власт Лазаревића тек у доба деспота Стефана. Познато је и да је челник извршио замену поседа са Бранком Миладиновићем, како би заокружио газдинство Враћевшнице.²⁰¹⁴ Приходи које је Радич остваривао са ових имања могу се само оквирно проценити, пошто нам није позната ни величина села, а у крајњој линији, ни све дажбине које су теретиле њихове становнике. Посредан показатељ за њихово одређивање представљају подаци из повеља челника Радича манастиру Кастамониту. Најпре је повељом из 1430/1431. дефинисао да ће поменути манастир добијати од њега сваке године 20 литара сребра за куповину хране. Даље је предвидео да, по његовој смрти, уместо сребра Кастамонит прима приходе од седам села, чија имена нису наведена.²⁰¹⁵ Таква одредба је потврђена у челниковом документу о обнављању тог манастира из 1433, уз додаток од две литре сребра за болницу. Напоменуо је да ће замена прихода уследити не само у случају његове смрти, већ и ако сам дође у Кастамонит.²⁰¹⁶ Сходно наведеном може се закључити да је приход од седам села одговарао суми од 20 литара

²⁰¹¹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника*, 131–133.

²⁰¹² Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника*, 128–130

²⁰¹³ Детаљно је о локацији Радичевих поседа писао: Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника*, 125–136.

²⁰¹⁴ М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, 32.

²⁰¹⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 34.

²⁰¹⁶ Исто, 35.

сребра. Опет, узме ли се у обзир да је у то време литар сребра вредео 8 дуката,²⁰¹⁷ долази се до рачунице да је приход седам села дарованих Кастамониту износио 160 млетачких дуката. Уколико бисмо овој суми придодали и два литра сребра за болницу, доходак би износио 176 дуката. Пошто нам је непозната величина села која су дарована Кастамониту, тешко је рећи колики је био приход просечног села челника Радича. Вероватно да је својој задужбини подарио нешто богатија места. Имајући у виду да је држао укупно око 60 села, као и један број заселака и селишта, 160 дуката условно бисмо могли помножити са девет, чиме бисмо дошли до суме од 1440 дуката. Ту суму вероватно би требало нешто умањити, али јој, са друге стране, треба додати приход од трга Дебреца и панађура који се тамо одржавао. Чини се да је од својих поседа Радич могао имати годишњи приход од око 1500 дуката. Наглашавамо да је наша процена само оквирна и да се мора са резервом прихватити. Сума свакако није занемарљива, поготово ако се узме у обзир да је краљ Жигмунд, како смо поменули, месечну плату најамника нормирао на један дукат.

Укупни приходи челника Радича били су већи од поменутих, пошто је имао удео и у експлоатацији рудног богатства Деспотовине. Из његових повеља манастиру Кастамониту сазнајемо да је поседовао делове рударских окана у Руднику и Новом Брду. У селу Каменици, које се налазило на подручју Рудника, имао је и топионицу.²⁰¹⁸ Свакако због послова у вези са рударством, поседовао је и кућу у Новом Брду, која је некада припадала извесном Павлу Петробабићу.²⁰¹⁹ Приходе од Каменице и њене топионице челник је иначе уступио на равне делове Кастамониту и цркви св. Георгија у Враћевшници.²⁰²⁰ Није, међутим, у челниковим повељама наведено колики су били приходи од рударских јама у Новом Брду и Руднику, које је доделио поменутом светогорском манастиру.²⁰²¹ Касније, када су 1456. деспот Ђурађ и његов син Лазар даровали митрополиту Венедикту Враћевшницу са њеним властелинством, то је укључивало и „делове“ рударских јама.²⁰²² Све већи процват рударства у Деспотовини је, како видимо,

²⁰¹⁷ М. Динић, *За историју рударства II*, 40; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 629.

²⁰¹⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 34–35.

²⁰¹⁹ Исто, 4.

²⁰²⁰ Исто, 34; М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, 32.

²⁰²¹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 35.

²⁰²² Исто, 6.

утицао да се и властела укључи у послове са племенитим металима. Не треба сумњати да је било још властелина који су држали делове рударских окана, али о томе, нажалост, није остало непосредних података. Властелин Веселко је око 1420. купио, како смо већ помињали, два аделфата за себе и своја два брата у манастиру св. Пантелејмона за 16 литара сребра.²⁰²³ Поседовање сребра, наравно, није само по себи доказ да је неко имао удела у рударском пословању, мада указује да је Веселко или добијао однекуда тај метал или га куповао. Војвода Радослав Михаљевић је, пак, са братом Михаилом 1432. за 600 перпера и 30 литара сребра добио право на шест аделфата и пирг Колеци у манастиру Ватопед.²⁰²⁴ Такође, није безначајна чињеница да су се њему Дубровчани обраћали у вези са закупом сребрничке царине.²⁰²⁵ Говорећи о странцима као властели, нагласили смо да су многи од њих били везани за Сребрницу и Ново Брдо, несумњиво због експлоатације племенитих метала. Деспотов шуарак Тома Кантакузин је управо у Сребрници одузео куће неким Дубровчанима.²⁰²⁶ Већи део властеле свакако није имао довољно средстава да се укључи у скупе подухвате какав је био улагање у рударску производњу.

Опште политичке околности утицале су да приходи од рударства буду много сигурнији од оних које су поседницима давала њихова села. Јасну потврду о томе налазимо у повељи деспота Ђурђа из фебруара 1452. за лавру св. Атанасија. Из текста документа сазнајемо да је старац кир Андоније затражио од деспота Ђурђа да повећа давања из своје ризнице за поменути манастир. Заузврат, лавра се одрицала своје метохије у Деспотовини, коју су сачињавали трг Паракинов Брод са панађуром и једанаест села у његовој околини. Деспот је молбу уважио и повећао давања манастиру са 100 на 120 литара сребра годишње.²⁰²⁷ Јасно се уочава да су за манастир много значајнији били директни приходи у новцу. Вероватно је на то утицала чињеница да су након 1444. поседи Лавре вероватно били и слабије насељени него пре, услед ратних операција током Дуге војне.

²⁰²³ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 330.

²⁰²⁴ М. Lasacris, *Actes serbes de Vatopedi*, 184–185.

²⁰²⁵ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 168; М. Динић, *За историју рударства* I, 65.

²⁰²⁶ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 316; М. Динић, *За историју рударства* I, 81; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 142, 182, 593.

²⁰²⁷ С. Ћирковић, *Две српске повеље за Лавру*, Хиландарски зборник 5 (1983) 95–96; М. Благојевић, *Манастирски поседи*, 44–45.

Даље, не треба занемарити ни увек присутну турску опасност,²⁰²⁸ поготову што се радило о пограничним крајевима српске државе. Приходи од зависног становништва су вероватно прилично опали. Седам села челника Радича је изгледа 30-их година давало приход од 20 литара сребра, колико и много замашније властелинство Лавре св. Атанасија. Наравно, мора се узети у обзир могућност да деспот Ђурађ није апсолутно адекватно манастиру могао да надокнади поседе које је добио од њега. Са друге стране, тешко да се може сумњати да је оштетио светогорски манастир. Вероватно да је и српска властела имала у ово доба проблема да са својих властелинстава оствари жељене приходе.

Поред властелинства челника Радича, најбоље нам је познато оно великог логотета Стефана Ратковића. Информације о њему имамо захваљујући повељи краља Стефана Томаша из октобра 1458, којом је Ратковићу све проније које је држао претворио у баштину и додао још неке поседе. Укупно је велики логотет поседовао 26 села, један заселак и две цркве. Већина његових имања била налазила се на северозападу Деспотовине. На подручју теочачке и тишачке власти, које су лежале на левој обали Дрине, имао је чак десет села.²⁰²⁹ Потребно је нагласити да су за сва та места наведени њихови претходни власници, из чега се може извести закључак да их је добио тек нешто пре издавања повеље босанског краља. Села која су држали Милош Белмужевић и извесни Вучина, добио је тек од Лазарева удовице Јелене и слепог деспота Стефана.²⁰³⁰ Такође, и пет од седам мачванских села добио је од истих Бранковића. Она су му, пак, дата као замена за два некадашња села војводе Михаила Анђеловића.²⁰³¹ Додамо ли на тих седам села и оних осам насеља у теочачкој власти које су држали Весковићи, добијамо податак да је пре почетка великог увећавања свог властелинства Стефан Ратковић држао, и то као пронију, свега 11 места. Није изненађење што су нови поседи логотету додељивани на подручју Мачве и на левој обали Дрине. Ти крајеви су тек у XV веку ушли у састав српске државе. Осим тога, они су били нешто мање угрожени од упада Османлија.²⁰³² Подсетимо се да је и челник Радич имао највише поседа у Мачви. Надаље, мора се додати да је након 1455. државна

²⁰²⁸ М. Благојевић, *Манастирски поседи*, 44.

²⁰²⁹ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 156–157; С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 12–13.

²⁰³⁰ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 157; С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 13–14.

²⁰³¹ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 157; С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 12–14.

²⁰³² С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 14.

територија била знатно сужена, те је и то разлог што су углавном поседи узимани једним, а додељивани другим властелинима. Очито, владарима је остајало све мање села која би могли додељивати својим људима. Преосталих девет Ратковићевих насеља налазило се у лепеничкој, борачкој, островичкој, некудимској и смедеревској власти.²⁰³³ Међу њима је било и село Церовац, где је раније лежало село Халае, некада посед великог челника Радича.²⁰³⁴ Прва имања је, изгледа, Стефан Ратковић стекао на подручју лепеничке власти, где је држао три села, а у Драгиновцима је имао и свој двор.²⁰³⁵ Занимљиво је да је у лепеничкој жупи два села имао и челник Радич.²⁰³⁶ Уочавамо да ни Ратковић није имао поседе у области Бранковића, док су му најисточнија имања била у смедеревској власти.²⁰³⁷ Тамо је своје нове проније 1457. добио и Радослав, ризничар деспота Лазара.²⁰³⁸ То је била нека врста надокнаде за имања која је изгубио на петрушком подручју.²⁰³⁹ Властелинство Стефана Ратковића било је извесно једно од највећих у време последњих година постојања Деспотовине. Међутим, оно је по свом обиму, а самим тим и приходима, било далеко од оног челника Радича. То на најсликовитији начин показује опадање моћи Државе српских деспота.

Када је реч о осталој властели, евентуално можемо реконструисати читава имања мање имућних припадника овог слоја. Њихова властелинства обично се наводе у контексту информација да су касније припала неком другом. Наравно, и ту се мора бити опрезан, пошто није сигурно да су поседи који се наводе били једино што су држали. Претпоставка да су спадали у ситнију властелу проистиче из чињенице да нису носили никакву титулу, мада то не мора бити сигурна потврда. Тако је, на пример, немогуће рећи да ли је Вукослав Владиловић, сем села Загреб, које је припадало у једном моменту челнику Радичу, имао још неки посед.²⁰⁴⁰ Исти је случај и са Бранком Миладиновићем, од кога је поменути

²⁰³³ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 156; За локацију тих села види код: С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 10–12.

²⁰³⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3; В. С. Тошић, *Велики челник Радич*, 13–14.

²⁰³⁵ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 156; С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 10.

²⁰³⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3; В. С. Тошић, *Велики челник Радич*, 14; С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 16.

²⁰³⁷ С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 14.

²⁰³⁸ М. Lasacris, *Actes serbes de Vatopedi*, 183.

²⁰³⁹ Исто, 183.

²⁰⁴⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3.

челник преузео места Красовац, Коњушу и заселак Осјаци на реци Враћевшници, давши му у замену неке своје поседе.²⁰⁴¹ Начелно се сме претпоставити да су обојица били локални властелини, један у области Мачве, а други у рудничком крају. Властела Весковићи су држали чак осам села у теочачкој власти пре него што су она припала великом логотету Стефану Ратковићу.²⁰⁴² Како нам они нису познати из други извора, могли бисмо за њих изрећи хипотезу да су представљали моћну локалну породицу на подручју Теочака, мада није искључено да су и другде имали имања. Извесни Вучина је у тишачкој власти држао само село Саребуре, које је 1458. припало Стефану Ратковићу.²⁰⁴³ Коначно, Богдан Чокеша је у области Мачве држао, свакако пре 1458. године, пет села и једну цркву.²⁰⁴⁴ Тиме је и он могао улазити у ред значајнијих локалних властелина у мачванском крају. Ситнија властела са мањим поседима је, у сваком случају, била далеко бројнија од оне са пространим имањима. Питање је како су неки од њих могли вршити војну службу са малим приходима. Вратимо ли се на податак да је седам села челника Радича давало 20 литара годишњег прихода, значило би то да су они који су држали само једно место располагали са свега десет до двадесет дуката за дванаест месеци. Зато поново истичемо да, као и у Угарској, вероватно добар број властелина није био у стању да испуњава своју основну обавезу према господару.²⁰⁴⁵

Подаци о поседима остале властеле углавном су фрагментарни или се само могу посредним путем извући. Тако из повеље Лазаревића Св. Пантелејмону сазнајемо за нека од села која су држали војвода Михал, логотет Лука, Дука, Југа, Богдан Радужевић, као и војводе Никола Зојић и Новак Белоцрквић, који тада већ нису били у животу.²⁰⁴⁶ Пишући о овој властели, већ смо истакли где су се налазила њихова имања, тако да овде није нужно да то поново чинимо. Вреди нагласити да је већина даровала Св. Пантелејмону своје поседе на југоистоку

²⁰⁴¹ М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, 32; В. С. Тошић, *Велики челник Радич*, 14.

²⁰⁴² Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 157.

²⁰⁴³ Isto, 157; С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 13.

²⁰⁴⁴ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 157.

²⁰⁴⁵ М. С. Rady, *Nobility*, 156.

²⁰⁴⁶ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 295–296; P. Lemerle, G. Dargon, S. Ćirković, *Actes de Saint-Pantéléémon*, 185–187; М. Шуица, *Немирно доба*, 104–105, 108–110.

државе Лазаревића,²⁰⁴⁷ али из тога није могуће закључити где су им иначе биле баштине и остала имања. Најбогатији међу њима је изгледа био логотет Лука, који је приложио цркву у Драгобиљи са читавим њеним метохом. Мање имућни су, пак, били Дука и Богдан Радујевић, који су манастиру даровали по једно село.²⁰⁴⁸ Само делимично је могуће осветлити питање поседа војводе Михаила Анђеловића, који је једно време био и намесник у Деспотовини. Када је он крајем марта 1458. пао са власти, изгубио је све своје поседе. Два његова села, Мариновац и Гусановце у островичкој власти, припала су најпре великом логотету Стефану Ратковићу. Неколико месеци доцније читаво његово властелинство припало је војводи Марку Алтомановићу, укључујући и поменута два села.²⁰⁴⁹ Властелинство Анђеловића морало је бити релативно велико, мада несумњиво мање од оног челника Радича, услед чињенице да је тадашња држава била знатно мања него 30-их година XV века. Обзиром да је потицао из Новог Брда, није искључено да је у његовој околини имао нека имања. Уочавамо, такође, да су се на подручју островачке власти концентрисали поседи крупне властеле.

Претпоставке о поседима и богатству остале властеле могу се чинити на основу локације и изгледа њихових задужбина. Тако за ктиторе Руденице, Вукашина и његову супругу Вукосаву, знамо само на основу храма који су подигли. Учинили су то у периоду између 1402. и 1405, те су зато у цркви осликани деспот Стефан и његов брат Вук. С обзиром на то да се Руденица налази јужно од данашњег Трстеника,²⁰⁵⁰ вероватно да на том подручју треба тражити Вукашинову баштину. Интересантно је подсетити се да је челник Радич управо на подручју Западне Мораве имао више села, као и у области Расине.²⁰⁵¹ Зато не треба искључити могућност да су се на читавом том подручју укрштала имања више значајних властелина. Све то остаје на нивоу хипотезе, пошто нам нису познати евентуални Вукашинови наследници.

²⁰⁴⁷ Види о томе: P. Lemerle, G. Dargon, S. Ćirković, *Actes de Saint-Pantéléémon*, 186–187; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 311; Р. Грујић, *Руска властелинства*, 66, 74.

²⁰⁴⁸ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 296.

²⁰⁴⁹ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 157.

²⁰⁵⁰ Љ. Стојановић, *Записи и натписи* III, 81, бр. 5129, 228, бр. 5968–5969; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* VI, 80–81, бр. 9901–9902; Л. Мирковић, *Руденица*, 83–91; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора*, 148.

²⁰⁵¹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3–4; Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника*, 130, 134.

Надгробни натписи из цркве Богордице Пречисте у Ждрелу сведоче да су њој сахрањени представници две властeosке породице, које су вероватно биле у родбинским односима. Реч је о Стефану Кувету, сину великог челника деспота Стефана Вука Кувета, и великом војводи Угљешу Десислалићу и његовом сину Вуку и унуку Стефану.²⁰⁵² Сасвим је извесно да су све овде поменуте особе сахрањене у цркви на основу ктиторског права. Породица Десислалић је врло вероватно имала поседе на подручју Млаве и Хомоља. Крајем XIV века велики војвода Угљеша, који је према натпису преминуо 1394. године, имао је положај крајишког властелина.²⁰⁵³ Његови наследници Стефан и Вук су у првој половини XV века очито наставили да делују на том подручју. Како нису стекли дворске или друге титуле, може се претпоставити да им је већи део поседа лежао у горњем току реке Млаве. Теже је разјаснити по ком основу је у цркви сахрањен Стефан Кувет, мада није искључено да је по женској линији био повезан са Десислалићима.²⁰⁵⁴ Не сме се искључити могућност да су и Кувети на територији Хомоља имали поседе.

Извесне податке о епископу Марку и његовој породици доноси запис о подизању цркве св. Ђорђа 1411. у месту Ждрелнику код Пећи. Подигао ју је заједно са браћом, од којих се по имену наводи само поп Теоктист, који је имао сина дијака Богдана. Црквени метох, како се из записа види, није био посебно велики и донекле је увећан куповином оближње пештере и винограда. За последње су платили Радославу Барановићу и Ратку шест литара сребра.²⁰⁵⁵ Може се на основу Марковог завештања помишљати да властелинство његове породице није било нарочито велико, у чему свакако има истине. Мора се имати у виду да су метохију Св. Ђорђа чинили виногради, воћњаци и воденице, што је несумњиво увећавало вредност дарованих имања.²⁰⁵⁶ Сама цена винограда, које је Маркова породица купила за око 48 дуката, сведочи о томе. Треба имати на уму да су виногради увек посебно истицани међу поседима. Извесно је и да властелинство

²⁰⁵² Д. Мадас, А. Гајић, *Надгробне плоче и гробови ктитора*, 234–237.

²⁰⁵³ С. Мишић, *Поход султана Мусе*, 87.

²⁰⁵⁴ Д. Мадас, А. Гајић, *Надгробне плоче и гробови ктитора*, 236.

²⁰⁵⁵ Љ. Стојановић, *Записи и натписи IV*, 22–24; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора*, 149; Т. Стародубцев, *Задужбинарство и ктитори*, 50.

²⁰⁵⁶ Љ. Стојановић, *Записи и натписи IV*, 23.

цркве св. Ђорђа није могло бити посебно велико и због чињенице да се налазило у близини Пећке патријаршије,²⁰⁵⁷ која је морала имати велике поседе у околини.

Вероватно највелелепнија сачувана властеоска задужбина из доба Деспотовине је манастир Каленић, чији су ктитори били протовестијар Богдан и његов брат Петар. Ваља претпоставити да је таква задужбина имала и велико властелинство, мада се о том може само нагађати јер није сачувана оснивачка повеља за овај храм. Зато би вероватно требало Богданову баштину тражити у левачком крају, где је морао располагати зељом и људима које ће даровати манастиру.²⁰⁵⁸ Више података о имањима његове породице не дознајемо ни из султанове потврде његових *тимара*.²⁰⁵⁹

На подручју Левча изгледа да је поседе имао и челник Хребелјан. Управо у том крају, изнад села Велике Крушевице, недавно је откривен једнобродни храм у коме је он, по свој прилици, био сахрањен. Приликом истраживања, у његовом гробу нађено је и 199 новчића из времена угарског краља Жигмунда.²⁰⁶⁰ Немамо за сада података да ли је челник Хребелјан имао поседе у Угарској, за разлику од протовестијара Богдана. Занимљива је чињеница да су обојица своје задужбине подигли у Левчу.

Ктитор цркве св. Николе у Шаторњи, Никола Дорјеновић, за истраживаче је познат само по својој задужбини, коју је подигао 1424/1425. године. Узвешући да се Шаторња налази под планином Рудник,²⁰⁶¹ вероватно је да му се ту налазила и баштина. Његова задужбина, географски гледано, налазила се близу Враћевшнице челника Радича.

Мало се зна и о властелинству великог војводе Радослава Михаљевића. Извесна сазнања о томе пружа само његова ктиторска активност. Наиме, из једног записа сазнајемо да је у Радешини, код данашњег Свилајнца, подигао манастир Богородице Пречисте. Бројне књиге које му је војвода поклонио, такође

²⁰⁵⁷ М. Ивановић, *Црквени споменици XIII–XX века*, у: *Задужбине Косова: споменици и знамења српског народа*, ур. А. Јефтић, Призрен–Београд 1987, 445.

²⁰⁵⁸ С. Ђирковић, *О ктитору Каленића*, 66.

²⁰⁵⁹ I. Kolovos, *A bit of 1439*, 297–299.

²⁰⁶⁰ Г. Тошић, *Манастир Манастирак – прилог проучавању*, у: *Манастир Каленић у сусрет шестој стогодишњици*, ур. Ј. Калић, Београд–Крагујевац 2009, 149, 151–153; Т. Стародубцев, *Задужбинарство и ктитори*, 52.

²⁰⁶¹ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких споменика*, 104, бр. 101; П. Поповић, С. Смирнов, *Два српска натписа*, 259–261; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора*, 148.

сведоче да је био имућан човек.²⁰⁶² Уколико је његов отац заиста био војвода Михаљ који је Св. Пантелејмону даровао Хлапову Пољану, данашње Лапово, и половину брода на Морави, то би била још једна потврда да су се баштински поседи ове породице налазили у Поморављу.²⁰⁶³ Положај његовог властелинства потврда је да су баштине најмоћније властеле лежале уз речне токове у централном делу Деспотовине.

Имућне властеле је, наравно, било и ван поменутог подручја. У Области Бранковића то су несумњиво били Родоповићи. Задужбинарска активност Родопа најбоље сведочи о томе. На првом месту то је црква св. Николе у селу Бањи, у Дреници, 30 километара источно од Пећи, која нажалост није очувана. Тамо је био и сахрањен 1436. године. Зна се и да је њој поклонио једно звоно са ликом св. Николе.²⁰⁶⁴ Поред тога, даривао је једно звоно и Богородици Хвостанској.²⁰⁶⁵ Поменик Св. Богородице Љевишке указује да су он и његов брат Никола били дародавци и тог храма.²⁰⁶⁶ Таква ктиторска активност тешко да се могла замислити без великих поседа. Они нису нужно лежали само у Метохији, пошто је Никола Родоп, како смо већ видели, био челник и протовестијар деспота Ђурђа. Његово висок положај на двору могао је допринети да се имања породице увећају. Важна је и чињеница да он није сахрањен у помињаној цркви св. Николе у Бањи. Изгледа да су Родоповићи били активни и у рударским пословима. Имамо податак да су Родопови синови Јован и Стефан јуна 1441. склопили уговор са једним Дубровчанином, који је требало да оде у Призренац и Трепчу и преузме 150–200 дуката од њихових слугу.²⁰⁶⁷ Ово указује да су можда у поменутим местима Родоповићи имали своје куће. Ни о једној другој породици из Области Бранковића нема толико података као о Родоповићима, што може посведочити колики је био њихов углед и значај.

²⁰⁶² Љ. Стојајновић, *Записи и натписи I*, 77, бр. 244; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора*, 145–146.

²⁰⁶³ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 296, 311; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 48; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора*, 145;

²⁰⁶⁴ Љ. Стојајновић, *Записи и натписи I*, 84–85, бр. 256; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких споменика*, 112, бр. 110; В. Јовановић, *Родоповићи*, 229, 231–232; М. Ивановић, *Црквени споменици XIII–XX века*, 392–393.

²⁰⁶⁵ Љ. Стојајновић, *Записи и натписи I*, бр. 84, 255; В. Петковић, *Родоп из Дренице*, 119–120; В. Јовановић, *Родоповићи*, 229; М. Ивановић, *Црквени споменици XIII–XX века*, 393.

²⁰⁶⁶ Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику св. Богородице Љевишке*, 51.

²⁰⁶⁷ В. Јовановић, *Родоповићи*, 233; М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 403.

Поседе у Метохији је очито имао и властелин Томаш, иначе син хумског кнеза Ђурђа. Како сведочи ктиторски натпис, он је 1426/1427. подигао храм благовештења Господњег. Према месту на коме је нађен натписа, утврђено је да се тај храм налазио у селу Мачинци код Ораховца.²⁰⁶⁸ Више података о Томашу немамо, те зато само можемо нагађати о величини његових поседа.

За више цркава и манастира о којима имамо података, није познато ко су им били ктитори. По местима где су се налазиле те грађевине, може се посредно закључити где су била имања задужбинара. Властеоског рода су били и родитељи калуђерице Макрине, који су у Стрелцу обновили цркву св. Николе, којој су поклонили то село у коме је подигнута, заједно са виноградима и воћњацима. Сама Макрина је одлучила да цркву поклони светогорском манастиру св. Павла уз сагласност господина Ђурђа Бранковића.²⁰⁶⁹ Исто тако немамо података о томе ко је био подигао манастир Јошаницу, у близини данашње Јагодине. Претпоставља се да је храм подигнут у време првих година владавине деспота Ђурђа Бранковића. У оквиру ктиторске композиције осликано је више фигура, а централно место припада једном монаху, који је можда у мирском животу био властелин. Особе високог световног и духовног ранга које су осликане у храму, указују да је задужбинар био угледна личност.²⁰⁷⁰ Занимљива је и чињеница да је до 1854. Јошаница била метох манастира Каленића, међутим, из тога се не смеју извлачити шири закључци.²⁰⁷¹ Извесним се само чини да је и овде ктитор био из централних делова Деспотовине. Није искључено да је било још храмова које су основали властелини, али како о томе постоје само хипотезе, сматрамо да није потребно посебно се упуштати у то питање.²⁰⁷²

Информације о поседима и приходима властеле у периоду Деспотовине су релативно малобројне, али чини се да на основу њих можемо извући одређене закључке. Главнина прихода властеле потицала је и даље са њихових земљишних поседа. Све већи значај за овај слој почели су ипак да имају рударски послови у које су се они укључивали. Због тога су, чини се, куповали и куће у великим градским центрима. Своје *дворове* су, пак, и даље имали на селу. Развијајући своје

²⁰⁶⁸ Г. Бабић, *Томашев натпис о оснивању цркве Благовештења Господњег*, 63–65, 71.

²⁰⁶⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 36; Т. Стародубцев, *Задужбинарство и ктитори*, 50.

²⁰⁷⁰ Б. Цветковић, *Прилог најстаријој историји цркве у Јошаници*, Зограф 24 (1995) 70–76.

²⁰⁷¹ Исто, 70–71, 75–76.

²⁰⁷² Види о томе: Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство*.

послове, долазили су у све тешњу везу са дубровачким трговцима, који су располагали великим капиталом. Ради илустрације, поновићемо да су се војводе Ковач Диничић, Шаин, Радослав Михаљевић и Вукашин задужили чак 1.100 литара сребра код једног трговачког друштва.²⁰⁷³ Наравно, у такве трансакције могла се упуштати само најбогатија властела. Они који су, пак, располагали једним или само са неколико села, имали су сигурно великих проблема да се одрже, поготово ако су им поседи били на удару турских чета. Баштински поседи најмоћније властеле лежали су на подручју централног дела државе, у расинској области, Левчу, рудничком крају и на обалама Велике Мораве. Владари су, пак, најчешће додељивали поседе својим верним следбеницима на северозападу земље, у Мачви и на обалама Дрине. Са слабљењем државе опадала је и материјална снага властеле. Како би обезбедили веће војне снаге, а спречили отуђење својих поседа, деспоти су се све више окретали давању земље у пронију, о чему ће бити више речи у оквиру посебног поглавља.

Материјални и духовни живот властеле

Пословично наглашавање недостатка извора за нашу тему посебно се односи на питање проучавања свакодневног живота властеоског слоја у Деспотовини. Услед тога јако је тешко нешто више рећи о карактерним особинама властеле овог периода. Стога ћемо скренути пажњу само на поједине аспекте материјалног и духовног живота властеле које је могуће уочити, најчешће само посредним путем. Сматрамо то неопходним како бисмо дали заокружену представу о предмету нашег проучавања.

Најпре ћемо покушати да осветлимо питање забаве којој се одавала српска средњовековна властела. Начелно се може рећи да се у том погледу она није пуно разликовала од племства у осталим европским државама. Најважнији њен вид на

²⁰⁷³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 680–681.

Западу били су несумњиво витешки турнири, којима сврха није била само забава, већ и потврда припадности највишем друштвеном сталежу. У том смислу, турнири су имали интегративну функцију за племство.²⁰⁷⁴ Подаци о турнирима у средњовековној Србији углавном су непоуздани или посредни. Витешке турнире је, наводно, приређивао још цар Стефан Душан, лично награђујући оне који би победили на њима.²⁰⁷⁵ Продирање витешких идеала можда се заиста и одиграло у то време, узмемо ли у обзир да је Ђураш Илијић на свом надгробном натпису истакао да је био трећи витез у доба цара Стефана.²⁰⁷⁶ За доба Деспотовине је извесније постојање праксе одржавања витешких такмичења. Поменуто је већ у ранијем излагању да је деспот Стефан био први међу члановима Змајевог реда, који је децембра 1408. основао угарски краљ Жигмунд.²⁰⁷⁷ Константин Филозоф је записао да је на једном окупљању краљевих вазала деспотов витез однео победу.²⁰⁷⁸ Стриктно гледајући, овде се не помиње турнир, мада се свакако може закључити да је реч о извесним витешким играма.²⁰⁷⁹ Обично се сматра да је реч о скупу одржаном на празник Духова 1412. у Будиму, на коме су заиста организовани турнири и друга такмичења. Посебно су се на том скупу истакли људи босанског војводе Хрвоја Вукчића.²⁰⁸⁰ Многим краљевим људима је, по деспотовом биографу, чинило част ако би их српски владар увео у ред витезова.²⁰⁸¹ Истицање таквих детаља у једном житију чини се да најбоље сведочи о важности витештва под деспотом Стефаном. Немамо података за доцнији период да су поједине личности из Деспотовине произвођене у „витеза“. Таква могућност се не сме искључити, поготово када се зна да је одређен број особа из босанске државе уживао ту почаст. Стицали су га, по свој прилици, углавном на страним дворовима на које су одлазили у дипломатске мисије.²⁰⁸²

²⁰⁷⁴ J. Morsel, *Inventing a Social Category. The Sociogenesis of the Nobility at the End of Middle Ages*, in: *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations*, ed. V. Jussen, Philadelphia 2000, 216–218. Аутор даје примере за област Франконије.

²⁰⁷⁵ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 33–34.

²⁰⁷⁶ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа*, 73, бр. 57.

²⁰⁷⁷ G. Fejér, *Codex diplomaticus X–4*, 687–693; М. Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, ИГ 1–2 (1992) 15, 17–18

²⁰⁷⁸ *Константин Филозоф*, 312.

²⁰⁷⁹ С. Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној Србији од краја XII до XV века*, Београд 2005, 356.

²⁰⁸⁰ М. Пруковић, *Кнез и деспот Стефан 101–102; Историја српског народа II*, 87 (Ј. Калић).

²⁰⁸¹ *Константин Филозоф*, 312; С. Ћирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, ЗФФ у Београду X–1 (1968) 274.

²⁰⁸² С. Ћирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, 271–272.

Посредно се значај витешких идеала у Деспотовини може уочити преко чињенице да су у њој били читани романи о Александру Великом, Троји, те Триштану и Ижоти и Бову од Антоне. Прва два су постојала у српској верзији још почетком XIV века.²⁰⁸³ Преко њихових текстова сазнаје се да је *турнаи* била српска реч за турнир, од које је створен и глагол *торнати се* или *турнати се*.²⁰⁸⁴ У Роману о Александру помиње се организовање групних и појединачних борби у којима је циљ био оборити противника са коња.²⁰⁸⁵ Авантуре јунака Триштана добрим су делом везане за двобоје и учешће на турнирима, те се и ту може уочити витешка терминологија, мада је до нас дошао само белоруски рукопис, доиста начињен према нама данас непознатом српском рукопису.²⁰⁸⁶ Непознати састављач овог дела, описујући велики турнир, каже да се он одиграо на ливади испод замка. Триштан је момку кога је учинио витезом дао коња и опрему за учешће на турниру. На почетку турнира су обе стране једна другој показале копља. Слабији у судару у једном тренутку нису успевали да држе поље. Најснажнији витез својим ударцима збацивао је шлемове са противника који су падали са коња. Знак да је неко поражен изгледа да је управо било испадање из седла.²⁰⁸⁷ Стећци са подручја средњовековне босанске државе садрже и ликовне приказе турнира. Појављује се ту и представа даме која стоји између двојице сучељених коњаника или како седи сама у замку окруженом кулама.²⁰⁸⁸ Малобројна грађа, чини се, ипак омогућава да се осети значај турнира у српској средини у XV веку.

Поред турнира, властела је узимала учешће и у другим играма, о чему је остао један број вести. Посредством Византије трке коња су усвојене као вид забаве и у српској средини. Према једној белешци, уочава се и да су трке на коњима сматране за део олимпијског такмичења.²⁰⁸⁹ Недостају нам, међутим, директни подаци из времена Деспотовине о тим такмичењима. Сачуван је, са друге стране, сасвим поуздан податак о једној другој игри. Сведочанство о њој допрло је до нас

²⁰⁸³ *Историја српског народа II*, 340–341 (Д. Богдановић).

²⁰⁸⁴ С. Бојанин, *Забаве и светковине*, 357–358.

²⁰⁸⁵ *Роман о Троји. Роман о Александру Великом*, пр. Р. Маринковић, Београд 1986, 78; С. Бојанин, *Забаве и светковине*, 358.

²⁰⁸⁶ *Повест о Триштану и Ижоти*, Београд 1988, пр. И. Грицкат, Београд 1988, 23, 26–27, 41.

²⁰⁸⁷ *Повест о Триштану и Ижоти*, 77–78; С. Бојанин, *Забаве и светковине*, 359.

²⁰⁸⁸ С. Бојанин, *Забаве и светковине*, 360–361.

²⁰⁸⁹ Исто, 343–351.

преко дубровачког документа у коме се казује да је у Приштини постојао обичај да се сваке године за божићне празнике организују игре трчања или скидања рукавице. Такмичење се одвијало на *потецишту*, то јест тркалишту, на једном пољу изван градског насеља. Око тркалишта биле су помоћне бараке. Током такмичења одржаног 1435. дошло је до сукоба, услед чега је и остао траг у дубровачкој архивској грађи. Међу такмичарима било је и дубровачких трговаца, племића и пучана. Сви су били наоружани копљима, сабљама, буздованима, луковима и стрелама. Избио је међутим сукоб пре но што је и започела игра. Дошло је и до потезања оружја. Жртва ипак није било, само је рањен један од учесника.²⁰⁹⁰ Оваква врста игре је, како видимо, традиционално одржавана у Приштини. Не треба искључити могућност да су се овакве или сличне врсте такмичења одржавале и у другим градовима Деспотовине. Оваква врста игре подразумевала је поседовање оружја и бојних коња, као и широко отворено поље за такмичење, због чега је и одржавана ван насеља. Основа игре лежала је у брзом јахању, те отуда у њеном називу појам „трчати”.²⁰⁹¹ Можда је, као у Дубровнику, одржавана и игра у којој је циљ био да јахач у трку захвати копљем алку од сребра.²⁰⁹² Бургундски племић Бертрандон де ла Брокијер присуствовао је приликом посете Константинопољу 30-их година XV века, игри чији је циљ био да коњаник у трку преломи мотку ударцем о дрвену даску причвршћену на једном колцу. То такмичење је одржано када се женио један рођак византијског цара.²⁰⁹³ Кратким описом поменутог догађаја само смо желели га укажемо да су и у специфичној византијској култури прихватане витешке игре. Из тог разлога готово да не треба сумњати да је слично било и у српској држави.

Уз набројане игре свакако не треба искључити ни постојање надметања у гађању стрелом. Мора се указати да је мало директних података о томе, за разлику од приморских градова Дубровника и Котора, где су се та такмичења редовно одржавала. Њихов циљ био је и увежбавање становништва у руковању луком и самострелом.²⁰⁹⁴ Остало је забележено да су 1413. дубровачки грађани отишли да

²⁰⁹⁰ К. Лиречек, *Витешке игре у средњовековној Србији*, у: *Зборник Константина Лиречека I*, Београд 1959, 413–415.

²⁰⁹¹ С. Бојанин, *Забаве и светковине*, 353–354; К. Лиречек, *Витешке игре*, 415–416.

²⁰⁹² С. Бојанин, *Забаве и светковине*, 353.

²⁰⁹³ Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 102–103.

²⁰⁹⁴ С. Бојанин, *Забаве и светковине*, 362–363.

вежбају гађање из поменутог оружја на једном стрелишту у близини Новог Брда.²⁰⁹⁵ Директних вести, како видимо, нема, али се може претпоставити да се и српска властела вежбала у гађању из лука. Српска верзија романа о Александру Великом помиње да је главни јунак организовао такмичење у гађању клобука (капе) стрелом.²⁰⁹⁶ Такође, у истом делу се за једног Индијанина помиње да је био толико вешт да је његова стрела пролазила кроз прстен.²⁰⁹⁷ Епска традиција такође сведочи о такмичењима у стреличарству. Помиње се тако у песмама гађање јабуке кроз прстен.²⁰⁹⁸ Песма *Смрт војводе Кајице*, чија се радња, према личностима које се јављају у њој, може сместити у XV век, говори и о надметању у надстреловању – када се „*бије нишан над облаком*“. Бесан што га је Кајица у томе надмашио, Сибињанин Јанко (Јован Хуњади) га на превару убија, погодивши српског јунака стрелом у срце. На то су реаговали Кајичини саборци и побили све Мађаре, осим Сибињанина Јанка.²⁰⁹⁹ Потребно је нагласити да су се при оваквим играма догађала убиства из нехата, услед чега је црква била против игара које су подразумевале вежбање у оружју. *Номоканон Светог Саве* забрањивао је учествовање у играма како клерицима, тако и световњацима. Прописи су поготово забрањивали одржавање таквих игара у време празника. Опет, најпогодније време за њихово одржавање били су управо празници.²¹⁰⁰ Цитирана песма доиста помиње намерно убиство до кога је дошло услед повређене сујете једног од такмичара, што је потом изазвало већи сукоб. Знамо и за сукоб који се одиграо 1435. у Приштини поводом *трчања рукавице*. Извесно је да су и то имале у виду црквене власти када су се противиле одржавању игара, мада ихове мере очито нису давале значајније резултате. Одржавање игара подстицао је или наметао управо елитни слој друштва.²¹⁰¹ Недостатак извора нам не дозвољава да сазнамо да ли су оне, као у Европи XV века, имале функцију да потврде ко припада властеоском слоју. Сасвим је јасно да су коње и добру опрему могли поседовати богати појединци. Како се у Деспотовини грађанство није

²⁰⁹⁵ Исто, 363–364.

²⁰⁹⁶ Роман о Троји. Роман о Александру Великом, 164.

²⁰⁹⁷ Исто, 162.

²⁰⁹⁸ С. Бојанин, *Забаве и светковине*, 365.

²⁰⁹⁹ С. Новаковић, *Велики челник Радич*, 109–110; В. Ст. Караџић, *Српске народне пјесме. Књига друга*, 468–474.

²¹⁰⁰ С. Бојанин, *Забаве и светковине*, 363, 366–368.

²¹⁰¹ Исто, 368.

развило у оној мери као на Западу. била је то, пре свега, властела. Питање карактера турнира и игара ипак остаје без пуног одговора.

Уз разне врсте витешких игара, омиљена забава вишег слоја у средњем веку био је лов. Ова врста активности уједно је спадала и у легална права владара, које је он могао уступити властели или цркви. Треба рећи да је лов био и једна од обавеза зависног становништва.²¹⁰² Конкретних података о томе како се одвијао лов у доба Деспотовине има мало, мада су у извесном смислу илустративни. Приликом једног лова, деспота Стефана је у месту Главица задесила смрт. Његов животописац је забележио да је деспот у лов кренуо после обеда. Током овог лова носио је птицу крагуја на руци, а пошто га није носио како је уобичајено, осетило се да нешто није у реду. Пратиоци су га обухватили са две стране, осетивши да ће пасти и однели до шатора, где је и умро.²¹⁰³ Из овог исказа се може извући више закључака. Најпре, да је једно од уобичајених времена за одлазак у лов било након обеда. Као испомоћ у лову су, како је и било уобичајено, коришћене разне врсте птица. Владари и властела су, има се утисак, највише волели да иду у лов са соколовима, како то потврђују и одређене ликовне представе. Соко је ношен обично на левој руци која је била у рукавици. Постојала је и посебна категорија становништва која се бринула о соколовима.²¹⁰⁴ Сазнајемо исто тако да је подизан шатор у близини ловишта, предвиђен свакако за предах учесника у лову. Писац нам не казује ко су били пратиоци деспота у његовом последњем лову, мада нам се чини да је ту, поред његових слугу са двора, морало бити и властеле. Потврду да је властела пратила владара у лову налазимо у спису Бертрандона де ла Брокијера. Описујући долазак деспоту Ђурђу, бележи да га је затекао у лову на једном пољу крај реке близу града Некудима. Истиче да је ловио са соколовима, те да су са њим била три његова сина, педесет коњаника и турски изасланик. Брокијер је нагласио да Некудим лежи у крају са пуно шумарака и река, погодном за сваки лов на дивљач и лов са соколовима.²¹⁰⁵ Лов је, дакле, била активност у којој су учествовали сви мушки чланови породице. Међу педесет коњаника који су били уз деспота, свакако је морало бити властеле са његовог двора и из краја у

²¹⁰² С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, 56–57, 62.

²¹⁰³ *Константин Филозоф*, 318–319.

²¹⁰⁴ С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, 58–61.

²¹⁰⁵ Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 130–131.

коме је боравио. Ваља нагласити да је до изградње смедеревске тврђаве деспот Ђурађ боравио у Некудиму.²¹⁰⁶ Отуда би се смело претпоставити да је и властела имала ловишта у близини својих дворова и да је места за њихову изградњу можда и бирала имајући у виду ову своју активност. Лов за властелу није био само вид забаве, већ и нека врста редовног тренинга за борбу, посебно током зиме када није било војних похода.²¹⁰⁷ Податке о ловиштима иначе не налазимо у сачуваним повељама за властелу српских деспота.

Пишући о витешким турнирима, већ смо поменули постојање српских верзија популарних средњовековних романа. Најпре ту треба истаћи *Роман о Александру Великом* и *Роман о Троји*, који су у српској средини били познати још од почетка XIV века.²¹⁰⁸ Највећим делом њихова тематика били су јуначки подвизи главних протоганиста. Присутни су и описи витешких турнира, како је већ поменуто. У односу на слична западноевропска дела, љубав ни у једном од њих није била централна тема.²¹⁰⁹ Вероватно је то одраз разлике између српске властеле и француског племства у позном средњем веку.²¹¹⁰ Стална турска опасност која се надвијала над Деспотовином и на то је могла утицати. Љубавна прича је поприлично чини се била огољена и у српској верзији романа о Тристану и Изолди, нама познатој само преко белоруског рукописа са краја XVI века. Исто важи и за дело *Бово од Антоне*. Изгледа да у српској средини нису на добар пријем наилазили куртоазни романи.²¹¹¹ Присутност оваквих дела „световне“ књижевности говори о важности витешких идеала за властелу српских деспота. То поготово вреди имати у виду ако се зна да су она била нека врста васпитне лектире за елитни слој.²¹¹² Утицај ових романа ипак се не сме преценити, јер се читав један други корпус тадашње српске књижевности ослањао на византијске узоре. Посебно место ту је припадало *Приповетки о Асенети*, *Житију Варлаама* и

²¹⁰⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 123, 148.

²¹⁰⁷ С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, 62.

²¹⁰⁸ Д. Павловић, *Роман у старој српској књижевности*, у: *Роман о Троји/ Роман о Александру Великом*, пр. Р. Маринковић, Београд 1986, 12–13; Р. Маринковић, *Роман као књижевни род у средњовековној књижевности Јужних и Источних Словена*, у: *Роман о Троји/ Роман о Александру Великом*, пр. Р. Маринковић, Београд 1986, 22–24; *Историја српског народа II*, 340–341 (Д. Богдановић).

²¹⁰⁹ Р. Маринковић, *Роман као књижевни род*, 24–25, 31.

²¹¹⁰ Исто, 31.

²¹¹¹ И. Грицкат, *Предговор*, у: *Повест о Тристану и Изоти*, пр. И. Грицкат, Београд 1988, 23–24, 31–32; Р. Маринковић, *Роман као књижевни род*, 36–37.

²¹¹² Д. Павловић, *Роман у старој српској књижевности*, 13, 15.

Јоасафа, те својеврсној басни о Стефану и Ихнилату. Одређене приче биле су старозаветног порекла у својој основи.²¹¹³ *Житије Варлаама и Јоасафа* може се посматрати и као духовни роман. Супротно од витешких романа, он је имао за циљ да истакне вредности аскетског и монашког живота.²¹¹⁴ Важно је ово напоменути, јер је доста угледних властелина из периода Деспотовине пред крај живота обукло монашку ризу, о чему ће ниже бити нешто више речи.

Истакнуто место у друштву властела је показивала и својим одевањем. Посебно је то уочљиво у доба Деспотовине, када је био релативно велики увоз тканина из Италије и из радионица приморских градова. До српских крајева та луксузна одећа је стизала обично посредством Дубровчана. Поједини међу њима специјализовали су се за трговину овим артиклом, који је највише стизао до рударских средишта каква су били Сребрница и Ново Брдо. Након 1444. тканине су највише продаване у Смедереву.²¹¹⁵ Од италијанских сукана забележено је да су у Деспотовини продована она из Вероне, Вићенце и Фиренце. Било је ту и броката извезеног златним жицама.²¹¹⁶ Ову робу је, с обзиром на њену високу цену, могао себи да приушти само имућнији слој људи. Зато је одећа била на известан начин огледало статуса, моћи и престижа.²¹¹⁷ Речито о томе сведочи чињеница да је деспот Стефан веома полагао на одговарајућу одећу својих дворана. Како је нагласио Константин Филозоф, деспот није трпео „*неспретну одежду*“. Сви дворани су били обучени у светлу одећу коју им је он поделио.²¹¹⁸ Тиме је вероватно хтео да увећа њихово достојанство и своју верну властелу учини поносном. Желећи да опише бол који је наступио у земљи поводом његово смрти, исти писац је нагласио да су људи збацивали светлу одећу са себе и облачили се у *вретишта*.²¹¹⁹ Отуда се може и закључити да је скидање скупocene одеће био знак и један од начина изражавања жалости,²¹²⁰ који се опет свакако само могао код властеле видети. Тканине су понекад српски властелини набављали и у самом Дубровнику. Имамо податак да је јула 1452. деспотовом

²¹¹³ *Историја српског народа* II, 341–342 (Д. Богдановић).

²¹¹⁴ Д. Павловић, *Роман у старој српској књижевности*, 16.

²¹¹⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 640–641, 643.

²¹¹⁶ Исто, 644–646.

²¹¹⁷ Исто, 644, 647.

²¹¹⁸ *Константин Филозоф*, 283–284.

²¹¹⁹ Исто, 319.

²¹²⁰ М. Пурковић, *Етикеција и друштвени дух у старој српској држави*, Годишњак скопског Филозофског факултета II (1938) 129.

посланику војводи Јакши, дозвољено да из поменутог града извезе без царине тканине за српску властелу.²¹²¹

Колико је виши слој полагао на fine и скупоцене тканине, сведоче и поклони које су Млечани предвиђали ради придобијања локалне зетске властеле. Одлучили су се тако марта 1423. да Памалиоте који су им помогли у одбрани Скадра, „обдаре хаљинама“.²¹²² Двадесет година касније одобрили су да се могу делити тканине за придобијање становника Бара и његове околине.²¹²³ Септембра 1452. наредили су свом кнезу Котора да на трошак града купи брокат вредан 200 дуката за Стефаницу Црнојевића, поводом победе коју је нешто раније извојевао над деспотовим снагама.²¹²⁴ Нешто доцније исте године предвидели су трошак од 100 дуката за одевање његовог сина Ивана, чије су ослобађање они издејствовали.²¹²⁵ Такве одлуке органа Републике св. Марка нам показују колико је скупочена одећа била цењена међу властелом у Зети, пошто је несумњиво и у овој области била стаусни симбол.

На богатство и уметнички укус властеле могу указати и сачуване чаше које потичу из доба Деспотовине. Углавном нам власници тих скупочених предмета нису познати по имену, мада се са пуно разлога може претпоставити да су припадали властеоском слоју. Не сме се, наравно, искључити могућност да су неке од чаша припадале члановима владарске породице. Потребно је нагласити да посуде тог назива нису имале облик сличан данашњим чашама, већ су биле плиће зделице кружног пресека са равним или благо уздигнутим дном у средини, обично без или са сасвим ниском стопом. Служиле су за испијање или ритуално поливање вина. Посуде са високом стопом су, пак, означаване као пехари.²¹²⁶ Углавном су биле направљене од позлаћеног сребра, сјајно занатски обрађене, стилски налик онима које су се користиле на дворовима других средњовековних држава. Њихова употреба била је резервисана за посебне прилике, као што је испијање здравица. Мogle су бити и владарев поклон властели у знак захвалности за верну службу. Посебно је значајно за нас што су оне представљале огледало

²¹²¹ С. Ћирковић, *Rasciani regales*, 80–81; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 375, 645.

²¹²² S. Ljubić, *Listine VIII*, 220.

²¹²³ S. Ljubić, *Listine IX*, 171.

²¹²⁴ Isto, 450.

²¹²⁵ Isto, 454.

²¹²⁶ М. Гајић, *Сребрне чаше позног средњег века у Србији*, Београд 2010, 14–15.

статуса појединца, сведочећи о његовој имућности и укусу. Као драгоцености оне су постављене и у покладе. Сходно томе, да се закључити да су представљале и залог за преживљавање у тешким временима.²¹²⁷ Знамо да је вредно посуђе у Дубровнику 1441, уз сребро, похранио и Тома Кантакузин.²¹²⁸ Код европских владара XV века постојао је обичај да се најдрагоценије чаше и друго посуђе излажу у дворанама за обедовање.²¹²⁹ Пример да је у цркви у Великој Крушевици, у гробу, највероватније челника Хребелјана, пронађен медаљон који се налазио на једној његовој чаши која није сачувана,²¹³⁰ говори у којој мери су ови предмети били и у Деспотовини важан статусни симбол. Остали власници чаша, које су се сачувале из XV века, нажалост нису познати.²¹³¹ Отуда није нужно овде описивати све нађене чаше. За поједине је, пак, извесно да су припадале властели из босанске државе.²¹³² На њима су угравирани како биљни, тако и животињски мотиви. Негде се у декорисању осећају утицаји из Приморја, на другима, пак, из Византије.²¹³³ Обзиром да је чаша из Банатске Дубице нађена заједно са новцем краља Жигмунда и деспота Ђурђа,²¹³⁴ за њу би се можда смело претпоставити да је припадала неком од утицајних властелина који је имао поседе и на тлу Угарске. Веома је интересантна и чаша откривена у близини Пирота, која нам округлом медаљону садржи приказ борбе старозаветног јунака Самсона са лавом. За њу се доиста сматра да је настала крајем XV века.²¹³⁵ Представа угравирана на њој нам указује на посебне жеље њеног наручиоца. Општи је закључак да сви до сада познати примерци српских чаша из XIV и XV века указују на јединствен стил који је пратио токове савременог европског златарства, уз особеност у комбиновању различитих утицаја.²¹³⁶ То нам потврђује да је, гледано и из угла материјалне културе, властела Деспотовине пратила шире европске трендове.

²¹²⁷ Исто, 14–16; М. Спремић, *Јело и пиће, у: Приватни живот у српским земљама средњег века*, пр. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 134–135.

²¹²⁸ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–2*, 24–29; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 371; Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 195; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 257–258.

²¹²⁹ М. Гајић, *Сребрне чаше позног средњег века*, 16.

²¹³⁰ М. Гајић, *Сребрне чаше позног средњег века*, 28; Т. Стародубцев, *Задужбинарство и ктитори*, 52.

²¹³¹ М. Гајић, *Сребрне чаше позног средњег века*, 25.

²¹³² Исто, 28–31, 38–39, 86, 96.

²¹³³ Исто, 34–37, 92, 96, 98, 100, 102.

²¹³⁴ Исто, 36–37, 98.

²¹³⁵ Исто, 37–38, 104.

²¹³⁶ Исто, 43.

Најтеже је вероватно дати психолошки портрет властеле у доба Деспотовине. Закључци о томе се могу извући само посредно. Чини нам се да се код српске властеле овог периода примећује песимизам у размишљањима, што ћемо покушати и да образложимо. Писали смо већ о томе да су српски властелини у време Деспотовине даровали многе светогорске манастире. Не само да су то чинили, већ су неки у њима и окончали свој живот. Чинили су то тако што су куповали аделфате или постајали ктитори храмова на Атосу. Прва особа из редова властеле за коју имамо податак да је обезбедила уточиште на Атосу, био је извесни Веселко. Заједно са своја два брата, чија се имена не наводе, он је Св. Пантелејмону приложио 16 литара сребра, а заузврат су добили два аделфата. Акт који је Веселко о томе склопио са игуманом и братством манастира, није датиран, мада се обично узима да је настао око 1420. године.²¹³⁷ Праксу обезбеђивања својеврсног азила на Светој гори отпочели су још након Косовске битке чланови породице Лазаревић, страхујући да ће им Османлије одузети земљу.²¹³⁸ Опасност од таквог сценарија се смањила након битке код Ангоре 1402, али се очито у време ратовања деспота Стефана са принцом Мусом поново увећала. Наиме, последњи Лазаревић је јуна 1411. обезбедио себи шест аделфата у манастиру Хиландару, у замену за села која му је даровао у Левчу и околини Новог Брда.²¹³⁹ Узимајући ту чињеницу у обзир, можда би се могло предложити другачије датирање акта којим су Веселко и браћа од игумана Илариона добили право на аделфате. Наиме, након краја грађанског рата у Османском царству у лето 1413. деспот Стефан више није морао стрепети за своју власт, пошто је и сам значајно помогао Мехмеду I да победи брата Мусу.²¹⁴⁰ Зато сматрамо да је вероватније да је Веселко обезбедио уточиште пре јула 1413, мада без других чврстих доказа то мора остати само хипотеза.

Много више података о везивању властеле за Свету гору потиче из времена владавине деспота Ђурђа. Најпознатији је свакако пример челника Радича, о коме

²¹³⁷ М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, 266; Р. Lemerle, G. Dargon, S. Ćirković, *Actes de Saint-Pantéléémon*, 189, у овом опису тај акт се датује у период између 1402. и 1420. године.

²¹³⁸ Види о томе: Р. Грујић, *Светогорски азили за српске владоце и властелу после Косовске битке*, ГСНД XI (1932) 65–76.

²¹³⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 192–193; Р. Грујић, *Светогорски азили*, 80–81.

²¹⁴⁰ *Историја српског народа* II, 90 (Ј.Калић); М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 76–77; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, Београд 1994, 62–63.

смо већ писали. Он је обновио запуштени манастир Кастамонит,²¹⁴¹ у којем се пре 1439. и настанио. Замонашивиши се, узео је име Роман. Следио га је и његов духовни отац, ариљски митрополит Марко.²¹⁴² Уточиште је себи на Атосу обезбедио 1432. и велики војвода Радослав Михаљевић. Са својим братом Михаилом, он је приложио манастиру Ватопеду 600 перпера и 30 литара сребра. Заузврат су добили право на шест аделфата и пирг Колеци, у коме су могли провести остатак живота.²¹⁴³ Непознато нам је да ли је живот заиста и окончао у Ватопеду. Извесно је, пак, да је протовестијар Богдан живот завршио у манастири Ксиропотаму.²¹⁴⁴ Сви наведени властелини су имали своје задужбине на српском тлу, о чему је било речи, али су ипак предвиђали да крај живота неће дочекати у Деспотовини.

Поставља се питање зашто су били таквог става. Песимистичан став о опстанку српске државе је, судећи на основу споменутих чињеница, захватио највиши слој свакако већ почетком четврте деценије XV века. Такво осећање могло је бити последица ратова које је од 1425. до 1428. Деспотовина водила са Османлијама и из којих је изашла са готово за трећину смањеном територијом.²¹⁴⁵ Наравно, оно је само појачано нападима Османлија од 1437, због којих је можда Радич одлучио да се повуче на Свету ору. Одлучио се, по свој прилици, на то и протовестијар Богдан, иако му је султан потврдио поседе које је имао за владавине деспота Ђурђа. Тим путем изгледа је кренуо и ризничар Радослав, за кога се у повељи деспота Лазара из децембра 1457. предвиђа могућност да се замонаши. С обзиром на то да је поменути акт нађен у ризници манастира Ватопеда, може се претпоставити да је тако и учинио.²¹⁴⁶ Узимајући у обзир да је Деспотовина 1459. потпала под власт Османлија, таква могућност чини се још реалнијом. Како нема других извора о Радославу, она се не може проверити. Јасно је вероватно било и ризничару Радославу да након 1455. битно умањена српска држава тешко може дуже опстати, без обзира што је деспот Лазар са султаном

²¹⁴¹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 33–36.

²¹⁴² N. Oikonomides, *Actes de Kastamonitou*, 7, нап. 33; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 204; М. Живојиновић, *Le grand čelnik Radič*, 391–392.

²¹⁴³ M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 184–185; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 171; М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, 253.

²¹⁴⁴ I. Kolovos, *A bit of 1439*, 303–304.

²¹⁴⁵ М. Благојевић, *Источна граница Деспотовине*, 35.

²¹⁴⁶ M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 171–172, 183–184; Р. Радић, *Манастир Ватопед и Србија у XV веку*, у: *Трећа казивања о Светој Гори*, Београд 2000, 94.

имао закључен мировни споразум. Вреди додати да је, српских монаха током XV века вероватно је било и у другим светогорским манастирима, поред поменутих. Крајем 1444. познати пустолов Ћирјако из Анконе забележио је њихово присуство у манастиру Каракалу.²¹⁴⁷ Постоје индиције да их је било и у Ксеноху, Лаври св. Атанасија, Есфигмену, Св. Павлу, Симонопетри²¹⁴⁸ и Филотеју.²¹⁴⁹ Наравно, то још не значи да су сви ти монаси потицали из редова српске властеле.

Клима општег страха пред надирањем Османлија као да је наступила након 1428. године. Српски властелини су очито настојали да бар у последњим годинама живота нађу спокој у неком од атоских манастира. Сама Света гора је највероватније септембра 1423. признала врховну султанову власт, али су тамошњим манастирима призната права на поседе. Признавањем османске власти ова заједница се такође обезбедила од евентуалних пустошења, чиме је постала примамљив азил за угледне хришћане.²¹⁵⁰ Њен духовни значај несумњиво је додатно доприносио одлуци властеле да се баш тамо настани. Коначно, осећање песимизма могло је стајати и у вези са веровањем да је наступио период од 84 „скрбне године“, који ће се окончати 7000. године по византијској ери (1491/1492. од Христовог рођења) пропашћу света.²¹⁵¹ Снага таквих пророчанстава у средњем веку не сме се потценити. Политички догађаји какав је пад Цариграда 1453. могли су само појачати уверење да је крај света близу. Отуда се смерни монашки живот чинио много бољим избором него рвање са недаћема у световном животу, које се нису могле избећи, а наговештавале су коначну пропаст.

Изворна подлога ограничила је наше излагање у овом одељку на поједине аспекте живота властеоског слоја у Деспотовини. На пољу материјалне културе он је био пре свега окренут струјањима која су долазила са јадранске обале и из Западне Европе, док су на духовном пољу били доминантни светогорски монашки идеали. Обе сфере се морају имати у виду, мада се чини да је она друга претезала с обзиром на врло немирне политичке околности. То је, чини се, само

²¹⁴⁷ И. Ђурић, *Податак из 1444. о светогорском манастиру Каракалу*, ЗФФ XIV–1 (1979) 212–213.

²¹⁴⁸ Р. Грујић, *Светогорски азили*, 87–95

²¹⁴⁹ И. Ђурић, *Податак из 1444. о светогорском манастиру*, 215.

²¹⁵⁰ А. Фотић, *Света Гора и Хиландар у османском царству: XV–XVII век*, Београд 2000, 32–34.

²¹⁵¹ С. Ћирковић, *Последње године у последњем столећу византијско-српских односа*, ЗРВИ 43 (2006) 25–28.

потенцирало значај који је иначе у средњем веку придаван теми спасења. Након турског освајања витешка култура је изгубила место које је до тада имала, док су хришћански идеали надживели тај догађај.

4. Пронијари

Уводна разматрања о пронији у Држави српских деспота

Особеност византијског цивилизацијског круга, када су у питању земљопоседнички односи, представљало је постојање система проније. Назначили смо то већ у уводу рада, те из тог разлога овде није потребно до детаља говорити о тој институцији. Свој значај је имала и у доба Српске деспотовине. Покушаћемо да укажемо да се он још увећао у односу на раније време. Података о пронији је релативно мало за период који је тема нашег истраживања. Институцију проније у ово време преузели су и Млечани на својим зетским поседима. Отуда се извесни закључци о пронији у Деспотовини опрезно могу извући и из венецијанских извора.

Османлијска освајања утицала су снажно на развој проније у Византији. Наиме, царска власт је након Маричке битке 1371. одлучила да ради повећања својих војних снага, половину атоских метохија на солунском подручју претвори у проније. Начелно је било предвиђено да се манастирима врате имања ако наступе боља времена. Како но њих није дошло, не само да поседи нису били враћени, већ су и на преосталима успостављени нови намети.²¹⁵² Такође, и са преосталих манастирских имања, због погоршаних политичких прилика, део прихода био је предаван пронијарима.²¹⁵³ Пронијар је у позно средњовековно доба у Византији важио за идеалан тип добро опремљеног војника – коњаника, ангажованог од централне власти, који се издржава не од плате, већ од прихода са земље.²¹⁵⁴ При томе се мора имати у виду да пронијари нису били ни најбројнији ни најзначајнији тип војника, те се зато њихов значај не сме преценити.

²¹⁵² Г. Острогорски, *Пронија*, 109–110; М. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 169.

²¹⁵³ Г. Острогорски, *Пронија*, 115–116.

²¹⁵⁴ М. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 188.

Највероватније је и даље најамника било више него њих.²¹⁵⁵ Понекад је у XV веку држање проније повлачило за собом и право управе над подручјем где се она налазила.²¹⁵⁶ Није међутим, извесно да је држање проније увек подразумевало и судску власт пронијара над сељацима.²¹⁵⁷ Принцип наслеђивања проније је готово у потпуности превладао, мада се оно одвијао само по мушкој линији. Услов је чак понекад био да пронију наследи најстарији син њеног држаоца, наравно, уз обавезу вршења војне службе.²¹⁵⁸

Претходно излагање било је потребно како бисмо развој система проније у Деспотовини ставили у шири историјски контекст. Наиме, и српски крајеви су од 1371. с временом све више били изложени притиску Османлија, што је несумњиво утицало и на место проније у њима. Истакли смо већ пример да је Обраду Драгосалићу након 1389. одузета баштина, јер се показао неверан Лазаревићима, и претворена у пронију која је дарована једном непознатом властелину. Убрзо је, међутим, та релативно велика пронија, која је обухватала једну цркву са неколико села и заселака, поклоњена манастиру Хиландару.²¹⁵⁹ Симптоматично је, дакле, да тако велики посед буде дат у пронију. Могло би то указивати да су Лазаревићи након 1389, како би увећали своје војне потенцијале, почели инсистирати на додељивању пронија. Први помен проније из времена Деспотовине је из 1404/1405, али се практично односи на раније раздобље. Деспот Стефан је, наиме, назначене године поклонио село Јабучје са засеком монахињи Јевпраксији, удовици деспота Угљеше, које је у време његовог оца извесни Младен Псисин држао као пронију. Учинио је то како би тај посед његова рођака могла приложити Хиландару.²¹⁶⁰ Сличних примера „отуђења“ проније било је и у Византији.²¹⁶¹ Повеља нам не појашава шта се збивало са поседом за време владавине самог Стефана Лазаревића. Уколико је по смрти Младена Псисина прешао у руке Лазаревића, није сасвим јасно зашто се истиче ранији статус Јабучја. Можда је то учињено због Младенових потомака, да би се јасно

²¹⁵⁵ Isto, 183, 188; Г. Острогорски, *Пронија*, 118–119.

²¹⁵⁶ Г. Острогорски, *Пронија*, 122–126.

²¹⁵⁷ М. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 183.

²¹⁵⁸ Г. Острогорски, *Пронија*, 126–127.

²¹⁵⁹ М. Шуица, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења*, 112.

²¹⁶⁰ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Евпраксији*, 135.

²¹⁶¹ М. С. Bartusis, *Serbian pronoia*, 205.

нагласило да они нису имали право на очево имање пошто је оно било у статусу проније.

Из времена владавине деспота Стефана, о пронији у његовој држави сведочи још само један извор, који се односи на подручје Зете. Приликом склапања мировног уговора између Венеције и деспота Стефана, у чије име је наступао Ђурађ Бранковић, једна одредба наглашавала је да се Млечанима уступају Паштовићи и Режевићи са свим њиховим баштинама, пронијама и миразима, које су поседовали пре смрти Балше III.²¹⁶² Све баштине и проније које су поседовали у време Ђурђа Страцимировића и Балше III, требало је да задрже и они Паштровићи који су остали под влашћу Ђурђа Бранковића, односно деспота Стефана. Били су то Вукашин Бечић са синовима, осим најстаријег, Радич Црнац, Алекса Митровић са својим нећацима и Переза Режевић.²¹⁶³ Из ових докумената сазнајемо да је пронија била релативно распрострањена на зетском подручју. Таква ситуација не треба да изенађује, пошто у тим крајевима није било много обрадивог земљишта, те владарима свакако није било у интересу да додељују властели пространије баштине. Зато недостатак података о пронији у Зети пре краја XIV века не може, по нашем мишљењу, бити индикативан за тврдњу да су ову институцију на том подручју увели тек Млечани, какво мисли Марко Бартусис.²¹⁶⁴ Прихватање таквог става би значило да је Ђурађ Страцимировић преузео ту институцију од Венеције, обзиром да видимо да су Паштровићи под њим имали проније. Прве поседе у том крају Млечани су добили, уосталом, тек 1396, када им је Ђурађ Страцимировић Балшић препустио Скадар, Дриваст, трг Св. Срђа.²¹⁶⁵ Примери за супротну тврдњу готово да о томе не остављају сумњу. Поводом побуне која је септембра 1399. избила на подручју Скадра и Дриваста, млетачка влада је децембра исте године писала својим заповедницима у тим градовима да испитају узроке устанка. При том су имали да утврде број тамошњих пронијара и да пронађу начин на који би се обезбедила њихова верност и послушност.²¹⁶⁶ Тешко да би Млечани на овај начин писали о пронијарима да су их они сами увели. Неколико месеци доцније Венеција је опет писала својим

²¹⁶² S. Ljubić, *Listine IX*, 10; И. Божић, *Паптровићи*, 115.

²¹⁶³ S. Ljubić, *Listine IX*, 16; И. Божић, *Паптровићи*, 115.

²¹⁶⁴ M. C. Bartusis, *Serbian pronoia*, 205.

²¹⁶⁵ *Историја Црне Горе II-2*, 62–64, 71–72 (И. Божић).

²¹⁶⁶ S. Ljubić, *Listine IV*, 422; Г. Острогорски, *Пронија*, 152.

управницима у Скадру и Дривасту да настоје да они који уживају добра уз обећање вршења јавне службе, своју дужност испуњавају како су то чинили и за раније господаре. Под овим имањима несумњиво се подразумевају проније.²¹⁶⁷ Ранији господари у поменутом крају били су Балшићи. Самим тим увиђамо да су, бар у почетку, Млечани настојали да очувају суштину система проније. Отуда не може бити говора о томе да је то институција коју су у Зети они тек увели. У прво време венецијанске власти нису знале ни колико војника могу путем проније ангажовати. Само су настојале да преко њих сакупе предвиђене обавезе од сељака. Од почетка су зато изазвали гнев пронијара, чија су села била изложена пустошењу.²¹⁶⁸ На предлог свог комесара у Скадру, Млечани су маја 1403. прихватили да, према ранијем обичају, сваке године пронијарима дају извесне количине сукна.²¹⁶⁹ Дакле, пронија је и пре 1396. постојала у Зети. Када је деспот након смрти Балше III преузео део његових поседа, затекао је на њима и проније, које су постојале и у остатку државе Лазаревића

Законска права и обавезе пронијара

Као и у случају баштиника, потребно је утврдити права и обавезе пронијара у доба Деспотовине. Свега неколико извора даје нам податке о томе. Управо из тог разлога биће значајно да се осврнемо и на систем проније у делу Зете под млетачком влашћу.

Кренимо најпре од података које пружа повеља деспота Лазара од 4. децембра 1457. ризничару Радославу. Тим актом даровао му је у пронију два села у смедеревској и једно у голубачкој власти, као награду за верну службу. Уколико би се Радослав замонашио или умро, пронију би могли преузети његови сестрићи

²¹⁶⁷ S. Ljubić, *Listine IV*, 422; Г. Острогорски, *Пронија*, 152.

²¹⁶⁸ *Историја Црне Горе II-2*, 74 (И. Божић).

²¹⁶⁹ Г. Острогорски, *Пронија*, 152.

Радослав и Радован. Услов је био да „ да ѡд них работаю и воюю како ѝ њни проијариѣ“.²¹⁷⁰ Даље је иста повеља прописивала да ће поменути Радослављевим сестрићима припасти у проију и његови поседи у петрушкој и островичкој власти, у случају да деспот успе да поврати поменуте области.²¹⁷¹ Сазнајемо, најпре, да су услови држања проије били *работање* и учешће у рату. Наглашава се да је то обавеза и свих осталих проијара. Вршење војне службе је и раније био примарни услов за држање проије. Међутим, на првом месту овде је истакнута обавеза *работања*, што се свакако не односи на обављање физичких послова који су теретили сељаке. Свакако се мислило на обављање одређених цивилних послова.²¹⁷² То је, рекло би се, сасвим извесно кад је у питању ризничар Радослав. Изнета је чак и претпоставка да је мало вероватно да је Радослав обављао војну службу.²¹⁷³ Сличан термин јавља се и у повељи којом је Ђурађ Бранковића 1428/1429. потврдио поседе челнику Радичу. Поред милосрђа, учинио је то због његове верности, те „ поработаниа и оусрѣдїа еже кь госпѡдѣствоу ми въ тогдашнѣе прилоучившѣе се нам врѣме“.²¹⁷⁴ Милост владара је, дакле, и челник Радич, коме су потврђивани баштински поседи, заслужио *поработанијем*. Таква терминологија била је уобичајена још у време Стефана Душана.²¹⁷⁵ У Босни се такође истицала као главна врлина властелина *верна служба*.²¹⁷⁶ Обављање послова везаних за ризницу, у случају Радослава, могло је бити то *работаније*. Војна служба се, ипак, не би смела ни у његовом случају искључити, а њено помињање третирали само као део формуле, како то чини Бартусис.²¹⁷⁷

Имамо примере да су проије додељиване и Дубровчанима, што свакако може указивати да су све више дариване и за обављање цивилних служби. Познато нам је да је Николин Цријевић уживао проију. Реч је о дубровачком трговцу који је од 1445. пословао у Србији, где је боравио све до 1453, мада је извесно да је долазио и доцније. Заједно са својим братом Јаковом закупљивао је царине и

²¹⁷⁰ М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 183.

²¹⁷¹ Isto, 183–184.

²¹⁷² Г. Острогорски, *Пронија*, 148.

²¹⁷³ М. С. Bartusis, *Serbian pronoia*, 207.

²¹⁷⁴ Јб. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3.

²¹⁷⁵ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару*, 77; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 143; С. Новаковић, *Законски споменици*, 676.

²¹⁷⁶ С. Ћирковић, „*Верна служба*“, 319–324.

²¹⁷⁷ М. С. Bartusis, *Serbian pronoia*, 207.

оснивао трговачка друштва, док им је родни град поверавао политичке и судске задатке. Када је Николин у лето 1453. формирао пословно друштво са својим братом, предвидео је да, у случају ликвидације компаније и поделе имовине, села у Србији која је добио у пронију од деспота Ђурђа, морају остати њему. Очекивао је чак Николин да ће у будућности добити још неке поседе у пронију.²¹⁷⁸ Можемо се у начелу сложити са закључком да разлог Николиновог држања проније није била војна служба. Како је он само повремено боравио у Србији, ни неку цивилну дужност није могао стално обављати.²¹⁷⁹ Теоретски се, међутим, не сме искључити ни могућност да је у име Николина Цријевића неко други обављао војну дужност. Неоспорно је доиста да чак и у том случају можемо говорити о извесној деградацији проније као институције. Према тумачењу Михаила Динића, и поседи челника ризничког Паскоја Соркочевића у Деспотовини били су у облику проније.²¹⁸⁰ Извори, како смо већ анализирали, то нужно не потврђују. Значајнија за нас у овом моменту је чињеница, што нам је јасно познато које је послове Соркочевић обављао за деспота. Сличне је вршио и ризничар Радослав. Да се ипак мора бити опрезан по питању учешћа у војним акцијама када је реч о Дубровчанима, сведоче поједине вести о Дамјану Ђурђевићу. За њега се може основано претпоставити да је 1448. узео учешћа у рату између деспота Ђурђа и краља Томаша, пошто знамо да је држао заточеног босанског властелина Радоја Бубњића и тражио откуп за њега.²¹⁸¹ Такође је познато да је своје оружје и оклопе тестаментом завештао деспоту Лазару.²¹⁸² Доиста када је он у питању, немамо податке о томе да је држао проније, али се то не може искључити као могућност. Намера нам је била да покажемо да су и странци могли обављати војну службу. Остаје, међутим, чињеница да пронија није више била везана искључиво за учешће у рату.

Разматрајући основне обавезе пронијара битно је скренути пажњу и на вести које потичу са млетачког подучја у Зети, о том питању. Приликом успостављања венецијанске власти крајем XIV века, обавеза пронијара је свакако била ратовање. Како је већ истакнуто, Млечани су настојали прво да утврде колико војника би на

²¹⁷⁸ Б. Крекић, *Прилог проучавању проније*, 228–230, 232–233.

²¹⁷⁹ Исто, 233.

²¹⁸⁰ М. Динић, *Дубровчани као феудалци*, 147.

²¹⁸¹ N. Iorga, *Notes et extraits* II, 431; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 334, нап 17.

²¹⁸² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 528–529; К. Жиречек, *Историја Срба* II, 368.

основу тог система могли подићи. Од пронијара се очекивало првенствено да ратују као коњаници.²¹⁸³ Један каснији акт из 1455. прави разлику између пронијара који су дужни да имају коње и оних за које та обавеза није важила. Наравно, и овим другима је било дозвољено да имају коње и врше службу на њима.²¹⁸⁴ Врста и обим службе зависио је, пре свега, од величине проније. Међу најмоћнијим скадарским пронијарима са почетка XV века био је Георгије Дукађин, који је располагао са 40 коњаника и 100 пешака. Тај пример нам јасно показује колико су могле бити значајне снаге пронијара.²¹⁸⁵ Детаљније податаке о тој обавези, међутим, не налазимо ни у Скадарском катастиху из 1416/1417. године. На основу његових података само се посредно може установити који су пронијари располагали већим војним потенцијалом. То су били они који су поседовали више села, у којима нису живели и у којима су као своје заповеднике имали командоре.²¹⁸⁶ Такав је, на пример, био случај са пронијарима, браћом Андријом и Којчином Омојом, у чијем поседу је био град Балеч, село Болша и неколико околних места.²¹⁸⁷ Вероватно је приликом сакупљања бројнијих одреда било неопходно да постоји командант за свако значајније место. Командатори су били важне личности у организационом погледу, те су из тог разлога, за разлику од осталих сељака, били обично ослобођени плаћања дажбина.²¹⁸⁸ Специфичност зетске средине, у којој је иначе било много малих поседника и ратничких дружина, налаже нам опрез, уколико бисмо на основу стања у тој области покушали да реконструишемо начин обављања војне службе са пронија у Деспотовини. Значајно је, међутим, што смо увидели да је ратовање и под Млечанима била главна дужност пронијара, као и чињеница да они нису нужно морали живети у местима где су имали поседе.

Када се говори о војној обавези пронијара потребно је осврнути се и на питање њихових прихода. То питање је на основу постојећих извора немогуће решити, као и у случају баштиника. *Душанов законик* је, да се подсетимо,

²¹⁸³ S. Ljubić, *Listine IV*, 422; Г. Острогорски, *Пронија*, 151–152, 162.

²¹⁸⁴ S. Ljubić, *Listine X*, 52; Г. Острогорски, *Пронија*, 162.

²¹⁸⁵ Г. Острогорски, *Пронија*, 162.

²¹⁸⁶ Исто, 161.

²¹⁸⁷ J. Valentini, *Acta Alabaniae Veneta : saeculorum XIV et XV. Prs. 2. Saeculum XV praescanderbegianam periodum complectens VIII*, München 1970, 210–217.

²¹⁸⁸ J. Valentini, *Acta Alabaniae Veneta VIII*, 195, 203, 213 297, 309; Г. Острогорски, *Пронија*, 157–158.

предвиђао да зависни сељаци два дана у недељи раде у корист пронијара. Поред тога, имали су обавезу да по један дан косе сено и раде у винограду.²¹⁸⁹ Односило се то на рад зависних људи на властелинској резерви. Тај део земљишта је, по тумачењу Ивана Божића, морао бити велики, јер су меропси на њему имали да раде два пута у седмици.²¹⁹⁰ С обзиром на бројне преписе *Законика* и из каснијег периода, уопштено се може претпоставити да је и у XV веку била слична природа користи од проније. Извесне паралеле би се смеле повући са стањем у скадарској области под влашћу Венеције. Скадарски катастих садржи о томе извесна обавештења, мада не при самом набрајању пронијара и њихових поседа. Ту су наведене само дажбине које су становници договали властима, а које је од њих убирао пронијар. Извесне приходе морао је остваривати и пронијар. У супротном, како је одавно констатовано у науци, држање проније за њега не би имало никаквог смисла. Настојања скадарских властелина да дођу у посед проније указују да ти приходи нису били безначајни.²¹⁹¹ Најбоље о томе сведоче примери где више особа држи једну пронију. Тако су, према Скадарском земљишнику, Подгору и пет суседних села држали пронијар и главар Андреа Ото са браћом, Радаш Ото, Захарија Љубић са браћом, Ђорђе Мида са браћом, Мазарек Ото са браћом и Nicola Baschsio, такође са браћом. Укупно је овде реч о најмање 16 лица, углавном рођака, који су држали шест села, од којих је само Подгора имала више од десет домаћинстава.²¹⁹² Како то сведоче и други примери, само један од њих сматрао пронијаром, који је добијао већи део прихода од осталих сапоседника.²¹⁹³ Заиста, у наведеном примеру само је Андрија Ото означен као пронијар. Основа прихода пронијара лежала је у чињеници да је он уживао параспор или право на десетак од производа потчињених му сељака, како је то прописивала одлука од 26. марта 1417. млетачког провидура за Албанију Андрије Фоскола и скадарског камерланга Николе Зантанија. Друга солуција се примењивала само када пронијар није имао параспора. Наглашено је да поред десетка никакве друге терете од

²¹⁸⁹ Душанов законик, пр. Ђ. Бубало, 88–89.

²¹⁹⁰ И. Божић, *Параспор у скадарској области*, 256.

²¹⁹¹ Г. Острогорски, *Пронија*, 168.

²¹⁹² J. Valentini, *Acta Alabaniae Veneta VIII*, 199–205; Г. Острогорски, *Пронија*, 169.

²¹⁹³ Г. Острогорски, *Пронија*, 169.

сељака нису смели захтевати.²¹⁹⁴ Са таквом одлуком није се слагао скадарски кнез и капетан Албан Контарини, сматрајући да пронијарима и главарима треба оставити приходе какве су уживали раније.²¹⁹⁵ Такав његов став указује да је корист по ранијем систему вероватно била већа за пронијаре. То објашњава и зашто су они узимали знатног учешћа у борбама против венецијанских власти у скадарској области.²¹⁹⁶ Многи су зато, како предочавају и подаци катастиха, због издаје и побуне изгубили своје проније.²¹⁹⁷ За параспор је утврђено да је представљао део властелинске резерве, који су имали да обраде зависни сељаци. Обавеза пронијара или главара у скадарском крају била је да издржавају своје људе током тог посла и да обезбеде превоз жита после жетве.²¹⁹⁸ Уз параспоре, Ђин Мураро је добио и право да тражи поклон у вину од сељака из Грише.²¹⁹⁹ Велико је питање међутим, колико је пропис из 1417. уопште спровођен. Изгледа да је он брзо заборављен и да су приходи, у ствари, били већи од оних које је катастих предвиђао. Наредили су тако Млечани 1442. да становници села Велики Облик служе браћи Врагорцима, као што су служили пронијаре у време ранијих господара.²²⁰⁰ Отуда није лако направити ни процену прихода пронијара у Деспотовини, поготово што изгледа да су они изгледа имали повољнији положај од оних под влашћу Републике св. Марка. Анализа података везаних за скадарски крај нас, упућује на чињеницу да је радна рента вероватно постојала и у Деспотовини. Даље се може закључити да се то значајно разликовало од праксе која је постојала у Византији. Наиме, тамо се нису додељивали одређени поседи у пронију, већ су пронијарима давани одређени приходи. Обично су то били поједини порези које су сељаци дуговали држави. Пронија је најчешће комбиновала различите врсте прихода, који су могли бити дељени и између више пронијара. Свака кућа обично је дуговала пронијару одређене дажбине. Могли су добијати чак и извесне приходе од села које је држао неки манастир. Некада су

²¹⁹⁴ „*Quilli veramenete proniarii che non avesse paraspоро ni se fesse far paraspоро e per simele i cavi questi cosi facti proniarii e cavi possa tuor el desimo et non altro declarando che per algun modo algun proniario ni cavo non possa ni debia altra angaria...*“: J. Valentini, *Acta Alabaniae Veneta* VIII, 274–275; И. Божић, *Параспор у скадарској области*, 254–255; И. Божић, *Доходак царски*, 68.

²¹⁹⁵ J. Valentini, *Acta Alabaniae Veneta* VIII, 274.

²¹⁹⁶ И. Божић, *Параспор у скадарској области*, 255.

²¹⁹⁷ J. Valentini, *Acta Alabaniae Veneta* VIII, 63–67, 72–102, 106–109, 181–183; И. Божић, *Параспор у скадарској области*, 255

²¹⁹⁸ И. Божић, *Параспор у скадарској области*, 258.

²¹⁹⁹ J. Valentini, *Acta Alabaniae Veneta* VIII, 219 ; И. Божић, *Земљишни систем*, 321.

²²⁰⁰ И. Божић, *Земљишни систем*, 319; И. Божић, *Proniarii et capita*, 68.

имали и право да они дају сељацима земљиште у закуп. Постојала је и радна обавеза, али је она по правилу износила између 12 и 24 дана у години,²²⁰¹ дакле, знатно мање него по *Душановом законику*.

Без обзира на то што немамо прецизне податке о дохоцима пронијара, може се направити процена колики су они требали да буду да би њихови држаоци могли обављати своју војну дужност. За Византију неке процене говоре да је исплативије било држати пронију него се издржавати од најамничке плате. Циљ је био да се пронијару обезбеди зарада приближна приватном поседнику.²²⁰² Основна намера при додели проније морала је и у Деспотовини бити иста, поготово ако се желело да обезбеди војно ангажовање њеног уживаоца. Узевши Узима се да је током прве половине XV века плата најамника износила 1–5 дуката месечно, зависно од тога како су опремљени и одакле долазе.²²⁰³ Потребно је напоменути да су пронијари имали можда и веће потребе од најамника када је о заради реч, јер је већина вероватно имала своје породице. Уколико бисмо узели просечну вредност зараде најамника у ово време од 2–3 дуката месечно, излазило би да је пронија требало да свом уживаоцу годишње даје између 24 и 36 дуката прихода. Извесни ослонац процену вредности неких пронија може се направити ако претпоставимо да су њихови уживаоци имали сличне приходе као и баштиници. Враћамо се зато опет на податак да је седам села која је велики челник Радич даровао манастиру Кастамониту обезбеђивало приход од 20 литара сребра или 160 дуката годишње. Тако долазимо до рачунице да је једно село могло давати и нешто преко 20 дуката годишњег дохотка. То је, како смо раније указали, пре горња граница него просечан приход. Одатле би могао проистећи закључак да је пронијар морао држати једно веће или два мања села да би располагао са довољно новца за обављање своје војне дужности. Пошто имамо мало података о пронијама из овог времена, ми само можемо нагађати о њиховој величини. Поред тога, треба рећи да није искључено да су одређени властелини истовремено уживали и баштине и проније. Дobar пример за то је управо ризничар Радослав. За њега је познато да је крајем 1457, уз поменуте проније,

²²⁰¹ М. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 161–162, 166, 168, 170–171; М. С. Bartusis, *Serbian pronioia*, 210.

²²⁰² Isto, 172–175.

²²⁰³ С. Ћирковић, *Цена најамника*, 18–19.

добио и две куће у Смедереву, које су некада припадале судији Теофилу и Ђурку, ризничару Томе, по свој прилици, Кантакузина.²²⁰⁴ Из саме повеље Радославу се не види да су му деспотови дарови из 1457. били једина имовина.

Огромном пронијом је располагао велики логотет Стефан Ратковић, како сведочи повеља коју му је октобра 1458. издао краљ Стефан Томаш. Током владавине деспота Ђурђа и његовог сина Лазара добио је деветнаест села и један заселак у пронију. Вероватно је да се његова пронија постепено увећавала. Најпре је изгледа добио на уживање три села у лепеничкој власти, где му се, како пише у повељи налазио и двор.²²⁰⁵ Осам села која је добио у теочачкој власти некада су припадала извесним Весковићима.²²⁰⁶ Наравно, није могуће проценити када је које поседе добио Стефан Ратковић, мада није искључено да су му они Весковића припали, пошто се та породица показала неверном српском владару. Његова пронија наставила је да се увећава и након смрти деспота Лазара. Тако је од деспотице Јелене и њеног девера, слепог Стефана, примио четири села чији су власници раније били Милош Белмужевић, Вучина и велики војвода Михаило Анђеловић.²²⁰⁷ Од краља Стефана Томаша добио је пет села код Заслона, која је некада држао Богдан Чокеша, у замену за два села Михаила Анђеловића која су припала војводи Марку Алтомановићу. Како му је исти владар све проније претворио у баштину,²²⁰⁸ није сасвим јасно да ли је бар извесно време и села Богдана Чокеше држао као пронију или не. Једно време је, дакле, велики логотет располагао пронијом од 23 или чак 26 села. Несумњиво да је тиме спадао у ред највећих пронијара свога времена.²²⁰⁹ Судећи по томе да му се двор налазио на пронији, може се помислити да се Стефан Ратковић у служби српских владара и уздизао као пронијар и да није располагао баштинским поседима, барем не значајнијим. Повеља краља Томаша не казује које су га обевезе теретиле као пронијара, али једва да се сме сумњати да су оне биле, пре свега, војног карактера. Мала је вероватноћа да су у оквиру сужене територије Деспотовине српски владари неке допуштали изузеће од војне службе.

²²⁰⁴ M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 184.

²²⁰⁵ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 156–157; С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 10–14.

²²⁰⁶ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 157.

²²⁰⁷ Isto, 157.

²²⁰⁸ Isto, 156–157.

²²⁰⁹ С. Мишић, *Поседи великог логотета*, 13–14.

Поред војних дужности, пронијари су имали још једну обавезу према централној власти, мада она њих није директно теретила. Сви властелини су имали дужност да предају владару соће, чији је износ у време цара Душана био једна перпера или кабао жита по кући. Важило је то, како стоји у 68. члану *Законика*, и за пронијаре.²²¹⁰ Без обзира што нема конкретних података, јасно је да се та обавеза задржала и у доба Деспотовине. Намети који су теретили домаћинства зависних сељака су уз то повећани. Како смо већ предочили, важније од соћа су постале унче, чији је износ био отприлике један дукат годишње.²²¹¹ Пошто манастирски поседи нису увек ослобађани унчи, сасвим је јасно да се то није могло десити ни на имањима пронијара. Такође, они су готово извесно морали сакупљати и дажбину чија је сврха била плаћање харача османлијском владару, познат у неким изворима под називом *турска плата*.²²¹² Практично, давање дуката је постало основна дажбина коју је дуговала свака кућа. Деспот Ђурађ је зато 1435. захтевао од Млечана накнаду за намете над Луштицом, Богдашићима, Лешевићима и Паштровићима, док су они држали те крајеве. Тражио је да то буде дукат по огњишту уместо перпере, колико је Венеција наплаћивала.²²¹³ Плаћање само перпера по кући била је посебна повластица, иначе су и Млечани, како ћемо видети, наплаћивали дукат по домаћинству.²²¹⁴ Јасно сведочи о томе и Скадарски катастих управо на месту где се наводе дажбине које зависни људи дугују централној власти. Систем дажбина који су они развили сигурно је полазио од затеченог стања у Зети, мада се, несумњиво, даље развијао. Тако акт из марта 1400. сведочи како о војној обавези, тако и о „*certas angrias*“, које су пронијари имали да испуњавају према новим властима као и према претходним.²²¹⁵ По катастиху, свака кућа је имала да плаћа један дукат, модии жита, десетак од проса и 4 гроша на име оброка о Божићу и Ускрсу.²²¹⁶ Уз те опште, постојали су, изгледа, и неки додатни намети, које су свакако пронијари

²²¹⁰ Душанов законик, пр. Ђ. Бубало, 88, 118; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског* 55–56, 146, 265–266; И. Божић, *Доходак царски*, 19–20.

²²¹¹ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 166, 171–172; И. Божић, *Доходак царски*, 58–59.

²²¹² И. Божић, *Доходак царски*, 57; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 223.

²²¹³ S. Ljubić, *Listine IX*, 81; И. Божић, *Доходак царски*, 70.

²²¹⁴ И. Божић, *Доходак царски*, 61, 69–70.

²²¹⁵ S. Ljubić, *Listine IV*, 422; Г. Острогорски, *Пронија*, 164.

²²¹⁶ J. Valentini, *Acta Alabaniae Veneta VIII*, 183–223, 290–301, 307, 312–342, 347–353, 356–358 ; Г. Острогорски, *Пронија*, 165; И. Божић, *Доходак царски*, 62.

прикупљали за Млечане од својих сељака.²²¹⁷ Тих давања, осим самих пронијара, били су, у принципу, ослобођени и њихови командадори. Дешавало се да појединци буду ослобођени дуката или модија, али су онда били оптерећени другим дажбинама. Имамо пример да су зависни људи Копоника, који је уживао главар Тома Словен, уместо дуката и модија морали заједно да дају 400 товара вина. Уз то су имали обавезу плаћања obroka и обављање „ работe“ за скадарску тврђаву, када је то потребно.²²¹⁸ Такве разлике су могле свакако од села до села постојати и у Деспотовини, мада о томе постојећи извори не дају обавештења. Анализирајући млетачка акта, Иван Божић је дошао до закључка да је раније соће било замењено десетком од проса. На тај начин оно је остало назив за један споредни намет, који више није имао никакве везе са српским соћем.²²¹⁹ Није искључено да је дошло до преображаја соћа у Деспотовини, пошто поједини, додуше, млађи рукописи *Душановог законика* у 42. члану уместо тог употребљавају управо термин десетак.²²²⁰ Паралела се, пак, не може наћи за давање модија жита, што је, изгледа био намет који су Млечани увели.²²²¹ Како нам је систем намета у Деспотовини недовољно познат, ова чињеница не значи да је положај сељака био у њој бољи него у скадарском крају. Опет, треба рећи да је мала вероватноћа да су деспоти чинили уступке попут Венеције, која је Паштровићима дозволила да дају по старом обичају 12 сребрних грошева, дажбину, у ствари, једнаку соћу.²²²² Потребно је нагласити да се то веома разликовало у односу на Византију, где нема података да су пронијари били у обавези да држави предају одређене дохотке, већ се само истиче њихова војна дужност.²²²³ Свакако је то из разлога што су њима препуштани, у ствари, одређени државни приходи.

Недостатак извора у још већој мери утиче на разматрање питања положаја пронијара у управном апарату Деспотовине. Повеље издате ризничару Радославу и великом логотету Стефану Ратковићу омогућавају само да се каже да су и проније потпадале под *власти*. За села дата у пронију у њима се увек наглашава

²²¹⁷ И. Божић, *Proniarii et capita*, 64.

²²¹⁸ J. Valentini, *Acta Alabaniae Veneta* VIII, 193–197; И. Божић, *Доходак царски*, 62–63.

²²¹⁹ И. Божић, *Доходак царски*, 63–72.

²²²⁰ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, 38–39; И. Божић, *Доходак царски*, 72.

²²²¹ И. Божић, *Доходак царски*, 63.

²²²² S. Ljubić, *Listine* VIII, 226; И. Божић, *Доходак царски*, 69.

²²²³ Г. Острогорски, *Пронија*, 163–164.

којој су од ових управних јединица припадале.²²²⁴ Војводе у утврђењима су им онда, свакако, поводом неких питања биле надређене. Није познато, међутим, да ли су њихови поседници уживали судски имунитет. Паралела се опет може повући са стањем у скадарској области. Млетачке власти су на том подручју као управнике села разликовале пронијаре, главаре и оне који су били истовремено пронијари и поглавари.²²²⁵ Припадници последње категорије, као што су Андрија и Којчин Омој, Ђин Мураро, Битри Килиоти, Битри Иси, држали су посебно велике поседе.²²²⁶ Сама њихова појава указује да су Млечани и пронијаре почели посматрати као службенике. Крупнији пронијари постајали су истовремено и управитељи насеља, док поглавари већих села добијају поједина места у пронију.²²²⁷ Има примера да су појединци забележени у једном селу као пронијари, а у другом као главари. Последица је то чињенице да су они располагали са више места.²²²⁸ Да су пронијари имали и судску власт над својим људима, бележи Врањински уговор из 1455, којим су се племена из Горње Зете потчинио млетачкој власти. У њему стоји да се зависни људи не могу судити са својим пронијаром ни пред којим господаром. Уколико је, пак, неко имао жалбу на пронијаровог човека, он је могао да га позове пред суд господара или војводе Стефанице Црнојевића.²²²⁹ Практично, они се по томе нису уопште разликовали од баштиника. Остаје нејасно да ли је тако било и у Деспотовини, мада се то чини вероватним, јер се они ни по многим другим правима нису разликовали од осталих поседника.

²²²⁴ M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 183–184; Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 156–157.

²²²⁵ J. Valentini, *Acta Alabaniae Veneta* VIII, 183–219, 222–223, 290–334, 337–342, 347–356; Г. Острогорски, *Пронија*, 155.

²²²⁶ J. Valentini, *Acta Alabaniae Veneta* VIII, 210–213, 217, 319, 353 ; Г. Острогорски, *Пронија*, 156–157.

²²²⁷ Г. Острогорски, *Пронија*, 159.

²²²⁸ И. Божић, *Земљишни систем*, 282; Г. Острогорски, *Пронија*, 159.

²²²⁹ S. Ljubić, *Listine* X, 68; Г. Острогорски, *Пронија*, 173.

Карактер и распрострањеност проније у Држави српских деспота

Када се разматра карактер проније у време Деспотовине незаобилазно је питање њеног евентуалног наслеђивања. Наши малобројни извори о томе готово да не остављају сумњу. Ризничар Радослав је тако од деспота Лазара крајем 1457. добио право да тек добијене проније наследе његови сестрићи Радослав и Радован, ако он умре или се замонаши. Услов је био да и они војују и врше друге дужности, које је држање те врсте поседа повлачило за собом. На њих је чак пренето право и на проније које је некада држао Радослав, ако деспот Лазар поново задобије крајеве у којима су се оне налазиле.²²³⁰ Овај пример показује да пронија није давана у наслеђе само директним мушким потомцима, већ и по женској линији.²²³¹ Наслеђивање проније није само по себи било необично, мада је, како сугерише и повеља из 1457, то била посебна привилегија, као и у Византији.²²³² Наслеђивање проније није било неуобичајено ни у деловима Зете под млетачком влашћу. Најчешће се после смрти пронијара признавало право власништва његовим потомцима, мада је било примера да су доношене и другачије одлуке, на шта су их приморавале извесне ванредне околности.²²³³ Појединци из скадарске области су у својим молбама Млечанима за потврду пронија истицали да су их уживали још њихови прадедови и дедови. То би значило да су њихови преци уживали те проније још у доба српске власти. Ред наслеђивања је, дакле, текао, без обзира на промену врховне власти.²²³⁴

Све поменуте новине у систему проније ипак нису суштински мењале њен карактер, те се она и даље јасно одвајала од баштине. Већи броја аката пружа томе потврду. Шаљући марта 1447. инструкцију својим посланицима упућеним деспоту Ђурђу, дубровачке власти су наглашавале да је српски владар дозволио њиховим трговцима да пописују имовину дужника. Унео је, међутим, при томе

²²³⁰ М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 183–184.

²²³¹ Г. Острогорски, *Пронија*, 147.

²²³² М. С. Bartusis, *Serbian pronoia*, 211; Г. Острогорски, *Пронија*, 150.

²²³³ Г. Острогорски, *Пронија*, 170–171; И. Божић, *Земљишни систем*, 288, пример за то је случај наследника Марина Бонција, који нису добили његове проније, пошто су оне дате старешинама дружина Памалиота и Тронса.

²²³⁴ Г. Острогорски, *Пронија*, 171.

ограду да то не важи за поседе који су дати у пронију. Речено је и да са кућама и имањима уступљеним у пронију деспот може радити све што жели. Изасланици су требали да замоле Ђурђа Бранковића за повељу којом би се дозволило Дубровчанима да наплаћују дугове од поседа дужника, уз изузетак пронија. Тражену повластицу су и добили.²²³⁵ Шест година доцније, формирајући трговачко друштво са својим братом, Николин Цријевић је истакао да се у случају поделе имовине, села која је држао у Србији као пронију морају вратити њему.²²³⁶ Николинове проније, које су се вероватно налазиле у околини Зајаче, не помињу се 1457. када је горе поменуто друштво угашено. Бариша Крекић је био мишљења да се то догодило пошто оне више нису третиране одвојено од баштине.²²³⁷ Такав закључак сматрамо претераним, из више разлога. Најпре, сама чињеница да се проније не помињу при подели имовине није доказ да су се оне стопиле са баштином Николина и Јакова Цријевића. Даље, не сме се искључити могућност да је пронија била одузета Николину или да ју је чак он сам вратио врховној власти. Поред тога, за самог владара је било најбитније да неко врши службу на основу проније, а не ко је држи. Додуше, овде то вероватно није био случај, пошто се и сам Николин наком 1457. више не среће у Србији.²²³⁸ Да је до таквог спајања двеју врста поседа заиста дошло, деспот Лазар не би морао крајем 1457. да наглашава под којим условима сестрићи ризничара Радослава могу задржати његове проније. Била би то онда сасвим бесмислена одредба.

Доказ да је постојала јасна дистинкција између проније и баштине је и повеља краља Стефана Томаша из октобра 1458. великом логотету Стефану Ратковићу. Разлика је ту истакнута самом чињеницом да је босански владар све проније свом новом властелину доделио у баштину. Добијеним добрима могли су он и његови наследници располагати потпуно слободно. Укључивало је то могућност даривања имања цркви, њиховог продавања, давања у залог или мираз. Могли су њима располагати као „**свштоъмь своѡмь баштином**“.²²³⁹ Опис права које повлачи за собом држање баштине је, како видимо, исти као и у XIV веку. Такво истицање

²²³⁵ Исто, 146–147; N. Iorga, *Notes et extraits* II, 421; Б. Крекић, *Прилог проучавању проније*, 227–228; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 322, 725.

²²³⁶ Б. Крекић, *Прилог проучавању проније*, 230, 233.

²²³⁷ Исто, 233.

²²³⁸ Исто, 232.

²²³⁹ Fr. Rački, *Prilozi za sbirku*, 157.

карактера баштине свакако не би било неопходно да није постојала суштинска разлика између ње и проније. Велики логотет и његови потомци могли су изгубити баштину једино ако почине неверу према своме господару.²²⁴⁰ То је повластица која се могла применити само на баштину. Сличну одредбу не налазимо у повељи деспота Лазара ризничару Радославу. Коначно, молбу да своје дотадашње проније добије у баштину поднео је и сам Стефан Ратковић, што значи да је и он добро познавао предности баштине над пронијом. Акт босанског краља је једини познати документ у коме налазимо претварање проније у баштину.²²⁴¹ Пишући о том случају, Георгије Острогорски је истакао да краљу није било тешко да испуни молбу великог логотета за добијања баштине, јер је у Босни био познат само такав тип поседа.²²⁴² Непостојање проније у босанској држави је неоспорна чињеница. Потребно је, ипак, по нашем мишљењу, додати да се читава повеља великом логотету одликује низом специфичних привилегија, које је он добио за заслуге учињене краљу Стефану Томашу. У том смислу вреди посматрати и ову трансформацију својине. Зато се не би смело тврдити да је услед стварања својеврсне персоналне уније између Босне и Деспотовине, дошло до потпуног нестанка проније у овој другој. Та унија је доиста потрајала само до јуна 1459, те и није могла суштински променити својинска права у Држави српских деспота. Извесна дегенерација у смислу постепеног претапања проније у баштину забележена је на скадарском подручју под млетачком влашћу.²²⁴³ Давање земљишта у пронију Млечани су третирали као отуђење својих добара.²²⁴⁴ Дешавало се чак да они централним властима не предају дажбине за све куће, већ да намете од извесног броја њих задржавају за себе.²²⁴⁵ Међутим, то поред свих других података не можемо узети као релевантан пример за подручје власти српских деспота.

Коначно, потребно је осврнути и на питање колико је пронија била распрострањена у оквиру Деспотовине. Услед малог броја података закључци се морају извући са извесним опрезом. Сагласни смо са давно изреченим мишљењем

²²⁴⁰ Исто, 157.

²²⁴¹ Г. Острогорски, *Пронија*, 150.

²²⁴² Исто, 150.

²²⁴³ Исто, 171–172; И. Божић, *Земљишни систем*, 285–286, 297.

²²⁴⁴ И. Божић, *Земљишни систем*, 272; И. Божић, *Proniarii et capita*, 62, 69.

²²⁴⁵ И. Божић, *Proniarii et capita*, 65.

Георгија Острогорског да је систем проније у ово доба доживео јачање на рачун баштинских поседа. Узрок томе је, по његовом мишљењу, као и у Византији, био турска опасност.²²⁴⁶ Видели смо да веома угледан властелин какав је био велики логотет Стефан Ратковић, пре 1458. уопште изгледа није поседовао баштину, већ само пронију.²²⁴⁷ Управо у једном од својих пронијарских села подигао је свој двор, како је већ поменуто. Попут њега, и ризничар Радослав је за своје заслуге био награђен пронијом. Деспот Лазар му је учинио ту милост, како се у повељи каже, за његову работу и „*верно послуженије*“.²²⁴⁸ Повољније је за владара било да властелина награди пронијом него баштином, поготово у време када је државна територија била знатно смањена. На то, треба додати и фактор турске опасности, пошто је она приморавала владаре да пре свега размишљају на који ће начин обезбедити војску за одбрану државе. Непослушним пронијарима било је свакако лакше одузети пронију него моћнијој властели баштину. Могло би се то уклапати и у спомињану интенцију деспота Стефана да уздиже мање истакнуте појединце, о чему смо писали у првом поглављу. Оскудни подаци о пронији у његово време ипак нас спречавају да донесемо поуздан закључак по том питању. Велики челник Радич које се уздигао под њим, колико нам је познато, располагао је великим баштинама, али не и пронијама. Поуздане податке о карактеру имања осталих властелина из његовог периода углавном немамо. Изнето је мишљење да је протовестијар Богдан располагао управо пронијом, пошто му је султан октобра 1439. потврдио тимар који је имао за владе деспота Ђурђа.²²⁴⁹ Сличности између *проније* и *тимара* су већ запажене у науци, мада није сасвим јасно колико је византијска институција утицала на развој османске.²²⁵⁰ Према нашем суду, то ипак није довољан доказ да је Богдан пре 1439. поседовао пронију, а не баштину. Увек се мора имати у виду да је у Османском царству тимар био основни тип поседа, док је централна власт ретко допуштала постојање наследних добара са већим својинским правима.²²⁵¹ Изузетно је мала вероватноћа да би једном

²²⁴⁶ Исто, 149.

²²⁴⁷ Исто, 149.

²²⁴⁸ M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 183.

²²⁴⁹ I. Kolovos, *A bit of 1439*, 304.

²²⁵⁰ M. C. Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*, Cambridge 2012, 587–592; M. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 184–185.

²²⁵¹ X. Иналцик, *Османско царство*, 167–172.

хришћанину била дата таква привилегија. Из тог разлога се не може прецизно оценити какав тип поседа је под српском влашћу уживао Богдан.

Може се закључити да је инситуција проније не само наставила да живи у Деспотовини, већ је додатно ојачала. Доживела је притом и извесне промене, мада је задржала свој особен карактер у односу на баштину. Српски деспоти су је, посебно са смањивањем државне територије, сматрали најпогоднијом за награђивање одане властеле. Њен даљи развитак прекинуло је османаско освајање.

5. Епилог

Властела Државе српских деспота у Угарској краљевини након 1459. године

Падом Деспотовине 1459. под османску власт, њена властеоски слој се нашао у врло незахвалној позицији. Он се суочио у суштини, са два могућа избора. Један је био да изразе спремност да служе освајачу, за шта би заузврат добили тимар на уживање. Са таквом солуцијом могли су рачунати само они који су се добровољно, не пружајући војнички отпор, потчинили Османлијама. Други су, пак, могли да пробају да нађу уточиште у Угарској и тамо добију имања, у замену за обављање војних дужности. Управо њима ћемо посветити први део нашег завршног поглавља. Одлучили смо се на то услед чињенице да се та властела, помажући ратним напорима угарског краљевства, истовремено борила и за обнову Деспотовине. Угарски краљеви су, уз то, члановима породице Бранковић додељивали деспотске титуле.

Потребно је нагласити да из пролећа 1459. нема података о пребацивању српских великаша у Угарску,²²⁵² што би се могло очекивати с обзиром на политичку ситуацију. Мора се доиста поменути да је проугарска струја остварила превагу самим доласком на власт Стефана Томашевића, мада је један део властеле свакако био наклоњенији слепом деспоту Стефану. Краљ Матија Корвин је, по паду Смедерева, одлучио да одузме због „ невере“ све деспотске поседе Стефана Томашевића. Истакао је неколико година касније да је због предаје „ краљевства Рашке“ Угарска претрпела велику штету.²²⁵³ То је била свакако једна од неповољних околности, која је утицала да не буде бројнијих прелазака властеле из

²²⁵² *Историја српског народа* II, 373 (С. Ћирковић).

²²⁵³ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 254; Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота*, 239.

Деспотовине на угарску територију.²²⁵⁴ Тиме не желимо рећи да уопште није било властеле која се преселила северно од Саве и Дунава, али о томе поузданих вести немамо. Сам слепи деспот Стефан боравио је јула 1459. у Будиму, где је, изгледа, са краљем Матијом водио преговоре који нису дали резултата. Након тога је отишао својој сестри Катарини, која се налазила у табору краљевих противника.²²⁵⁵

Прилив српског живља у Угарску отпочео је у већој мери, чини се, током рата који је 1463–1464. краљ Матија Корвин водио са Османлијама. Тада је поменути владар пустошио суседне турске области из којих су се онда Срби иселјавали, посебно у Срем. Тада је краљ Матија изгледа схватио да се мора ослонити на српски живаљ у одбрани дугог граничног појаса према Турцима.²²⁵⁶ Свакако да је то био кључни разлог зашто се одлучио да привуче себи Вука Гргуревића, ванбрачног сина најстаријег сина Ђурђа Бранковића. Био је то први српски деспот у служби угарског краља, вероватно од друге половине 1464, а најкасније од фебруара 1465. године. Пре тога је Вук живео на турској територији у близини Иса-бега, румелијског беглербега.²²⁵⁷ Морао је неизбежно тада добити неке поседе од којих би се издржавао. Вероватно му је даровао места која су раније припадала српским деспотима.²²⁵⁸ Постоји и мишљење да се између тих имања не може уочити веза.²²⁵⁹

Новостворена политичка клима утицала је да, поред Вука Гргуревића, и други властелини пребегну у Угарску и добију у њој поседе. На првом месту треба истаћи браћу Стефана и Дмитра Јакшића, који су тамо стигли најкасније у другој половини 1464, када су од краља Матије добили властелинство сачињено од града Нађлака и њему потчињених села у чанадској жупанији.²²⁶⁰ Наводно су при

²²⁵⁴ J. Radonitch, *Histoire de Serbes de Hoingre*, Paris 1919, 46.

²²⁵⁵ К. Јиречек, *Историја Срба* I, 388; *Историја српског народа* II, 374–375 (С. Ћирковић).

²²⁵⁶ *Историја српског народа* II, 376, 431 (С. Ћирковић); J. Radonitch, *Histoire de Serbes de Hoingre*, 47.

²²⁵⁷ V. Frankoi, *Mátyás király levelei, Külügyi osztály, Második kötet, 1458–1479*, Budapest 1893, 78; С. Ћирковић, *О деспоту Вуку Гргуревићу*, ЗЛУМС 6 (1970) 286; *Историја српског народа* II, 376 (С. Ћирковић); J. Radonitch, *Histoire de Serbes de Hoingre*, 47.

²²⁵⁸ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини. Од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе*, Нови Сад 1929, 16; J. Radonitch, *Histoire de Serbes de Hoingre*, 47–48; *Историја српског народа* II, 376–377 (С. Ћирковић).

²²⁵⁹ С. Ћирковић, *О деспоту Вуку Гргуревићу*, 288–289.

²²⁶⁰ *Историја српског народа* II, 377 (С. Ћирковић); Н. Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, 88–89; J. Radonitch, *Histoire de Serbes de Hoingre*, 63–64.

преласку у Угарску са собом повели 1.200 ратника.²²⁶¹ Претпоставља се да је њихов отац био војвода Јакша, истакнути властелин деспота Ђурђа, који је једно време био у служби краља Владислава I Јагелонца.²²⁶² Није сасвим јасно када је војвода Милош Белмужевић дошао у Угарску. Према једном мишљењу, он је то учинио у време када и Вук Гргуревић, пошто се зна да су му августа 1464. Дубровчани дозволили да се заједно са породицом и Радославом Вукотићем насели у Стону или Новим земљама.²²⁶³ Опет, турски дефтер за смедеревски санџак из 1476. наводи га као тимарника, који је поседовао и пазарно место Јагодину.²²⁶⁴ Питање компликује чињеница да је Милош Белмужевић био веома активан током 80-их година XV века, када је како знамо добијао поседе у Угарској.²²⁶⁵ Уколико би се остало при тези да је Милош још 1464. стигао у Угарску, то би значило да ју је у једном моменту напустио и вратио се на османску територију, да би потом опет пребегао краљу Матији. Такав развој догађаја, колико год изгледао невероватан, не би се смео сасвим искључити. Много тога зависи од тумачења података у Милошевом тестаменту. У том акту је сам говорио о свом доласку у Угарску и учешћу у бројним ратовима. Забележио је да је учествовао у борбама које је краљ водио у Шлезији.²²⁶⁶ Рат за ту покрајину био је завршен до 1474, што додатно отежава одговор на питање када је Милош пребегао из Турске. Зато је Ненад Лемајић изнео претпоставку да је он тек 1480–1481, заједно са великим бројем Срба прешао да живи северно од Саве и Дунава. По његовом мишљењу, Милош је прве поседе добио тек 1483, те се подаци о ратовању у Шлезији односе на каснији период.²²⁶⁷ Међутим, то не би разрешило проблем, пошто смо већ поменули да је извесно да се Милош населио 1464. на дубровачкој територији. Остаје и могућност да се ради о две личности, мада то

²²⁶¹ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 16.

²²⁶² К. Михаиловић, *Јаничарево успомене*, 117–118, у преводу стоји да им је Јакша био праотац; С. Ђирковић, *Rasciani regales*, 80–81.

²²⁶³ *Историја српског народа* II, 377; Н. Лемајић, *Породица Белмужевић*, 75–76, се не слаже са Ђирковићевим мишљењем, али помиње документ из Дубровачког архива.

²²⁶⁴ Е. Миљковић-Бојанић, *Хришћани спахије у смедеревском санџаку у другој половини XV века*, у: *Моравска Србија. Историја–култура–уметност*, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 87, 91.

²²⁶⁵ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 276–277; A. Magina, *Un nobil sarb in Banatul secolului XV-lea: Miloš Belmužević*, *Analele Banatului* Serie noua, *Archeologie–Istorie XVIII* (2010) 138–139;

²²⁶⁶ А. Ивић, *Неколико ћирилских споменика из XVI и XVII века*, *Vjesnik ZA* 1 (1913) 93; Н. Лемајић, *Породица Белмужевић*, 77.

²²⁶⁷ Н. Лемајић, *Породица Белмужевић*, 77.

није много вероватно.²²⁶⁸ Не сме се ни занемарити чињеница да се, ако је реч о истој личности, она јавља у великом временском распону, од 1453. па све до 1500, када је преминуо након учешћа у још једном походу.²²⁶⁹ То би значило да је, као поприлично стар човек, од вероватно 70 година, и даље био активан ратник, што није немогуће, али буди извесну сумњу у вези са неким детаљима из његовог живота. Важније је, међутим, за нас што из његовог тестамена сазнајемо и неке детаље о томе како га је угарски краљ придобио да напусти Османско царство. Наиме, Милош каже да је то учинио пошто је добио „ **на његове светлости крѣстьянство и верѣ и все ѣгарске велике и мале госпoде верѣ** “. ²²⁷⁰ То указује да је од краља и племства, можда чак и на сабору, добио позив и гаранције слободног боравка у Угарској.²²⁷¹ Одлуку је, према томе, донео промишљено и тек пошто је припремио терен за одлазак. Вероватно да је сматрао да ће под краљем Матијом имати веће поседе него у Османском царству. Извесним се чини да је и остала српска властела која је напуштала подручје некадашње Деспотовине, тражила сличне гаранције како би се доселила у Угарску.

Управо 1464. су изгледа стигли још неки српски властелини о којима иначе немамо много података и није нам познато какав су положај уживали пре 1459. године. Познат је извесни Гргур Поповић, који је 1465. долазио у Дубровник као посланик Емерика Запоље, губернатора Босне. За њега се чак тврдило да је био рођак Бранковића.²²⁷² Током владавине краља Матије поседе у Срему је стекла и властеоска породица Потречића.²²⁷³ Немамо више података о властели која се убрзо после пропасти Деспотовине населила у Угарској. Документи из времена краља Матије знају још за извесног Јована Рашанина из Српског Ковина и српског писара Стефана у Митровици,²²⁷⁴ мада је за њих мало вероватно да су припадали властеоском слоју. Међутим, није искључено да су неки угледнији српски ратници који се помињу крајем XV и у XVI веку, управо тада пребегли са османске територије. Треба назначити да није случајно што је осим о

²²⁶⁸ Исто, 77.

²²⁶⁹ Исто, 79; *Историја српског народа* II, 459–460 (С. Ћирковић).

²²⁷⁰ А. Ивић, *Неколико ћирилских споменика*, 93.

²²⁷¹ *Историја српског народа* II, 377 (С. Ћирковић).

²²⁷² Исто, 378; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 30.

²²⁷³ *Историја српског народа* II, 378 (С. Ћирковић).

²²⁷⁴ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 256–257, 271–272.

Бранковићима, највише вести остало о Јакшићима и Белмужевићима, када се зна да су управо они располагали највећим војним одредима међу српском властелом. Мотив за насељавање, гледано из угла властеле, био је, са једне стране, обезбеђивање егзистенције, а са друге, свест да ратовањем против Турака могу допринети обнови Деспотовине.²²⁷⁵ Нису имали илузија да би се други циљ могло постићи службом за рачун Османлија. Наду да може доћи до обнове српске државе давала им је чињеница да је краљ Матија додељивао деспотску титулу члановима породице Бранковић, чиме се у извесном смислу стварала свест о извесном континуитету са периодом пре коначног пада Смедерева. Угарски владар је, пак, добијао поуздане ратнике који су добро познавали терен под османском влашћу. Уз то, били су погодни за посредничку улогу када је требало да дође до склапања мира између Османског царства и Угарске.²²⁷⁶ Као војници свакако су били погодни и због чињенице да нису били скупи као страни најамници, за које је краљ Матија морао издвајати огромне суме новца. Многи племићи били су, међутим, толико сиромашни да своје војне обавезе никако нису могли извршавати.²²⁷⁷

Без обзира на то што је један од мотива за долазак српске властеле у Угарску био ратовање против Турака, она је своју верност краљу морала исказивати и у другим акцијама. Након 1464. године, први рат у коме је она узела учешћа био је онај који је од 1468. до 1471. краљ Матија водио против чешког владара Ђерђа Пођебрада. Успео је да још на почетку тог рата заузме највећи део Моравске, Шлеску и Лужичку марку, док је касније борбе водио са променљивим успехом, трпећи и поразе.²²⁷⁸ Током овог рата истакли су се и представници српске властеле, о чему сведочанство пружају краљеве даровнице. Деспот Вук Гргуревић је тако добио град Белу Стену у Славонији и велике поседе у околини данашњег Сиска, који су раније припадали породици Титушевић.²²⁷⁹ Јунаштвом се посебно истакао Дмитар Јакшић. Његови и поседи брата Стефана су се почев од новембра

²²⁷⁵ *Историја српског народа* II, 378–379 (С. Ћирковић).

²²⁷⁶ Исто, 379.

²²⁷⁷ М. С. Rady, *Nobility*, 151–152, 154–155.

²²⁷⁸ *Историја српског народа* II, 380–381 (С. Ћирковић); А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 17; Р. Engel, *The Realm of St. Stephen*, 304.

²²⁷⁹ J. Radonitch, *Histoire de Serbes de Hoingre*, 48; *Историја српског народа* II, 382 (С. Ћирковић); А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 17.

1467. доста увећали.²²⁸⁰ Почетком 1471. деспот Вук је извршио и један препад на Сребрницу, коју је спалио и опустошио околне крајеве. Близу јужних граница Угарске тада су боравили и браћа Јакшићи.²²⁸¹

Против краља Матије избила је 1471. велика побуна у самој Угарској. Колико је познато, српска властела му је остала верна, мада му је могла замерити, попут угарских племића, запостављање војних акција против Османлија.²²⁸² Извесним се чини да је овакво њихово држање у тешким тренуцима за краља, такође условило да их он дарује новим поседима, о чему смо већ писали. Од новембра 1471. па све до краја 1474. Матија Корвин је водио тешке борбе са пољским краљем Казимиром IV. Центар обрачуна био је у области Шлезивији. Поново се на страни угарског краља истакла српска властела, пре свих, Дмитар Јакшић. Нема сумње да је и због тога његова породица награђена добијањем нових имања.²²⁸³ По свему судећи, и Милош Белмужевић је узео учешће у овом рату, проливајући, како сам каже, крв и задобивши ране. Услед тога краљ га је наградио давањем Шашвара у баштину.²²⁸⁴ Доцније је управо по том поседу био називан Милош Белмужевић Шашварски.²²⁸⁵ Стога би се могло претпоставити да је ту било средиште његових поседа.

Тек пошто је средио односе са владарима Чешке и Пољске, краљ Матија се могао посветити организовању великог рата против Османлија. Истовремено је водио и преговоре са султановим посланицима, за које је тек крајем 1475. постало јасно да неће донети резултат.²²⁸⁶ Због залеђеног Дунава краљ је променио план акција и одлучио да опседне Шабац на Сави. После више од месец дана опсаде, град се 15. фебруара 1476. предао нападачима.²²⁸⁷ Сасвим је извесно да су у краљевој војсци били и српски одреди, јер је познато да су након заузимања Шапца, деспот Вук Гргуревић и Влад Дракул са 5.000 војника опљачкали и спалили Сребрницу. Задобили су том приликом и огроман плен. Продуживши

²²⁸⁰ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 26; Ј. Радонић, *Прилози за историју браће Јакшића*, Споменик СКА 59 (1923) 65–68; Н. Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, 89.

²²⁸¹ М. Динић, *За историју рударства* I, 88, нап. 17; *Историја српског народа* II, 382 (С. Ћирковић).

²²⁸² *Историја српског народа* II, 381 (С. Ћирковић).

²²⁸³ Ј. Радонић, *Прилози за историју браће Јакшића*, 67–68; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 18, 26; *Историја српског народа* II, 381–382 (С. Ћирковић).

²²⁸⁴ А. Ивић, *Неколико ћирилских споменика*, 93; *Историја српског народа* II, 382 (С. Ћирковић).

²²⁸⁵ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 299.

²²⁸⁶ *Историја српског народа* II, 383 (С. Ћирковић); Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 315.

²²⁸⁷ Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 315–316; *Историја српског народа* II, 383–384 (С. Ћирковић).

напад, заузели су Кучлат, да би потом опсели Звоник (Зворник). Град нису успели да заузму, а током борби деспот је рањен у ногу. Опустошили су ипак читаву околну област и на тај начин окончали свој продор.²²⁸⁸ Рат против Турака се наставио и након тога, али слабијим интензитетом. Уместо опсаде, предузета је само блокада Смедерева. Поново је био активан и деспот Вук, наневши августа 1476. тежак пораз одредима смедеревског санџакбега Али-бега, који су провалили у Угарску. Гонио их је све до Дунава, у коме су се многи Турци подавили. Најугледније заробљенике деспот је одвео у Будим, где је 8. септембра победа свечано прослављена уз учешће и других српских бораца.²²⁸⁹ Крајем 1476. нове турске трупе поразиле су деспота код Смедерева и натерале га да се повуче преко Дунава.²²⁹⁰

Непријатељства између Османлија и Угарске прекинута су најкасније у другој половини 1477, када се краљ Матија упустио у рат са царем Фридрихом III. Зато је српска властела анагажована у борбама вођеним у Аустрији. Постоји податак да су тада српске трупе безобзирно опустошиле Доњу Аустрију. Својим победама краљ је приморао цара Фридриха да са њим јула 1479. начини мир.²²⁹¹ Убрзо након тога настављени су сукоби са Турцима. Велика битка између две стране одиграла се у Ердељу, на Хлебном пољу 13. октобра 1479. године. У жестокој бици учествовао је и одред од око 900 Срба, предвођен Дмитром Јакшићем, у склопу снага које је довео Павле Кинижи. Правовремени долазак управо Кинижија допринео је да Угри однесу победу.²²⁹² Отпочели су потом поново преговори о склапању мира. За време трајања тих преговора угарску територију је наставио да узнемирава босански санџакбег, на шта је краљ Матија решио да одговори у јесен 1480, обавестивши султана да поход није уперен против њега. Претходница у којој су на челу стајали деспот Вук, хрватски бан и заповедник Јајца, заузела је санџакбегово седиште Врхбосну, опљачкала га и спалила, те краљ са својим снагама није имао превише посла. Без обзира на поруку упућену Мехмеду II, краљ је дозволио Павлу Кињижију да пређе Дунав и пустоши по

²²⁸⁸ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 265–267; М. Динић, *За историју рударства* I, 88; *Историја српског народа* II, 384 (С. Ћирковић).

²²⁸⁹ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 269–270; *Историја српског народа* II, 384 (С. Ћирковић).

²²⁹⁰ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 22.

²²⁹¹ Исто, 22; *Историја српског народа* II, 385 (С. Ћирковић).

²²⁹² Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 344–345; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 22–23.

Србији. Поменути заповедник продро је све до Крушевца, успевши да при повратку доведе наводно чак 60.000 људи у Угарску. Српски летописи су забележили да је деспот опленио и област Браничева.²²⁹³ Даље акције против Османлија краљ је планирао да спроведе већ наредне године, али се на то ипак није одлучио, пошто је поново букнуо сукоб између њега и цара Фридриха. Чувши пак да је почетком маја 1481. султан Мехмед II преминуо, Матија Корвин је отпочео одлучне припреме за поход. Формирао је до августа војску од око 28.000 ратника, под вођством Стефана Баторија, Павла Кињижија и деспота Вука, која је требало да продре у Србију, а затим даље у Турску.²²⁹⁴ Са поласком се, међутим, одуговлачило, те је пребацивање преко Дунава код Храма отпочело тек почетком новембра. Обезбеђујући прелаз реке, деспот је са угарским војсковођама потукао санцакбега Скендера, који се једва спасао бегом у своје седиште Смедерево. Читава војска од 32.000 бораца потом је безбедно прешла Дунав. Кињижи је затим напред послао Јована Јакшића, представника треће генерације те породице, кога је са 1.000 коњаника напао турски заповедник Голупца. Јакшић је не само одолео налету противника, већ га је и тешко поразио, гонећи га до самог Голупца и одсекавши главу турском команданту. Уследио је и овога пута продор угарске војске све до Крушевца, где се задржала пуних дванаест дана пленећи околину. Даље напредовање краљевих снага зауставиле су неповољне временске прилике. Водећи преко 50.000 људи са подручја некадашње српске државе, војска је почетком децембра 1481. стигла у Темишвар.²²⁹⁵ Наредне године акције нису настављене, иако се Кињижи за то припремао. Сузбијена је само једна турска војска која је била продрла све до Темишвара.²²⁹⁶ Нови султан, Бајазит II, био је у пролеће 1482. расположен за склапање мира са Угарском, а за посредника у том послу одабрао је Вука Гргуревића, ставивши му у изглед обнављање Деспотовине. Добивши од краља сагласност да се склопи такав мир, деспот је преузимао на себе јемство да ће се Матија Корвин држати уговора ако га и султан

²²⁹³ V. Frankoi, *Mátyás király levelei, Külügyi osztály, Második kötet*, 1480–1490, Budapest 1895, 65–69; 76–80 91–95, 388–390; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 252, бр. 782; *Историја српског народа II*, 386 (С. Ћирковић).

²²⁹⁴ V. Frankoi, *Mátyás király levelei*, 1480–1490, 156–158; *Историја српског народа II*, 386 (С. Ћирковић).

²²⁹⁵ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 273; V. Frankoi, *Mátyás király levelei*, 1480–1490, 158, 183, 190, 195; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 23–24; *Историја српског народа II*, 386–387 (С. Ћирковић).

²²⁹⁶ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 25; *Историја српског народа II*, 387 (С. Ћирковић).

буде поштовао. Подразумевало је то и да плаћа харач султану као и његови преци.²²⁹⁷ Преговори су настављени и након поменутог турског упада у Банат, али више није било говора о обнови Деспотовине. Октобра 1483. заједно са хрватским баном и Франкопанима, деспот Вук и Јакшићи су на Уни поразили османску војску, која је пре тога пљачкала по Крањској и Корушкој.²²⁹⁸ Ускоро су краљу стигли султанови посланици, којима се краљ заклео на текст споразума, чији детаљи нису познати.²²⁹⁹ Испоставило се да након 1482. више неће бити повољних прилика за обнавање српске државе. Наследници Матије Корвина су пак углавном водили дефанзивну политику у односу на Османлије.

Колико је био важан удео српских властелина у угарској војсци током ратова од 1480. до 1483, указују и краљеве повеље којима их је обдарио новим поседима. Деспоту Вуку краљ Матија је повељом од 14. априла 1482. поклонио тврђаве Комоговину и Градишку, затим Озелско, Бербовницу, Градију, Оресију, те Селце и Стермину у загребачкој жупанији.²³⁰⁰ Како није имао породе, деспот је гледао да својој супрузи Барбари Франкопан обезбеди део својих поседа. Уз краљеву дозволу пренео је 3. маја 1482 на њу Белу Стену и дистрикт Титушевину.²³⁰¹ Нова имања стекли су у ово доба и Јакшићи, добивши око 1480. Керекеђхаз.²³⁰² Велике су изгледа биле и заслуге Милоша Белмужевића, коме је краљ повељом од 21. децембра 1483. даровао Мојшу и Познад у темишварској жупанији.²³⁰³ Пар година касније, са историјске позорнице је нестало више личности које су предводиле први талас насељавања српске властеле у Угарској. Најпре је 16. априла 1485. преминуо деспот Вук Гргуревих.²³⁰⁴ Дмитар Јакшић је пострадао од задобијених рана почетком новембра 1486, пошто га је на повратку из дипломатске мисије на језавском мосту код Смедерева напао Гази Мустафа. Због тога умало није дошло до новог угарско-турског рата.²³⁰⁵ Његов старији брат умро је почетком 1489. када

²²⁹⁷ Н. Радојчић, *Пет писама с краја XV века*, ЈФ (1952–1953) 353; *Историја српског народа II*, 387–388 (С. Ћирковић).

²²⁹⁸ V. Frankoi, *Mátyás király levelei*, 1480–1490, 267–269; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 25

²²⁹⁹ V. Frankoi, *Mátyás király levelei*, 1480–1490, 273–275; *Историја српског народа II*, 388.

²³⁰⁰ М. Месић, *Gradja mojih razprava u „ Radu.“ Listine i izprave*, *Starine JAZU* 5 (1873) 121–122.

²³⁰¹ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 274–275; М. Месић, *Gradja mojih razprava*, 122–123; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 26.

²³⁰² А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 26.

²³⁰³ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 276–277; А. Magina, *Un nobil sârb in Banatul*, 138–139.

²³⁰⁴ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 254, бр. 792.

²³⁰⁵ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 255, бр. 798; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 28; *Историја српског народа II*, 445 (С. Ћирковић).

је боравио код краља Матије у Бечу.²³⁰⁶ Од те прве генерације остао је у животу до краја XV века једино Милош Белмужевић. За живота он је дочекао постављење још двојице српских деспота. Први међу њима био је Ђорђе Бранковић, син слепог деспота Стефана, који је фебруара 1486. стигао у Угарску. Добио је у посед све што је краљ успео да поврати од преминулог Вука Гргуревића.²³⁰⁷

Српска властела узела је веома активно учешће у борбама за престо, отпочетим 1490, након смрти краља Матије Корвина. У једном моменту дошло је и до поделе међу српским великашима, који су се први пут нашли на супротним странама.²³⁰⁸ Деспот Ђорђе и његов брат Јован, те Јакшићи и Белмужевићи учествовали су крајем 1491. и у бици која се водила између новог угарског владара Владислава II и његовог брата, пољског краља Јана Олбрехта.²³⁰⁹ Вероватно је да су они били учесници и похода Павла Кињижија на турску територију током 1493. и 1494, када се поново већи број Срба населио у Угарској.²³¹⁰ Од 1494. се и Јован Бранковић, Ђорђеов брат, јавља са деспотском титулом. Пошто се негде између јула 1497. и јула 1499. старији Бранковић замонашио и узео име Максим, Јован је остао једини носилац деспотске титуле.²³¹¹ Управо у ово време најистакнутија српска властела се и међусобно родбински повезала. Тако се деспот Јован оженио Јеленом, ћерком Стефана Јакшића Млађег.²³¹² Крајем XV века управо су деспот Јован, Стефан Јакшић и Милош Белмужевић једини међу српском властелом располагали „бандеријима“, највећом врстом војних одреда.²³¹³

Породица Белмужевић, стицајем околности, угасила се на самом крају XV века. Из повеље краља Владислава II из 1496. сазнајемо да је Милош имао двојицу синова, Вука и Марка. Том приликом им је краљ потврдио право на имања која су већ поседовали.²³¹⁴ Две године доцније, у једном документу се само Вук помиње

²³⁰⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 256, бр. 811; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 28.

²³⁰⁷ *Историја српског народа II*, 446–447 (С. Ћирковић); А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 32.

²³⁰⁸ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 34; *Историја српског народа II*, 449 (С. Ћирковић)

²³⁰⁹ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 36; *Историја српског народа II*, 451 (С. Ћирковић).

²³¹⁰ *Историја српског народа II*, 451–452 (С. Ћирковић).

²³¹¹ Исто, 453, 455 (С. Ћирковић); А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 39.

²³¹² *Историја српског народа II*, 458 (С. Ћирковић); А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 27, 35.

²³¹³ *Историја српског народа II*, 435 (С. Ћирковић).

²³¹⁴ А. Magina, *Un nobil sârb în Banatul*, 139, аутор доноси текст краљеве повеље. До сада се мислило да је Милош имао само сина Вука: А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 41; *Историја српског народа II*, 458 (С. Ћирковић).

као његов син,²³¹⁵ што би вероватно требало да значи да Марко више није био у животу. Између маја 1498. и 8. септембра 1500. године, када је сачинио тестамент, остао је и без сина Вука. За њега се зна да је погинуо у сукобу са Турцима. Догодило се то негде у Потисију, када је један османлијски одред изненада напао Белмужевиће. Сам Милош био је тада такође рањен.²³¹⁶ По свој прилици, као одговор на то, стари Белмужевић је са једним великашем из породице Кишхорват организовао у лето 1500. поход на турску територију. Успели су да противнику нанесу велике штете и да се са пленом врате преко Дунава.²³¹⁷ Пошто је остао без директних мушких наследника, највећи део својих поседа оставио је мајци, супрузи Оливери и ћерки Милицы. Остатак је доделио својим рођацима Марку Радановићу и Степану Прибеновићу, те једно место и извесном Јови.²³¹⁸ Судићи по једном документу, Милош је умро пре 16. новембра 1500, а краљ се одмах постарао да заштити права његове удовице и ћерке.²³¹⁹ Како је Милица била малолетна, не чуди што је и маја 1501. поново издао документ који јој гарантује да неће бити узнемиравана на својим добрима.²³²⁰ Касније се она удала за Стефана Јакшића, сина истоименог оца, на кога је онда пренела и своју имовину.²³²¹ Смрт Милоша Белмужевића означава нестанак српске властеоске генерације која је била активна још у доба Деспотовине. Без мушког наследника умро је 10. децембра 1502. и деспот Јован, чиме се практично угасила лоза Бранковића.²³²² Деспотску титулу је убрзо добио хрватски великаш Иваниш Бериславић, који се оженио удовицом Јована Бранковића, те тако ни она више неће бити у рукама српске властеле.²³²³ Може се рећи да је тиме окончан један период за српски властеоски слој у Угарској. Услед све дефанзивније политике угарског краљевства, наде у обнову Деспотовине су биле све мање. Нестале су породице Белмужевића и Бранковића, те су од старих угледних родова деловали само Јакшићи. Последњи носилац деспотске титуле, Павле Бакић, потицао је из влашке

²³¹⁵ A. Magina, *Un nobil sârb in Banatul*, 140.

²³¹⁶ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 40–41.

²³¹⁷ *Историја српског народа* II, 459 (С. Ћирковић); А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 41.

²³¹⁸ А. Ивић, *Неколико ћирлских споменика*, 94.

²³¹⁹ A. Magina, *Un nobil sârb in Banatul*, 138, 142.

²³²⁰ L. Thallóczy, A. Áldasy, *Magyarország*, 298–299.

²³²¹ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 41; *Историја српског народа* II, 458 (С. Ћирковић).

²³²² Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 258, бр. 841; *Историја српског народа* II, 460; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 42–43.

²³²³ *Историја српског народа* II, 460–461 (С. Ћирковић).

породице која се пре његовог преласка у Угарску дуго уздизала у оквиру Османског царства.²³²⁴ Пропашћу средњовековне Угарске 1541. задат је велики ударац и српском властеоском слоју, од кога се он, практично, није опоравио.

Деловање властеле из некадашње Деспотовине на тлу Угарске било је вишеструко значајно. Не само да је чувала традиције некадашње државности, већ је и на духовном плану настојала да следи своје претке помажући светогорске манастире.²³²⁵ Око те властеле се окупљало и остало српско становништво, које је чак било изузето од плаћања црквене десетине.²³²⁶ Зато је нестанак властеоског слоја на том подручју имао последице од ширег значаја.

Српска властела у оквиру система Османског царства

Османско заузимање Деспотовине није значило нестанак властеоског слоја на њеној некадашњој територији. Излагање у првом одељку основног текста нашег рада је показало да је у Држави српских деспота постојала и јака протурска струја. Поред тога, Османлије су, радо примале у своје редове оне који су им се предали без борбе. Оквири деловања некадашње властеле су ипак били битно другачији него пре успостављања османске власти. За разлику од Угарске, у Османском царству није било места за исказивање некакве посебности српског војничког слоја. Самим тим, није се могло догодити да се некој породици исказе посебно поштовање, као што су то чинили угарски краљеви, додељивањем деспотске титуле. Надаље, централна власт је готово читаву обрадиву земљу третирала као свој посед, уступајући део својих прихода са њега спахијама, у замену за војну службу. Нужна је, дакле, била припадност војничкој класи да би се добио тимар, што су Османлије признавале ранијој хришћанској властели. Синови су могли

²³²⁴ Више о Бакићима: Н. Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, 212–333.

²³²⁵ Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 539–540, 542–543, 545–548; К. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа Бранковића о прихватању ктиторства над Хиландаром*, ССА 5 (2006) 231–232; К. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа, Јована и Ангелине Бранковић манастиру Светог Павла*, ССА 6 (2007) 211–213; А. Ивић, *Неколико ћирилских споменика*, 94.

²³²⁶ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 40.

наследити очеве поседе, али само уз обавезу вршења војне службе.²³²⁷ Није било додељивања поседа са правима каква је носила баштина у српској средњовековној држави. Услед тога, много је била већа контрола врховне власти над држаоцима имања, него у хришћанским државама.

Податке о хришћанима - спахијама са тла некадашње Деспотовине пре свега садрже сачувани пописни османски дефтери. У њима су записани, уз државне, и приходи који су припадали спахијама.²³²⁸ Први пописи су обично вршени одмах по освајању неке области. Када је реч о крајевима који су припадали српској држави, хронолошким редом гледано, први сачувани дефтер односи се на области Крушевца, Топлице и Дубочице, а сачињен је за време прве владавине Мехмеда II (1444–1446). Тај дефтер ипак за наше истраживање нема велики значај, јер су поменуте области изгубљене десетак година пре његовог настанка, те је морао постојати један ранији, који нажалост није сачуван.²³²⁹ Доиста области Топлице и Дубочице 1451. су враћене деспоту, али су у саставу Деспотовине остале само нешто више од две године.²³³⁰ Свега неколико хришћана су ту забележени као тимарници, а занимљиво је да је највећи приход од свих њих остваривао митрополит Силојан.²³³¹

Много значајнији је детаљни дефтер Области Бранковића, настао у другој половини јуна 1455,²³³² практично непосредно након њеног заузимања. Од 173 тимара, у шта нису урачунати хасови, свега 25 било је у поседу хришћана - спахија, који су држали само 26 села.²³³³ Од тих 25 тимара издржавало се чак 86 хришћана, од чега је њих 31 имао обавезу учешћа у војним походима. Пошто су имали за собом да воде још шест коњаника, њихов укупни војни потенцијал био је свега 37 бораца. Њихови приходи износили су укупно 45.531 акчи.²³³⁴ Одмах треба рећи да су сви забележени само својим личним именима, тако да је тешко међу њима препознати неког српског властелина познатог из других извора. Та

²³²⁷ Х. Иналцик, *Историја Османског царства*, 172–180; *Лексикон српског средњег века*, 729–730 (А. Фотић).

²³²⁸ *Лексикон српског средњег века*, 150–151 (А. Фотић).

²³²⁹ О. Зиројевић, И. Ерен, *Попис области*, 377.

²³³⁰ Исто, 378. Питање поновног османског запоседања Топлице и Дубочице расправили смо још у поглављу о односу централне власти и властеле.

²³³¹ Исто, 389, 392, 394–395, 400–402.

²³³² Н. Hadžibegić, А. Hadžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, XI.

²³³³ Исто, XVIII; М. Мацура, *Османски феудализам*, 481, 483.

²³³⁴ М. Мацура, *Османски феудализам*, 521–522.

вероватноћа је још мања ако се узме у обзир да су располагали малим приходима, те да су у време Деспотовине могли спадати, готово извесно, у ред ситније властеле. Највећи приход од 6.286 акчи уживао је тобџија Богослав, који је морао за поход да опреми двојицу џебелија и један шатор.²³³⁵ За поједине хришћане наведено је да су били *стари тимарници* или *спахије*, или *стариници*.²³³⁶ Није сасвим јасно шта је пописивач таквим терминима желео да каже. Са једне стране, то би могло значити да је њима османска власт већ једном доделила тимаре или, пак, да су под деспотом уживали одређена имања. Прво тумачење би даље водило закључку да су ти појединци тимаре уживали у периоду између 1441. и 1444, када су Османлије такође у потпуности господариле Облашћу Бранковића. Поменути Богослав је добио тимар који је некада припадао Касиму, сину Тавице Балабана.²³³⁷ Нешто је јаснија ситуација са Твртком, Добринком и Стојком, синовима извесног Стрижа, за које се каже да су припадали спахијама изашлим из новобрдске тврђаве.²³³⁸ Чини се да је пописивач тиме нагласио да су они под српском влашћу уживали извесне поседе, у замену за обављање војне службе у Новом Брду. Важно је приметити да су они који су записани као стари тимарници, углавном уживали мале приходе, испод 1.000 акчи, које су делили са својом браћом. Зато се прецизирало да годишње само један од њих одлази у војни поход.²³³⁹ Међу тим *старим тимарницима* једино је Лукач уживао значајнији приход од 4.946. акчи, држећи два села.²³⁴⁰ Отуда би се само за њега смело претпоставити да је и под Деспотовином уживао нешто већи посед, те да је прелазећи на страну Османлија настојао да га очува. Остали из те категорије тимарника су располагали најчешће опустелим селима. Зато није вероватно да су раније уживали знатније имање. Уз то, није много вероватно да су Турцима чинили знатније услуге при освајању земаља Бранковића, јер би се онда могло очекивати да буду награђени већим тимаром. Обрачунамо ли њихове приходе у млетачким дукатима, ситуација ће постати још јаснија. Подаци из трговачке

²³³⁵ Н. Hadžibegić, А. Hadžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 226–227; М. Маџура, *Османски феудализам*, 521.

²³³⁶ Н. Hadžibegić, А. Hadžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 65–66; 107, 113, 197, 201–205; М. Маџура, *Османски феудализам*, 522.

²³³⁷ Н. Hadžibegić, А. Hadžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 226.

²³³⁸ Isto, 203.

²³³⁹ Isto, 201–205.

²³⁴⁰ Н. Hadžibegić, А. Hadžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 65–66.

књиге Михаила Лукаревића који је 30-их година XV века послова у Новом Брду, указују да је у његово време 35 аспри рачунато као један дукат.²³⁴¹ Седамдесетих година XV века тај је однос био и већи, чак 44 акче је вредео један дукат.²³⁴² Ове податке узимамо за нашу рачуницу, пошто су временски релативно блиски настанку дефтера. Најмањи тимар од 250 акчи уживао је Раша са својом четворицом браће.²³⁴³ То је значило да су њихови годишњи приходи износили свега седам дуката и то ако узмемо курс од 35 акчи за дукат. Делује готово невероватно да су уопште и могли да извршавају своју обавезу. На располагању су имали мање од једног дуката месечно. Већина је располагала доиста нешто већим тимарима, мада је свега њих девет доносило приход већи од 1.000 акчи. Тек су Јован и његова браћа Богдан и Костадин имали тимар који им је давао приход од нешто преко два дуката месечно,²³⁴⁴ колико је добијала већина најамника и у Османском царству.²³⁴⁵ Поштовано је правило да тек онај који располаже приходом већим од 3.000 акчи треба да опреми још једног коњаника за рат.²³⁴⁶ Износило је то око 85 дуката годишње. Таквих тимара у рукама хришћана било је свега шест у Области Бранковића.²³⁴⁷ Стога се мора поставити питање зашто су тимари Срба у овом крају некадашње Деспотовине били тако мали. У свим осталим крајевима, како ћемо видети, било је хришћанских тимарника и са више од 10.000 акчи прихода. Део одговора може лежати у чињеници да су током 1454. и 1455. султанове снаге водиле тешке борбе како би заузеле јужни део Деспотовине. Посебно је исцрпљујућа била опсада Новог Брда, након које су, по сведочењу Константина Михаиловића, погубљени најистакнутији житељи овог града. Повластице код Османлија су, обично уживали само они који су се добровољно предали. Због пруженог отпора, изгледа да султан и његови сарадници нису имали превише поверења према Србима из Области Бранковића, због чега нису узимани за тимарнике. Други фактор, по нашем мишљењу стоји у вези са намером султана да покори читаву Деспотовину. Било је очито да ће се у том случају, што се и догодило кроз четири године, поменућа област наћи у

²³⁴¹ М. Динић, *За историју рударства* II, 79.

²³⁴² С. Ћирковић, *Цена најамника*, 16.

²³⁴³ Н. Hadžibegić, А. Hadžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 204.

²³⁴⁴ Isto, 205.

²³⁴⁵ С. Ћирковић, *Цена најамника*, 16.

²³⁴⁶ Н. Hadžibegić, А. Hadžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, XVII.

²³⁴⁷ М. Мацура, *Османски феудализам*, 521.

унутрашњости Османског царства, те да за одржавање стабилности у њој неће бити потребно чинити веће уступке хришћанима. Коначно, то је у вези и са чињеницом да је у земљама Бранковића још од 1396. владала својеврсна двојна српско-турска управа, која је на неки начин припремила њихово коначно освајање.²³⁴⁸

Део територије који је иначе спадао у Област Бранковића припао је једној другој османској административној јединици. Реч је о крајишту Иса-бега Исхаковића, које је од крајева заузетих 1455. обухватало подручја Сјенице и Раса. Треба споменути да је крајиште обухватало, поред осталог, и околину Звечана и Јелеча,²³⁴⁹ градова које су Турци држали још од 1396. и које нису никада вратили Бранковићима.²³⁵⁰ На подручју које нас занима, од 120 тимара, уписано је 54 хришћана - спахија који су држали укупно 32 тимара.²³⁵¹ Однос хришћанских наспрам муслиманских тимара је био далеко повољнији по прве него у Области Бранковића. Углавном су и овде поседовали мале тимаре чији су приходи били испод 1.000 акчи годишње. Најмањи, вредан само 202 акче, држали су Оливер, Алексије и Тодор на подручју Рашке.²³⁵² Са друге стране, највећи тимар међу хришћанима, са приходом од 3.166 акчи, поседовао је извесни Димитрије.²³⁵³ Треба напоменути да ни многи муслимани у овом крајишту такође нису уживали значајније приходе. Свакако да је на то утицала чињеница да је реч о планинском крају, који је био мање насељен и плодан него нека друга подручја некадашње Деспотовине. За све ове *спахије* се може претпоставити да, ако су уживали властеоски статус под деспотом Ђурђем, нису држали знатнија имања.

Северне делове Државе српских деспота Турци су посели током ратних операција вођених 1458–1459. године. Понегде им је пружан снажан отпор, док су им се други предавали, несумњиво настојећи да себи и под новом влашћу обезбеде материјалну сигурност. Извесне податке о томе налазимо и у наративним изворима. Османски хроничар Дурсун-бег је забележио да је заповедник Махмуд-паша Анђеловић обећавао тимаре свима у Голупцу, како би

²³⁴⁸ М. Динић, *Област Бранковића*, 172–176.

²³⁴⁹ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, XLVIII, LVI.

²³⁵⁰ М. Динић, *Област Бранковића*, 172–175.

²³⁵¹ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, 3–57.

²³⁵² Isto, 44.

²³⁵³ Isto, 33–34.

августа 1458. запосео тај важан град. Од тога је изузео заповедника утврђења који се бранио из главне куле, мада се и он на крају морао предати јер није више могао да се снабдева водом.²³⁵⁴ Заиста у дефтеру за област Браничева из 1467. забележено је да су извесни Дабижив и његов син Димитрије били заслужни за предају Голупца, те зато уживају повлашћени статус муселима.²³⁵⁵ Само Смедерево су, према једној верзији, предали његови становници, уз услов да им се поштеде животи.²³⁵⁶ Иза тога је свакако могао стајати и мотив одређеног броја властелина да и под Турцима задрже виши социјални статус. Уопштено говорећи, на северу Деспотовине је, чини нам се, било много више оних који су били проосмански оријентисани него на југу. Онај део породице Бранковић који је отишао султану маја 1457. наставио је и након пада Смедерева, да живи дубље у унутрашњости османске државе. Нејасно је само где је поседе имао ванбрачни Гргуrow син Вук, који је живео у близини румелијског беглербеге, како је у претходном одељку речено. Гргур је преминуо 16. октобра 1459. као монах Герман у манастиру Хиландару.²³⁵⁷

После Гргуrowе смрти, неоспорно најугледнија личност која је остала да живи на турској територији била је Мара Бранковић. Посебно је значајно што се око ње окупљала, поред монаха, и угледна властела из времена постојања Деспотовине. Властела која је била уз Бранковиће на турској територији обављала је за њих различите послове, од административних до одласка у дипломатске мисије. Основа њеног издржавања лежала је у чињеници да је Мара располагала са релативном великим поседима у Османском царству. Њихов центар налазио се у Жежеву, код града Сера, за које је наглашавала да га је заједно са селом Мравинци добила у баштину од султана Мехмеда II. Одредила је, иначе, да та села по њеној смрти припадну манастирима Хиландару и Св. Павлу.²³⁵⁸ Поред поменутихседа, по свој прилици држала је извесно још један број села у околини Сера, која су јој доносила знатне приходе. Располагала је одређеном

²³⁵⁴ Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, 105–106; А. Крстић, *Пад Србије из угла освајача*, 314–315.

²³⁵⁵ М. Стојакović, *Bраниčevski teftler*, 253; А. Крстић, *Пад Србије из угла освајача*, 314.

²³⁵⁶ Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, 110–111.

²³⁵⁷ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 244–245, бр. 737; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 547.

²³⁵⁸ Р. Ћук, *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и св. Павлу*, ИЧ XXIV (1977) 107, 113.

имовином и у Солуну и Цариграду.²³⁵⁹ Међу њеним људима је било и личности које су и у време постојања Деспотовине уживале велики углед. Свакако да је међу најистакнутија личност био Тома Кантакузин. Нема, међутим, много података о његовом деловању. Забележено је да су његови посланици августа 1459. и марта 1462. долазили у Дубровник заједно са Мариним изасланицима, поводом тужби и потраживања које је он имао према Паскоју Челјубиновићу и другим грађанима Републике св. Влаха.²³⁶⁰ Према забелешкама српских летописа, преминуо је 25. јуна 1463. године.²³⁶¹ Браћа Ђурађ и Оливер Големовић, утицајни властелини деспота Ђурђа, такође су боравили на Мариним поседима. За Оливера се зна једино да је умро 18. децембра 1463. у Жежеву,²³⁶² док података о његовом деловању нема. Ђурађ је пак, оставио трага у дипломатичкој грађи. Помиње се као сведок на повељи коју је Мара 1466. издала манастирима св. Павла и Хиландару.²³⁶³ До када је он поживео није нам познато. Улога обојице је, чини се, била да помажу Мари у управљању властелинством и обављају потребне административне послове. Један од њих оставио је иза себе малолетног сина коме је султан Мехмед II октобра 1472. дао приход од 10.000 акчи, вероватно на Марину интервенцију.²³⁶⁴ Као властела су у Марином писму Дубровчанима из новембра 1470. наведени врач Бели, Крајимир и Бранко.²³⁶⁵ Није могуће утврдити да ли су евентуално идентични са неким другим особама из овог периода. Кругу око Маре Бранковић припадао је и извесни Михаило Кантакузин, који се јавља као сведок у њеној вакуфнами из јануара 1487. за манастир Ватопед.²³⁶⁶ Михаилово презиме указује да је припадао угледном грчком роду. Није, међутим, јасно да ли је био из новобрдске гране Кантакузина или је можда припадао оном делу породице који је био везан за Константинопољ, све до његовог пада под османску власт.²³⁶⁷

²³⁵⁹ Р. Ћук, *Царица Мара*, 80–81, 83; Р. Kotzageorgis, *Two Vakfiyyes of Mara Branković*, Хиландарски зборник 11 (2004) 313–316, 319–322; В. Бошков, *Мара Бранковић у турским документима из Свете Горе*, Хиландарски зборник 5 (1983) 192–193.

²³⁶⁰ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 372; Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 197.

²³⁶¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 246, бр. 745.

²³⁶² Исто, 246, бр. 746.

²³⁶³ Р. Ћук, *Повеља царице Маре*, 105, 114.

²³⁶⁴ N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, 287, 313; Р. Ћук, *Царица Мара*, 81.

²³⁶⁵ Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–2*, 197; Р. Ћук, *Царица Мара*, 81–82.

²³⁶⁶ Р. Kotzageorgis, *Two Vakfiyyes of Mara Branković*, 321–322.

²³⁶⁷ Исто, 316–317.

Познат нам је и извештан број властелина који је обављао дипломатске мисије за Гргура и Мару. Вероватно је да су и они живели у Жежеву и околини. Уз игумана Јефросима, извесни Степан Захић је 18. новембра 1457. подигао део поклада деспота Ђурђа, који је припадао његовом најстаријем сину Гргуру.²³⁶⁸ Начелно се може претпоставити да је Захић припадао властеоском слоју. Од 1459. Мара је настојала да подигне поклад који је још 1440. у Дубровнику депоновао београдски митрополит Григорије. Коначно је у томе успела марта 1462, када је њен посланик Новак Гојуновић, иначе непознат из ранијих извора, подигао читав поменути депозит.²³⁶⁹ Имена већег броја људи који су били у Мариној служби сазнајемо захваљујући њеном настојању да обезбеди несметану исплату стонског дохотка, који је иначе припадао манастиру св. Арханђела у Јерусалиму. Назначени трибут су маја 1465. подигли Ђурко Крајковић и Војин Сетренић. Октобра исте године су истим поводом у Дубровник дошли Добривоје Радманић и Степан Белокосић.²³⁷⁰ За Ђурка Крајковића се може претпоставити да је био у сродству са Дмитријем Крајковићем, познатим војводом деспота Ђурђа Бранковића.²³⁷¹ Остале личности из поменутих посланстава нису нам познате из других извора. Читав тај круг око Маре Бранковић могао је опстајати само до краја њеног живота. Наиме, видели смо да је она своје поседе, укључујући и само Жежево, завештала светогорским манастирима. Такође, потрудила се да за манастир Хиландар обезбеди ктиторство влашких војвода за време после њене смрти.²³⁷² Када је 14. септембра 1487. умрла у дубокој старости,²³⁷³ тешко да је неко од властелина који су са њом 1457. напустили Деспотовину више био у животу. Треба додати да су се Марини поседи с временом смањивали, тако да вероватно нису ни реализована њена завештања манастирима Хиландару и Св. Павлу.²³⁷⁴

²³⁶⁸ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 30, 159.

²³⁶⁹ Р. Ћук, *Царица Мара*, 73–75.

²³⁷⁰ Исто, 76.

²³⁷¹ Исто, 82, ауторка мисли да је Дмитар био Крајков отац. Није, међутим, по нама, искључено да му је био брат. Обојица су можда „договала“ презиме свом оцу Крајку.

²³⁷² Исто, 92–93.

²³⁷³ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 255, бр. 802; Р. Ћук, *Царица Мара*, 93; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 548–549.

²³⁷⁴ Р. Kotzageorgis, *Two Vakfiyyes of Mara Branković*, 313, 315.

На подручју које су Османлије запоселе током 1458–1459. био је формиран Смедеревски санџак.²³⁷⁵ Међутим, како његов први дефтер који је морао бити сачињен одмах по његовом заснивању није сачуван, не може се тачно рећи ко је све од српских властелина добио тимар на уживање. Посредни закључци се ипак за одређене личности могу извући. Некадашњи велики војвода и намесник Михаило Анђеловић је успео да се ослободи заробљеништва у коме га је од марта 1458. држао Дубровчанин Дамјан Ђурђевић. Може се претпоставити да се то свакако догодило након 7. новембра 1458. када је Ђурђевић преминуо. Прве вести о њему након пада Смедерева потичу из фебруара 1463. године. Тада је дубровачко Веће умољених одредило три своја члана да одговоре на писма која су упутили он и Радоје Бубанић.²³⁷⁶ Много је значајније што из ктиторског натписа у Новој Павлици сазнајемо да је 1463/1464, по његовој наредби и трудом рашког митрополита Јоаникија, обновљен тај храм.²³⁷⁷ Овај извор јасно упућује на чињеницу да је Михаило Анђеловић тада био угледна личност, те да су му Османлије уступиле одређени тимар који му је доносио знатне приходе, од којих је финансирао и обнову задужбине Мусића. С обзиром на положај Нове Павлице, изнето је мишљење да су се његови поседи налазили управо у рашком крају.²³⁷⁸ Таква могућност изгледа најприхватљивија, мада не и нужна. Уколико би то било тачно значимо би да су му Османлије доделиле тимар у крајевима заузетим још 1455. године. Без података из дефтера ипак се не може дати коначан одговор о месту и обиму његових поседа. Његов значај неоспорно је проистицао из чињенице да је био брат великог везира Махмуд-паше. Важно је да је у поменутом натпису означен као *господин*, што је био епитет који су користили и сами српски деспоти. Из тога се ипак, услед недостатка других извора, не смеју извлачити закључци о његовом положају под Турцима. Немамо податак до када је Михаило Анђеловић живео. Ваља констатовати да није 1476. забележен међу тимарницима Смедеревског санџака.²³⁷⁹

²³⁷⁵ Е. Миљковић, *Пад Смедерева и оснивање Смедеревског санџака: у: Пад српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд 2011, 292–293.

²³⁷⁶ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 407; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 375 (С. Ћирковић).

²³⁷⁷ Р. Петровић, *Откриће у Новој Павлици*, Саопштења XV (1983) 245.

²³⁷⁸ Исто, 247.

²³⁷⁹ Е. Миљковић-Бојанић, *Хришћани спахије у Смедеревском санџаку*, 91–93.

На територији Османског царства је после пропасти Деспотовине боравио и војвода Марко Алтомановић, коме су иначе 1458. припали сви поседе Михаила Анђеловића. Остаје нејасно какав је тачно био положај имао под турском влашћу, пошто летописи бележе да је заједно са Марком Трикалским и Дмитрием Томашићем пострадао од стране санџакбега 24. фебруара 1462. код Вучитрна.²³⁸⁰ За разлику од Марка Алтомановића, о друге две личности из ове вести немамо других података. По презимену би се за другог Марка могло помислити да је потицао из тесалског града Трикале, док би Дмитар могао бити син властелина Томаша, ктитора цркве Благовештења у Мачини код Ораховца, о коме смо већ писали.²³⁸¹ Кратка вест летописа нам не говори да ли су поменуте особе погинуле током неке борбе са санџакбегом или их је он можда због неке кривице погубио. По стилизацији вести пре би се чинило да је реч о првој претпоставци. Остаје опет нејасно којим поводом су се поменута тројица сукобила са санџакбегом. Тада још увек није било дубоких продара угарске војске на османску територију. Такође, поставља се питање где су иначе живели и евентуално држали поседе. Све оно што је 1458. држао Марко Алтомановић морало се налазити у тадашњој умањеној Деспотовини, док је Вучитрн, како знамо, лежао у Области Бранковића. Будући да немамо сачуван први дефтер за смедеревски санџак можемо само нагађати где је Марко Алтомановић евентуално имао тимар. Исто тако ни Марко Трикалски и Дмитар Томашић се не налазе међу спахијама са већим тимаром у Области Бранковића.

Након заузимања остатака Деспотовине 1458–1459, Турци су од њених североисточних делова образовали Вилајет Браничево као посебну војно - територијалну јединицу. Овај субашилук је најпре у административном погледу припадао Видинском, а између 1467. и 1476. године припојен је Смедеревском санџаку. У оквиру њега налазило се седам области: Лучица, Пек, Звижд, Ждрело, Хомоље, Ресава и Раваница.²³⁸² Захваљујући сачуваном детаљном попису ове области из 1467.²³⁸³ можемо стећи увид у то колико је било хришћана тимарника на том подручју и да ли је можда неко од њих у доба Деспотовине уживао

²³⁸⁰ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 245, бр. 741.

²³⁸¹ Г. Томовић, *Томашев натпис*, 77.

²³⁸² М. Стојаковић, *Браничевски тефтер*, 5–7; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, Пожаревац 2007, 14.

²³⁸³ М. Стојаковић, *Браничевски тефтер*, 1.

властеоски статус. Мора се, наравно, имати на уму да је 1463–1464. угарски краљ Матија Корвин почео да привлачи угледнију српску властелу на своју територију. Ситуација у браничевском крајишту по питању држаоца тимара била је 1467. у много чему другачија него у Области Бранковића. Од укупно 127 тимара, хришћани су уживали 64, дакле, више од половине. Треба, међутим, нагласити да је већина њихових тимара доносила мале приходе. Статус спахије уживало је укупно 124 хришћана.²³⁸⁴ Међу Србима спахијама највећи тимар са приходом од 10.138 акчи, који се састојао од пет села, имао је Вукосав, син извесног Радана. Заједно са својим братом Војином је држао као читлук једну мезру и један манастир.²³⁸⁵ Сам Војин је држао четири села, две мезре и два манастира, што је требало годишње да му доноси зараду од преко 7.000 аспри.²³⁸⁶ Трећи међу браћом, Јован поседовао је два села и две мезре, од чега је могао остварити приход од најмање 2.487 аспре.²³⁸⁷ Колики је био углед ове породице, најбоље сведочи чињеница да су ситније тимаре држали Вукосављев син Дмитар и Војинов син Ђура.²³⁸⁸ Потомци Радана су, дакле, држали чак пет тимара, чији је укупни приход био преко 20.000 аспри. Сличан пример нисмо нашли у ранијим дефтерима. Због тога нам се чини да је можда већ сам Радан учинио знатне услуге Османлијама, услед чега су они и његове потомке високо уздигли на социјалној лествици. Необично је и што је толики број чланова породице имао посебне тимаре. Пракса је код Османлија била, како смо и раније приметили, да браћа заједнички држе један тимар, понекад јако мали, каквих примера је било и у Браничеву.²³⁸⁹ Запажа се да се у дефтеру не истичу увек преци неког тимарника, а да је, када се то чини, обично реч о значајнијим спахијама. Поред Раданових потомака, тако се за Димитрија и Вука истиче да су синови извесног Божана. Први је држао седам села, чији је приход био преко 6.000 акчи, док је Вук је

²³⁸⁴ М. Stojaković, *Bраничевski tefter*, 14; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 59.

²³⁸⁵ М. Stojaković, *Bраничевski tefter*, 164–169.

²³⁸⁶ Isto, 170–173. Прецизне приходе тимара у субашилуку Браничево није могуће утврдити, пошто се често укупна сума прихода од једног места не слаже са цифром која се добија сабирањем свих наведених дажбина.

²³⁸⁷ Isto, 174–175.

²³⁸⁸ Isto, 169–170, 173.

²³⁸⁹ М. Stojaković, *Bраничевski tefter*, 206, 209, 211, 213. Браћа Божидар, Бранислав и Степан су уживали једну мезру, која је доносила приход од 500 аспри. Вероватно је да су браћа били и неке друге спахије које су тимар уживале заједнички, мада то није изричито наглашено.

поседовао четири села, која су му годишње требала донсоити око 3.300 акчи.²³⁹⁰ Сматрамо да то није пука случајност и да може указати да су још очеви тих тимарника имали статус спахија. Све ове личности нису нам међутим познате из времена постојања Деспотовине, те само начелно смемо претпоставити да су и под српском влашћу уживали знатне поседе.

Следећи попис браничевске области из 1476. показује да није дошло до великих промена у структури поседника тимара. Хришћани су тада држали 42% свих тимара. Важно је нагласити да је 47 хришћана, који су били старе спахије или рођаци тимарника, изгубило повлашћени статус, пошто нису задовољили у служби.²³⁹¹ Потомци Радана, тада већ њена нова генерација, поново су уживали највеће тимаре међу хришћанима. Изгледа да Вукосав више није био у животу, али је његов син Радован држао тимар чији су приходи износили 13.011 акчи. Из те породице су тимаре поседовали и Лека, Вукосављев трећи син, Раданов син Јован и Војинов син Јован.²³⁹²

Хришћани спахије нису били бројни само у Браничеву већ у читавом Смедеревском санцаку, о чему сведочи први сачувани дефтер за читаву ову област из 1476. године. Од укупно 80 тимара колико се налазило у санцаку, не рачунајући Вилајет Браничево, хришћани су држали 50.²³⁹³ Углавном су и овде доминирали тимари са нижим приходима. Поред бројних тимарника, забележен је чак и, до сада једини познат, случај да је неки хришћанин уживао зеамет. У питању је извесни Бајица, чији је зеамет Лугомир доносио приход од 15.595 акчи.²³⁹⁴ Само се може нагађати како је Бајица заслужио такав посед. Занимљиво је да је од хришћана само влашки кнез Малуга могао остварити годишњу зарату од нешто преко 10.000 аспри.²³⁹⁵ Колико је међу тадашњим спахијама било оних који су као бивши српски властелини одмах након пада Деспотовине добили тимаре тешко је рећи, услед чињенице да је од тада до овог пописа прошло

²³⁹⁰ Isto, 183–191.

²³⁹¹ Е. Миљковић-Бојанић, *Хришћани спахије*, 89.

²³⁹² Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 60–61; Е. Миљковић-Бојанић, *Хришћани спахије*, 89.

²³⁹³ До ове бројке се долази ако се узме у обзир да је укупно било 176 тимара у читавом санцаку, од чега свега 80 ван браничевског крајишта, где су хришћани поседовали 42 % свих тимара. Види: Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак: 1476–1560. Земља, насеља, становништво*, Београд 2004, 68–69, 73; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 60.

²³⁹⁴ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 73.

²³⁹⁵ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 68; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459–1683)*, Београд 1974, 159–160.

седамнаест година. Посебно ту ваља имати у виду да су одређени властелини 1463–1464. пребегли у Угарску. Сасвим сигурно препознајемо једног. Реч је о Милошу Белмужевићу за кога је забележено да ужива тимар вредан 8.583 акчи,²³⁹⁶ који је, између осталог, обухватао и пазарно место Јагодину. Ову вест је, о чему смо већ писали, тешко довести у склад са чињеницом да је Милош 1464. боравио у Дубровнику, одкале је изгледа отишао у Угарску. На овом месту то је за нас мање важно од чињенице да су Турци један од вреднијих тимара доделили старом српском властелину, који је иначе 1458. доспео у немилост након пада са власти Михаила Анђеловића. Треба зато помишљати да му је управо повезаност са беглербеговим братом донела повољан положај под турском влашћу. Са друге стране, примећује се да је имао ниже приходе од Бајице и влашког кнеза Малуге, који није уживао виши статус као он у време Деспотовине, уколико је тада уопште и поседовао значајније имање. Османлије су, изгледа, почеле да дају предност категоријама становништва које су обављале разне војничке задатке, али нису имале наслеђени углед, већ су своју моћ договали искључиво њима.

Број тимарника из редова хришћана је наставио током времена да се смањује, мада се тај процес не може пратити у појединостима, јер је следећи сачувани попис Смедеревског санцака тек из 1516, четрдесет година касније у односу на горе разматрани. Тада је пописано 45 хришћанских тимара од укупно 219. Међутим, они су својим држаоцима доносили, у целини гледано, већи приход у односу на оне из 1476. године. Само двојица хришћана су имали тимаре чији је доходак био мањи од 1.000 акчи годишње, док је већина уживала тимаре са приходима од 1.500 до 2.000 акчи.²³⁹⁷ Без подробније анализе није могуће рећи зашто је до тога дошло. Несумњивим се чини да је један од узрока био и пад вредности акче. У Крушевачком санцаку било је 1516. пак 48 тимара у поседу хришћана, али су они углавном доносили малу зараду држаоцима.²³⁹⁸ Надаље током XVI века број хришћана-спахија наставио је да опада. Ваља ипак нагласити да није извесно да су сасвим нестали током друге половине тог столећа. Фактор који је у значајној мери доприносио смањивању њиховог броја био је исламизација. Тако је међу тимарницима из Вучитрнског санцака 1477–1478. било

²³⁹⁶ Е. Миљковић-Бојанић, *Хришћани спахије*, 87; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 159–160.

²³⁹⁷ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 74.

²³⁹⁸ О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 160.

два нова муслимана. Пред опасношћу да доспеју у статус раје, изгледа да су се Срби одлучивали да побегну у Угарску или да прихвате ислам.²³⁹⁹ Проширење Османског царства на подручја преко Саве и Дунава након 1521. такође је могло утицати да се смање привилегије домаћег живља, а самим тим и број спахија из редова хришћана. Зна се да је тридесетих година XVI века укинут влашки статус у Смедеревском и Зворничком санцаку. Дотадашњи власи претворени су у рају.²⁴⁰⁰

Наше излагање је показало да се османски освајач прагматично односио према затеченој српској властели. Додељивани су јој тимари уколико није пружила отпор новој власти, под условом да обавља војну службу. При томе се нови господар ипак трудио да их не учини превише имућним и значајним, те им је углавном давао тимаре вредне до 10.000 акчи. То сигурно није одговарало некада моћној властели, која је своју перспективу видела у одласку у суседну Угарску. Укључивање хришћана у ред спахија имало је и улогу стабилизације нове власти у заузетим подручјима. После одређеног времена за тим више није постојала потреба, услед чега се број Срба у редовима тимарника постепено смањивао.

Властела Црнојевића

Известан број установа које су постојале у Деспотовини, након њеног нестанка, осим српске властеле у Угарској, очувале су се и у држави Црнојевића. Те институције су у извесном смислу морале бити прилагођене, с обзиром на невелик обим њене територије. Њихово функционисање умногоме је зависило од тамошње властеле. Држава Црнојевића уједно је била и последња релативно независна српска област у средњем веку.

Најзаслужнији за постепено слабљење власти деспота Ђурђа у Зети био је свакако Стефаница Црнојевић, који је уз подршку Млечана успео да под своју контролу стави нешто ширу територију, за разлику од његових предака.

²³⁹⁹ Исто, 160–161.

²⁴⁰⁰ Исто, 173; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 239.

Практично, он је управљао Горњом Зетом у име Млечана, што је било дефинисано септембра 1455. уговором у Врањини, где су се окупили представници 51 дружине или општине из тог краја.²⁴⁰¹ Нема доказа да су у Горњој Зети Млечани остваривали било какву стварну власт, па чак ни да су оствариване обавезе које су општине њима договале, сходно поменутом споразуму. Тиме је омогућено брже уздизање Црнојевића.²⁴⁰² Треба одмах нагласити да на овом, у суштини, малом подручју није било много обрадиве земље, као ни рудника. Зато су и приходи Црнојевића били релативно скромни. Без млетачке помоћи нису смели ни помишљати да уђу у сукобе са Турцима.²⁴⁰³ Из тог разлога тешко да се могао формирати државни апарат какав је постојао у другим средњовековним државама. То, међутим, није спречило Црнојевиће да подражавају институције које су раније постојале у српској средњовековној држави. Фрагментарни подаци о њима нам, нажалост, не омогућавају да одредимо када и како су се те установе формирале. Пошто су издавали повеље, морали су имати особе задужене за њихово састављање. Били су то логотети и дијаци, као и раније у српској држави. Познати су нам логотети Ивана Црнојевића, Никола Грк и Божидар Грк, који се помињу 1482. односно 1486. године.²⁴⁰⁴ На челу канцеларије Црнојевића стајали су, дакле, логотети, који су били надређени дијацима. Тако дијак Никола Косијер наводи да је једну књигу писао у *дому* Ивана Црнојевића, на молбу логотета Божидача.²⁴⁰⁵ Никола Косијер остао је и у служби Ивановог сина Ђурђа, за кога је 1492. саставио две повеље.²⁴⁰⁶ Две године доцније као дијак је забележен извесни Никола Попов.²⁴⁰⁷ Помињање само дијака у време Ђурђа Црнојевића не значи да је нестало службе логотета као управника дворске канцеларије. Како нису сачуване повеље Стефанице Црнојевића, не знамо да ли је можда већ он увео службу логотета на свом двору. Запажа се да су обојица познатих логотета Црнојевића, судећи по надимку, били пореклом Грци. Остаје непознато ко су им били преци и како су се нашли у Зети.

²⁴⁰¹ S. Ljubić, Listine X, 67–68; *Историја Црне Горе* II–2, 277 (И. Божић).

²⁴⁰² *Историја Црне Горе* II–2, 277–278 (И. Божић).

²⁴⁰³ Исто, 278–279 (И. Божић).

²⁴⁰⁴ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987, 195–196; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 112, бр. 355; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 364, 375

²⁴⁰⁵ Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 112, бр. 355.

²⁴⁰⁶ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489–1536*, Споменик СКА 47 (1909) 16.

²⁴⁰⁷ Исто, 20.

Поред логотета и дијака, на двору Црнојевића било је и других службеника. Приликом издавања повеље Ђурађа Црнојевића јануара 1492, као пристав се наводи његов двородржица Радосава Јунаковић.²⁴⁰⁸ Није познато зашто је као сведок на једној исправи крајем те године забележен без икаквог звања.²⁴⁰⁹ Одређен број властелина се само уопштено наводе као дворани. Извесно је да су они помагали свом владару у вођењу цивилних послова.²⁴¹⁰ Извесну службу за владара обављали су и *придворци*,²⁴¹¹ мада није сасвим јасно коју, пошто су они у држави Немањића представљали категорију зависног становништва.²⁴¹² Тешко да су то били и код Црнојевића и да су се као такви појавили као сведоци при издавању повеље. Можда је реч о ситнијој властели која је живела поред двора и бринула о имањима владара.²⁴¹³ Значајно место у држави Црнојевића заузимале су војводе. Тројица њих су наведени на као први међу сведоцима који су 1482. присуствовали састављању повеље Ивана Црнојевића о извесним разграничењима. Тома је наведен као зетски, а Ђурађ и Вук као војводе на двору.²⁴¹⁴ Разликовале су се очито војводе које су боравиле на двору од оних које су деловале у унутрашњости земље. Није нам познато да ли су те титуле стицали наслеђивањем или су им додељиване од владара. Сигурно је да су задужења свих њих била да у војним питањима помажу својим господарима.²⁴¹⁵ Многи други властелини у служби Црнојевића забележени су без икаквог звања.²⁴¹⁶

Локална управа у држави Црнојевића почивала је на кефалијама. Особа са овим звањем у њиховој области први пут се спомиње 1468. као први међу дародавцима из редова Матагужа манастира св. Николе Врањинског. Реч је о кефалији Николи.²⁴¹⁷ У овом случају су Матагужи иступили потпуно самостално и очито да је кефалија био из њихових редова.²⁴¹⁸ Приликом издавања повеље о границама Св. Николе у Црмници појавио се као један од сведока и кефалија

²⁴⁰⁸ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 218; М. Благојевић, *Државна управа*, 207.

²⁴⁰⁹ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића*, 16.

²⁴¹⁰ Исто, 16; *Историја српског народа* II, 422 (М. Благојевић–М. Спремић).

²⁴¹¹ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 194–195.

²⁴¹² *Лексикон српског средњег века*, 582 (М. Благојевић).

²⁴¹³ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 193.

²⁴¹⁴ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 194–195.

²⁴¹⁵ *Историја српског народа* II, 422 (М. Благојевић–М. Спремић).

²⁴¹⁶ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића*, 16.

²⁴¹⁷ И. Јастребов, *Препис хрисовуља на Цетињу. О манастиру Св. Николи на Врањини*, Гласник СУД XLVII (1879) 231.

²⁴¹⁸ М. Благојевић, *Државна управа*, 278.

Никола, мада не можемо бити сасвим сигурни да је реч о већ помињаној особи.²⁴¹⁹ Кефалију су Матагужи имали и 1494, када је то био Драгаш Ђуровић. Њега је Ђурађ Црнојевић одредио као пристава да са двадесет четири властелина из околних катуна исправи међе Орахове Љуте, како би Шћепан Малоншић добио трећину тог поседа као пронију, како је прописао две године раније.²⁴²⁰ Нешто раније те 1492. иста личност је забележена као пристав, али са звањем дворанина. Наглашено је и тада да је из дружине Матагужа. Тада је управо била реч о давању проније Шћепану Малоншићу.²⁴²¹ Видимо да је, практично, у оба случаја имао исти задатак, само једном као дворанин, а други пут као кефалија. Извори недвосмислено сведоче да је и међу Малоншићима постојао кефалија. Предузимајући мере да се Голубовићима врате имања која су им одузета, Иван Црнојевић је позвао Богдана Шћепановића који је тада био кефалија међу Малоншићима и наредио му да Голубовићима врати раније одузете баштине. Изашавши на терен, Богдан их је увео у посед имања која им је узео господар, али није успео исто да учини са земљиштем које им је узело племе Малоншића.²⁴²² Ради утврђивања међа између Кчева и Пјешиваца, Ђурађ Црнојевић је, поред 24 властелина, ангажовао и кефалију Радосава Богдановића.²⁴²³ Нема података на ком подручју је Радосав био кефалија, али је извесно да није био кефалија Пјешиваца или Кчева, јер тако не би био неутралан при извршавању постављеног задатка. Следствено раније наведеним примерима, питање је да ли се може прихватити претпоставка да је био кефалија нешто ширег подручја.²⁴²⁴ Исто тако, није познато за коју област је био везан кефалија Новак, који је у име свог господара, децембра 1493. у Будви увођен у посед кућа, њива, винограда и друге имовине, коју је Ђурађ Црнојевић купио у поменутом граду.²⁴²⁵ Логично је помислити да је Новак дужност кефалије обављао негде у близини Будве.²⁴²⁶ Подаци о кефалијама у држави Црнојевића нису превише бројни, али допуштају да се извуку одређени закључци. Најпре, увиђа се да су кефалије своју службу

²⁴¹⁹ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 194; М. Благојевић, *Државна управа*, 278.

²⁴²⁰ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића*, 20.

²⁴²¹ Исто, 16.

²⁴²² Исто, 14–15.

²⁴²³ Исто, 14.

²⁴²⁴ Такво мишљење изнео је: М. Благојевић, *Државна управа*, 280.

²⁴²⁵ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића*, 17–19; М. Благојевић, *Државна управа*, 280.

²⁴²⁶ М. Благојевић, *Државна управа*, 280.

вршиле на територији одређеног племена или ратничке дружине којој су и сами припадали. Разликовало се то од пређашње праксе у српској држави, где су кефалије резидирале у градовима. То и није било могуће на територији Црнојевића, на којој и није било значајнијих градских насеља.²⁴²⁷ Важна разлика лежи и у чињеници да они, иако су били владареви опуномоћеници, нису били његови чиновници. Наиме, они то нису могли бити, јер су потицали из средине у којој је требало да спроводе налоге Црнојевића. Разлог томе треба тражити у снази ратничких дружина, којима је било готово немогуће наметнути старешину са стране. Личности постављане за кефалије морале су уживати углед, те је вероватно да су бирани из најугледнијих породица.²⁴²⁸ Пример Малоншића показује колико је таквом кефалији некада било тешко да на терену спроведе владареве инструкције. Надлежности кефалија у држави Црнојевића, како анализирани извори показују, подударају се са онима у другим српским областима. Највише је вести о томе да су вршили разграничења између поседа. Крајем XIV века то је, да се подсетимо, чинио и кефалија Бранко.²⁴²⁹ Постојао је такође и под Немањићима обичај да кефалије одлазе за рачун својих владара у Дубровник, као што је Новак отишао у Будву да прими поседе Ђурђа Црнојевића.²⁴³⁰ Са друге стране, остаје непознато да ли су имали неке војне обавезе, као и да ли су поседовали извесна судска и полицијска овлашћења. С обзиром на велику самосталност ратничких дружина, није извесно да је то био случај. Како су дужност вршили у свом племену, тешко да су уживали неке посебне приходе, јер би их то издвајало од осталих чланова дружине.

Основни облици својине у области под влашћу Црнојевића су били баштина и пронија, те је јасно да нису мењали систем који је постојао у Деспотовини. Баштине су поседовали како сами Црнојевићи, тако и њихова властела. Заснивајући властелинство Богородичиног манастира у Цетињу јануара 1485, Иван Црнојевић му је поклатио одређена земљишта, винограде, места за риболов, брда, воденице и планину Ловћен. Одредио је да се храму даје и 30 перпера од његове которске царине као и одређене количине соли и дрва.²⁴³¹ Изричито се

²⁴²⁷ Исто, 280.

²⁴²⁸ Исто, 278, 280–281.

²⁴²⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 164.

²⁴³⁰ М. Благојевић, *Државна управа*, 280.

²⁴³¹ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 204–206; Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 530–533.

само за Ловћен каже да је био баштина,²⁴³² али је готово извесно да је такав био статус и осталих дарованих поседа. Имајући у виду оно што је Иван поклатио, да се закључити да су његови поседи били скромни.²⁴³³ Планинско подручје и није омогућавало постојање неких већих земљопоседа. Важније су за нас одредбе ове повеље које нам указују на приходе које су уживали држаоци баштина. Говорећи о онима који ће се населити на црквеном земљишту, зетски господар је прописав да свака кућа има давати манастиру три *крбле* вина и по један стар пшенице, а „ **дрџги старь глотине сока**”.²⁴³⁴ Овако формулисана одредба оставља нас у дилеми да ли се соће односи на обе врсте жита или само на *глотину*, која је представља нечисту или мешану пшеницу.²⁴³⁵ Расправљајући о томе, Милош Благојевић је изнео мишљење да је давање два стара пшенице одговарало давању по пола кабла жита на Божић и Митровдан, како је прописивао *Душанов законик*.²⁴³⁶ Реална висина ове дажбине није позната, услед чињенице да није извесно колико је износио један стар.²⁴³⁷ Новчани еквивалент ове дажбине, који је по *Душановом законик*у износио један перпер, у повељи Ивана Црнојевића се не помиње. Значило би то истовремено да је новца на том подручју било мало, те да су натурална давања имала предност. Соће се иначе давало владару, али како је Иван ослободио манастирска имања свих „ *данака господских*“, није изненађујуће што је ова дажбина припала цетињском храму. Треба нагласити да је и у области Црнојевића, по свој прилици, основни порез који се дуговао владару износио један дукат по огњишту. Дајући 1492. пронију Шћепану, сину Николе Голубовића, Ђурађ Црнојевић је прописав да од ње мора давати од дажбина само један дукат њему као владару.²⁴³⁸ Давање соћа уместо дуката су и Млечани допуштали само као посебну привилегију. Можда је слично учинио и Иван Црнојевић у жељи да подстакне насељавање на поседима манастира. Опет се, међутим, отвара питање које су дажбине људи дуговали својим господарима, јер су соће и дукат припадали владару. Давање вина, поменуто у повељи цетињском

²⁴³² Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 205.

²⁴³³ Исто, 200.

²⁴³⁴ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 205.

²⁴³⁵ И. Божић, *Доходак царски*, 73.

²⁴³⁶ М. Благојевић, *Соће*, 20.

²⁴³⁷ Исто, 20, нап. 83.

²⁴³⁸ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 217.

храму, могло је замењивати уобичајену обавезу обраде винограда.²⁴³⁹ Чини нам се да то није могла бити једина обавеза зависних људи, пошто је било подручја где је винограда било јако мало. Најпре би се могло помислити на неку радну обавезу везану за обрадиво земљиште, мада услед недостатка извора то остаје у домену спекулације. Са друге стране, из повеље коју овде анализирамо дознајемо да је манастир могао давати у закуп одређене количине земљишта. Свако ко би узео земљу у закуп имао је храму да даје четврту летине. Сам Иван Црнојевић истиче да је наплаћивао закуп у висини 1/3 приноса док је држао имања на Ловћену и Цетињу.²⁴⁴⁰ Повољнија цена закупа је овде прописана вероватно из разлога да би се становништво подстакло да обрађује поља на поменутом подручју. Мора се нагласити да је у околини Дубровника и Котора уобичајена висина закупнине износила 1/4 летине.²⁴⁴¹ Готово да нема сумње да је и остала властела, попут Ивана Црнојевића, захтевала 1/3 приноса са ораница када их је давала у закуп.

Постојање пронија у држави Црнојевића не изненађује ако се узме у обзир скромност подручја која су поседовали владари. Њима је зато давање пронија било најбољи начин да награде властелу, а да не отуђе своје поседе. Доиста сведочанства о пронији нас доводе до питања, да ли се под Црнојевићима сачувала суштина ове институције. Имамо податак да је још Стефаница Црнојевић доделио једну пронију. Вест о томе се налази у повељи Ђурђа и Стефана Црнојевића из 1495. цетињском манастиру. Издавачи документа су образлагали да је њихов деда својевремено дао пронију Михаилу Пиперу, коју му је касније због невере одузео Иван Црнојевић. Они су, пак, одлучили да је поклоне манастиру.²⁴⁴² Нешто је садржајнија вест о пронији из јануара 1492. године. Тада су браћа Ђурађ и Стефан Црнојевић издали документ у коме су истакли да су одузели пронију Радоњи Балочевећу и његовом сину Ивану због убиства које су починили, и доделили је Шћепану, сину Николе Голубовића из дружине Малоншића. Дата му је пронија у прђију, као вечна баштина. Том приликом није одузет део те проније који је припадао Грубачевићима.²⁴⁴³ Показало се, међутим, да одлука о даривању проније из 1492. није спроведена, те

²⁴³⁹ М. Благојевић, *Соће*, 20.

²⁴⁴⁰ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 217.

²⁴⁴¹ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 188–190.

²⁴⁴² Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 240; Г. Острогорски, *Пронија*, 174.

²⁴⁴³ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 217.

је крајем 1494. Ђурађ Црнојевић издао тим поводом још једну исправу. Нагласио је да се сам уверио да Шћепану Малоншићу није дата трећина места Орахове Љути. Именовано је зато фебруара месеца 1494. 24 властелина из околних катуна и кефалију Матагуџа Драгаша Ђуровића да одреде међе поменутог места и тако Шћепана уведу у посед. Пошто је донео опис међа, Ђурађ Црнојевић казује да је свог властелина наградио због верне службе његовом оцу, истичући да посед држе као баштину и он и његови наследници. Уз то, даровао је њему и његовој породици још пет кућа са људима.²⁴⁴⁴ Неубичајено је, дакле, што се у оба документа наглашава да се пронија даје у баштину, а у првом се чак помиње као прђија. Истиче се у оба документа и наследност додељеног села. Уочавамо извесно мешање појмова пронија и баштина, које несумњиво указује на дегенерацију ове институције.²⁴⁴⁵ Према Георгију Острогорском, то ипак не значи да се пронија уистину претворила у баштину или чак прђију, како стоји у једном од докумената. Тиме се по њему желело само да нагласи право на наслеђивање проније.²⁴⁴⁶ Презентоване повеље не помињу директно да је пронија за собом повлачила одређену службу њеног држаоца. На једном месту у својој повељи Ђурађ и Стефан су, молећи своје наследнике да њихов дар потврде, записали да им „ са њрдїемь послѣжити вамь тои прони”.²⁴⁴⁷ Значило би то да је и даље постојала конкретна сврха давања земљишта у пронију, чија је наследност пак постала неоспорна. Пронијари су са свог поседа били дужни и да плаћају одређене дажбине владару. Годишње је од своје проније Шћепан Малоншић био у обавези да даје један дукат.²⁴⁴⁸ То подсећа на давање дуката по огњишту,²⁴⁴⁹ мада се овде изгледа односило на читаву пронију, коју је доиста чинила само трећина једног села. Како није познато колико је кућа било на тој трећини села, не може се прецизно одредити висина ове дажбине.

Скромна снага којом су располагали Црнојевићи није им омогућавала да се снажније одупру Турцима. Иван Црнојевић је већ 1479. изгубио своју област, али

²⁴⁴⁴ Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића*, 20.

²⁴⁴⁵ Г. Острогорски, *Пронија*, 174.

²⁴⁴⁶ Исто, 174.

²⁴⁴⁷ Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 218.

²⁴⁴⁸ Исто, 217.

²⁴⁴⁹ И. Божић, *Доходак царски*, 74.

је након смрти султана Мехмеда II успео да је поврати.²⁴⁵⁰ Његов син је опсато на власти до 1496, када је под притиском Османлија био приморан да напусти земљу, док се Стефан одржао само на породичним поседима још три године.²⁴⁵¹ Понадавши се да ће поново добити од султана своју област, Ђурађ је 1500. из Италије пребегао скадарском санџакбегу. Завршио је, међутим, као обичан тимарник у Анадолији.²⁴⁵² Турским заузимањем области Црнојевића готово да се угасио властеоски слој и у Зети. Под млетачком влашћу Паштровићи су задржали повлашћени статус,²⁴⁵³ али то је имало само локални значај. Долазак Османлија и на ово подручје умногоме је изменио читав друштвени живот.

Одумирање властеоског слоја у оквиру српског становништва није био процес који се одиграо брзо. Трајао је најмање до половине XVI века. Условљен је био многим разлозима, међу којима је, рекли бисмо најважнији био непостојање српске државе у којој би он у пуној мери могао да се развија. Свакако да је и након назначеног периода било особа из редова српског живља које су уживале племићки статус. Међутим, они нису имали већу снагу нити моћ одлучивања. Посебно то важи за некадашње подручје Деспотовине. Свест о постојању некада снажног српског властеоског слоја одражавала се и у покушајима појединаца да истакну своју рођачку везу са њом. Та веза је обично била фиктивна, те је грађена путем преписа *Илирског гробовника*. Обично се то односило на чланове породице Охмућевића - Гргурића. Поред јачања сопственог угледа, такве конструкције су имале за циљ да тим породицама обезбеде поседе на Балкану у случају протеривања Турака.²⁴⁵⁴ Готово потпуно непостојање српског племства имало је важан утицај на друштвене односе када се првих деценија XIX формирала нова српска држава. Кнез Милош Обреновић је одбио све предлоге да успостави племићки слој у својој држави, којем би онда поделио имања. Одлукама из 1835.

²⁴⁵⁰ *Историја Црне Горе* II–2, 317–318, 323–324 (И. Божић).

²⁴⁵¹ Исто, 345–347; *Историја српског народа* II, 429 (М. Благојевић–М. Спремић).

²⁴⁵² *Историја српског народа* II, 429 (М. Благојевић–М. Спремић).

²⁴⁵³ И. Божић, *Паштровићи*, 129–131, 137–143, 148–149.

²⁴⁵⁴ С. Рудић, *Властела Илирског гробовника*, Београд 2006, 25–37, 59–60.

тако нешто је онемогућено, што је потврђено и 1838. у Четвртом хатишерифу.²⁴⁵⁵
Имало је то значајне последице за даљи друштвени и економски развој у српској држави.

²⁴⁵⁵ Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 2004, 55–57.

Закључак

Проучавање српског средњовековног властеоског слоја показало се као изузетно комплексна тема. Наш фокус је био на периоду српске средњовековне државности који је познат под називом Деспотовина. Како бисмо истраживање поставили на солидније основе, било је неопходно да се осврнемо и на ранија раздобља. Укључивало је то важна питања попут оних везаних за формирање властеоске групације у српском друштву, њено постепено одвајање од осталих слојева, те озакоњење њеног положаја. Показало се да је процес настанка и јачања најмоћнијег слоја у српској држави имао бројне подударности са сличним дешавањима у другим средњовековним земљама. Кључни извор за суштинско и разумевање положаја властеле, без сумње је био *Душанов законик*. Његове одредбе нису имале значај само у времену у коме су настале, већ су остале актуелне за све време постојања српске средњовековне државе. Посебно то добија на значају када се узме у обзир да повеље из времена Деспотовине садрже врло мало података о правима и обавезама властеле. Најважнија дужност властеле била је, према поменутом законском споменику, учешће у војним походима и сакупљање соћа у корист владара. Такође, његове одредбе су дефинисале и питање наслеђа баштина, што је било од изузетног значаја за елитни слој. Донео је и важне прописе о пронији, византијској институцији, која је највероватније са освајањима краља Милутина нашала место и у српској држави. Најзад, *Душанов законик* садржи и одређене прописе о властелинима који су се налазили у државној служби на позицијама логотета, војвода и кефалија. Са друге стране, и овај законски текст нам не говори пуно о хијерархијским односима међу властелом.

Распадање Српског царства донело је значајне промене властеоском слоју. Слабљење централне власти довело је практично до цепања државе на територије под влашћу обласних господара. Уздрамао је тај процес дотадашњу друштвену хијерархију и довео до уздизања неких до тада мање значајних породица, мада то

не значи да су оне старе изгубиле значај. Све снажније продирање Османлија на Балканско полуострво додатно је увећало значај властеле, која је била главни носилац одбране угрожених подручја. Велике битке, као што су Маричка и Косовска, довеле су до гашења читавих властеоских породица. Из тог разлога посебно је био угрожен опстанак области Лазаревића. Ступањем у вазални однос њихових владара према Османлијама, на властелу је пао и терет учешћа у помоћним трупима приликом турских војних похода. Ангорска битка из 1402. донела је прекретницу, пошто је султан Бајазита I у њој доживео страховит пораз. То је омогућило Стефану Лазаревићу, који је убрзо после ње постао и деспот, да води политику ширих замаха него до тада и отпочне са јачањем своје државе. Имало је то важне реперкусије и за властелу.

Централну тему нашег излагања поделили смо у три целине, од којих се прва тиче односа централне власти и властеле. Потрудили смо се да покажемо да је елитни слој имао велику моћ и након 1402, али да је деспот Стефан успео уз много муке да је сломи до 1410. године. То је, како се чини, искористио да уздигне одану властелу, која неће стварати интриге против њега, што је раније често био случај. Заиста, након тога није забележено да је централна власт била угрожена удруживањем великаша против ње. Изазова је, и поред тога, било за централну власт. Један од њих је да се након 1421. године, очува верност властеле са подручја Зете. Деспоти су у томе имали пуно проблема и готово никада нису потпуно успели. Мноштву тамошњих ратничких дружина није одговарала јака централна власт, пошто су настојали да задрже своју аутономију. Посебно се то односи на деспота Ђурђа Бранковића, који због честих турских напада није могао довољно пажње да посвети приликама у Зети.

Зависност Деспотовине од сарадње са Угарском и Османским царством довела је и до стварања различитих табора међу властелом. Први пут се то озбиљније одразило 1439, у време њеног првог пада под турску власт. Тада су се неки угледни властелини одлучили да покушају да задрже своје поседе под новим господарем, док су други следили деспота Ђурђа у његовим настојањима да обнови своју државу. Поново је то дошло до изражаја последњих година постојања Деспотовине, када је постало јасно да се она не може одржати. Услед смењивања власти различитих спољнополитичких опредељења, део властеле је

губио своју моћ и поседе, док се други уздизао. Централна власт, тада готово потпуно немоћна да се избори са спољном опасношћу, изгубила је контролу и над понашањем властеле.

Основ моћи властеле лежао је у поседима којима је располагала. Утицајна властела располагала је, пре свега, баштинама. Зато смо држаоцима ових врста имања посветили једно поглавље. Када је властела уживала неки посед као баштину, значило је да га може оставити у наслеђе, продати, заменити, поколониити или дати у мираз. Владар ју је могао одузети властелину само ако почини неверу према њему. У том погледу се ништа није променило у односу на време пре 1402. године. Држање баштине је за собом повлачило и извесне обавезе, као што су учествовање у војним походима и прикупљање дажбина од зависних сељака у корист владара. Војне дужности су у овом периоду биле посебно тешке због честих ратовања са Турцима. Поузданији закључци о томе које су обавезе имали потчињени сељаци према властели нису се могли извући услед недостатка изворних података. Поред учешћа у ратним операцијама, властела је требало и саветима да помаже свог владара. Чинила је то на саборима и преко државног савета који у доба Деспотовине добија на значају.

Највећи углед и моћ имала је властела која се налазила у државној служби. Са једне стране, то је била властела на двору, која је имала велики утицај због сталних контаката са владарем. Носиоци војних титула добијали су све више на значају од око 1410, када је почела да се спроводи реформа државне управе којом је она на извештан начин милитаризована. Отуда су личности са звањем војвода заузимале истакнуто место међу властелом. Нарочито се то односи на велике војводе, који су службовали на двору и, по свој прилици, били на врху хијерархије елитног слоја. За њима је следио положај великог челника, који у доба Деспотовине обавља дужност управника двора. То потврђује чињеница да су крајем треће деценије XV века велики војвода Радослав Михаљевић и велики челник Радич били најутицајнији властелини у српској држави. Важно место у оквиру управе задржале су функције логотета и протовестијара, као управника владареве канцеларије односно финансија. Када је реч о локалној управи, реформом државне управе формиране су посебне административне јединице под називом *власти*, на чијем челу су се налазиле војводе, концентришући војну и

цивилну власт на повереном им подручју. У значајнијим градовима какви су били Ново Брдо и Сребрница, њима су у обављању војних послова помагале кулске војводе, а у вршењу цивилних дужности кнез и веће пургара. Колико се могло утврдити, војводе се обично нису дуго задржавале као управници једне власти, већ су премештани на друге функције. Издржавали су се захваљујући разним дажбинама, на чије убирање су имали право. Све речено не значи да је властела за коју није познато да је носила одређена звања, била без моћи и утицаја. Постоје примери да је један од чланова породице службовао на двору, док се други пре свега бринуо о породичним добрима. Никола Родоп је био челник и протовестијар деспота Ђурђа Бранковића, чији је брат Родоп познат као значајан ктитор, иако нема назнака да је носио одређену титулу. Недостатак извора онемогућава потпунију представу о локалној властели која се није истицала неком посебном службом за владара.

Период Деспотовине карактеристичан је и по великом броју странаца који су стекли властеоски статус у српској држави. Турци су се као носиоци војводских титула појавили под деспотом Стефаном, у чију су службу ступили свакако након 1402, када је отпочео грађански рат у Османском царству. Није искључено да је било и Угара који су преко војног ангажовања стекли властеоски статус. Долазак Грка био је последица пада византијских територија под османску власт и рођачких веза са Ирином Кантакузин, супругом деспота Ђурђа. С временом су успели да изграде велики утицај и стекну прилично богатство. Највећи успон међу њима свакако је остварио Ирнин брат Тома Кантакузин, који је постао једна од најмоћних личности у држави. Потомак угледне византијске породице био је и велики војвода Михаило Анђеловић, који је чак у једном моменту постао прва личност у Деспотовини. За време владавине Ђурђа Бранковића и истакнути Дубровчани почињу да заузимају важне положаје на двору. Обично су за деспота обављали важне дипломатске мисије или му помагали у руковођењу финансијама. Захваљујући томе, Паскоје Соркочевећ и Дамјан Ђурђевић ушли су у ред најважнијих деспотових саветника. Верно служење деспоту Ђурђу омогућило им је и да стекну поседе у српској држави.

Материјална моћ властеле се и у првој половини XV века заснивала, првенствено, на поседовању обрадивог земљишта. Запажа се, међутим, да

богатији великаши почињу да се укључују у рударско пословање, чиме су стицали удео у све већим приходима које је доносила експлоатација племенитих метала. Вероватно су због тих послова куповали куће у градовима који су били значајни рударски центри. Захваљујући својим приходима, богатија властела је куповала скупоцену одећу, подизала и даривала цркве и манастире. Управо се преко ктиторске делатности може делимично протумачити духовни свет властеле овог периода. Опажено је да је већи број истакнутих властелина настојао да прилозима обезбеди себи уточиште у неком од светогорских манастира. На такве одлуке утицао је не само огроман духовни углед Свете горе, већ и песимистична размишљања о могућности опстанка Деспотовине пред турским налетима. Идеја смерног монашког живота тако је надјачавала витешке идеале, чије је присуство такође забележено.

Институција проније наставила је да живи и у Држави српских деспота, сачувавши своје основне карактеристике и разлику у односу на баштину. Мора се нагласити њен држалац у ово доба није морао искључиво обављати војне дужности, већ се владару могао одужити и вршењем одређених цивилних послова. Било ју је могуће оставити у наслеђе, али се за то морала добити посебна дозвола од стране владара. Новину у односу на ранији период представља чињеница да су проније додељиване и Дубровчанима. Приходи од ове врсте имања не могу се тачно проценити, али су, по свој прилици, били слични онима који су се могли остварити од баштина. Карактер проније као условног поседа утицао је на њено ширење у време Деспотовине. Веома утицајни логотет Стефан Ратковић је тако све до јесени 1458, колико се могло утврдити, располагао само пронијама.

Османским заузећем Деспотовине није се аутоматски угасио њен властеоски слој. Један његов део се приклонио освајачу од кога је добио на уживање углавном скромне тимаре, уз обавезу вршења војне службе. Угарски краљ Матија Корвин је, са друге стране, успео да привуче к себи одређен број угледних властелина дарујући им поседе, а Вуку Гргуревићу чак и деспотску титулу. Извесне установе, посебно значајне за властелу српских деспота, наставиле су свој живот и у држави Црнојевића. Српска властела у Угарској била је посебно мотивисана за борбе са Турцима, гајећи наде да ће доћи до обнављања

Деспотовине. Таква очекивања се нису остварила, а до краја XV века са историјске позорнице отишла је властела која је била активна и пре пада Смедерева 1459. године. Традиције српске државности угасиле су се у поменуто време и у Зети, коју су такође заузели Турци. Деспотска титула од почетка XVI века није додељивана Бранковићима, чија се мушка линија угасила. Средином XVI века међу Србима је остало мало племића и спахија, који нису имали готово никакву политичку тежину. Процес нестајања елитног слоја имао је огромне последице по даљу историју српског народа.

Главни циљ нашег истраживања био је да се покуша да да заокружена представа о властеоском слоју Државе српских деспота. Због тога смо настојали да, колико је то било могуће, фокус проучавања изместимо са разматрања животног пута властелина познатих из извора. Зато је било неопходно да скренемо пажњу на то да су се обавезе и права властеоског слоја обликовали сходно политичком тренутку. Притом пре свега мислимо на утицаје из Угарске и сталну опасност која је претила од Османског царства. Отуда смо обратили пажњу на увећане војне обавезе које су у XV веку теретиле угарско племство, али које оно углавном није било у стању да испуњава. Слична ситуација је, чини се, била и у Деспотовини, те је зато забележено велико ангажовање најамника од стране српских владара. Свест о снажној власти османских султана утицала је изгледа на деспота Стефана да одлучним мерама сломи политичку снагу властеле. Такође, у сврху стварања јасније слике о моћи властеле, потрудили смо се да направимо процену њених прихода, свесни хипотетичности изнетих закључака. Коначно, сматрамо вредним што је покушано да се укаже на неке аспектне приватног живота српске властеле. Одлуку одређеног великаша да се замонаши посматрали смо и из угла пророчанстава која су постојала у то време.

Учињене напоре у проучавању властеоског слоја, наравно, не сматрамо коначним. Одређене теме су можда тек само отворене и чекају нека нова истраживања.

Библиографија

Списак скраћеница

- Vjesnik ZA– Vjesnik Zemaljskog arhiva
VIG –Vojno-istorijski glasnik
ГДИ – Годишњак за друштвену историју
Глас САН – Глас Српске академије наука
Глас САНУ – Глас Српске академије наука и уметности
Глас СКА – Глас Српске краљевске академије
Гласник СУД – Гласник Српског ученог друштва
ГНЧ – Годишњица Николе Чупића
ГСНД – Гласник Скопског научног друштва
Зборник за друштвене науке МС – Зборник Матице српске за друштвене науке
Зборник МС за историју – Зборник Матице српске за историју
ЗЛУМС – Зборник Матице српске за ликовне уметности
ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института
ЗФФ у Београду – Зборник Филозофског факултета у Београду
ИГ – Историјски гласник
ИЧ – Историјски часопис
ЈФ – Јужнословенски филолог
ЛМС– Летопис Матице српске
Прилози КЈИФ– Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
Саопштења – Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе
Starine JAZU – Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti
Споменик САНУ – Споменик Српске академије наука и уметности
Споменик СКА – Споменик Српске краљевске академије
ССА – Стари српски архив
Rad JAZU – Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti

Извори

- В. Алексић, *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, Стари српски архив 8 (2009) 69–80.
- Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре Атонске*, Споменик СКА 56 (1922) 6–21.
Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, Загреб 1866.
- J. M. Bak, P. Engel, J. R. Sweeney, *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Decreta Regni Mediaevalis Hungariae, 1301-1457*. vol. 2, Salt Lake City 1992.
- М. Благојевић, *Земљораднички законик. Средњовековни рукопис*, Београд 2007.
- С. Божанић, *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, ССА 6 (2007) 11–17.
- С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића којом ослобађа манастир Хиландар плаћања „турског данка“*, ССА 9 (2010) 147–158.
- С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира Светог Георгија манастиру Хиландару*, ССА 8 (2009) 119–128.
- С. Бојанин, *Повеља цара Стефана Уроша којом потврђује дар великог војводе Николе Стањевића манастиру Хиландару*, ССА 1 (2002) 103–115.
- Д. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smedrevsku, Kruševačku i Vidinsku oblasat*, Београд 1974.
- Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950.
- Ђ. Бубало, *Повеље Маре Бранковић и синова јој Гргура, Ђурђа и Лазара манастиру Хиландару*, Прилози КЈИФ LXV–LXVI, 1–4 (2001) 75–105.
- J. SJ. Valentini, *Acta Albaniae Veneta: saeculorum XIV et XV. Pars. 2 Saeculum XV praescanderbegianam periodum complectens* VIII, München 1970.
- А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415-1460)*, Београд 1997.
- А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Евпраксији*, ССА 1 (2002) 131–142
- А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви*, ССА 2 (2003) 193–202.
- А. Веселиновић, *Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица*, ССА 8 (2009) 183–203.

- Византијски извори за историју народа Југославије VI*, Београд 1986.
- Joannis Gundulae, *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451)*, Zagrabiae 1893.
- Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, пр. Г. Мак Данијел, Дамњан Петровић, Београд 2008.
- М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, Београд 1957.
- М. Динић, *Из Дубровачког архива III*, Београд 1967.
- М. Динић, *Три ћириловска писма из 1447. године*, ПКЈИФ XV, 1–2 (1935) 166–169.
- Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to The Ottoman Turks, An Annotated Translation of „Historia Turco-Byzantina”* by Н. Magoulias, Detroit 1975.
- П. Драгичевић, *Четири документа Дубровачке општине поводом спора око дугова Франка Басиљевића породици Бранковић*, ССА 11 (2012) 135–149.
- Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, Београд 2010.
- Гл. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена. Два турска хроничара из XV века*, Братство 26 (1932) 81–125.
- Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ.1, св.1, 1348–1520, Београд 1940.
- Б. Живковић, *Конзерваторски радови на фрескама манастира Каленића*, Саопштења IV (1961) 181–187.
- Д. М. Живојиновић, *Повеља великог слуге Јована Оливера манастиру светог Димитрија у Кочанима*, ССА 11 (2012) 25–32.
- Д. Живојиновић, *Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину*, ССА 9 (2010) 3–17.
- Д. Живојиновић, *Простагма краља Душана кефалији Рајку*, ССА 10 (2011) 29–36.
- О. Зиројевић, И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444-1446)*, Врањски гласник 4 (1968) 378–416.
- П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.
- П. Ивић, В. Ђурић, С. Ћирковић, *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, Београд–Смедерево 1989.
- Н. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle I–III*, Paris 1899–1902.

- И. Јастребов, *Препис хрисовуља на Цетињу. О манастиру Св. Николе на Врањини*, Гласник СУД XLVII (1879) 219–231.
- Д. Јечменица, *Прва стонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2010) 25–50.
- Д. Јечменица, *Хрисовуља цара Стефана Душана Дубровчанима са два пратећа акта*, ССА 11 (2012) 33–58.
- А. Ивић, *Неколико ћирилских споменика из XVI и XVII века*, Vjesnik ZA 1 (1913) 93–94.
- N. Iorga, *Notes et extraits pour servir l'histoire des croisades au XVe siècle*, I–III, Paris 1899–1902.
- К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892).
- В. Ст. Карацић, *Српске народне пјесме. Књига друга у којој су пјесме јуначке најстарије*, Београд 1958.
- Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*, В. Јагић, Гласник СУД XLII (1875) 223–328.
- К. Филозоф, *Повест о словима / Житије деспота Стефана Лазаревића*, пр. Г. Јовановић, Београд 1989.
- Б. Кораблев, *Actes de L' Athos. V. Actes de Chilandar, Actes de Chilandar. Deuxième partie, actes slaves*, Византијској Временник XIX (1915).
- А. Крстић, *Документи о угарским поседима деспота Ђурђа датим у залог Јовану Хуњадију 1444. године*, Miscellanea (Мешовита грађа) XXXII (2011) 125–156.
- М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, Byzantinoslavica 6 (1935–1936) 166–185.
- Н. Лемајић, *Уговор у Тати између деспота Стефана Лазаревића и Жигмунда Луксембуршког*, Радови Филозофског факултета у Источном Сарајеву 9–2 (2007) 443–448.
- P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, S. Ćirković. *Actes de Lavra IV*, Paris 1982.
- P. Lemerle, G. Gargon, S. Ćirković, *Actes de Saint- Pantélémon*, Paris 1982.
- S. Ljubić, *Listine o одношajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike* III–X, Zagreb 1872–1891.

A. Magina, *Un nobil sarb in Banatul secolului XV-lea: Miloš Belmužević*, *Analele Banatului* Serie noua, Archeologie– Istorie XVIII (2010) 135–142.

В. Макушев, *Историјски споменици Јужних Словена и околних народа II*, Београд 1882.

С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке*, ССА 1 (2002) 13–29.

С. Марјановић-Душанић, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља краља Стефана Душана манастиру Хиландару. Потврда о поклону манастира Св. Ђорђа и села Уложшита које је Хиландару приложила Милишина жена Радослава*, ССА 9 (2010) 63–73.

С. Марјановић-Душанић, *Повеља краља Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 69–85.

Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Превод и правноисторијска студија*, Споменик САНУ 126, Београд 1985.

М. Месић, *Gradja tojih razprava u „Radu:“ Listine i izprave*, *Starine JAZU* 5 (1873) 109–280.

Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Vindobonae 1858.

М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД XXI (1867) 1–96.

М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Београд 1880.

К. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа Бранковића о прихватању ктиторства над Хиландаром*, ССА 5 (2006) 229–239.

К. Митровић, *Повеља деспота Ђорђа, Јована и Ангелине Бранковић манастиру Светог Павла*, ССА 6 (2007) 209–217.

К. Михаиловић, *Јаничарење успомене или турска хроника*, пр. и превео Ђ. Живановић, Београд 1986.

Р. Михаљчић, *Мљетске исправе цара Уроша (10. и 27. април 1357. године)*, ССА 3 (2004) 71–87.

Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Даровнице властееоске породице Вукославић*, ИГ 1-2 (1976) 99–105

Р. Михаљчић, И. Шпадијер, *Слово браће Бранковића манастиру Хиландар*, ССА 6 (2007) 151–166.

- Р. Михаљчић, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 151–160.
- С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла*, ССА 9 (2010) 75–86.
- С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару о спору око међа крушевске метохије*, ССА 3 (2004) 1–14
- С. Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару*, ССА 4 (2005) 135–149.
- С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђелска хрисовуља*, Београд 2003.
- А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003.
- А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, Београд 2007.
- В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћирилских повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књига I, 1186–1321*, Београд 2011.
- I. Nagy, A. Nyágy, *Magyar diplomáciai emlékek Matyás király koráabol (1458–1490) I*, Budapest 1875.
- С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, Београд 1898.
- С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.
- С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старог и српско-словенскога*, Београд 1904, 2000. (репринт)
- С. Новаковић, *Српски поменици XV–XVIII века*, Гласник СУД 42 (1875) 1–152.
- N. Oikonomides, *Actes de Kastamonitou*, Paris 1978.
- М. Орбин, *Краљевство Словена*, превод З. Шундрица, Београд 2006².
- Повест о Триштану и Ижоти*, Београд 1988, пр. И. Грицкат, Београд 1988.
- П. Поповић, С. Смирнов, *Два српска натписа на камену из прве половине XV века*, ГСНД XII (1933) 258–261
- М. Пуцић, *Споменици српски I–II*, Београд 1858–1862.
- Ђ. Sp. Radojčić, *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, Beograd 1960.
- Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962.
- Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана: 1349. и 1354*, Београд 1960.
- Н. Радојчић, *Пет писама с краја XV века*, ЈФ (1953–1954) 343–367.

- J. Радонић, *Прилози за историју браће Јакишића*, Споменик СКА 59 (1923) 63–75.
- F. Rački, *Iz djela E. L. Crijevića, Dubrovčanina*, *Starine JAZU* 4 (1872) 155–200.
- F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i hrvatskih listina*, *Rad JAZU* 1 (1867) 124–163.
- Роман о Троји. Роман о Александру Великом*, пр. Р. Маринковић, Београд 1986.
- И. Руvaraц, *Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу*, ЛМС 117 (1875) 108–121.
- С. Рудић, *Повеља дуге драчког Балше II Дубровчанима*, ССА 11 (2012) 101–106.
- Д. Синдик, *Повеља ћесара Угљеше*, ЗРВИ 38 (1999–2000) 385–394.
- Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, Мешовита грађа (Miscellanea) VI, Београд 1978, 181–205.
- А. Соловјев, *Зетска пресуда из 1445. године*, Архив за правне и друштвене науке 1–2 XXXIII (XL) 41 – 53.
- А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926.
- М. Стојаковић, *Vraničevski tefter. Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*, Београд 1987.
- Љ. Стојановић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890).
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1, I–2*, Београд–Сремски Карловци 1929–1934.
- Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927.
- Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи, I–VI*, Београд 1902–1926.
- Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типници, поменици, записи и др*, Споменик СКА 3 (1890) 1–226.
- Г. Сфранцес, *Хроника. Пад Византијског царства*, пр. М. Станчић, Београд 2011.
- J. Teleki, *Hunjadiak kora magyarországon X*, Pesten 1853.
- L. Thallózy, A. Áldasy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II, A Magyarország és Szerbia közötti összekötterések oklevéltára*, Budapest 1907.
- J. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489–1536*, Споменик СКА 42 (1909) 1–48.
- Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974.

Ђ. Трифуновић, *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, *Анали Филолошког факултета* 7 (1967) 67–74.

С. Ћирковић, *Две српске повеље за Лавру*, *Хиландарски зборник* 5 (1983) 91–99.

С. Ћирковић, *Латинички препис Рударског законика деспота Стефана Лазаревића. Увод, текст, превод и коментари*, Београд 2005.

С. Ћирковић, *Повеља деспота Јована Угљеше за властелина Новака Мрасоровића*, *ССА* 1 (2002) 93–98.

С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина за властелина Новака Мрасоровића*, *ССА* 1 (2002) 99–102.

С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику којом потврђује повеље ранијих српских владара*, *ССА* 4 (2005) 161–172.

С. Ћирковић, Р. Ћук, А. Веселиновић, *Србија у дубровачким тестаментима у XV веку* I, *Мешовита грађа (Miscellanea) XXII*, *Историјски институт*, Београд 2004, 9–80.

В. Ћоровић, *Силуан и Данило II, Српски писци XIV-XV века*, *Глас СКА* 136 (1929) 13–103.

Р. Ћук, *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и св. Павлу*, *ИЧ* XXIV (1977) 103–116.

G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. X, vol, IV, Budae 1844.

G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. X, vol, VI, Budae 1844.

G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. XI, volumen unicum (1438–1440), Budae 1844.

G. Fejér, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Huingariae gubernatoris, argumentis criticis illustrata*, Budae 1844.

V. Frankoi, *Mátyás király levelei, Kűlűgyi osztály, Második kötet, 1458–1479*, Budapest 1893.

V. Frankoi, *Mátyás király levelei, Kűlűgyi osztály, Második kötet, 1480–1490*, Budapest 1895.

H. Hadžibegić, A. Hadžić, E. Kovačević, *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1972.

Laonic Chalcocondil, *Expuneri Istorice*, ed. V. Grecu, Bucuresti 1958.

G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, GZM XXXIII–XXXIV (1921–1922) 115–196.

H. Šabanović, *Krajište Isa- bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.

Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987.

М. Шуица, *Писмо Дубровчана Николи Зојићу*, ССА 10 (2011) 123–128.

М. Шуица, Т. Суботин-Голубовић, *Повеља Вука Бранковића Дубровнику*, ССА 9 (2010) 99–109.

М. Шуица, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења Богородичиног у Ибру*, ССА 3 (2004) 107–123.

М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 143–166.

Литература

В. Алексић, *Властела Лазаревића са надгробних споменика из Богородице Пречисте у Ждрелу*, у: *Моравска Србија. Историја–Култура–Уметност*, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 143–156.

G. Althoff, *(Royal) Favor. A Central Concept in Early Medieval Hierarchical Relations*, in: *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations*, ed. B. Jussen, Philadelphia 2000, 243–269.

G. Althoff, *Satisfaction. Peculiarities of the Amicable Settlement of Conflicts in the Middle Ages*, in: *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations*. ed. B. Jussen, Philadelphia 2000, 270–284.

М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003.

М. Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, ИГ 1–2 (1990 – 1992) 15–23.

Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд 2010².

Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, у: *Моравска школа и њено доба*, Београд 1972, ур. В. Ђурић, 143–153.

J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine State manship*, New Brunswick - New Jersey 1969.

M. C. Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*, Cambridge 2012.

M. Bartusis, *Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204 – 1453*, Philadelphia 1992.

M. C. Bartusis, *Serbian pronoia and pronia in Serbia: the diffusion of an institution*, ЗРВИ 48 (2011) 177– 216.

М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001².

М. Благојевић, „Закон светог Симеона и светог Саве“, у: *Сава Немањић–Свети Сава. Историја и предање*, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 129–164.

М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004².

М. Благојевић, *Источна граница Деспотовине од 1428. до 1439. године*, ИГ 1–2 (1995) 23–36.

М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1–2 (1987) 29–42.

М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, у: *Крушевац кроз векове*, ур. А. Стошић, Крушевац 1972, 25–48.

М. Благојевић, *Посебни закони на манастирским властелинствима*, у: *Средњовековно право Срба у огледалу историјских извора*, ур. С. Ћирковић, К. Чавошки, Београд 2009, 21–33.

М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, у: исти, *Немањићи и Лазаревићи. Српска средњовековна државност*, Београд 2004, 355–389.

М. Благојевић, *Соће – основни порез средњовековне Србије. Једна перпера или кабао жита*, Глас САНУ СССХС, Одељење историјских наука, књ. 11 (2001) 1–44.

М. Благојевић, *Српско краљевство и државе у делу Данила II*, у: исти, *Немањићи и Лазаревићи. Српска средњовековна државност*, Београд 2004, 149–173.

М. Bloch, *Feudalno društvo*, Zagreb 2001².

И. Божић, *Доходак царски (Поводом 198. члана Душановог законика Раковачког рукописа)*, Посебна издања САН, књига ССLIV, Одељење друштвених наука 17, Београд 1956.

И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији“*, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 259–331.

И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 174–192.

И. Божић, *„Катуни Црне Горе“*, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 150–155.

И. Божић, *Коњ добри и оружје (уз 48. члан Душановог законика)*, Зборник МС за друштвене науке 13–14 (1956) 85–92.

И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 37–82.

И. Божић, *Средњовековни Паитровићи*, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 105–149.

И. Божић, *Параспор у Скадарској области*, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 241–258.

И. Божић, *Паитровићи*, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 105–149.

И. Божић, *Proniarii et capita*, ЗРВИ 8–1 (1963) 61–70.

И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина у Зети XV века*, у: исти, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 156–173.

С. Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној Србији: од краја XII до XV века*, Београд 2005.

Д. Војанић- Лукач, *Ко је ичествовао и затаничкој војсци*, *VVM* 6–7 (1962) 240–244.

В. Бошков, *Мара Бранковић у турским документима из Свете Горе*, *Хиландарски зборник* 5 (1983) 189–214.

Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. године*, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд 2011, 229–242.

Ђ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004.

Ђ. Бубало, *Шта значи отрок у српским повељама?*, *Зборник МС за историју* 56 (1997) 19–58.

А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, у: *Социјална структура српских градских насеља: XII до XVIII век*, ур. Ј. Калић, М. Чоловић, Смедерево - Београд 1992, 125- 137.

А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006.

А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, *ИГ* 1–2 (1987) 43–73.

А. Веселиновић, Р. Љушић, *Српске династије*, Нови Сад – Београд 2001.

А. Веселиновић, *Царински систем у доба Деспотовине*, *ИГ* 1–2 (1984) 7–38.

М. Гајић, *Сребрне чаше позног средњег века у Србији*, Београд 2010.

Р. Gárecki, *Words, Concepts, and Phenomena: Knighthood, Lordship, and the Early Polish Nobility, c. 1100 – c. 1350*, in: *Nobles and Nobility in Medieval Europe. Concepts, Origins, Transformation*, ed. A. J. Duggan, Woodbrige 2000, 115–155.

С. Given-Wilson, *The English Nobility in the Late Middle Ages. The Fourteenth–Century Political Community*, London – New York 1996.

Р. С. Gomes, *The Making of a Court Society. Kings and Nobles in Late Medieval Portugal*, Cambridge 2003.

И. Грицкат, *Предговор*, у: *Повест о Триштану и Ижоти*, пр. И. Грицкат, Београд 1988, 9–37.

М. Грковић, *Имена заробљених ратника Стефана Лазаревића у Самарканду*, *Ономатолошки прилози* 2 (1981) 93–101.

Р. Грујић, *Који је српски деспот умро као великосхимник Јован Каливит?*, *ГСНД* XI (1932) 233–237.

Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку*, ГСНД 13 (1934) 47–68.

Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, ИЧ V (1954–1955) 53–77.

Р. Грујић, *Светогорски азили за српске владоце и властелу после Косовске битке*, ГСНД 11 (1932) 65–95.

С. Димитријевић, *Борба с Турцима под Скобаљићем, Историја и предање*, Лесковац 1951.

Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне Јужне Угарске*, Зборник МС за историју 37 (1988) 7–41.

М. Динић, *Браничево у средњем веку*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 84–112.

М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, у: исти, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 220–227.

М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, ИЧ IX–X (1959) 139–149.

М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I–II*, Београд 1955–1962.

М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 44–54.

М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 68–83.

М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932.

М. Динић, *Област Бранковића*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 148–178.

М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 55–67.

М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 49–80.

М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу*, Зборник МС за друштвене науке 13–14 (1956) 93–98.

М. Динић, *Растислалићи. Прилог историји распадања српског царства*, ЗРВИ 2 (1953) 139–144.

М. Динић, *Реља Охмућевић. Историја и предање*, ЗРВИ 9 (1966) 95–117.

М. Динић, *Трпача у средњем веку*, у: исти, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 400–409.

М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967.

И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994.

И. Ђорђевић, *О средњовековној цркви св. Николе у Врању*, *Врањски гласник* 26–27 (1993–1994) 25–43.

Ј. Ђорђевић, *Војвода Никола Скобаљић и његове борбе у Дубочици у половини XV века*, ГНЧ 22 (1903) 115–146.

В. Ј. Ђурић, *Друштво, држава и владар у уметности у доба династије Лазаревић-Бранковић*, ЗЛУМС 26 (1990) 13–46.

И. Ђурић, *Податак из 1444. о светогорском манастиру Каракалу*, ЗФФ у Београду XIV–1 (1979) 211–218.

И. Ђурић, *Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолога, 1392-1448*, Београд 1984.

Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, ГСНД I–1 (1925) 135–176.

Р. Engel, *The realm of St. Stephen. A history of Medieval Hungary (895–1526)*, London 1997.

М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, ЗРВИ 11 (1968) 241–266.

М. Живојиновић, *Le grand čelnik Radić*, in: *Κλητόριον in memory of Nikos Oikonomides*, Athens – Thessaloniki 2005, 387–402.

М. Живојиновић, *Света Гора у светлости аката великог челника Радича манастирима Кастамониту и Ватопеду*, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд 2011, 57–62.

Е. Zachariadou, *Worrisome wealth of the čelnik Radić*, in: *Studies in Ottoman history in honour of professor V.L. Ménage*, edited by С. Heywood and С. Imber, Istanbul 1994, 383–397.

О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459–1683)*, Београд 1974.

В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.

М. Ивановић, *Црквени споменици XIII–XX века*, у: *Задужбине Косова: споменици и знамења српског народа*, ур. А. Јефтић, Призрен – Београд 1987, 385–547.

А. Ивић, *Историја Срба у Војводини. Од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929.

Х. Иналцик, *Османско царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 2003.

Историја Османског царства, пр. Р. Мантран, Београд 2002.

Историја српског народа I–II, Београд 1981–1982.

Историја Црне Горе II–2, Титоград 1970.

К. Јиречек, *Витешке игре у средњовековној Србији*, у: *Зборник Константина Јиречека I*, Београд 1959, 411–416.

К. Јиречек, *Историја Срба I–II*, Београд 1952.

В. Јовановић, *Родоповићи, Прилог српској средњовековној просопографији*, ЗФФ у Београду 17 (1991) 227–240.

Ј. Калић- Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.

Д. Ковачевић- Којић, *Приштина у средњем вијеку*, ИЧ XXII (1975) 45–74.

Д. Ковачевић- Којић, *Средњевјековна Сребреница, XIV– XV вијек*, Београд 2010.

I. Kolovos, *A bit of 1439 from the archives of the monastery of Xeropotamou (Mount Athos)*, Хиландарски зборник 11 (2004) 295–305.

Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу*, ЗРВИ 31 (1992) 1–179.

Р. Р. Kotzageorgis, *Two vakfiyyes of Mara Branković*, Хиландарски зборник 11 (2004) 307–323.

Б. Крекић, *Прилог проучавању проције у средњовековној Србији*, ЗРВИ 8–2 (1964) 227–233.

А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ XLIX (2002) 139–162.

А. Крстић, *Пад Србије из угла освајача: Ашикпашазаде и Дурсун-бег*, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд 2011, 303–319.

А. Крстић, *Средње Подунавље и Доња Посавина (1402-1541)*, Београд 2004, (необјављена магистарска теза).

Лексикон српског средњег века, пр. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999.

Н. Лемајић, *Породица Белмужевевића*, Истраживања 13 (1990) 73–80.

Н. Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица – Источно Сарајево 2006.

А. Лома, *Загорје Стефана Белмужевић - Куда је Јанко бежао са Косова*, Зборник Историјског музеја Србије 23 (1986) 13–24.

Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 2004.

Д. Мадас, А. Гајић, *Надгорбне плоче и гробови ктитора цркве Богородице Пречисте у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури*, Саопштења XV (1983) 221–242.

Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972.

Љ. Максимовић, *Севасти у средњовековној Србији*, ЗРВИ 32 (1993) 137–147.

Р. Маринковић, *Роман као књижевни род у средњовековној књижевности Јужних и Источних Словена*, у: *Роман о Троји/ Роман о Александру Великом*, пр. Р. Маринковић, Београд 1986, 17–38.

В. Марковић, *Ктитори, њихове дужности и права*, Прилози КЈИФ V (1925) 100–124.

С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост у доба породице Лазаревић: стари узорци и нови модели*, ЗРВИ 43 (2006) 77–93.

М. Мацура, *Османски феудализам*, у: *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, ур. М. Мацура, Београд 2001, 471–530.

С. Милојевић, *Мусићи. Просопографско истраживање једне српске средњовековне породице*, ИЧ XXXIII (1987) 5–36.

Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, Пожаревац 2007.

Е. Миљковић, *Пад Смедерева и оснивање смедеревског санџака*, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд 2011, 291–301.

Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак: 1476–1560. Земља, насеља, становништво*, Београд 2004.

Е. Миљковић-Бојанић, *Хришћани спахије у Смедеревском санџаку у другој половини 15. века*, у: *Моравска Србија. Историја–Култура–Уметност*, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 85–93.

Л. Мирковић, *Руденица*, Прилози КЈИФ I (1921) 83–112.

- Р. Михаљчић, *Војнички закон*, у: исти, *Изворна вредност старе српске грађе*, Београд 2001, 51–57.
- Р. Михаљчић, *Где се налазио град Петрус?*, у: исти, *Српска прошлост и народно сећање*, Београд 2001, 214–218.
- Р. Михаљчић, *Замена поседа у средњовековној Србији*, у: *Споменица академика Симе Ђирковића*, ур. С. Рудић, Београд 2011, 63–73.
- Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975.
- Р. Михаљчић, *Лазар Хребелановић. Историја, култ, предање*, Београд 1989².
- С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995) 51–66.
- С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, у: *Моравска Србија. Историја–Култура– Уметност*, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 7–19.
- С. Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско- турска граница*, ИГ 1–2 (1987) 75–88.
- С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.
- J. Morsel, *Inventing a Social Category: The Sociogenesis of the Nobility at the End of the Middle Ages*, in: *Oredering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations*, ed. B. Jussen, Philadelphia 2000, 200–240.
- C. J. Neville, *Land, Law and People in Medieval Scotland*, Edinburgh 2010.
- М. Николић, *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010.
- С. Новаковић, *Велики челник Радич или Облачић Раде, 1413-1435. Једна слика из традиционалне народне историје*, у: исти, *Историја и традиција*, Београд 1982, 79–120
- С. Новаковић, *Византијски чиновници и титуле у српским земљама од XI до XV века*, Глас СКА 78 (1908) 178–279.
- С. Новаковић, *Село*, (аутор додатног текста С. Ђирковић), Београд 1965.
- С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1893.
- С. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893.
- С. Новаковић, *Пронијари и баитиници, (Спахије и читлук-сахибије). Прилог к историји непокретне имовине у Србији XIII–XIX века. Једна глава из пространије дела „Народ и земља у старој српској држави“*, Београд 1887.

O. G. Oexle, *Perceiving Social Reality in the Early and High Middle Ages: A Contribution to a History of Social Knowledge*, in: *Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations*, ed. B. Jussen, Philadelphia 2000, 92–143.

Г. Острогорски, *Душан и његова властела у борби са Византијом*, у: *Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана 1*, Београд 1951, 79–86.

G. Ostrogorsky, *Observations on the Aristocracy in Byzantium*, *Dumbarton Oaks Paper* 25 (1971) 1–32.

Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1951.

Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965.

В. Петковић, *Родоп из Дренице*, Прилози КЈИФ VII (1927) 116–122.

Р. Петровић, *Откриће у Новој Павлици*, *Саопштења XV* (1983) 243–248.

Д. Павловић, *Роман у старој српској књижевности*, у: *Роман о Троји/ Роман о Александру Великом*, пр. Р. Маринковић, Београд 1986, 9–16.

М. Поповић, *Вешина ратовања и живот војника*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, пр. С. Марјановић–Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 218–245.

П. Поповић, *Неколико звона из XV века*, *Старинар IV* (1926–1927) 105–110.

I. Prlender, *Sporazum u Tati 1426. godine i Žigmundovi odbrambeni sustavi*, *Historijski zbornik XLIV-1* (1991) 23–41.

М. Пурковић, *Етикеција и друштвени дух у старој српској држави*, *Годишњак Скопског филозофског факултета II* (1938) 111–139.

М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978.

М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976.

Р. Радић, *Манастир Ватопед и Србија у XV веку*, у: *Трећа казивања о Светој Гори*, Београд 2000, 84–99.

Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940.

Н. Радојчић, *Унутрашњи и спољашњи чиновници*, Прилози КЈИФ XX (1954) 70–71.

Ђ. Сп. Радојичић, *Мркишина црква и „Штавско господство“ (Историјска основа једног народног предања)*, *Старинар XII* (1937) 36–45.

Ђ. Сп. Радојичић, *О поменику св. Богородице Љевишке (рукопис бр. 227 Народне библиотеке у Београду)*, Старица XV (1940) 43–69.

Ђ. Сп. Радојичић, *Феудална породица Багаши из Врања (XIV и почетак XV века)*, Врањски гласник 1 (1965) 19–23.

Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад 1905.

Ј. Радонић, *Споразум у Тати и српско-угарски односи од XIII до XVI века*, Глас СКА 187 (1941), 117–232.

J. Radonitch, *Histoire Serbes de Hoingire*, Paris 1919.

M. C. Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London – New York 2001.

S. Reynolds, *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford 1994.

П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002.

И. Руварац, *Стефан Лазаревић на повратку из Ангоре у Србију*, у: *Зборник Илариона Руварца I*, пр. Н. Радојичић, Београд 1934, 79–87.

С. Рудић, *Босанска властела у XV веку*, Београд 2004. (необјављена докторска дисертација).

С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006.

H. Samsonowicz, *Złota jesień polskiego średniowiecza*, Warszawa 1971.

Д. Симић–Лазар, *Каленић: сликарство, историја*, Београд 2011.

А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, ГСНД III (1928) 25–43.

А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд 1980.

М. Спремић, *Вук Бранковић и Косовска битка*, у: исти, *Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку*, Београд 2005, 235–260.

М. Спремић, *Борбе за Смедерево 1458–1459. године*, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд 2011, 215–227.

М. Спремић, *Бранковићи и Хиландар (1365–1427)*, у: исти, *Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку*, Београд 2005, 421–438.

М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.

М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, у: исти, *Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку*, Београд 2005, 91–105.

М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, у: исти, *Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку*, Београд 2005, 3–42.

М. Спремић, *Јело и пиће*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, пр. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 113–138.

Српски биографски речник 1, А–Б, Нови Сад 2004.

Српски биографски речник 3, Д–З, Нови Сад 2007.

Српски биографски речник 4, И–Ка, Нови Сад 2009.

Ст. Станојевић, *Борба о наследство Балишино: (1421–1426 год.)*, Сремски Карловци 1902.

Т. Стародубцев, *Задужбинарство и ктитори у Србији у доба Лазаревића*, Саопштења ХЛП (2010) 39–60.

Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство у доба Лазаревића и Бранковића: 1375–1459*, Београд 2007 (необјављена докторска дисертација).

И. Стевовић, *Каленић: Богородичина црква у архитектури позновизантијског света*, Београд 2006.

М. Стефановски, *Тема узорног поретка државе у Константиновом животопису деспота Стефана Лазаревића*, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд 2011, 1–14.

И. Стјерчевић, *Kotor i Grbal, historijski pregled*, Split 1941.

И. Стјепчевић, Р. Ковијанић, *Неки подаци о зетском војводи Алтоману*, Историјски записи IX–1 (1953) 269–271.

Г. Суботић, С. Кисас, *Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској Гори*, ЗРВИ 16 (1975) 161–181.

Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996.

Г. Томовић, *Врање и околина у средњем веку*, Врањски гласник 26–27 (1993–1994) 45–58.

Г. Томовић, *Томашев натпис о оснивању цркве Благовештења Господњег 1427. године код Ораховца у Метохији*, Косовско-метохијски зборник 1, Београд 1990, 63–77.

В. Тошић, *Велики челник Радич*, Зборник МС за историју 13 (1976) 7–21.

Г. Тошић, *Манастир Манастирак – прилог проучавању*, у: *Манастир Каленић у сусрет шестој стогодишњици*, ур. Ј. Калић, Београд – Крагујевац 2009, 147–154.

- Д. Трајковић, *Никола Скобаљић*, Лесковачки зборник 4 (1964) 86- 99.
- В. Тријић, *О сокалницима*, Прилози КЈИФ LXVIII–LXIX, 1–4 (2002–2003) 3–28.
- В. Трпковић, *Турско- угарски сукоби до 1402*, ИГ 1–2 (1959) 93–121.
- С. Ћирковић, *Богдан, Оливер и Вукашин у именима турских нахија*, Вардарски зборник 2 (2004) 1–9.
- С. Ћирковић, „*Вјерна служба*“ и „*вјера господска*“. *Везе личне зависности у босанској држави*, у: исти, *Работници, војници, духовници: друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997.
- С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968.
- С. Ћирковић, *Деспот Ђурађ Бранковић и угарско-турски преговори 1454. године*, Глас САНУ 280, Одељење друштвених наука 15 (1971) 103–112.
- С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, у: С. Новаковић, *Историја и традиција*, Београд 1982, 435–478.
- С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
- С. Ћирковић, *Коментари и извори Мавра Орбина*, у: М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 2006, 295–519.
- С. Ћирковић, *Новобрдски законик деспота Стефана Лазаревића из 1412. године*, у: *Ново Брдо*, Београд 2004.
- С. Ћирковић, *О деспоту Вуку Гргуревићу*, ЗЛУМС 6 (1970) 283–290.
- С. Ћирковић, *О ктитору Каленића*, Зограф 24 (1995) 61–69.
- С. Ћирковић, *Област кесара Војихне*, ЗРВИ 34 (1995) 177–184.
- Ѕ. Ћирковић, *О саставу и снази Лазаревог тора на Косову*, ВИГ 2 (1989) 151–167.
- С. Ћирковић, *Последње године у последњем столећу византијско-српских односа*, ЗРВИ 43 (2006) 25–29.
- С. Ћирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, ЗФФ у Београду X– 1 (1968) 259–275.
- С. Ћирковић, *Почеци социјалне хијерархије код Срба*, ГДИ 3 (1994) 223–235.
- С. Ћирковић, *Прилози за историју Ковина у средњем веку*, Зборник МС за историју 1 (1970) 83–86
- С. Ћирковић, *Rasciani regales Владислава I Јагелонца*, Зборник МС за историју 1 (1970) 79–82.

С. Ђирковић, *Смедерево – престоница српске Деспотовине*, у: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867*, ур. В. Чубриловић, Београд 1970, 61–68.

С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002.

С. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964.

С. Ђирковић, *Цена најамника у југоисточној Европи крајем средњег века*, у: *Војне крајине у југословенским земљама до Карловачког мира 1699*, ур. В. Чубриловић, Београд 1989, 9–25.

В. Ђоровић, *Женидба деспота Лазара*, Глас СКА 156 (1933) 145–159.

Р. Ђук, *Царица Мара*, ИЧ XXV–XXVI (1978–1979) 53–97.

Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији прве половине XV века*, ЗРВИ 26 (1987) 173–215.

Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.

Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари у Српском царству*, ЗФФ у Београду X–1 (1970) 255–268.

Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Стефан Душан краљ и цар: 1331–1355*, Београд 2005.

Б. Ферјанчић, *Стефан Душан и српска властела у делу Јована Кантакузина*, ЗРВИ 33 (1994) 177–192.

N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971.

А. Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV–XVII век)*, Београд 2000.

J. Held, *Military Reform in Early Fifteenth Century Hungary*, East European Quarterly XI–2 (1977) 129–139.

J. Held, *Peasants in Arms, 1437–38 and 1456*, in : *From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, ed. J. M. Bak, B. K. Király, New York 1982, 81–101.

Б. Храбак, *Средњовековни рудник и трг Рудишта под Авалом*, Годишњак града Београда 3 (1956) 99–106.

Б. Цветковић, *Герасимов запис и ктитори Каленића*, Саопштења XXIX (1997) 107–123.

- Б. Цветковић, *Прилог најстаријој историји цркве у Јошаници*, Зограф 24 (1995) 69–78.
- С. Шаркић, *Правни положај властеле у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду XLIV–1 (2010) 7–28.
- С. Шаркић, *Правни положај мeroпаха у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду XLIV–2 (2010) 23–36.
- Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ XX (1973) 125–136.
- Г. Škrivanić, *О најамничкој војсци у средњовековној Србији*, ВИГ 5 (1954) 80–94.
- Г. Škrivanić, *Организација средњовековне војске у Србији, Босни и Дубровнику*, ВИГ 1 (1967) 141–168.
- Љ. Штавланин-Ђорђевић, *Један недовољно познат поменик из времена деспота Ђурђа Бранковића*, Археографски прилози 9 (1987) 331–347.
- М. Шуица, *Властела кнеза Стефана Лазаревића (1389-1402)*, ГДИ 1 (2004) 7–31.
- М. Шуица, *Дубровачка писма: огледало друштвено-политичких промена у српским земљама (1389–1402)*, ГДИ 2 (2011) 29–49.
- М. Шуица, *Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, ИГ 1–2 (1997) 7–24.
- М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара*, Београд 2000.
- М. Шуица, *О кесару Гргуру*, ЗРВИ 34 (1995) 163–173.
- М. Шуица, *Српске земље између Турске и Угарске, од Косовске од Ангорске битке*, Београд 2006, (необјављена докторска дисертација).

Биографија аутора

Милош (Борислава) Ивановић рођен је 27. августа 1984. године у Смедеревској Паланци. Гимназију је завршио у Великој Плани. Основне студије уписао је 2003. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Дипломирао је 3. јула 2008. године, одбранивши дипломски рад под називом *Односи Лазаревића и Бранковића од Косовске битке до смрти деспота Стефана Лазаревића*, који је вреднован оценом 10 (десет). Током основних студија остварио је укупан успех изражен у просечној оцени 9.74. Докторске студије историје уписао је школске 2008/2009. године на Катедри за историју српског народа у средњем веку Филозофског факултета Универзитета у Београду. Одлуком Наставно-научног већа Филозофског факултета у Београду 31. марта 2011. добио је одобрење за израду докторске дисертације под називом: *Властела државе српских деспота*. Од октобра 2010. анагажован је као стипендиста Министарства науке у настави на катедри за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, на предмету *Историја српског народа у раном средњем веку*. Одлуком Филозофског факултета од 16. маја 2013. изабран је у звање истраживача–сарадника. Објавио је неколико радова у научним часописима. Сарадник је на изради *Српског биографског речника*. Интересовања Милоша Ивановића везана су за друштвену и политичку историју Балканског полуострва у позном средњем веку, са посебним нагласком на Државу српских деспота.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Милош ИВАНОВИЋ

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ВЛАСТЕМА ДРЖАВЕ СРПСКИХ ВОЈВОДИНА

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 6. 9. 2013

Милош Ивановић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Милош ИВАНОВИЋ

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада ВЛАСТЕЛА АРИНАВЕ СРПСКИХ АБСОЛУТА

Ментор ДР МАРКО ШУЦИЋ

Потписани Милош ИВАНОВИЋ

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 6. 9. 2013

Милош Ивановић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Властола Државе Српских Авспом

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 6. 9. 2013.

Милош Власт